

307187

34

AGRÁRTÖRTÉNETI

50/2009

SZEMLE

*HISTORIA RERUM
RUSTICARUM*

L. ÉVFOLYAM

2009. 1-4. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1367 Budapest 5. Pf.: 129.
XIV. Városliget, Vajdahunyadvár

Szerkesztőbizottság:

Cselőtei László, Estók János (szerkesztő), Fehér György (szerkesztő), Kaposi Zoltán,
Orosz István (főszerkesztő), Novák László Ferenc, Pölöskei Ferenc, Romány Pál,
Székely György, Szuhay Miklós, Tóth Pál Péter, Varga Zsuzsanna (szerkesztő)

Szerkesztőségi titkár: Aranyos Erzsébet

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Hoffmann Zsuzsanna</i> : A mezőgazdaság helyzete az ókori Rómában a principatus első századában	1
<i>Pósán László</i> : Kertföld (<i>Garten</i>) és birtokosa (<i>Gärtner</i>) a középkori Poroszországban	19
<i>Surányi Dezső</i> : Bencés szőlőbirtokok és a szőlő művelése a Kárpát-medencében (Történeti-ökológiai adalékokkal)	37
<i>Makkai Béla</i> : Egyes szlavóniai uradalmak szerepe a bevándorolt magyarság kulturális (nemzeti) gondozásában a XIX–XX. század fordulóján	71
<i>Novák László Ferenc</i> : A gyepek szerepe a hagyományos paraszti gazdálkodásban	85
<i>Tagányi Zoltán</i> : A rendszerváltás előtti lengyel mezőgazdaság és Csajanov	95

KÖZLEMÉNYEK

<i>Csoma Zsigmond</i> : A XVI–XVII. századi nyomtatott magyar nyelvű haszonkertészeti szakirodalom kialakulása	123
<i>Szirácsik Éva</i> : A jövevények gazdasági lehetőségei a Koháry-birtokokon az 1716. és 1718. évi urbáriumok alapján	157
<i>Zsigmond Gábor</i> : Kísérletek a magyar borok tengeri kivitelére az első magyar tengeri gőzhajózási társaság megalakulása előtt (1850–1880).....	171
<i>Téglás Gyula</i> : A Felső-Kiskunság társadalma	187
<i>Romány Pál</i> : Korszakok és korszakváltók a hazai agrárvilágban	211
<i>Schlett András</i> : Megkésetttség – nyitottság – kettős erőter	217

SZEMLE

<i>Oláh János</i> : Gyümölcsfa-kertészet – A Balaton-felvidék és szőlészet-borászatának hiteles leírása 1834–1854 (Ism.: <i>Iff. Barta János</i>)	231
<i>Fodor Ferenc</i> : A Duna–Tisza közti homokhátság délkeleti részének paraszti gazdálkodása a XX. században (Ism.: <i>Surányi Béla</i>)	233
<i>Nagy József</i> : A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945–1956 (Ism.: <i>Tóth Judit</i>)	234
Az erdészeti felsőoktatás 200 éve. Emlékkönyv (Ism. <i>Oroszi Sándor</i>)	237

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and America: HISTORY AND LIFE

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia
Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága anyagi támogatásával készült
E-mail cím: agrartortszemle@mmgm.hu

HOFFMANN ZSUZSANNA

A MEZŐGAZDASÁG HELYZETE AZ ÓKORI RÓMÁBAN A PRINCIPATUS ELSŐ SZÁZADÁBAN¹

In memoriam Hoffmann Tamás

A *principatus* létrejöttével (Kr. e. 27) lezárult a polgárháborúk véres időszaka. A *Pax Augusta* megteremtette a stabilitás, a kiegyensúlyozott fejlődés lehetőségeit. Az általános nyugalom pozitívan hatott a gazdaság és a kereskedelmi kapcsolatok alakulására is.² Az Augustus által bevezetett pénz-, súly- és mértékrendszer szintén a rendezett viszonyok irányába terelte a gazdaságot. Aranypénzt csak Róma adhatott ki, a Birodalom nyugati területein kizárólagos fizetőeszköz lett az ezüst *denarius*, keleten pedig a helyi fizetőeszköz mellett használták. A szerződések kötésénél – a *princeps* rendelkezése szerint – *denarius*ban adták meg az értéket. Egyiptomban, jelezve a tartomány különleges státusát, továbbra is *drachmában* számoltak. A tartományok közötti vám mértéke általánosan 2,5% volt. Jelentős a városok fejlődése, részben a veterántelepítések, részben pedig Augustus urbanizációs politikája következményeként. A városok a romanizáció fontos centrumai is lettek.

Az itáliai mezőgazdaság korábbi helyzetét illetően kiemelendő, hogy az általános fellendülés, nevezetesen az árutermelő gazdálkodás kibontakozása a Kr. e. II. században indult meg. Ezt a nagyon jelentős változást jól illusztrálja M. Porcius Cato munkája.³ A Kr. e. első századi viszonyokról jól tájékoztat a polihisztor M. Terentius Varro *A mezőgazdaságról* című munkája, amihez Maróti Egon készített alapos és részletes bevezető tanulmányt.⁴ Varro szerint Itália valóságos „gyümölcsös kert”,

- 1 A kérdésben való tájékozódáshoz kitűnő segítség *Dieter Flach*: Römische Agrargeschichte, Handbuch der Altertumswissenschaft, III. 9, München, 1990; *Uő.*: Bibliographie zur römischen Agrargeschichte. Paderborn, 1991; jó összefoglalás *De Martino*: Storia economica di Roma antica. Firenze 1979–1980. Haszonnal forgathatók továbbá a római agrárszakírók munkái, *M. Porcius Cato*: A földművelésről; *M. Terentius Varro*: A mezőgazdaságról; *M. Iunius Moderatus Columella*: A mezőgazdaságról (ezeknek a szerzőknek az említett műveire a továbbiakban csak a szerzők nevével hivatkozom). Az idősebb Plinius, a továbbiakban Plinius hivatkozás a *Naturalis historia* című munkára vonatkozik.
- 2 A Keletre irányuló kereskedelmi kapcsolatokról és árukról bőszéggel ad információt *Warmington, E. H.*: The Commerce between the Roman Empire and India. Delhi 1974 című munkája, valamint *A Vörös tenger körülhajózása Alexandriától Indiáig* című ókori forrás, ez utóbbit magyarul lásd: *Aetas*, 1996, 97–110, ford. W. Salgó Ágnes.
- 3 A kérdéshez bővebben lásd Maróti Egon: Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozása. Akadémiai Kiadó Bp. 1981.
- 4 *M. Terentius Varro*: A mezőgazdaságról. (Görög és latin írók II.) Akadémiai Kiadó Bp. 1971. (Ford. Kun József).

amelynek búza-, bor- és olajtermesztés terén nem akad vetélytársa. Ennek kapcsán műve első könyvében a következő véleményt fogalmazza meg: „Melyik az a hasznos dolog, amely Itáliában nemcsak hogy ne teremne, hanem egyenesen kiváló ne lenne? Melyik tönköltyt hasonlíthatnám össze a campaniaival? Melyik búzát az apuliaival? Melyik bort a falernumival? Melyik olajat a venafrumival? Nincs-e Itália úgy beültetve fákkal, hogy az egész egyetlen gyümölcsöskertnek látszik?” (1, 2, 6, ford. Kun József.) Hangsúlyozza a lényeges változásokat (1, 7, 2), továbbá a tízszeres terméshozamot tekinti normálisnak (1, 44, 1). Itália már nemcsak a hazai lakosság ellátója, hanem terményei külső piacokra is eljutnak, fontos exportcikk lett a bor és az olaj. Ebben az időszakban különösen jellemző a borkultúra felvirágzása, továbbá a különleges és nagyon keresett borok elterjedése, ilyen a *vinum Falernum* és a *vinum Caecubum*. Az olaj vonatkozásában Venafrum és Casinum vidéke tartja a vezető helyet.

A Kr. e. első században ez a helyzet némiképpen megváltozik. A gazdaság legfontosabb ága – csakúgy, mint korábban – továbbra is a mezőgazdaság. A lakosság zömének – akik mentesek mindenféle egyenes és földadótól – ez az ágazat a megélhetési forrása, a saját birtokon való gazdálkodás még mindig előkelőnek számít. Augustus idején a birodalom területe több mint 3 millió km,² a lakosság száma 20 százalékkal nőtt, továbbá a gazdaság és kereskedelem helyzetére előnyösen hatott az augustusi béke (*Pax Augusta*). Ugyancsak kedvező kihatású a közigazgatás és az adózás átszervezése, ami elsősorban a tartományok helyzetében hozott fellendülést. Szintén pozitív változások álltak be a vízi közlekedés – a Földközi-tenger és mellék-tengerei – vonatkozásában, ehhez további összeköttetést biztosítottak a nagy folyók és kitűnő szárazföldi úthálózat.

BIRTOKVISZONYOK

Több kutató hangsúlyozza a birtokkoncentrációt, illetőleg a latifundiumok kialakulását. A kép viszont ennél sokkal árnyaltabb. Az tény, hogy – elsősorban a kisbirtokok rovására – növekszik a nagybirtokok száma, ez azonban nem azonos a *latus fundus*-sal (nagy kiterjedésű birtok), a közismertebb nevén latifundiummal.⁵ Ezek ugyanis méretek tekintetében elmaradnak az Észak-Afrika és Szardínia területén található kiterjedt birtokoktól. Nagyobb összefüggő földbirtokok főként Etrúriában és Dél-Itáliában (Apulia, Calabria) figyelhetők meg. Itália területén általános gyakorlat az, hogy a birtokosok földjei több tagban helyezkednek el. Ennek részben történeti okai vannak, nevezetesen a félsziget fokozatos meghódítása folyamán, a földterületek fokozatos megszerzése miatt alakult így; másrészt befolyásolták a *proscriptiók* során történt földelkobzások, a gazdátlaná vált, illetőleg az örökségként szerzett földek. Gazdasági szempont továbbá a birtokosok részéről a kockázat figyelembevétele,

5 A birtoktípusok és birtokméretek változásáról és annak hatásairól lásd: *J. Percival: The Roman Villa. An Historical Introduction.* London 1976; *Joan M. Frayn: Subsistence Farming in Roman Italy.* London 1979, 73–103; *P. W. Neeve: The „Fundus” as an Economic Unit.* *Revue d'Histoire du Droit* 52 (1984) 3–19.

vagyis a természeti csapások, a helyenként előforduló terméketlenség, a földek bármiféle károsodása esetén nem vész el a teljes évi jövedelem. Jellemzőek az ifjabb Plinius minden lényeges vonatkozásra kiterjedő szempontjai egy olyan helyzetben, amikor módja lett volna birtokainak egyesítésére, de tartott a kockázattól. Aggályai miatt tanácsot kér barátjától: „Eladó egy birtokaimmal szomszédos, sőt közöttük fekvő földdarab. Több körülmény csábít a megvételére, de nem egy jelentős szempont elriaszt tőle. Csábít először is maga a kiváló alkalom, hogy egyesíthetném birtokaimat; azután – ami nem kevésbé hasznos, mint kellemes –, hogy mindkettőt egy fáradtsággal, egy költséggel meglátogathatom; hogy egy jószágigazgatóval s szinte ugyanazokkal az intézőkkel irányíthatom; hogy az egyik lakóházat kényelmesen berendezhetem, a másikat csak fenn kell tartanom. Számításba jön még itt a berendezés költsége, a házi személyzet, kertészek, kézművesek bére, de még a vadászfelszerelés is. Roppant nagy a különbség, hogy mindezt egy helyütt tartjuk, vagy többfelé osztjuk el. Ezzel szemben aggaszt, hogy nem meggondolatlanság-e ilyen nagy értékű birtokot ugyanannak az éghajlatnak, ugyanazon véletlen eshetőségeknek kitenni. Biztosabbnak látszik a szerencse szeszélyét a jószágok felaprózásával próbára tenni. Sok gyönyörűséget okoz a táj és az éghajlat váltogatása és a birtokról birtokra való bolyongás is.” (Levelek 3, 19, ford. Muraközy Gyula.)

Plinius leveleiből további hasznos információkat kapunk a korabeli birtokviszonyokról. Neki magának szintén több helyen, Laurentumban, Etrúriában, Tusculumban, Tiburban és Praenestében is voltak birtokai, amelyek a különböző típusú *villa*-gazdaságokra is példák. Egyik esetben barátja érdekében jár közben egy birtokvásárlás ügyében, és ennek kapcsán ecseteli a kisebb birtok előnyeit: „közel a város, kényelmes az út, nem túl nagy a villa, kicsi a gazdaság, tehát lekötöttséget alig jelent, annál zavartalanabb kikapcsolódást ígér”. (Levelek, 1, 24, ford. Szepessy Tibor.) Tehát a tulajdonosjelöltet nem a gazdálkodás lehetősége motiválja, hanem a kellemes vidéki kikapcsolódás, ahogyan előkelő kortársait is. Szintén a kényelem és a kellemes időtöltés vezette Pliniust laurentumi birtokának a berendezésében, a rávonatkozó levélben (2, 17) hosszan ecseteli a *villa*-épület rendkívül kényelmes lakórészének a beosztását és berendezését, továbbá a kies parkokat, kerteket és fürdőmedencéket, ahol gazdálkodás – Plinius szerint – szinte alig volt. Mindösszesen némi, saját igényt szolgáló kertészkedést és gyümölcsstermesztést említ. A másoknál kárhoytatott városi életmódhoz való kötődést és a luxust maga sem veti meg, tehát a vidéki *villa* már nem feltétlenül jelent gazdálkodást is. A jó gazda jellemzőiről gondolkodva (6, 30) szembeállítja a tógás városi embert az edzett és kitartó vidékivel.

Hogy milyen is egy jól berendezett *villa*-gazdaság a Kr. u. első században, arról szintén Pliniustól értesülünk. Egyik levelében (5, 6) a saját etrúriai birtokát mutatja be barátjának. „Gyönyörű az egész táj: képzelj el egy amphitheatrumot, olyan nagyot, amekkorát csak a természet tud alkotni. A széles, elnyúló síkságot hegyek fogják körül. A hegyek ormát magas, öreg erdők borítják. Nagyon sok és sokféle vadra lehet vadászni. A hegy lejtőjén vágni való erdők ereszkednek alá. Közöttük kövér talajú, művelhető dombok. (Sziklát nem egykönnyen találsz, csak ha nagyon keresel!) Nem maradnak el termékenységben a sík földektől, éppen olyan gazdag aratást adnak, csak kicsit később. Alattuk végig a lejtőkön mindenfelé, egységessé alakítva a

táj képét, szőlőskertek. Ahol véget érnek, alsó határukat bokrok szegélyezik. Majd mezők és földek; a földeket csak a legnagyobb ökrökkel és a legerősebb ekékkel lehet feltörni. Mert a szivós talaj az első szántás után olyan nagy göröngyökre hasadozik, hogy csak a kilencedik szántásra válik igazán porhanyóssá... A réteken üdén sarjad a lóhere és a többi zsege növény. A tájat bővizű patakok öntözik, de bármennyi a víz, nem gyűlik mocsárrá, mert amit a vízből nem nyel el a lejtő, levezeti a Tiberisbe. Ez itt folyik a földek között, jól hajózható, s minden terményt ezen szállítanak a városba, elsősorban télen és tavasszal; nyáron nagyon leapad a vize.” (Ford. Muraközy Gyula.)

Tehát egy jó helyen található és jól berendezett etrúriai birtokot mutat be, amely ráadásul kedvező vízi közlekedéssel is rendelkezik. Hírt ad Plinius árverésen való birtokeladásról is (7, 11), sőt azt is megtudhatjuk tőle, hogy a szőlőtermését is árverésen adta el egy vállalkozónak (8, 2), nyereséget remélt, azonban csalódott az üzletben. Tette mindezt saját idejének kímélése okából, tehát minél kevesebb időt akart a birtokaira fordítani, maga helyett beérve egy megbízható intézővel, amelyet egyre nehezebb találni. Olykor valóban csalódik a gazdálkodó a szüret iránti várakozásában, ami Pliniusszal is többször megesett (8, 15; 9, 20), ami természetesen ennyi ráfordítás után nem lehet meglepő.

A szó valódi értelmében vett nagykiterjedésű birtokok Etrúriában, Dél-Itáliában és Észak-Afrikában⁶ találhatók, ezek zömmel állattartásra és gabonatermesztésre rendezkedtek be. A külön tagban elhelyezkedő birtokok esetében további szempont, hogy a gazda hozzáértő és megbízható *vilicust* találjon a birtok irányítására. Columellának az a véleménye – követve a karthágói Magót –, hogy az életvitele miatt a városhoz kötődő gazda mondjon le a vidéki birtokáról. Legelőnyösebbnek és a legjövödelmezőbbnek a városhoz közeli birtokot tartja: „Most azonban közülünk többeket elszólít a politikai becsvágy, és azután gyakrabban és hosszabban visszatartja, következésképpen az a véleményem, hogy a város közelében fekvő birtok (*fundus suburbanus*) a legmegfelelőbb, ahová az elfoglalt polgár naponta könnyedén eljuthat forumi tevékenysége végeztével” (1, 1, 18). A város közelében lévő birtok jövödelmezőségét tekintve is különösen előnyös, mivel friss, primőr termékeit a közeli város piacán jó áron értékesítheti.⁸ Az ilyen típusú birtok tehát képes bekapcsolódni az árutermelés rendszerébe, így fenntartása rentábilis. Méretét tekintve leginkább a császári birtok növekedett. A nagybirtokokon főleg az állattenyésztés⁹ fejlődik látványosan – erre a változásra már Varro munkája is rávilágított –, de nő a kis- és középbirtokok jelentősége is. Ez utóbbihoz hozzájárulnak a veterántelepítések is. Itália belső, hegyes vidékein továbbra is fennmaradnak az önellátásra berendezkedett kisbirtokok. A tartományokban a veterántelepítések szintén a kis és közepes méretű

6 Az idősebb Plinius szerint (XVIII 6, 35) Észak-Afrika mindössze hat birtokos kezén van.

7 A Columella-részleteket saját fordításomból idézem.

8 Az ilyen típusú birtok előnyeiről lásd *Maróti Egon*: *Fundus suburbanus* problémái Catónál. *Antik Tanulmányok* 27 (1980) 231–239.

9 Bővebben lásd *Maróti Egon*, Varro magyar kiadásához készített bevezető tanulmányát, vö. még *K. D. White*: *Roman Farming*. London, 1970, 272 skk.; *Tenney Frank*: *An Economic History of Rome*. New York 1962², 347 skk. *Uő*: *An Economic Survey of Ancient Rome IV*. New York 1959, 21 skk.

gazdaságokat erősítik. A határvidékek, illetőleg a katonai állomáshelyek pedig stabil fogyasztókat és állandó piacot biztosítanak. A gazdasági stabilitás és a piacok ösztönzőleg hatottak vissza a termelés alakulására. Egyes császárok, például Traianus, az *alimentatio*¹⁰ rendszerének kiépítésével, kedvező kölcsönökkel támogatták a kisebb birtokosokat.

A BIRODALOM GABONAELLÁTÁSA

Az ártermelés fellendülése bizonyos változásokat idézett elő. Itália gabonaellátását a *principatus* első századában a Sziciliából és Észak-Afrikából történő behozatal fedezte. A *princeps*nek különös gondja volt – politikai okokból is – a zavartalan gabonaellátás biztosítására, ennek érdekében az árát alacsonyan tartotta.¹¹ Egyiptomban a Nílus medrének kimélyíttetésével növelte az árterületet, az ott termett évi 1 740 000 hektoliter gabonával Róma rendelkezett, Egyiptom csak a felesleget értékesíthette az uralkodó engedélyével. A gabona szállítását magánvállalkozók végezték, akiknek a számára – az alacsony árak miatt – állandó problémát jelentett a saját hasznuk biztosítása. Augustus és Tiberius a folyamatos ellátás biztosítása érdekében pótlékot fizetett a szállítóknak, Claudius pedig kiváltságokkal tüntette ki a tengeri szállítók testületét (*corpus naviculariorum*).¹² A biztonságos ellátást szolgálta továbbá, hogy a *princeps* Ostia mellett egy másik kikötőt és gabonaraktárakat is építtetett, és ezek ügyeit külön császári hivatalnok, a *procurator Ostiensis* intézte. A kereskedelem tehát a tartományok és Itália között részben állami irányítás alatt, részben pedig magánkezdeményezésben folyt. Az idősebb Plinius szerint (12, 8) a 70-es években a Kelettel – elsősorban Indiával – folytatott kereskedelem révén évente 100 millió *sestertius* értékű arany és ezüst áramlott ki a birodalomból. A keleti kereskedelem szárazföldi útvonala a Parthus Birodalmon haladt át, ezt a vonalat fokozott ellenőrzése alatt tartotta Róma, továbbá törekedett másik útvonal megszerzésére is. A szárazföldi karavánkereskedelem egyik fontos csomópontja a szíriai Palmyra városa volt. Az észak felé haladó kereskedelem Aquileiában futott össze, innen indultak ki a Barbaricumba vezető utak. Ez az irány kedvezőbb Róma szempontjából, mivel nem nemesfémekkel, hanem áruval fizetnek az innen érkező termékekért.¹³

10 Már Domitianus császár megkezdte, megszervezése Nerva érdeme, Traianus továbbfejlesztette. Lényege az, hogy a császári kincstár (*fiscus*) az itáliai kisbirtokosoknak, birtokuk értékének 1/12-ed része erejéig kölcsönket adott 5%-os kamatra. A tőkét a *fiscus*nak, a kamatot pedig az illetékes *municipium* tanácsának kellett megtéríteni, a város a kamatösszeget árva gyerekek ellátására és taníttatására fordította.

11 Kr. e. 23-ban Augustus rendkívüli felhatalmazást kapott az élelmiszer-ellátás biztosítására.

12 A gabonakereskedelemhez lásd még: *Lionel Casson: The Role of the State in Rome's Grain Trade.* In: *Memoires of the American Academy in Rome*, XXXVI 1980 21–33; *Geoffrey Rickmann: The Grain Trade Under the Roman Empire.* Uo. 261–2775.

13 Az Északi- és Balti-tenger vidékéről féldrágakövet, főként borostyánkővet (*electrum*), továbbá bőrkötés és szőrmékötés hoztak be, cserébe ékszereket, dísztárgyakat és ipari termékeket, pl. *terra sigillata*-kat adtak.

**A TERMELÉS RENTABILITÁSÁNAK KÉRDÉSE,
RABSZOLGÁK ÉS COLONUSOK**

A rabszolgamunkára alapozott birtok az árak emelkedése, a járulékos költségek és a rabszolgák ellátása, a munkában való érdektelensége miatt már egyre kevésbé volt gazdaságos. A hódító háborúk szünetelése következtében akadozott a rabszolga-utánpótlás is, ezzel függött össze Augustusnak a rabszolgák felszabadítását korlátozó rendelkezése is.¹⁴ Ezen körülmény ellensúlyozására az agrárszakírók – Varro és Columella – a házban született rabszolgákat (*verna*) ajánlják.¹⁵ Ennek támogatása érdekében a munkaterhek könnyítését, esetleg szabadságot tanácsolnak adni a gyereket szülő rabszolgánőknek. Nem elhanyagolható szempont továbbá az sem, hogy a *principatus* első századában a rabszolgák zöme északról, barbár területekről került be a birodalomba, akiknek a szakértelme is hiányzott. Az első század közepén egyre több a rabszolgaárák miatti panasz. Columella még a rabszolgamunkára épülő gazdaságot propagálja, az ifjabb Plinius szerint viszont a hozzáértő rabszolga szinte megfizethetetlen. Ez utóbbi a szabad kisbérli alkalmazását ajánlja helyettük. Columella munkája bevezetőjében hosszan ecseteli azokat a hátrányokat, amelyeket a gazdának a birtoktól való távolléte okoz. A birtok megfelelő irányítását *vilicus*, *procurator* vagy *actor* végezheti, vagy ennek hiányában a bérbeadást javasolja, amikor nagybérli (*conductor*) kezelésébe kerül a föld, aki további bérlőkre (*colonus*) bizza. A nagybérli a haszonra koncentráló, kizsákmányoló gazdálkodást folytat. A *colonusok*¹⁶ létezéséről a Kr. e. II–I. században is van tudomásunk, de számuk a Kr. u. első és második században emelkedik, kisbérliként pedig először Columella említi őket. Alkalmazásukban a császári birtok jár az élen, a gazdtalanul maradt földek művelését bízzák rájuk, 5–10 évig járadékmentesen, az adott terület művelését családtagjaik bérlőként folytathatják. Nem elhanyagolható szempont, hogy a veterán katonák szívesebben választották letelepedésre a várost, mint a vidéket, így gyakran adták bérbe földjeiket. Hasonló kedvezményeket adnak a városok is a közföldek művelőinek. Általában ötéves bérleti szerződéseket kötnek, a bérleti díjat évente egy összegben, pénzben kell leróni, vagy a termény bizonyos hányadával kell kiegyenlíteni. Később, a II. századtól további terheket rónak a bérlőkre, ez általában ajándék, illetőleg munkavégzés.¹⁷

Az ifjabb Plinius egyik leveléből (9, 37) a föld bérbeadása körüli gondokról értesülünk – a kedvezőtlen helyzet miatt ő maga is engedményekre kényszerül: „Mert

14 A Kr. e. 2-ben hozott *Lex Fufia* megszabta a végrendeletileg felszabadítható rabszolgák számát, mégpedig a növekvő létszámhoz viszonyítva fordított, csökkenő arányban.

15 Augustus törvényekkel igyekezett gátat vetni a rabszolgák felszabadításának.

16 A kérdéshez bővebben lásd: *P. Narnsey: Non-Slave Labour in the Greek-Roman World*. Cambridge 1980; *K-P. Johné: Colonus, colonia, colonatus*. *Philologus*, 132 (1988) 308–321; *K-P. Johné-J. Köhn-V. Weber: Die Kolonien in Italien und den westlichen Provinzen des Römischen Reiches*. Berlin 1983; *P. W. Neeve: Colonus*. Amsterdam 1984.

17 Ilyen bérleti szerződések dokumentumai a *Lex Manciana*, és a *Lex Hadriana de rudibus agris*; CIL VIII 25902 = FIRA I 100, magyarul Római Történeti Chrestomathia (szerk. Borzsák István, Tankönyvkiadó) 94.

most kiváltképp szükséges itt maradnom, hogy birtokaim több évre szóló bérbeadását elintézzem, s ezzel kapcsolatban újabb intézkedéseket tegyek. Mert az elmúlt években a bérhátralék – bár jelentős összegeket engedtem el – egyre növekedett, hozzá a bérlők többségének esze ágában sincs, hogy adósságát törlessze. Lemondtak a reményről, hogy kifizethetik, így mindent összeszednek és felélnek, ami csak terem, abban a hitben, hogy amit meghagynak, azt már nem maguknak hagyják meg.

Szembe kell tehát nézmem az egyre rosszabbodó helyzettel, s valamilyen orvoslást keresnem. Egyetlen gyógymódul az kínálkozik, hogy nem pénzért, hanem a termés egy részéért adom bérebe a birtokot, azután néhány emberemet odaállítom, hogy ügyeljenek fel a munkákra, és vigyázzanak a terményekre. Egyébként nincs is igazságosabb jövedelem annál, amit a föld, a levegő és az évszakok szolgáltatnak. Persze ez nagy hűséget, éles szemű embereket, sok munkás kezét kíván. Mégis meg kell próbálkoznom ezzel, s mint idült betegségnél, minden eszközt igénybe kell vennem, hogy a helyzet megváltozzék.” (Ford. Muraközy Gyula.) A bérbeadás tehát szintén bonyodalmakkal jár. Egy további, szintén a témát érintő dokumentum az észak-afrikai¹⁸ Villa-Magna *colonus*ainak törvénye egy korábbi, elveszett törvény (*Lex Manciana*) alapján, ugyancsak a *colonusok* helyzetének fontos jellemzőire világít rá. Idézzük néhány részletét.

„Akik közülük a Varius-féle Villa Magna, azaz Mappalia Siga határain belül laknak, azoknak a *Lex Manciana* alapján megengedtetik, hogy a mérésnél kimaradt földeket megműveljék,¹⁹ úgy, aki ezeket megműveli, a saját céljaira használhatja. A terményekből, amelyek ezen a földön fognak teremni, a tulajdonosoknak vagy bérlőknek vagy az illető telek *vilicus*ainak a részeket a *Lex Manciana* alapján a következő feltételek szerint lesznek kötelesek beszo­lgáltatni: a *colonusok* mindenféle terményüket kötelesek beszállítani a szérűre és ott kicsépelni; a termés eredményét jelentsék tetszésük szerint a bérlőknek (*conductor*) vagy a telek *vilicus*ainak, és ha a bérlők és az illető telek *vilicus*ai kijelentik, hogy a *colonusok*nak járó részt levonás nélkül kiadják, és írásban rögzítik azt a terméshányadot, amelyet a *colonusok* kötelesek beszo­lgáltatni, akkor a bérlők és az illető telek *vilicus*ai kötelesek a *colonusok*nak a *colonusi* részeket kiadni.”

A beszo­lgáltatandó mennyiségeket illetően a törvény a következőket mondja ki: „Búzából a szérűről az egyharmadát, árpából a szérűről az egyharmadát, babból a szérűről az egynegyedét, borból a prés alól az egyharmadát, az összegyűjtött olajtermésből az egyharmadát, mézből minden kasból egy *sextarius*.”²⁰

A régi füge- és olajültetvények, amelyek még e törvény előtt létesültek, termésüket a szokásnak megfelelően a bérlőknek vagy *vilicus*ainak szolgál­tas­sák be.

Ha ezután létesül fügeültetvény, ennek az ültetvénynek a termését öt egymásután következő fügeszüret alkalmából, óhajtása szerint az szedheti le, aki ültette, majd az ötödik fügeszüret után a fent írott törvény értelmében köteles lesz beszo­lgáltatni a bérlőknek vagy az illető telek *vilicus*ainak [...]

18 Lásd még: J. Kolendo: Le colonat en Afrique sous le Haut-Empire. Paris 1976.

19 Azokra vonatkozik, akik hajlandók művelésre földet vállalni.

20 0,55 liter.

Szőlőket ültetni és gondozni a régiek helyén megengedtetik, azzal a feltétellel, hogy az ültetést követő öt szüret alkalmából az illető szőlőtőkék termését az ültető óhaja szerint szedhet le, majd ugyanúgy az ültetést követő ötödik szüret után, a termés harmadrészét a *Lex Manciana* értelmében a bérlőnek vagy *vilicusainak* köteles beszolgáltatni [...]

A jószágok után, amelyek a *Villa Magna* vagy Mappalia Siga területén legelnek, minden jószág után négy *as* szolgáltatandó be a bérlőknek vagy a tulajdonosok *vilicusainak*.” (Ford. Borzsák István.)

A dokumentum további részében a területről jogtalanul eltulajdonított termés miatti kár megtérítéséről, fák ültetéséről, épületek emeléséről rendelkezik a törvény. Látható, hogy milyen aprólékos körültekintéssel járt el a törvény alkotója – szőlő-, olaj- és gyümölcsfaültetvények telepítése esetében 5 évig nem kell terményjáradékot beszolgáltatni, tekintetbe veszik a *vis maior* eseteit is –, ennek ellenére számos panaszról és vitás esetről tudunk. A császárkor első századában – az esetleges visszaélések ellenére is – még valóban kétoldalú a bérlők és a *colonusok* megállapodása, tehát mindkét fél számára előnyökkel jár. A későbbiekben ez a helyzet megváltozik, és kényszerbérletekkel próbálnak művelőket találni a gazdátlan földekre.

A két első századi szerző, az idősebb Plinius és Columella is a korábbi köztársaságkori viszonyokkal állítják szembe saját koruk (Kr. u. I. század) mezőgazdaságát, és a hanyatlásra panaszkodnak. Ez természetesen részben retorikai fogás, ugyanakkor nem alaptalanok a panaszok sem. Plinius (14, 60) amiatti aggodalmának is hangot ad, hogy a Rómához közeli földbirtokokat fillérékért árusítják ki, illetőleg nem gondozzák megfelelően. Seneca *nomentumi* birtokai, illetőleg azok kivételes szőlőtermése rendkívülinek számít. Columella szerint (3, 3, 1) az erdők és legelők, ahonnan falombot vágnak az állatok számára takarmánynak, többet jelentenek a gazdák számára – nyilván a csekély ráfordítás miatt –, mint a szőlőültetvények. Ezek a területek évi 100 *sestertiust* is jövedelmeznek *iugerumonként*, amíg a szőlő 2100 *sestertiust* hoz *iugerumonként* (Columella 3, 3, 3), ez utóbbi azonban tetemes ráfordítást igényel. Ugyanakkor az átlagos kamat 6%, a mezőgazdaságból származó bevétel pedig 4,5%; a jól gondozott és kivételesen nemes bort adó ültetvény hozama 6,5 százalékos is lehet.

HAGYOMÁNYOS TERMÉNYEK ÉS ÚJ NÖVÉNYKULTÚRÁK

A terményeket illetően a változás lényege az, hogy áttérnek a jövedelmezőbb, intenzív ágazatokra, a szőlő, olaj, valamint a zöldségfélék²¹ és a gyümölcsök termesztésére. Ezt lehetővé tette az a gyakorlat is, hogy a gabonaszükségletet a tartományokból fedezték, Szicília mellett elsősorban Észak-Afrikából és Egyiptomból, ezzel az itáliai gabonatermesztés háttérbe szorult, de nem szűnt meg. Itália legfontosabb

21 A kertészet fellendülését és fontosságát tanúsítja Columella munkájának 10. könyve, amelynek elején elmondja, hogy barátai és ismerősei unszolására vállalkozott arra, hogy külön könyvet szenteljen a kertészetnek. A 10. könyvet versben írta, de a 11. könyvben prózában is összegezte a kertészkedőnek szánt legfontosabb útmutatásokat.

exportcikke a bor és az olaj lett, amit a birodalom minden részébe szállítottak. Éppen az első században tűnt fel a kereskedőknek, hogy a pannoniai szőlőművelés konkurenciát jelent az itáliai boroknak. Aquileiában hatalmas arányú borkivitel fejlődött ki, ezért – csökkentendő a szállítási költségeket – a város egész környékét szőlővel telepítették be. Innen Nauportus kikötőjébe szállították a bort, Emona központig, majd onnan szárazföldi úton északra, illetve a Dunán a különböző pannoniai állomásokra, továbbá Noricumba, illetve kelet felé egészen a Fekete-tengerig. Ezek a kereskedők részben a római hódítást is előkészítették. Pannoniában a római hódítás előtt a kelták voltak a legnagyobb borfogyasztók. Hogy mennyire értékes termék a bor, arra bizonyíték, hogy ebben az időszakban Itáliában egy vincellér ára többszörösét tette ki egy közönséges földművelő rabszolga árának. Minthogy Itáliában a legfontosabb gazdasági ág a szőlő- és bortermelés, nem véletlen, hogy rómaiak Pannoniában is – noha a kelták is termeltek szőlőt – gyorsan meghonosították. Elterjedtségét Bacchus és Liber istenek kultusza, illetve a nekik állított feliratos emlékek és oltárok is igazolják. A szőlő- és borkultúra mellett a mezőgazdaság egyéb ágazatai római mintákat követtek, ahogyan a leírásokból és a régészet által feltárt tárgyi emlékekből ez nyilvánvaló.²²

A korábbi növénykultúrák művelése tovább folytatódott, de újabbak is megjelentek. Ezekről bőven ad információkat az idősebb Plinius is (18, 7, 55). Az újabban elterjedt gyümölcsök közül a cseresznye,²³ körte, barack és bizonyos almafajták említhetők. Augustus császár – Itália vezető szerepének fenntartása és erősítése érdekében – elrendelte, hogy a *senatorok* vagyonuk egyharmadát Itáliában kötelesek földbe fektetni, de a tehetős rómaiak szívesen vásároltak birtokot a tartományokban is. A provinciák jelentős gazdasági fejlődése következtében egyre nehezebben tartható fenn Itália kiváltságos helyzete és elsősége. A tartományok közül leggyorsabban fejlődött Gallia és Hispania, keleten pedig Kis-Ázsia. A provinciák fejlődését segítették az ott földet szerzett itáliai birtokosok és parasztok, a letelepült veteránok, mind ezeknek a gazdag tapasztalatai és a befektetett tőkéje lendületet adott az ottani fejlődésnek. A Földközi-tenger medencéjében jellemző kultúrák akkor honosodtak meg a provinciákban is. Bortermelésük például konkurenciát jelentett Itáliának – főként Gallia és Hispania lettek jelentős vetélytársak –, az első század végén Domitianus császár (Kr. u. 81–96) a bor árának védelme érdekében egyes tartományokban elrendelte a szőlők egy részének kiirtását, illetőleg az Appenini-félszigeten is megtiltotta a további telepítéseket. A rendelet betartatása azonban nem sikerült maradéktalanul. Ilyen körülmények között mindenképpen fontossá vált a termelési költségek csökkentése, illetőleg a minél hatékonyabb munkaszervezés.²⁴

22 Pannonia esetében a közvetlen hatásokra és átvételekre bizonyíték pl. a Keszthely közelében található Festetics-birtok.

23 A cseresznyét például Lucullus hozta be Itáliába a 3. mithridatési háború idején (Kr. e. 74–64), és jellemző, hogy Claudius uralkodása alatt már Britanniában is megjelent.

24 Ez utóbbiról bővebben lásd: *K. D. White*: Roman Farming. London 1970, 332–415; *N. F. M. De Robertis*: Lavoro e lavoratori nel mondo romano. Bari 1963; *W. Kaltenstadler*: Arbeitsorganisation und Führungssystem bei den römischen Agrarschriftstellern Cato, Varro, Columella). Stuttgart–New York 1978; *Maróti Egon*: A munkaszervezés és ellenőrzés Columellánál. In: Közösség és közösség-szervező erők az antikvitásban. Debrecen, 1991, 123–135.

ÁLLATTENYÉSZTÉS

A növénytermesztés mellett fokozott teret nyert az állattartás is, amit korábban a földművelés mellett járulékos ágazatként folytattak.²⁵ Már Varro munkájában fontosabb szerepet kapott, ő az állattenyésztéssel szinte kizárólag eladás céljából, a nyereség biztosítása érdekében foglalkozik (2, 2, 11).²⁶ Különösen a belterjes állattartás, a *villatica pastio* jövedelmezőségét emeli ki. Jelentős kereslet mutatkozott ugyanis a ló, a szarvasmarha és a szamár iránt, ugyanakkor tetemes haszonnal kecsgetetett a galambok, pávák, gyöngytyúk és apróbb madarak házi tenyésztése is. Érdekes adat nála, miszerint nagynénje – aki egy sabinumi *villa* tulajdonosa volt –, aki rigókat tenyésztett, és évente 5000 rigót adott el darabonként három *denarius*ért, ilyen módon csak ebből évi 60 ezer *sestertius* jövedelmet szerzett. Ez nagyjából egy *raetei*, 200 *iugerum* szőlőültetvény évi jövedelmének felel meg (Varro 3, 2, 15). Varro egyik szereplője, Abuccius, Alba-környéki birtokán külterjes állattartással évi 10 ezer *sestertius* bevételre tett szert, miközben a belterjes tartás ennek a kétszeresét hozta (Varro 3, 2, 17). Használóképpen gyümölcsöző vállalkozás volt a méhészet²⁷ is (Varro 3, 16, 11). Columellánál az állattenyésztés egyértelműen egyenrangúvá vált a földműveléssel. Már nem csupán az igáserő, a teherszállítás és esetleg a trágyázás a szempont, hanem határozottan szerepet kap²⁸ a luxusigények kielégítése is. Bizonyos luxusnak minősülő ágazatok, mint például a halastavak létesítése kapcsán Varro még fenntartásainak is hangot ad, ezzel szemben Columella ezt már természetesnek veszi, és határozottan jövedelmező ágazatnak tartja (8, 16, 6; 17, 8). Ugyancsak fontos helyet kapott az állattenyésztés Vergilius – uralkodói megrendelésre készült – *Georgicájában* is.²⁹

A gazdálkodás továbbra is két- illetve háromnyomásos rendszerben folyt. Az állattartás kapcsán – különösen északon a Pó völgyében – fokozódott a különböző takarmánynövények, a lucerna és bükköny termesztése.³⁰ Campaniában és Dél-Itáliában jelentősen fellendült az állattartás. A hegyes vidékeken szintén növekedett az állatállomány, juh, kecske, de jellemző a szarvasmarha- és a sertés- és baromfitar-tás is, ezeket kimerítően tárgyalja munkájában Columella (6–9. könyvek). A talajjavítás eredményeképpen megsokszorozódtak a terméshozamok, Hispaniában hét-nyolcszoros, keleten, Egyiptom, Szíria, Afrika esetében tíz-tizenöt-szörös hozamokról is beszél az idősebb Plinius.³¹

25 Cato a földművelésről szóló munkájában még nem tárgyalja külön, Varrónál és Vergiliusnál szerepel, a legrészletesebben Columella foglalkozik a témával, a kérdéshez lásd még Dieter Flach i. m. 290 skk.

26 Vö. még ehhez T. Frank i. m. (1959) 367 skk.

27 A méhészethez bővebben lásd Hoffmann Zsuzsanna: Columella a méhészetéről. Agrártörténeti Szemle, XLIX (2008) 1–12.

28 Különleges madarak, víziszárnyasok, haltenyésztés, vadaskert, méhészet, lásd még K. D. White i. m. 272–331.

29 A tanító célzatú költemény tárgya a mezőgazdaság és állattenyésztés, továbbá az Augustus nevével fémjelzett aranykor propagálása is.

30 A pillangósok talajjavító hatását is alkalmazták, erről szintén Columellánál lehet bővebben olvasni.

31 A keleti számarányok túlzónak tűnnek.

A császárkor első századára általánosságban a lendületes gazdasági fejlődés jellemző, de vannak változások is. A stabil gazdaság elviselte az egyes uralkodók, például Caligula és Nero féktelen pazarlásait is, és ezek ellenére sem következett be számottevő pénzromlás.³²

A CSÁSZÁRI BIRTOK, A *RES PRIVATA* MEGSZERVEZÉSE

Vespasianus fontos változtatást léptetett életbe a császári birtok vonatkozásában: a maga javára elkoboztatta Nero egész császári földtulajdonát (ebben benne volt Iulius Caesar óta a császárok öröksége és a Nero által elkobzott birtokok is), és ebbe beleolvasztotta a még meglévő *ager publicus* (közföld). Ezzel a változtatással létrejött a *res privata*, a császári földbirtokkomplexum. Ilyen módon megszűnt az állami föld, helyébe a császár hivatali földtulajdona lépett. Ennek a birtoknak az irányítását a *princeps* zömmel lovagokra bízta. Ebben a lépésben a kortársak Vespasianus fontos érdemét látták. Az egész Birodalom területén *res privata*hoz a csatolták a gazdátlan földeket is (*bona caduca, subsectiva*), és ezek művelését kedvezményes kisbérleti szerződésekkel biztosították. A császári birtokokon a Flavius dinasztiaival kezdődően a rabszolgamunka mellett tért hódított a szabad kisbérlet. Ez a forma Észak-Afrikában – ahol kiterjedt császári birtokok voltak – már korábban megjelent a rá vonatkozó külön szabályzattal együtt.³³ Észak-Afrika parti sávján a császári birtokokon szőlő- és olajtermelő *colonus*-falvak jöttek létre. A bérleteket általában 5–10 évre kötötték, a bérlők ingyen munkával is tartoztak, amit a császári birtok bérbé nem adott részén kellett teljesíteniük. A császári birtoknak ez az új gyakorlata mintául szolgált a magánbirtokosoknak is. Az uralkodó birtokainak ilyen egységesítése után az innen származó jövedelmek, valamint az állami adóbevételek jelentették az államkincstár bevételeit.³⁴

A Kr. u. II. században Aelius Aristides görög rétor „Rómához” című írásában – szónoki túlzásokkal, de reális elemek alapján – magasztaló képet fest Rómáról. Anynyi mindenesetre tény, ennek a jólétnek az alapja a viszonylagos béke és stabilitás, ami a gazdasági fejlődés alapfeltételét is jelentette. A technikai fejlődés azonban nehezen terjed el a birodalomban, például a vízimalmot már a Kr. e. II. században feltalálták, de a *principatus* első századaiban még nem terjedt el.³⁵ Hasonlóképpen időszámításunk kezdete körül Galliában már használták a kerekes ekét, de Itáliában ragaszkodtak a hagyományos ekéhez.

32 Augustus pénzeitől kis mértékben térnek csak el Nero érméi, Kr. u. 69-ben Vespasianus az adósságok és politikai válság ellenére stabil gazdaságot örökölt.

33 Lásd fentebb az 5. jegyzetet.

34 Vespasianus jövedelme uralkodása végén évi 300–350 millió *denarius*, azaz 1200 tonna ezüstnek megfelelő bevétel volt.

35 A vízimalomhoz bővebben lásd: *Vitruvius: De architectura* (Tíz könyv az építészetéről) 10, 5.; *Maróti Egon: A vízimalom európai elterjedésének történetéhez*. Antik Tanulmányok 22 (1975) 55–74; *K. D. White: Greek and Roman Technology*. London 1986, 63–72.

COLUMELLA ÉS AZ IDŐSEBB PLINIUS

A császárkor első századának mezőgazdaságát értékelve szót kell ejtenünk a két kortárs, tudós és rivális kapcsolatáról, nézeteik különbözőségéről is. Kettőjük közül Columella³⁶ a valódi igényes, alapos, gondolkodó tudós és szakember, Plinius a nagy rendszerező, összegző enciklopédista típusú tudós, aki valójában egyetlen tudományterületen sem folytatott mélyreható, saját kutatásokat. A kettőjük közötti feszültséget igazolja, hogy nyilvánosan nem igazán vesznek tudomást egymásról, egyik sem hivatkozik a másik véleményére, vagy csak nagyon ritkán, sőt a tudománytörténeti áttekintések során is mellőzik a „vetélytársat”. Nehéz arra a kérdésre választ adni, hogy kettőjük ellentétének mi lehetett az alapja. Írásaikból azonban – néha a másik megnevezése nélkül – jelentős véleménybeli eltérések olvashatók ki. Miben nem ért egyet a két említett tudós?

A Kr. u. első században felmerül a mezőgazdaság hanyatlásának a kérdése. Mind Columella, mind pedig Plinius hosszasan panasolja ezt a helyzetet, hivatkozva az ősi, utólag ideálisnak tűnő állapotokra. Jogos-e ez a panasz, vagy csupán retorika?

A múlt a *mos et instituta maiorum*, az ősi egyszerűség, a tradicionális római erények dicsérete lényegében irodalmi és történetírói toposz. A kortárs szerzők információi között azonban akadnak megfontolásra érdemes észrevételek is. Idősebb Plinius (14, 50) például arról tudósít, hogy Róma környékén olcsón kelnek el a birtokok, és a földek gondozását elhanyagolják. Ugyanakkor ellenpéldák is akadnak, a filozófus Seneca Montana körzetében található szőlőültetvényei híresek voltak kivételes terméshozamukról.³⁷ A szőlőültetvények bevételét a rétek, legelők és erdők hasznához hasonlítja – amelyek Cato birtoklistáján előkelő helyen álltak –, ezek esetében a *iugerumonkénti* 100 *sesertius* már jónak számít. Columella (1, 3, 4) a jövedelemkiesést – Graecinusra hivatkozva – a hozzáértő és gondos művelés elhanyagolásával indokolja. Mi lehet a realitás? Valóban érzékelhető valamiféle polemizálás a mezőgazdaság jövedelmező volta kérdésében, két nézet áll szemben egymással. Az egyik tábor álláspontja szerint, ha csökken a birtok jövedelmezősége, akkor a rentabilitás érdekében kevesebbet kell ráfordítani. Ennek értelmében előnytelennek ítélték a föld gondos és alapos megművelését, helyette a tessék-lássék módon való gazdálkodást részesítették előnyben, mivel az így kevesebb költséggel járt. Az idősebb Plinius munkájában (18, 36–43) példával igyekszik alátámasztani ezt a felfogást. Tarius Rufus példáját idézi, aki a megszerzett birtok gondos megművelésével millió *sestertius* pocskolt el. Hivatkozik továbbá egy tekintélyes tisztos korú birtokosra, aki szerint a leghátrányosabb dolog a birtok alapos és gondos művelése, mivel a ráfordítás miatt nem térül meg a haszon.

Columella (4, 3, 3), aki maga is gazdálkodó, nem így látja: „Mások az évi ráfordítástól visszariadva az első hasznot tartják a legbiztosabbnak, és nem hajlandók többet ráfordítani, mintha éppen azért kellene szőlőt telepíteni, hogy majd később

36 Columellához bővebben lásd: „A mezőgazdaságról” című munkája magyar kiadását és utószavát, Lectum Kiadó, Szeged, 2005, 489., ford. Hoffmann Zsuzsanna.

37 *Columella* III 3, 3 – ugyanitt említi a saját, Caere-beli birtokát, ahol *iugerumonként* 8 tömlő bor termelt.

fösvénységből elhanyagolják.” Ennek a felfogásnak az igazolására szívesen hivatkoztak a sztoikus filozófusoknak a föld kimerülésére vonatkozó elméletére,³⁸ ezzel magyarázva a kisebb hozamot, ennek alapján indokoltak tartva a kisebb befektetést.

A kiadások csökkentésének egyik ismert propagálója Celsus³⁹ volt, aki töredékesen fennmaradt enciklopédiájában a föld szántásához a könnyű ekét ajánlotta. Ez ugyanis kevésbé mélyen szántja fel a földet, azonban olcsóbb, ugyanis ebben az esetben igavonóként a kisebb testű ökör is megfelel, amelynek a tartása kevesebbe kerül.⁴⁰ A kötöttebb jellegű itáliai földek ellenben a mélyebb szántást igényelték, tehát Celsus tanácsa a ráfordítás csökkentése érdekében erről a művelési módról való lemondásra buzdított. Celsus további „okos” tanácsokkal is szolgált a gazdáknak, javasolta, hogy – idő és munkaerő megtakarítása okán – a babot nem kell megkapálni, úgy is ad valamennyi jövedelmet, sőt így a babföldről egy szekér takarmányt is be lehet takarítani. A méhészek számára – költségcsökkentés címén – azt ajánlotta, hogy cserépből készült kasokat használjanak, így elkerülhetik a méhesben a tűzkárt, sőt a tolvajoktól – ami egyébként gyakori volt – sem kell félni.⁴¹ Vajon Celsus nem értett a gazdálkodáshoz, hogy ilyen tanácsokat ad? Ez kevésbé valószínű, hiszen tudjuk, hogy a szakíró és gyakorló gazda, Columella nagyra tartotta, több tanácsát idézi, bár számos kérdésben vitatkozott vele. Ha viszont értett hozzá, akkor tanácsa tudatosan lehetett a ráfordítás csökkentése érdekében az agrotechnika korábbi vívmányairól való lemondás, tehát lényegében egy határozott színvonalbeli visszalépés. Vajon miért? Célja nyilvánvalóan a gazdaság helyzetének a megmentése lehetett, de erre aligha jó módszer a hanyag birtokgondozás, csupán azért, mert így kevesebbe kerül. A Celsus-féle hozzáállás elméleti alapjai fellelhetők Plinius munkájában is. Idevágó nyilatkozatai szenvedélyes vitát sugalló hangvételűek. Kérdés, hogy kinek szánja a bíráló-támadó megjegyzéseit? Ha gondosabban tanulmányozzuk a *Naturalis Historia* mezőgazdasággal foglalkozó könyveit, kétségtelenül feltűnik, hogy a „láthatatlan rivális” nem lehet más, mint Columella. Szinte egyetlen alkalmat sem hagy ki, hogy célzásokkal, név nélküli utalásokkal avagy éppenséggel a feltűnő elhallgatással ne utaljon vetélytársára. Idézzünk néhány példát az elmondottakra. Plinius a 18. könyvben (22–23 pont) például áttekinti a korábbi agrárszakírók sorát, ahol Varróval lezárja az elődök leltárát, még azt is kiemeli, hogy Varro idős korában (80 évesen) írta meg munkáját, és ezzel a történeti szemléje véget is ér. Szót sem ejt a legterjedelmesebb agrárszakmunka írójáról, Columelláról. A neves és sikeres szőlőültetvények tulajdonosai között (14, 47) szintén nem kerül említésre a vetélytárs. Plinius kijelenti, hogy nem szabad mellőzni és elhallgatni a sikeres szőlősgazdákat, mert szükséges, hogy tudjanak róluk. Csupán Columella a kivétel? Megnevezi Acilius

38 Lásd *Columella* Bevezetés 1, 1, – Epikurosz görög filozófus elméletére hivatkozik, aki szerint a korábbi túlzott termékenység miatt a termőföld ereje kimerült.

39 A Kr. u. I. században élt, és öt könyvet írt a mezőgazdaságról.

40 A lazább szerkezetű talaj esetében megfelel a könnyebb eke, *Varro* is említi (I, 19, 4) hogy campaniai *terra pulla*t szamarakkal és tehennel is szántották. *Columella* is beszél a szamar alkalmazásánál a könnyű földek szántásáról (VII, 1, 2).

41 Ezek nehéz és nem mozgatható méhklások, *Columella* a 9. könyvben tárgyalja részletesen a méhészetet, és ezt a típusú kast elutasítja.

Sthenelust és Vetulanus Aegialust, Remmius Polemót, de Columelláról, aki saját ültetvényein nagyon is sikeres, sőt újító, szó sem esik. Beszél továbbá az Észak-Afrikában alkalmazott földművelési gyakorlatról (17, 41), az ottani szántási módokról, ennek kapcsán éles felháborodással jegyzi meg, hogy egyesek nem áttalannak olyan tanácsot adni, hogy a földet földdel kell javítani, szerinte ez örültség. Ez utóbbi megjegyzés félreérthetetlen módon vonatkozik Columellára, aki nagybátyja kísérlétét ismerteti: „Ha mégis semmiféle trágya nem állna rendelkezésre, igen hasznos lehet az, amit, ahogyan emlékembe idézem, az én nagybátyám, Marcus Columella – igen tapasztalt és nagyon gondos gazda – gyakran cselekedett: homokos földön agyagot, agyagos, igen kötött talajon homokot szórt szét; így nemcsak dússá tette a vetéseket, hanem pompás szőlőültetvényeket is létrehozott” (2, 15, 4).

Columella – akinek a számára a legfőbb tekintély és egyben elsődleges forrás is a karthágói Mago – egyetértéssel idézi azt a tanácsát: „Aki vidéki birtokot vásárolt, mondjon le a városi házáról” (1, 1, 18). Plinius – csak mert Columella elfogadja – ezzel sem ért maradéktalanul egyet (18, 35), bár ő maga is Magóra hivatkozik –, kompromisszumként az a tanácsa, hogy a gazdálkodók érvék be a kisebb méretű birtokkal. Ha a tulajdonos nem törődik a földjével, avagy hozzá nem értő rabszolgákra bizza, akkor vajmi keveset számít a birtok mérete. Plinius mentséget keres és talál azon kortársai számára, akik nem tudnak és nem is akarnak lemondani a városi élet kényelméről, örömeiről, illetőleg a közéleti szerepvállalásról. Columella szerint (1, 9, 4) a szőlőművelésre alkalmasak az erőteljes testalkatú rabszolgák, és mivel csapatban, irányítás alatt dolgoznak, akár a láncravert – egyébként ezek fűrgébb észjárásúak – rabszolgák is megfelelnek. Plinius azonnal visszavág: „A legrosszabb dolog a földeket láncravert rabszolgák segítségével műveltetni” (18, 36). Említi még Plinius Columella tanácsait a szőlő tárolása kapcsán, aki javasolja, hogy a szőlőt jól megkétrányozott edénybe kell rakni, majd az edényt gödörben vagy víztározóban célszerű elhelyezni. Hivatkozik vetélytársára a trágyázás és talajjavítás kapcsán is Plinius. Felsorolva a korábbi szerzők tanácsait, kiemeli, hogy Columella első helyre tette a galambtrágyát, és kifejezetten elutasította az úszómadarakét. A sertétrágyát – Plinius szerint – valamennyi szerző jónak minősíti, kivéve Columellát, aki elutasítja (2, 14, 4). Szinte örül, hogy bírálhat, kiragadva a szövegkörnyezetből azt már elhallgatja, hogy mivel érvel az érintett. Columellánál ugyanis a következők olvashatók: „Harmadik helyen a négy lábú állatok trágyája áll, de ebben is van különbség, ugyanis a legjobbnak a szamár trágyáját tartják, mivel ez az állat igen hosszan rág, ezért a táplálékot könnyebben megemésztí, ilyen módon jól felaprózva, a talaj számára azonnal hasznosítható trágyaként szolgál. Ezután a juh- és a kecsketrágya következik, utána a különböző más igásállatoké; valamennyi közül a sertétrágyát tartják a legrosszabbnak.” Az idézett helyen Columella valamennyi trágyafajtát sorra veszi, véleményét érvekkel, illetőleg más szerzők tanácsaival is alátámasztja.

Szinte meglepő, hogy Columellának (4, 29, 13) a fák oltásában kitalált újításáról tudomást vesz a rivális Plinius (17, 30, 137). Kritikája ez esetben is van – nem számít, hogy a gyakorlatban bevált és használható –, szerinte nem eléggé elterjedt és ismert, legalábbis számára nem. Tud továbbá Plinius (17, 35, 161) a Columella által leírt magnélküli szőlőről (A fákról 9, 2), amit a természet egyik csodájának minősít,

miszerint a belsejétől megfosztott bujtóág teremni képes, az újító nem számít. További vitatnivalót talál Plinius (18, 12, 70) a háromhónapos búza kérdésében, amikor is állítása szerint Columella (2, 6, 1) óriásit téved, ha nem hiszi, hogy ez külön búzafajta. Pontosabban Columella az őszi búza egyik változatának tartja, amit ott alkalmaznak, ahol az esőzések vagy valami egyéb ok miatt nem tudtak idejében vetni. Plinius természetesen még abban a vélekedésben is elmarasztalja Columellát, mivel azt állítja, hogy a nyugati szél kedvező a gabona tárolása szempontjából: „Columella is említi, hogy a nyugati szél hasznos az elrakott gabona számára, ezen némiképpen csodálkozom, mert ez általában rendkívül száraz”. Indoklás helyett, hogy miért is káros a tárolt gabonának a száraz szél, a tudós szerző így folytatja: „Akadnak olyanok, akik szerint varangyosbékát kell a hátsó lábánál fogva felakasztani a gabonátároló bejáratánál, mielőtt beviszik a gabonát”. A jeles szerző még az efféle ostoba babonáktól is elfelejt elhatárolódní. Majd megállapítja – mint valami alapvető újdonságot –, hogy szerinte a jó tárolhatóság feltétele a gabona szárazsága és megfelelő érettsége.

Plinius tehát folyamatosan kész támadni, cáfolni és ellenvetéseket megfogalmazni – az egyébként kitűnő tudós és gyakorlati szakember – Columellával szemben. Honnan eredhet ez az elszánt ellentét? Aligha lehet másra gondolni, minthogy Pliniusszal és társaival ellentétben – Columella annak a nézetnek a képviselője, hogy a földeket gondosan, intenzív és racionális eljárásokkal kell művelni, mert ráfordítás nélkül a gazdálkodás nem lehet rentábilis. Nevezetesen ő másik táborba tartozik, és az a véleménye, hogy a sikeres gazdálkodásnak három fontos és alapvető kritériuma van: a hozzáértés, munkakedv (dolgozni akarás) és a megfelelő tőke. Nem ért egyet tehát azzal a kényelmes szemlélettel, ami a gazdák hanyagságát, a földek tessék-lássék módon való művelését kívánta „tudományosan” alátámasztani. A földművelést Columella „létünk és életünk nélkülözhetetlen alapjának” tekinti, és ilyen módon ennek hozzáértő művelését valódi tudománynak minősíti. Súlyos gondnak látja a kortárs birtokosok elpuhult, fényűző és élvhajhász életvitelét, akiknek a számára az ősi morál és a férfias helytállás már elfogadhatatlan. „Mi gazdák – írja Columella – cserbenhagyva a sarlót és az ekét, beköltöztünk a városba, és kezünket inkább a színházban és a cirkuszban akarjuk koptatni, mintsem a gabonaföldeken és a szőlőültetvényeken.” (Bevezetés 15.) Szerzőnk pontosan látja a következményeket is: „Így aztán itt Latiumban és a saturnusi földön, ahol az istenek ismertették meg sarjait a föld terméseivel, itt most árverést tartunk, hogy a tengerentúlról szállítsanak hozzánk gabonát, nehogy éhezünk, szőlőt a Kyklad szigetekről hozunk, továbbá Baetica vidékéről és Galliából” (Bevezetés 20).

Columella⁴² hispaniai származású, Baetica tartomány Gades nevű városából való. Igényes képzettsége, személyes tapasztalatai, nagybátyja tanácsai és újításai mellett a szülőhazájából magával hozott ismeretek és hagyományok is gyarapították tudását. Baetica tartomány és Gades – a város régebbi alapítású, mint maga Karthágó – a karthágói érdekszférába tartozott, ilyen módon az ottani népesség jól ismerte és nyilván alkalmazta is a punok agrárszakismereteit. Columella több helyen hivatko-

42 Bővebben lásd a magyar nyelvű kiadás utószavát, továbbá *Hoffmann Zsuzsanna*: Columella és magyar követői. Agrártörténeti Szemle XLVII (2006) 159–171.

zik is ilyen tanácsokra. Szülőhazájából korán Itáliába került. Elismeréssel viszonyul a régi korok nagy ideáljaihoz (*antiqui nostri*, Praef. 13), az itáliai arisztokráciát *principes civitatis nostrae*-ként (államunk első emberei) említi műve előszavában (1, 1). Munkáját az itáliai gazdálkodóknak szánja, tekintetbe véve a helyi talaj- és klímaviszonyokat. Kitűnően ismeri az itteni viszonyokat is. Szülőföldje vonatkozásában egyetlen tartós emléket említ, ez pedig a tudós és gazdálkodó Marcus Columella, a nagybátyja. Elismeréssel adózik szakértelmének, és általában is példaadónak tartja életvitelét, ő maga is nagybátyja hatására lett a mezőgazdaság elkötelezett művelője és tudós agrárszakember. Valószínűleg valami személyes ellentét is lehet a mögötte a két tudós gondolkodó polémiájának, ez azonban a tényeken nem változtat.

Az idősebb Plinius⁴³ természetleírása nem kutató-elemző munka, pusztán a tudományos megközelítés vezérelte, pontosabban összegyűjteni akarta a meglévő ismereteket. Munkájához nagyon sok forrást használt, a természettudományos információk mellett számos irodalmi és történeti hagyományt is elmond. Panteista szemléletű, hisz a római vallásban, de közread több babonás-mágikus praktikát is, anélkül, hogy elhatárolódna ezektől. Erősen kötődik a régi római hagyományokhoz, elítéli a pénzhajhászást és a luxust, nagy tisztelője az idősebb Catónak. Munkája népszerű volt, számos kivonat készült belőle, főként a gyógynövények és gyógyászati tanácsai keltettek nagy érdeklődést, feltehetően ennek köszönhető fennmaradása is. Népszerűsége később is megmaradt, annak ellenére, hogy a tudományos ismeretek bővülése számos tévedésére is fényt derített. Ettől eltekintve, Plinius természetrajza fontos adalékokat tartalmazó forrásmű, többek között a római gazdasági és agrárviszonyok vonatkozásában is.

A tudós szerző munkája egészen a felvilágosodás koráig szinte a tudás mércéje lett, és ilyen módon az európai kultúra megalapozásában is jelentős tényezőnek minősül. Hogy mi az üzenete korunk számára, ehhez Havas László találó megfogalmazását idézem: „Hozzásegíti a mai embert, hogy egy nagy művön elgondolkodva, önállóan próbálja meg a saját helyét tisztázni a világban, úgy, ahogy annak idején a *civis Romanus* is hasonló feladatra vállalkozott, örömételve az *orbis terrarum* nemcsak impozáns egységében, hanem szemképráztató sokszínűségében is.” (Idősebb Plinius: Természetrájk. Az ásványokról és a művészetekről, bevezetés 8. o.). Plinius a természet alapos megismerése mellett annak fokozott védelmére és kíméltére buzdít, ami korunkban is rendkívül aktuális.

43 A természet története című nagyszabású enciklopédikus munkája 14–18. terjedő könyvei (a növények, fák, földművelés) magyar nyelvű kiadása megjelent a szegedi JATEPress Kiadónál, Hoffmann Zsuzsanna fordításában (*C. Plinius Secundus: Naturalis Historia. Természetrájk XIV–XVIII. 223 o.*)

ZSUZSANNA HOFFMANN

**AGRICULTURE IN ANCIENT ROME
IN THE FIRST CENTURY OF THE PRINCIPATUS***In memoriam Tamás Hoffmann*

In the 1st century AD, agriculture was a major economic factor but important changes were coming. Large estates started to gain the upper hand compared to minor estates – but this change, contrary to the opinion of some scholars, had not yet mean the spread of latifundia, characteristic of some parts of Italy and Northern Africa. Italian grain production had somewhat subsided – in the face of intensive crop cultures – most of the necessary grain was coming from the provinces.

The larger estates increasingly started to deal with animal husbandry that was starting to play a major role at the turn of the century.

Apart from draft purposes and the use of their manure animal husbandry started to satisfy luxury demands: fish- and bird husbandry, wildlife parks and bee-keeping. Following the incentive of the private estates of the cesars, land-lease and the spread of the *colonus* system started to spread – accordingly the importance of slave labor started to decrease. The new system brought along new challenges in the organization of work and problems of economic return. An important source of the period is the agricultural literature of the age, including the works of Pliny, Jr., and the agrarian scientist Columella. Also, the differences of opinion between Pliny, Sr., and Columella are providing important an important insight to the era.

PÓSÁN LÁSZLÓ

KERTFÖLD (*GARTEN*) ÉS BIRTOKOSA (*GÄRTNER*) A KÖZÉPKORI POROSZORSZÁGBAN

A német agrártörténeti irodalom – a források megnevezései alapján – a földbirtokláshoz és az igavonó állatokhoz kapcsolódóan a középkori paraszti népességnek alapvetően két nagy csoportját különbözteti meg: a szabályozott határhasználati rendbe illeszkedő telkes parasztokat és a nyomásrendszerbe nem is mindig tartozó, a szükséges igaerő nélküli, kevés földdel rendelkező kisparaszti réteget. Svábföldön *Hofbauer* és *Seldner*, Svájcban *Bauer* és *Tauner*, Vesztfáliában *Erbgenossen* és *Kötter*, Brandenburgban *Hufenbauer* és *Kossäte* szavakkal jelölték ezt a két nagy csoportot. Mecklenburgban a *Huféval*, azaz paraszti telekkel nem rendelkezők *cotere* vagy *cotarii* (Kätner), Poroszországban pedig *Gärtner* néven szerepeltek a forrásokban.¹ A hazai szakirodalom szintén a jobbágytelket, illetve annak felaprózódását és a kellő számú igaeszköz megjelölését vagy hiányát tekinti „vízvázlatonak” a telkes jobbágy és a zsellér állapot között.²

A XIV–XV. századi poroszországi források azonban ellentmondanak ennek az alapvetően vagyoni és jogi természetű társadalmi kategorizálásnak. A Német Lovagrend államában a paraszti jogállás szempontjából a középkor végéig a német (kulmi) és a porosz (illetve lengyel) jogon élés jelentette a legfontosabb differenciálódási kritériumot. Míg Európa más területein a késő középkorra általában létrejött a jogilag egységes paraszti társadalom, Poroszországban erre nem került sor. A *Gärtner*nek nevezett réteg éppúgy német telepes volt, mint a *Hufe* földdel rendelkezők, és ugyanúgy a kulmi jog alapján élt. Egy 1346. szeptember 29-én Marienburgban kiállított oklevélben például Heinrich Dusemer nagymester a Thorn városától északnyugatra, a Visztula mellett fekvő, csak Gärtnernek által lakott Gurske falunak német

- 1 *W. Rösener*: Bauern im Mittelalter. München, 1987, 213.; *E. Münch*: Bäuerliche Untersichten im entwickelten Feudalismus: die Kätner. In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Jhg. 36., H. 3. (1988) 220.
- 2 Vö.: pl. *L. Gál É.*: Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt 1659–1766. Bp. 1988, 116–117.; *Kállay I.*: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Bp. 1980, 136.; *Pach Zsigmond P.*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp. 1963. 67.; *Orosz I.*: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. In: *Uő.*: Hagyományok és megújulás. (Csokonai História Könyvek) Debrecen, 1995, 34–113. itt: 64–67.; *Wellmann I.*: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Bp. 1979, 69.

(kulmi) jogot adományozott.³ 1369. július 8-án Konrad Zöllner danzigi komtúr olyan feltétellel adott Peter Wegener lokátornak földet, hogy azon 60 Gärtner-gazdaságból álló falut telepít, s minden Gärtner 15 hold földet kap. A telepítési vállalkozót illeti az új falu soltészti tisztsége, továbbá 6 Gärtner-telek, azaz 90 hold.⁴ Ezen oklevél szerint tehát a telepített „parasztkertészek” által lakott falu éppúgy soltész igazgatása alatt állt, mint a teljes telekkel (azaz Huféval) rendelkező, cenzusfizető telepések közösségei.⁵ A *Gärtnerdorfok* így igazgatási és jogi szempontból a német cenzusos falvakhoz hasonlítottak. Kisebb ügyekben, 4 Schilling értékig a soltész bíraskodott a Gärtnernek felett, míg a porosz vagy lengyel lakosság a területileg illetékes lovagrendi tisztségviselő (komtúr, várnagy, perjel) joghatósága alá tartozott.⁶ A soltész személyes bíraskodása csak a német jogú falvakban érvényesült. Egy 1351-ből származó, Kielau falura vonatkozó oklevél szerint ezt a bíraskodást *Weichbildgerichtek*, azaz „területen belüli” (ti. a falu határain belüli saját) ítélkezési gyakorlatnak nevezték.⁷ Ha valaki nem az adott faluban élt, de ott rendelkezett földdel, és a német jog hatálya alá tartozott, kisebb ügyekben szintén a soltész joghatósága alá esett. Azok a németek is, akik csak átmenetileg fordultak meg egy telepes faluban, és esetleg vitás ügyük támadt a helybéliekkel, s annak pénzben kifejezhető értéke nem haladta meg a 4 Schillinget, ugyancsak a soltész kizárólagos ítélkezési joga alá estek. A telepes faluban megjelenő poroszok vagy lengyelek (szlávok) felett, ha azoknak a helyi lakosokkal támadt peres ügye, minden esetben a Német Lovagrend ítélkezett.⁸ A soltész által irányított Gärtnerdorfok tehát jogállásukat tekintve kedvezőbb helyzetűek voltak, mint a porosz vagy szláv népesség által lakott falvak. A „szellér” kifejezés ezért úgy, ahogyan Németország más tartományaiban vagy akár Magyarországon is értették, nem megfelelő kifejezés a Gärtnernek megnevezésére. A poroszországi „parasztkertészek”, kertföld-birtokosok sem jogállás, sem pedig földbirtok szempontjából nem tartoztak a paraszti társadalom alsóbb rétegéhez.

A lovagrendi állam egyik legrégebbi oklevele, az 1233-ban kiállított kulmi kiváltságlevél (*Kulmer Handfeste*) a flamand Hufét szabta meg az országban általános telekméretnek („*item quantitatem mansorum iuxta morem Flamingicalem statuimus observari*”).⁹ Egy Hufe 30 holdból (*Morgen*) állt, azaz mai területmérték szerint

3 Preußisches Urkundenbuch. Hgg. R. Philippi–A. Seraphim–M. Hein–E. Maschke–K. Conrad, Bde. I.1.–VI.2., Königsberg–Marburg, 1882–2000. (A továbbiakban: PUB) Itt: PUB IV. Nr. 70.

4 PUB VI.2. Nr. 746.

5 A poroszországi telepes falvak közösségi szerkezetéről és a soltészok szerepéről ld.: *H. Patzer*: Die deutsche bäuerliche Gemeinde im Ordensstaat Preußen. In: *Die Anfänge der Landgemeinde und ihre Wesen II.* (Vorträge und Forschungen Bd. VIII.) Konstanz–Stuttgart, 1964, 152–196., itt: 156–166.

6 A németek, poroszok, lengyelek feletti bíraskodásra ld. pl. PUB I.2. Nr. 633.; PUB II. Nr. 171, 214, 315, 317, 318, 319, 320, 352, 359, 360, 385, 407, 535, 546, 757, 770, 794; PUB IV. Nr. 599.

7 PUB IV. Nr. 703.

8 *H. Patzer*: Deutsche bäuerliche Gemeinde ... i. m. 157–158.

9 PUB I.1. Nr. 105.; A kulmi kiváltságlevélről ld.: *Pósán L.*: A Német Lovagrend 1233. évi kulmi kiváltságlevele. In: *Századok* 143. évf. 2009/2. 427–450.

16,8 hektárt tett ki.¹⁰ Poroszországban a cenzusfizető paraszti telepesek átlagosan 2 Hufe (33,6 hektár) nagyságú földet kaptak.¹¹ A paraszti telepesek által fizetendő járadékokat a telekhez kötötték. Ahogyan a Hufe után fizetendő cenzus és egyéb terhek mértéke általában igazodott a föld termőképességéhez, minőségéhez, ugyanez érvényesült a Gärtnereknek adott kertföldek esetében is. Mielenz faluban például az 1321. évi alapító oklevél szerint minden Hufe után 1,5 márka és 2 tyúk volt a cenzus, és a telepesek évente 6 napot voltak kötelesek segíteni a szénakaszálásnál (azaz robotolni).¹² Ugyanekkora cenzust szabtak meg Marineau falu esetében is.¹³ Deutsch-Cekzin falu 1342. évi oklevelében az olvasható, hogy ott 15 Scot, 2 tyúk és évi 2 nap robot jelentette a Hufék után teljesítendő paraszti szolgáltatást.¹⁴ 1301-ben Siegfried samlandi püspök egyik oklevelében 0,5 márkában szabta meg a cenzus mértékét.¹⁵ Fischhausen lakói 10 Scotot fizettek Hufénként,¹⁶ Blumenau lakói pedig – 1326. évi oklevelük szerint – 0,5 márkát, 2 tyúkot és 1 disznót.¹⁷ Érdemes ezekkel az adatokkal összevetni a Gärtnerek terheit. A Gurske faluban élő „kertészek” földjeik után cenzusként 8 Scotot és 2 tyúkot voltak kötelesek fizetni.¹⁸ A danzigi komtúr 1369. július 8-diki oklevelében szereplő Gärtnerek viszont 5 Scotot és 1 tyúkot fizettek, továbbá évi 2 nap robotot teljesítettek.¹⁹ Kulm város törvényszéki könyvének feljegyzései szerint a XIV–XV. századi Poroszországban 24 Scot ért 1 márkát.²⁰ Eszerint Mielenz faluban 36 Scot, 2 tyúk, 6 nap robot, Deutsch-Cekzinben 15 Scot, 2 tyúk, 2 nap robot, Blumenauban pedig 12 Scot, 2 tyúk 1 disznó kapcsolódott 30 hold (azaz 1 Hufe) földhöz. A fele akkora, 15 holddal rendelkező Gärtnerek az 1369. évi oklevelben foglaltak szerint nem fele ekkora cenzussal tartoztak, hanem jóval kevesebbel: 5 Scottal, 1 tyúkkal és 2 nap robottal. A források azt mutatják, hogy az esetek többségében 15 hold jelentett egy „Gärtner-telket”. Balga és Brandenburg komtúrságok területén például a XV. század első felében 7 olyan falu volt, ahol kizárólag „kertészek” éltek (Halbendorf, Hoppenbruch, Königsdorf, Patersort, Louisenhof, Schmoditten, Schrangenberg), s közülük egyedül Hoppenbruchban volt 12 hold

10 A poroszországi paraszti birtokméretekről ld.: *Pószán L.*: A paraszti birtokok mérete és szolgáltatási kötelezettségei a középkori Poroszországban. In: *Agrártörténeti Szemle*, XLVI. évf. 2004–2005/1–4. 25–49, itt: 27.

11 *W. Kuhn*: Der Pflug als Betriebseinheit in Altpreussen. In: *Uő*: Vergleichende Untersuchungen zur mittelalterlichen Ostsiedlung. Köln–Wien, 1973, 113–140, itt: 124.; *H. Wunder*: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg. Hamburg, 1968, 37.; *Das große Zinsbuch des Deutschen Ordens*. Hg. P. G. Thielen, Marburg, 1958. (A továbbiakban: GZB) Itt: GZB 35, 127.

12 PUB II. Nr. 359.

13 PUB II. Nr. 360.

14 PUB III.2. Nr. 431.

15 Neues preussisches Urkundenbuch. Bde. I–III. Hgg. C. P. Woelky–H. Mendthal, Leipzig, 1891–1905. (A továbbiakban: NPUB) Itt: NPUB I. Nr. 199.

16 NPUB I. Nr. 239.

17 NPUB I. Nr. 245.

18 PUB IV. Nr. 70.

19 PUB VI.2. Nr. 746.

20 Liber memoriarum Colmensis civitatis. (Das Kulmer Gerichtsbuch). Bearb. C. A. Lückcrath–F. Benninghoven (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz Bd. 44.) Köln–Weimar–Wien, 1999, Nr. 8, 28b, 36, 37, 145, 242, 246, 253, 296, 385a, 409, 384b.

egy kertföld.²¹ Úgy tűnik, hogy egy Gärtner-birtok kötelezettségei arányaiban (holdként) némileg kedvezőbbek voltak, mint egy telkes paraszté. Ebben minden bizonytalanságot játszott az, hogy a Poroszországba ugyancsak telepesként érkezett, de csak fél Hufe nagyságú földet kapó Gärtner réteget a Német Lovagrend igyekezett megtartani birtokán. Ezeket a sajátos, német jogú, de nem telekrendszerű falvakat a Rend majorságai közelében alakította ki, ahol szüksége volt munkaerőre, amit kertföldek adományozásával összekapcsolt telepítéssel biztosított. Poroszország ugyanis a XIV. századi nagy betelepítés ellenére is alapvetően ritkán lakott terület maradt: 1400 táján mintegy 480 000 lehetett az összlakosság létszáma (átlagosan 8 fő/km² népsűrűség), és az is igen egyenetlenül oszlott meg.²² Emiatt a paraszti gazdaságokból befolyó földesúri jövedelmek nem fedezték a lovagrend szükségleteit, ezért a középkor folyamán mindvégig jelentős szerepe volt a majorsági gazdálkodásnak.²³ Ehhez pedig a lovagok célzottan igyekeztek igényeiknek megfelelő munkaerőt, azaz nem porosz vagy szláv, hanem német „parasztkertészeket” telepíteni. Annak, hogy a XII–XIII. század folyamán kialakult és általános normává vált paraszti telepítési feltételek [rögzített, telekhez kötött cenzusfizetés, földbirtokra vonatkozó szabad rendelkezési jog, általában 2 telek (= 60 hold) nagyságú gazdaság stb.] helyett 15 hold kertföldre is költöztek német telepések, több oka is lehetett. A XIII–XIV. század fordulójára már gyors lehüléssel, csapadékos esztendőekkel, áradásokkal, belvizekkel, hosszú, kemény telekkel járó klímaváltozás érte el Európát, ami leginkább a nyugati, északnyugati térségeket sújtotta. Sorozatosan tönkretette a termést, megtizedelte az állatállományt, és súlyos éhínségeket okozott. A XIV. század első fele Nyugat- és Közép-Európa nagy részén az éhezés fél évszázada volt.²⁴ Németországban a Rajna-vidékre, Vesztfáliára és Brandenburgra, Németalföldön pedig Zeeland és Holland térségére a XIV. század első harmadában különösen súlyos éhínség köszöntött.²⁵ Nem véletlen, hogy ezekről a vidékekről számos telepés érkezett Poroszországba, köztük olyanok, akik még 15 holdas „kertfölddel” is biztosítottabbnak látták megélhetésüket keleten, mint eddigi lakóhelyükön. Az időjárási viszonyok kedvezőtlenebbé válása mellett Németalföldön, Északnyugat-Németországban, a Rajna-vidéken, Vesztfáliában vagy Alsó-Szászországban az öröklési rendszerből következően a XIV. századra már nagyon előrehaladott volt a paraszti telkek aprózódása. Ez a jelenség sok helyen már önmagában is egzisztenciális problémákat okozott, és az ilyen kis- és törpebirtokosok számára a klímaváltozás hatásai

- 21 *W. Guddat*: Die Entstehung und Entwicklung der privaten Grundherrschaften in den Ämtern Brandenburg und Balga (Ostpreußen). (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas) Marburg, 1975, 64.
- 22 *M. Biskup–G. Labuda*: Die Geschichte des Deutschen Ordens in Preußen. Wirtschaft – Gesellschaft – Staat – Ideologie. Osnabrück, 2000, 367.
- 23 *Pósán L.*: A Német Lovagrend poroszországi majorságai a XV. században. In: *Memoria Rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére.* Szerk. Oborni Teréz–Á. Varga László, Eger, 2008, 425–442.
- 24 *H. H. Lamb*: Climate History and the Modern World. London–New York, 1982, 187, 195.; *W. C. Jordan*: The Great Famine. Northern Europe in the Early Fourteenth Century. Princeton, 1996, 7–8.; *Szántó R.*: Természeti katasztrófa és éhínség 1315–1317-ben. In: *Világtörténet 2005 tavasz–nyár* 51–57.; *M. Montanari*: Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete. Bp. 1996, 86.
- 25 *H. S. Lucas*: The Great European Famine of 1315, 1316 and 1317. In: *Speculum* 1930/5. 365.

szinte azonnal katasztrofálisak voltak. Ebből a rétegből igen sokan megpróbáltak máshol megélhetést találni maguknak.²⁶ Számukra a Poroszországban kínált fél flamand telek méretű kertföldek a létbiztonságot jelentették.

A német lovagrendi majorok közelébe telepített Gärtnerdorffok lakói – a cenzusfizető telkes parasztokat is terhelő évi néhány napi robotot nem számítva – nem voltak kötelesek a Rend birtokain munkát vállalni, s ha mégis elszegődtek, akkor azt szabad elhatározásukból tették. (Az persze igaz, hogy ezeknek a falvaknak a lakói lakóhelyük közelében más munkaalkalmat nem nagyon találtak.) Egyes vélekedések szerint az átlagosan 15 holdnyi kertföld nem biztosította birtokosa (és családja) megélhetését, ezért kényszerültek a Gärtnerrek arra, hogy bérmunkát vállaljanak a lovagrend majorjaiban.²⁷ Kétségtelen, hogy földjük nagyságát tekintve a Gärtnerrek nem álltak a német telkes parasztok szintjén, és a paraszti telepeseken belül kispaszti, mondhatni „féltelkes” rétegnek számítottak. Nyugat-európai viszonylatban azonban ez a birtokméret nem számított különösebben kicsinek s még Poroszországon belül sem. A porosz (és szláv) népesség telke, a Haken (*uncus*) ugyanis a lovagrendi állam nagy részén csak 10 holdnak, azaz a német Hufe harmadának felel meg, tehát kisebb volt, mint a német „kertföld”. 1334-ben Luther von Braunschweig nagymester például egyértelműen írásba foglalta, hogy minden Haken 10 hold nagyságú legyen: „*pro quolibet unco decem iugera computanda*”.²⁸ Marienburg körzetében, Pruppendorfban Heinrich kamarás 1349-ben 2 Haken földet kapott, összesen 20 holdat („*duos uncus liberos XX iugera continentes*”).²⁹ 1395-ben II. Johann pomesaniai püspök 3 Haken nagyságú birtokot adományozott úgy, hogy 10 hold felelt meg 1 Hakennek.³⁰ Az, hogy 1 Haken = 10 Morgen, még a XVI. századi forrásokból is visszaköszön.³¹ Az 1400 körül készült marienburgi cenzuskönyv (*Marienburger Zinsbuch*) azonban kisebb és nagyobb Hakent is említett, amelyek után 4,5 és 6,75 Scot cenzust kellett fizetni.³² Ebből arra következtethetünk, hogy a közöttük fennálló területarány 2:3 lehetett. Mivel 10 holdnál kisebb Hakent egyetlen forrás sem említ, ez lehetett az ún. „kisebb” Haken, a cenzusból következő arány alapján pedig a „nagyobb” 15 holdat tett ki. Ez utóbbi mérete tehát megegyezett a német kertföldekével. Ezek a 10–15 hold területű porosz és szláv paraszti telkek elsősorban Poroszország legtermékenyebb földjein, döntően a Visztula, Passarge, Pregel folyók térségében fordultak elő, ahol a termékeny talajon a kisebb telekméret is biztosította a megélhetést.³³ Talán nem véletlen, hogy a legtöbb Gärtnerdorffot is jórészt ezeken a területe-

26 *W. Rösener*: Bauern im Mittelalter i. m. 211–212.

27 *G. Aubin*: Zur Geschichte des gutsherrlich-bäuerlich Verhältnisses in Ostpreußen. Leipzig, 1911, 36.; *H. Boockmann*: Die Vorwerke des Deutschen Ordens in Preußen. In: Die Grundherrschaft im späten Mittelalter I. Hg. H. Patze (Vorträge und Forschungen XXVII.) Sigmaringen, 1983, 569.

28 PUB II. Nr. 850.

29 PUB IV. Nr. 411.

30 Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien. In: Zeitschrift der historisches Vereins für den Regierung-Bezierr Marienburg, 1885/15, 1886/16, 1886/17, 1887/18. (A továbbiakban: Pomes. UB.) Itt: Pomes. UB Nr. 123.

31 *Zródła do dziejów ekonomii Malborskiej*. Tom. I. wydali W. Hejnosz, Toruń, 1959, 59, 61.

32 *Das Zinsbuch des Hauses Marienburg*. Hg. W. Ziesemer, Marienburg, 1910, 47–48.

33 *Pósán L.*: A paraszti birtokok mérete ... i. m. 43.

ken alapították. Poroszország kevésbé termékeny vidékein előfordultak nagyobb méretű Hakenek is. A központi bevételeket számon tartó ún. nagy cenzuskönyv 1414. évi feljegyzései között például az olvasható, hogy „*1 1/2 hoke machet eyne hube*”.³⁴ A 30 holdat kitevő Huféhoz viszonyítva tehát ez a Haken 20 holdat jelentett. Rossz talajadottságú területeken, mint például Ermland déli részein, Kelet-Pomeránia homokos vidékein, a Huféval azonosan, 30 holdban állapították meg a Haken nagyságát.³⁵ Elvértve ugyan, de még ezeknél nagyobb területű Hakenről is történik említés. 1338-ban például Dietrich von Altenburg nagymester Tilsit körzetében 3 Haken földet adományozott Tulewirdének azzal, hogy „*vor islichin haken funfzeig morgen zcu rechnen*” (azaz minden Haken 50 Morgen) legyen.³⁶

Ha a 30, illetve 50 hold területű, inkább kivételesnek számító Hakent figyelmen kívül hagyjuk, megállapíthatjuk, hogy a német lovagrendi államban a Gärtnerék, földjük nagyságát és jogállásukat tekintve, a paraszti társadalom egészében egyáltalán nem számítottak zsellérnek. A virágzó középkor agrártechnikája mellett már 5-6 hold szántó biztosította egy parasztcsalád évi kenyérgabona-szükségletét.³⁷ A poroszországi Gärtnerék földjei többnyire meghaladták vagy azonosak voltak a porosz (és lengyel) jogon élő parasztok telkeivel, de kedvezőbb, német (kulmi) joggal rendelkeztek. Ez azt jelentette, hogy a szolgáltatások és adózás alapja a telek illetve a kertföld volt, és semmilyen személyi függéshez kötődő szolgáltatás sem terhelte őket. Ebből következően a kertek birtokosai megváltozhattak anélkül, hogy az a paraszti birtokhoz kapcsolódó járadékokat érintette volna, azaz a német jog magába foglalta a telek és a kertföld szabad elidegeníthetőségét.³⁸ Az 1233. évi kulmi kiváltásglevél mindkét nembeli örökösök („*eorum hereditibus utriusque sexus*”) számára lehetővé tette az öröklést, örökös hiányában pedig szabad végrendelkezési jogot biztosított.³⁹ Így a német telepes parasztok földjei, akár cenzusos Huféről, akár kertföldről volt szó, adásvétel tárgyát képezték, és az örökösök között is könnyen felaprózódhattak, vagy ellenkezőleg: házasság, vásárlás, öröklés révén egyesek kezében fel is halmozódhattak. 1371-ben például Jakob von Groyn 1,5 hold szántót vett 1,5 márkáért.⁴⁰ Matthias Siverites Damerau faluban 1 Hufe földet adott el egy testvérpárnak 20 márka 1/2 Scot összegért.⁴¹ Tilo molnár 10 márkáért adott el 1 Hufe földet Heinrich és Simon Zeydenhornnak.⁴² Amíg azonban a paraszti telki földek szabadon, korlátozások nélkül elidegeníthetőek voltak, a kertföldekre vonatkozóan – egy 1346. évi oklevél szerint – bizonyos megkötéseket szabott a Német Lovagrend.

34 GZB 18.

35 PUB IV. Nr. 290, 471, 478; Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands. Bde. I–IV. Hgg. C. P. Woelky–V. Röhrich, Braunsberg, 1874. (A továbbiakban: CDW) Itt: CDW II. Nr. 198.,; GZB 135.

36 PUB III. Nr. 150.

37 Szűcs J.: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993, 189.

38 A. Körmendy: Melioratio terrae. Vergleichende Untersuchungen über die Siedlungsbewegung im östlichen Mitteleuropa im 13–14. Jahrhundert. Poznan, 1995, 83–84.

39 PUB I.1. Nr. 105.

40 PUB VI.2. Nr. 1014.

41 PUB VI.2. Nr. 1013.

42 PUB VI.2. Nr. 1012.

Eszerint a „kertet” önmagában nem lehetett eladni, csak a hozzá tartozó házzal, udvarral és réttel együtt, azaz adásvétel révén a kertföld nem aprózódhatott.⁴³ Ugyanakkor az örökösök között felosztható volt. A már említett 1346. évi oklevél például ½ kertföldről is említést tett, ami negyednyi Hufénak felelt meg.⁴⁴ Ez volt az a földterület, melynek birtokosát a középkori Magyarországon általában már zsellérnek nevezték.⁴⁵

A lovagrendi államban a Gärtnernek alapvetően abban különböztek a telekkel (Hufe) rendelkező német parasztoktól, hogy földjeik teljes egészében a közösségi szabályozás hatályán kívül estek. Nyomáskényszer alá nem tartozó, kertnek nevezett határrészek persze a telki földekhez is tartoztak, de összességében ezek aránya eltörpült a szabályozott határhasználat rendjébe illeszkedő területek mellett. A kertföldeken mindenki azt termelt és úgy, ahogy akart. Míg a telekkel rendelkező parasztok a közösségi szabályozásnak megfelelő módon művelték földjeiket, a Gärtnernek, még ha külön faluban is éltek, maguk döntötték el, hogy „kertjeikben” mit termeltek. A középkori parasztság túlnyomó többségéhez hasonlóan a poroszországi Gärtnernek egy része is elsősorban saját szükségleteit igyekezett megtermelni, s földjébe gabonát vetett. Egy Hufe nagyságú szántóterülethez – melynek nyomásos rendszerű határhasználatából következően az adott évben maximum a kétharmadát művelték – kb. 12–15 Scheffel mennyiségű vetőmagra volt szükség. Ez kb. 534–668 kilogrammot jelentett.⁴⁶ Ha átlagosan 1:3 termés eredménnyel számolunk, akkor 1 Hufén (azaz 20 holdnyi művelt területen) kb. 1602–2004 kilogramm gabona termett.⁴⁷ Az évi gabonaszükséglet átlagosan 150–200 kilogramm/fő volt.⁴⁸ Egy öttagú családdal számolva ez 750–1000 kilogrammot jelentett. Ha a Gärtnernek is földjük harmadát ugyan hagyták, akkor 10 holdat művelve kb. 800–1000 kilogramm gabonát termeltek. Tény, hogy a következő évi vetőmag elraktározását követően megmaradó mennyiség önmagában már kevés volt egy öttagú család kenyérellátásának biztosításához, a fizetendő cenzusról már nem is beszélve. A legtöbb kertföldet azonban – éppen azért, mert nem esett a nyomáskényszer keretébe – nem a Hufékhoz hasonló módon, a szántót és ugart váltakoztató módon művelték, hanem az Északnyugat-Német-

43 PUB IV. Nr. 48.

44 Uo.

45 Magyar történeti fogalomtár II. Szerk. Bán Péter, Bp. 1989, 263.

46 100 liter gabona kb. 77,3 kilogrammot nyomott. Erre ld. *Szücs J.*: A gabona árforradalma a XIII. században. In: *Történelmi Szemle*, 1984/1–2, 17–18.; 1 porosz Scheffel = kb. 55 liter, ld. *Pósán L.*: A Német Lovagrend pénzügypolitikája a kezdetektől a XIV. század közepéig. Debrecen, 2000, 240.

47 A középkori gabona-terméshozamokra ld. *W. Rösener*: Bauern im Mittelalter... i. m. 144.; *N. S. Gras*: The Evolution of the English Corn Market from the Twelfth to the Eighteenth Century. Cambridge, 1915, 261.; *W. Abel*: Agrarkriesen und Agrarconjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter. Hamburg–Berlin, 1966, 19.; *Hoffman T.*: Európai parasztok. Életmódjuk története I. A munka. Bp. 1998, 273.; *Szücs J.*: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993, 190.; *H.-W. Goetz*: Leben im Mittelalter. München, 1986, 158–160.

48 *W. Abel*: Agrarkriesen und Agrarconjunktur i. m. 47.; *Szabó I.*: A középkori magyar falu. Bp. 1969, 227.; *B. Bennassar–J. Goy*: A XIV–XVI. századi élelmiszerfogyasztás történetéhez. In: *Világtörténet 1977/27*. 51.; *F. Braudel*: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. II. Bp. 1996, 462.

ország és Hollandia földjén folyamatosan felszántott s bevetett ún. Esch-földjeinek mintájára. Az ilyen művelésnél évről évre mésszel, márgával, mocsári tőzeggel, zöldtrágyával igyekeztek megőrizni a talaj termőképességét.⁴⁹ Amennyiben a kertföldeken ilyen módon termeltek gabonát, akkor mérete már elegendő volt egy paraszti család éves gabonaszükségletének biztosítására. Ugyanakkor a Gärtnerok – telki föld hiányában – nem rendelkeztek közösségi legelővel vagy erdővel, így az állati termékeket, fát, iparcikkeket stb. kénytelenek voltak megvásárolni. Mivel földjükön értékesíthető mennyiségű felesleg többnyire nem termett, a különböző javak beszerzéséhez, valamint a census megfizetéséhez szükséges pénz előteremtésére általában elszegődtek mezőgazdasági idénymunkásnak a lovagrendi majorokba. Amikor a lovagok tervszerűen Gärtnerdorfokat is alapítottak, azokat mindig majorjaik közelében tették, hogy a hozzáértést is igénylő szezonális munkákhoz megfelelő fizetett munkaerővel számolhassanak. Poroszországban szinte állandó volt a munkaerőhiány, így az idénymunkák idején elég jól lehetett keresni. Ahogyan Európa más területein, úgy a Német Lovagrend államában is igaz volt az, hogy a késő középkorban jelentősen megemelkedtek a bérek. Sok helyen a politikai hatalom bérrendezési szabályozással igyekezett keretek közé szorítani ezt a folyamatot: 1352-ben Tirolban, 1466-ban és 1482-ben Szászországban s először 1406-ban, majd 1417-ben és 1420-ban Poroszországban. Lényegében maximálták a kifizethető béreket. Michael Kuchmeister nagymester 1417-ben és 1420-ban a következőképpen szabályozta az aratáskor, illetve szénakaszáláskor felfogadott munkások bérét: 1 hold rozs learatása után 6, 1 hold zab esetén 3, 1 hold rétet lekaszásakor pedig 4 Schilling.⁵⁰ 1 Hufe kenyérgabona, azaz kétnyomásos gazdálkodásban 20 hold vetésterület learatása után tehát a Német Lovagrend 120 Schillinget (= 48 Scot = 2 márka) fizetett. Ha ezt a munkát mondjuk 5 Gärtner-család végezte el, akkor 24-24 Schillinget (= 9 Scot 20 Pfennig) kerestek, közel kétszer annyit, mint a befizetendő census összege. A lovagrend Beister-majorja például 5,5 Hufe szántóból és 40 hold rétből, legelőből állt, azaz aratási időben legalább két hét munka- és kereseti lehetőséget kínált.⁵¹ A Beister-majorban például, ha öt család végezte az aratást, külön-külön 1-1 márkát (= 24-24 Scotot) kerestek. A középkori Európában, hogy betakarításkor minél kisebb legyen a szervesvesztés, általában sarlóval arattak.⁵² Sarlóval egy ember egy nap alatt a lágyabb szárú, ezért könnyebben vágható rozs esetében kb. 1 hold területet tudott learatni, és kb. 1,5 hold füvet volt képes lekaszálni. Ha 5 Gärtner (és családjaik) együttesen vállalkozott aratásra, akkor 1 Hufén a 20 holdnyi vetésterületet 4 nap alatt aratták le. Amennyiben az aratási időszak (kb. két hét) alatt (tehát még mielőtt az érett gabonaszemek kiperegték volna a kalászból) további munkát is vállaltak, kb.

49 H. A. Heidinga: *Medieval Settlement and Economy North of the Lower Rhine. Archaeology and History of Kootwijk and the Veluwe (the Netherlands)* Assen, 1987, 125–127.; A. Mayhew: *Rural Settlement and Farming in Germany.* London, 1973, 18–22.; Hoffman T.: *Európai parasztok I. i. m. 307.*; W. Rösener: *Bauern im Mittelalter i. m. 141.*

50 *Acten der Ständetage Preußens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens.* Bde. I–V. Hg. M. Toepfen, Leipzig, 1878–1886. (A továbbiakban: ASP) Itt: ASP I. Nr. 246, 282.

51 H. Boockmann: *Die Vorwerke...* i. m. 563.

52 Hoffmann T.: *Európai parasztok I. i. m. 324–325.*

80 holdat tudtak betakarítani, s így 90 Schillinget (= 1 márka 12 Scot) kerestek. Ha szénakaszlásra is elszegődtek, naponta 6 Schilling (= 4 Scot) körüli összeget kereshettek. A valóságban azonban még akár magasabb bért is kaphattak, ugyanis hiába volt országos a bérmaximálás, sok helyen akkor is csak annál magasabb bérért lehetett munkáskészhez jutni. 1452-ben például Schönsee komturja a korábbi rendelkezésekben megszabott bérnek majdnem a dupláját fizette ki egy szolgálonak.⁵³ A munkaerő szűkössége miatt Poroszországban már igen korán kaszával is arattak. Egy 1278-ból származó forrás például kaszával történő betakarításról szól.⁵⁴ A danzigi Mária-templom XV. századi Jeruzsálem-oltárának képén az arató parasztok kezében sarló és rövid pengéjű kasza látható.⁵⁵ Az aratás és a szénakaszlás jórészt június végére és júliusra esett, befejezésük után azonban még számos majorban igényt tartottak a Gärtnernek munkájára, hiszen a cséplés ugyancsak munkaigényes tevékenységet jelentett, ahogyan az őszi szántás és vetés is.⁵⁶

A XIV–XV. század fordulóján Poroszországban 1 tyúk 10 Pfennigbe,⁵⁷ 1 Schefel (= 55 liter) liszt 90 Pfennigbe, 1 igásló 2 márkába (= 48 Scot), 1 tehén 1 márkába (= 24 Scot), 1 disznó 8 Scotba, 1 juh pedig 4 Scotba került. Egy vég porosz posztóért 1 márka 21 Scotot kellett fizetni.⁵⁸ ½ Last (= kb. 637 kilogramm) tőkehal 3 márkába került.⁵⁹ Ugyanakkor egy szakács vagy istállószolga éves bére – a koszt és kvártélyon felül – 3 márka (= 72 Scot), egy városi toronyőr pedig 2,5 márka (= 60 Scot) volt.⁶⁰ Ha az árakat és az egyéb kereseteket nézzük, azt mondhatjuk, hogy a mezőgazdasági munkások bére egyáltalán nem volt alacsony, a szénakaszlási és aratási időszakban megkerestek annyi pénzt, ha nem többet, mint amennyi egy szakács, istállószolga vagy toronyőr éves bére. Erre azonban egy Gärtnernek csak akkor volt módja, ha saját földjén nem gabonát termelt, mert ebben az esetben saját termésének betakarítása miatt nem vagy csak nagyon kevés ideje maradt idénymunkákra elszegődni. Emiatt a városok közelében vagy a lovagrendi majoroknál – melyek szintén a paraszti termékek fontos felvásárlóhelyei voltak – a Gärtnernek földjeiken nem kenyérgabonát termeltek, hanem jó áron értékesíthető, keresett termékeket: ipari növényeket (lent, kendert, komlót), takarmányt (borsó), szőlőt vagy sörfőzéshez árpát. Ilyen esetekben élelmiszer-szükségletüket alapvetően a piacon szereztek be. A

53 *W. Abel*: Agrarkriesen und Agrarkonjunktur i. m. 59.

54 *Hoffmann T.*: Európai parasztok I. i. m. 326.

55 *Székely Gy.*: A hónapok munkái és a középkori művészet. In: Agrártörténeti Szemle 1981/1–2, 25.

56 *R. Grand–R. Delatouche*. L'agriculture au moyen age de la fin de l'empire romain au XVIe siècle. L'agriculture a travers les ages. Tom. III. Paris, 1950, 203–204.

57 *E. Waschinski*: Die Münz- und Währungspolitik des Deutschen Ordens in Preußen, ihre historischen Probleme und seltenen Gepräge. Göttingen, 1952, 184.

58 *W. Böhnke*: Der Binnenhandel des Deutschen Ordens in Preussen und seine Beziehung zum Ausenhandel um 1400. In: Hansische Geschichtsblätter 80. Jhg. (1962) 26–96.

59 Das Marienburger Konventsbuch der Jahre 1399–1412. Hg. W. Ziesemer, Danzig, 1913, 10, 30. (A továbbiakban: MKB)

60 *O. Volckart*: Die Münzpolitik im Ordensland und Herzogtum Preußen von 1370 bis 1550. (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien 4.) Wiesbaden, 1996, 161–162.

thorni városi bevételek számadáskönyvében például szerepel egy Metz nevű Gärtner, aki a piacra jött, s ott illetéket fizetett.⁶¹

Poroszország (és a Baltikum) klímája, adottságai kifejezetten kedveztek a len termesztésének.⁶² A len és a kender magjából növényi olajat sajtoltak. A christburgi komtúrságból származó ún. Adósságbkönyvben (*Pfennigschuldbuch*) például többször is említettek olajütöket.⁶³ Kulm város törvényszéki feljegyzéseiben szintén szerepeltek olajsajtólással foglalkozók (*fussor ollarum, oleator, ollefusor, olsleger*).⁶⁴ 1367. április 25-én a danzigi komtúr megújította a helyi olajütő működtetésére vonatkozó kiváltságlevelet. Az oklevél megtiltotta, hogy annak körzetében másik olajütőt létesítsenek.⁶⁵ Böjtök idején a len- és kendermagból levest is készítettek. Emiatt a Német Lovagrend mint egyházi szervezet rendházaiban nagy mennyiséget tároltak belőlük.⁶⁶ A len és kender igazi értékét azonban nem a belőlük nyerhető növényi olaj vagy ehető magjuk adta, hanem a textilipar egyik fontos alapanyagát jelentették. Poroszországból még exportáltak is lent Északnyugat-Európa textilipari központjába. Egy 1453-ból származó oklevél szerint például az angliai Colchesterbe egy hajórakomány porosz lent szállítottak.⁶⁷ 1407-ben Elbingből Lübeckbe szállítottak lent.⁶⁸ A nagymester 1451. augusztus 31-én az angol királyhoz írt levelében arról tájékoztatót, hogy egy danzigi polgárt, aki Angliába fahamut, fát, bőrt és lent szállított, Newcastle mellett kiraboltak.⁶⁹

A kertföldeken borsót is gyakran termeltek, jórészt lovak takarmányozására. A Német Lovagrendnek katonai, teherszállítási, futárszolgálati célokból jelentős számú lóra volt szüksége, ez a Gärtnerék által termesztett takarmányborsó biztos felvevőpiacát jelentette. A lovagok Beister nevű majorjában például az 1441. évi inventárium szerint 188 lovat tartottak, és a leltár készítésekor 20 Scheffel (= 1100 liter) borsó volt a raktárban.⁷⁰ A christburgi komtúrság Adósságbkönyvének feljegyzései szintén arról tanúskodnak, hogy Poroszországban számos helyen termeltek a kertfölde-

61 Tabliczki woskowe miasta Torunia ok. 1350–I. Pol. XVI w. wydali K. Górski, W. Szczuczko (Towarzystwo naukowe w Torunin Fontes 69) Warszawa–Poznań–Toruń, 1980, 43. (A továbbiakban: Tabliczki)

62 Hoffmann T.: Európai arasztkok I. i. m. 143, 232–233.

63 Das Pfennigschuldbuch der Komturei Christburg. Hg. H. Wunder, Köln–Berlin, 1969. (A továbbiakban: PSB) 28a, 227a, 101a.

64 Liber memoriarum Colmenis civitatis i. m. Nr. 98, 316, 365, 403.

65 PUB VI.2. Nr. 530.

66 Hoffmann T.: Európai parasztkok I. i. m. 66.

67 Hansisches Urkundenbuch. Bearb. K. Kunze–W. Stein–K. Höhlbaum–H. G. von Rundstedt, Bde. I–VIII. Leipzig–Weimar, 1876–1939. (A továbbiakban: HUB) Itt: HUB VIII. Nr. 244.; Len angliai exportjára ld. még HUB VIII. Nr. 128.

68 Regesta Historico-Diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum, 1198–1525. Bearb. E. Joachim, Hg. W. Hubatsch, Pars II.: Regesta Privilegiorum Ordinis S. Mariae Theutonicorum. Mit einem Anhang: Papst- und Konzilsurkunden. Göttingen, 1948. (A továbbiakban: Regesta II.) Itt: Regesta II. Nr. 1579.

69 Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, XX. Hauptabteilung, Staatsarchiv Königsberg, Ordensfolianten (= OF) 17, 372–373.

70 Das große Ämterbuch des Deutschen Ordens. Hg. W. Ziesemer, Danzig, 1921. (A továbbiakban: GÄB) 171.

ken borsót,⁷¹ sőt még exportálták is. Egy 1387-ből származó oklevélben, amely a Hanza-kereskedőknek Normandiában elszenvedett kártételeit tartalmazta, a 48. cikkely szerint a Német Lovagrend marienburgi fősáfárjának, valamint két danzigi kereskedőnek az áruai között 6000 koccsideréknyi borsó is volt.⁷²

A kertföldeken, piacra termelt növények között a komló szintén kitüntetett helyen szerepelt. A christburgi *Pfennigschuldbuch*ban „Hoppener” formában említették a komlótermelő gazdákat.⁷³ Dosnitten faluhoz külön egy nagy komlókert tartozott.⁷⁴ A lugasokká felfuttatott komló monokultúráját igényelt, és termesztéséhez sok trágyára volt szükség.⁷⁵ A komlótermesztésre berendezkedett Gärtnernek emiatt földjük egy részén általában borsót is termeltek, hogy a trágya szempontjából elengedhetetlen istállózó állattartáshoz legyen elegendő takarmányuk. A komlóföldek elsősorban a jelentős sörfőzést folytató nagyobb városok, Kulm, Thorn, Danzig, Elbing és Königsberg környékén helyezkedtek el.⁷⁶ Kulm város törvényszéki feljegyzései is gyakran említenek sörfőzőket (*braxater*) és komlókerteket.⁷⁷ Egy 1406. évi oklevélben Elbing melletti komlókertek szerepelnek.⁷⁸ A Poroszországban termelt komló nagy részét a helyi sörfőzdék vásárolták és használták fel, de Danzig vagy Königsberg kikötőiből exportáltak is.⁷⁹

A sörfőzés a komló mellett az árpa iránt is nagy keresletet teremtett. Danzig évi sörfőzéséhez például a XV. század második felében kb. 18 000 Last (= 22 965 120 kilogramm) árpára volt szükség.⁸⁰ A porosz városok nagy volumenű sörfőzése piaci értékesítésre irányuló árpatermelést indukált, állandó árpakeresletet teremtett. A városok környékén élő Gärtnernek közül sokan éppen az árpatermelés révén kapcsolódtak be az áru- és pénzforgalomba, a piaci termelésbe. A komló mellett a Poroszországban főzött sör egy részét is exportálták. 1473-ban például 50 danzigi hajó szállított Angliába sört.⁸¹ Az 1490 és 1492 közötti kiviteli jegyzékek szerint Danzigtól 103,75 Last sört exportáltak.⁸² A XV. század végén a danzigi sörfőzdék évi 190 000 hektoliter sört állítottak elő, ebből 105 000 hektoliter kellett a helyi fogyasztás kielé-

71 PSB 97a.

72 Hanserecesse, 1. Abt., Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430. Bearb. K. Koppmann, Bde. I–VIII. Leipzig, 1870–1897. [A továbbiakban: HR(1)] Itt: HR(1) I. Nr. 343.

73 PSB 31b.

74 A. Semrau: Die Orte und Fluren im ehemaligen Kammeramt Morein (Komturei Christburg). In: Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn. H. 41. (1933) 50.

75 Hoffmann T.: Európai parasztok I. i. m. 237.

76 C. von Blauckenburg: Die Hanse und ihr Bier. Brauwesen und Bierhandel im hansischen Verkehrsgebiet. (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte NF. Bd. LI) Köln–Weimar–Wien, 2001, 198.

77 Liber memoriarum Colmensis civitatis i. m. Nr. 413, 402, 404, 398, 387, 369, 346a, 332, 327, 322, 316a, 310a, 309a, 304a, 296b.

78 HUB V. Nr. 710.

79 C. von Blauckenburg: Die Hanse und ihr Bier i. m. 204.

80 Uo. 129, 193.

81 Caspar Weinreich: Danziger Chronik. In: Scriptorum rerum prussicarum. Tom. I–V. Hgg. T. Hirschm. Toeppen–E. Strehlke, Leipzig, 1861–1874. (A továbbiakban: SRP) Itt: SRP IV. 736.

82 C. von Blauckenburg: Die Hanse und ihr Bier i. m. 131.

gítésére, s 56 500 hektolitert külföldön értékesítettek. A Hanza-városok közül egyedül Hamburg sörlexportja múlta felül ezt a mennyiséget.⁸³

A késő középkorban szerte Európában, így Poroszországban is, a kertföldeken gyakran termesztettek repcét, melynek magjából szintén olajat sajtoltak, amivel világítottak és főztek.⁸⁴

A Visztula mellett, elsősorban Thorn környékén viszonylag jelentős szőlőtermelést folytattak. Kulm, Danzig, Graudenz, Riesenburg, Osterode, Schwetz, Neuenburg és Mewe környékén szintén voltak szőlőskertek. Ezek jórészt a Német Lovagrend és városi polgárok tulajdonában álltak, de kisebb arányban Gärtnerek is foglalkoztak szőlőtermeléssel, és vállaltak szőlőműveléssel kapcsolatos munkákat a lovagrendi vagy városi szőlőbirtokokon.⁸⁵ A szőlőtermő vidékeken a forrásokban szereplő „wynman”, „weinmann”, azaz borász (vincellér) és „gerthener” kifejezések az esetek többségében lényegében egymás szinonimái voltak. A *Liber memoriarum Colmensis civitatis* feljegyzéseiben szereplő „vinitor”, „wyman” foglalkozásuk szőlőskertek birtokosai, azaz Gärtnerek voltak.⁸⁶ Thom városi könyveiben egy Hans nevű „weyngertner” szerepelt.⁸⁷ Persze nem mindegyik vincellér volt egyben kerttulajdonos is, hiszen a lovagrend borászai között még itáliaiak is előfordultak, akiket Winrich von Kniprode nagymester hívott be Poroszországba, hogy elősegítsék a helyi bortermelést. Ők a lovagrend szőlőbirtokain tevékenykedtek, s fizetést kaptak.⁸⁸ A Poroszországban termelt szőlőből többnyire alacsony cukorfokú, gyenge minőségű bor készült. Nem véletlen, hogy a ritkán előforduló, helyben különösen jó évjáratú terméstről a korabeli források külön megemlékeztek. Lucas David krónikája szerint például 1362 és 1363 igen jó évek voltak.⁸⁹ Johann Posilge krónikájában az 1379. évet emelte ki különösen jó évjáratként.⁹⁰ Peter von Dusburg krónikája viszont arról számolt be, hogy 1323 telén olyan kemény hideg volt, hogy Poroszországban mindenhol kifagytak a szőlő- és gyümölcsöskertek, és évekig alig hoztak termést.⁹¹ A korabeli források tanúsága szerint a Visztula mentén termett ún. thorni bor igen kedvelt volt Poroszországban. 1401-ben a Német Lovagrend thorni rendházának Hauskomturja 245 márka értékben szállított Königsbergbe thorni bort, a következő évben pedig 30 márkáért adott el mustot ugyanott a Rend fősáférának.⁹² 1467-ben a Kurlandon fekvő windai rendház elöljárója arra kérte a nagymestert,

83 Uo. 231.

84 Hoffmann T.: Európai parasztok I. 236.

85 L. Weber: Preußen vor 500 Jahren. Danzig, 1878, 244–245.; PSB 4a, 231b, 233b.

86 Liber memoriarum Colmensis civitatis i. m. Nr. 32, 309a, 312, 315b, 323, 324b, 335.

87 Tabliczki i. m 42.

88 W. Abel. Agrarkriesen und Agrarkonjunktur i.m. 74.

89 J. Tandecki: Uprawa winorośli handel winem w średniowiecznym Torunin. In: Rocznik toruński 13 (1978) 194–215., itt: 201.

90 Johann Posilge: Kronike Prusslant. In: SRP III. 112.

91 Petri de Dusburg: Chronica terre Prussie. III, 342. Hg. M. Toeppen (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, Bd. XXV.) Darmstadt, 1984. 448.

92 Die Handelsrechnungen des Deutschen Ordens. Hg. C. Sattler, Leipzig, 1887. 125, 127.

hogy küldjön nekik thorni bort.⁹³ A Poroszországban termelt bor, ahogy a források is mutatják, szinte állandó terméke volt a belkereskedelemben forgó áruknak: Königsbergig, sőt Kurlandig szállították. Esetenként még exportra is jutott belőle. 1395 szeptemberében például egy Hermann von der Halle nevű kereskedő thorni bort („*I last Thornsch wyne*”) szállított Danzigból Svédországba.⁹⁴ 1400 körül 1 akó porosz (thorni) bor 11 Scot 23 Pfennigbe (= 353 Pfennig) került.⁹⁵ A *Liber memoriarum Colmensis civitatis* feljegyzései szerint 1 akó (*omen*) = 10 Stof, 36 Stof = 1 Scheffel,⁹⁶ azaz 1 akó = kb. 15 liter. Egy akó porosz bor áráért egy disznót és 7 dénár híján még egy juhot is lehetett venni. Amikor tehát a thorni Hauskomtur 245 márka értékben szállított thorni bort Königsbergbe, akkor értékben és mennyiségben egyaránt jelentős tételről volt szó. Ez az érték közel 500 akó (= 7500 liter) bort jelentett. A súlyok és mértékek 1375. évi szabályozása alapján 1 hordó = 92 Stof űrméretű volt.⁹⁷ 10 Stof tett ki egy akót, így a 245 márka értékű bor kb. 55 hordót jelentett. Ez igen jelentős tételnek számított, mert a szőlőskertekkel rendelkező lovagrendi majorokban ennél jóval kevesebb bor termelt. Wenzlau majorban például az 1437. évi számadáskönyv szerint 8, Kulpin majorban pedig 9 hordó újbor készült.⁹⁸ 1440 táján az Althaus-Kulm lovagrendi rendházhoz tartozó birtokon évente kb. 15 hordó bor termelt.⁹⁹ Egy hordó porosz bor ára kb. 4,5 márka volt, másfélszer több, mint egy szakács vagy istállószolga éves bére. Egy olyan Gärtner tehát, akinek volt néhány hold szőlője, s az időjárás nem tette tönkre a termését, tehetősebb embernek számított, mint egy teljes paraszti gazdasággal, azaz 2 Huféval rendelkező paraszt.

A lovagrendi vagy püspöki majorságokhoz hasonlóan, de sokkal kisebb arányban, a földesúri magánkezelésű birtokok művelésében is igénybe vettek fizetett mezőgazdasági idénymunkásokat, akik többnyire a magánföldesúri alapítású Gärtnerdorfból lakói közül kerültek ki. 1407-ben például egy Heinemann von Prassen nevű birtokos abból a célből adott 10 Hufe földet Hans Michels lokátornak, hogy azon 15 holdas kertföldekből álló falut telepítsen.¹⁰⁰ De amíg a lovagrendi, püspöki vagy magánföldesúri majorságokban paraszti robotmunkát is alkalmaztak, a városi polgárok tulajdonában lévő földeket kizárólag fizetett munkásokkal tudták megművelni. Poroszországban még a Hanza-kereskedelemben részt vevő nagy városok is jelentős mértékben foglalkoztak mezőgazdasággal, a kisebb városoknak pedig alapvetően agrárjellege volt.¹⁰¹ A danzigi adóösszeírások szerint a város bevételeinek több mint a

93 Pósan L.: Szőlőtermelés és borkereskedelem a Német Lovagrend államában. In: Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Szerk. Angi J.–Barta J., Debrecen, 2005, 25–36, itt: 27.

94 HR(1) IV. Nr. 292.

95 W. Böhnke: Binnenhandel ... i. m. 53.

96 Liber memoriarum Colmensis civitatis i. m. Nr. 18, 171, 273,

97 Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch. Bde. I–XI. Hgg. F. G. Bunge–H. Hildebrand–P. Schwartz, Riga, 1852–1905. (A továbbiakban: LUB) Itt: LUB IV. Nr. 1522. §1.

98 J. Sarnowsky: Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382–1454). Köln, 1993, 70.

99 J. Sarnowsky: Der Deutsche Orden. München, 2007, 73.

100 H. Patzer: Die deutsche bäuerliche ... i. m. 191.

101 M. Biskup–G. Labuda: Die Geschichte des Deutschen Ordens i. m. 350.

fele például a polgárok földjei után fizetett cenzusból származott.¹⁰² Egyes városok akkora határterülettel rendelkeztek, hogy azon még saját falvaik is voltak. Kulm városához például a XIV. században 16 falu tartozott, ebből 6 (Dietrichsdorf, Siegehardisdorf, Hildebrandisdorf, Wunsdorf, Hegewaldt és Rens) biztosan német telepek által lakott volt.¹⁰³ Elbing város 1421-ből származó *Wiesenbuchja* („Mezőkönyve”) lényegében egy olyan összeírás volt, hogy a városi polgárok hol és mekkora földbirtokokkal rendelkeztek. A könyv három iniciáléja szénakaszálást, szénagyűjtést és boglyarakást ábrázol, amiből arra következtethetünk, hogy az állattartás legalább akkora jelentőségű volt a városokban, mint az ipari növények termesztése vagy a szőlő.¹⁰⁴ A majorokhoz hasonlóan a városi földtulajdonosok is mezőgazdasági munkásokat fogadtak fel a kaszálás idejére. Köztük voltak, mint például a thorni forrásokban szereplő Metz vagy Hans nevű Gärtnernek, akik a város határain belül rendelkeztek kertfölddel,¹⁰⁵ és földdel nem rendelkező mezőgazdasági munkások, cselédek (*colonus rusticus*, *hovemann*, *colonus*, *hofleute*) egyaránt.¹⁰⁶ Mivel a városokban nagyobb arányban állt rendelkezésre munkaerő, melynek egy része olyan szociális helyzetben volt, hogy saját földdel nem rendelkezett, s emiatt arra nem kellett figyelnie, a mezőgazdasági munkák bérezése valamelyest nyomottabb lehetett, mint vidéken. Nagyon kirívó különbségek persze nem voltak, mert akkor a városokból is a mezőgazdasági munkások a majorokba szerződtek volna az idénymunkákra.

A XIV. század közepétől egyre több városi polgár a város földjeinek határán kívül is szerzett magának birtokot,¹⁰⁷ amit ottani munkaerővel kellett megművelni. 1346. július 25-én például Heinrich Dusemer nagymester a lovagrend Pywnitz nevű 18 Hufe nagyságú majorját eladta egy Tilmann Ritter nevű thorni polgárnak. A birtokhoz 6 „*gertner*” is tartozott, akik többnyire a majorban vállaltak munkát.¹⁰⁸ 1352. január 3-án Birglau komtúrja Heinrich Lybug thorni polgárnak és feleségének Thorn város környékén, Swirczschin-ben 10 Hufe szántót adott, minden Hufe után évi 15 Scot cenzusfizetési kötelezettséggel és az országban szokásos munkaszolgálat, azaz robottal.¹⁰⁹ Nem kétséges, hogy ekkora földterületet (10 Hufe = 168 hektár) megműveléséhez mezőgazdasági munkásokat kellett felfogadni: birtoktalan cselédeket (ún. udvari embereket, „*Hofleute*”) és Gärtnereket. A robotkötelezettség teljesítése sem történhetett másképpen: Heinrich Lybug, a tulajdonos fizetett a birtokhoz kötődő munkaszolgálatot teljesítőknak.

102 *H. Samsonowicz*: Untersuchungen über das danziger Bürgerkapital in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. (Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte, Bd. VIII.) Weimar, 1969, 72.

103 Liber memoriarum Colmensis civitatis i. m. Nr. 8, 66, 126, 177, 230, 297, 385.

104 *H. Bockmann*: Ostpreußen und Westpreußen. (Deutsche Geschichte im Osten Europas) Berlin, 2002, 149.

105 Tabliczki 42–43.

106 Liber memoriarum Colmensis civitatis i. m. Nr. 402, 396, 392b, 347a, 215, 314a, 310a, 312, 309b, 305, 399a, 376a, 377a, 396, 333a, 304a, 298b, 297, 332, 327, 309a.

107 *E. Keyser*: Das Gebiet der Stadt Danzig. In: Zeitschrift für Ostforschung Jhg. 1. H. 4. (1952) 568.

108 PUB IV. Nr. 49.

109 PUB V. Nr. 1.

A lovagrendi, püspöki, magánföldesúri majorok, illetve a városok mellett a szabályozott határhasználatú, nyomásos rendszerű német telepes falvakban általában szintén éltek csak kertfölddel rendelkező Gärtnerek. A forrásokban néha különbséget is tettek a majorsági „kertészek” (*Vorwerksgärtner*) és a többi, falvakban élő Gärtnerek között.¹¹⁰ A Német Lovagrend már a telepítéskor elkülönítetten biztosított földet a faluközösségnek vagy a telepítő lokátornak (soltésznek), hogy arra kertföldbirtokosokat ültessenek. Az így kialakított „kert” után a Rend vagy a falu közösségtől (*communitas rusticorum*), vagy pedig magától az érintett Gärtnertől kérte a kertföld utáni cenzust. 1351. évi oklevelük szerint Neukirch falu lakói például együttesen fizették a település határában kialakított két „kert” (azaz 1 Hufe) cenzusát,¹¹¹ Mielenz faluban viszont a Gärtner külön, földje után évi 8 nap robottal és 2 Scot cenzussal tartozott.¹¹² A falvakban élő „kertészek” általában a módosabb parasztok, a plébánosok és a soltészek földjeire szegődtek el bizonyos mezőgazdasági munkák idején. Ezek a birtokok kétszer-háromszor akkorák voltak, mint egy 2 Huféból álló, átlagos telepes paraszti gazdaság. Megművelésükhöz már nem volt elegendő a családi munkaerő vagy az egy-két cseléd és béres, hanem az idénymunkák idejére nagyobb számban kellett bérmunkásokat felfogadni.¹¹³ A christburgi *Pfennigschuldbuch*-ban például Tiefensee falunál „*Mertin des schulczin gerthener*” bejegyzés olvasható, de Altmark, Groß Gottswalde és Nickelshagen falvaknál is említ soltészi birtokokra elszegődött Gärtnereket.¹¹⁴ Más feljegyzések a plébánosok földjein munkát vállaló „kertészeket” említenek.¹¹⁵ A soltészi birtokminimum a paraszti gazdaságot jelentő 2 Hufe kétszerese volt,¹¹⁶ de ennél még nagyobb is lehetett. Jäskendorfban például 1308-ban Heinrich Bartmann soltész 10 Hufe földet kapott.¹¹⁷ Radowno falu soltésza 1316-ban ugyancsak 10 Hufét kapott.¹¹⁸ Haldenhoff faluban Hans Wagener soltész 6 Huféval rendelkezett, ahogyan Hannus Beuthin soltész is.¹¹⁹ Neumünsterburg bírájának 5 Hufe földje volt, Frauenberg vagy Schlochau soltészának viszont 7 Hufe.¹²⁰ Dietrichswalde vagy Rosenfelde faluban a soltészi birtok 8 Hufét tett ki.¹²¹ Ritkábban ugyan, de az is előfordult, hogy a soltész földje nem kétszerese (vagy többszöröse), hanem csak másfélszerese volt a telepesek birtokainak, esetleg maradt azokkal azonos nagyságú. Heinrich von Hayn, Scherfingisdorff soltésza például 1352-ben 3 Hufét kapott, ahogyan Hannus soltész is 1367-ben.¹²²

110 *H. Boockmann*: Die Vorwerke ... i. m. 569.

111 PUB IV. Nr. 680.

112 PUB II. Nr. 359.

113 *H. Wunder*: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte ... i. m. 69.

114 PSB 41b, 43b, 97b, 143b, 149b.

115 PSB 97b, 118a.

116 *H. Patzer*: Die deutsche bauerliche ... i.m. 156, 161.; A 4 Hufe méretű soltészi birtokra ld. pl.: PUB IV. Nr. 2.; PUB V. Nr. 31, 32.; PUB VI.2. Nr. 523, 527, 520, 918.

117 PUB I.2. Nr. 889.

118 PUB II. Nr. 146.

119 PUB VI. 2. Nr. 508, 546.

120 PUB V. Nr. 34, 37, 39.

121 PUB IV. Nr. 39.; PUB V. Nr. 57.

122 PUB V. Nr. 42.; PUB VI.2. Nr. 593.

Orlowe faluban „*Johanni sculteto*” vagy Hermann Karschin soltész szintén 3 Hufét kapott.¹²³ Simon soltésznak azonban Sawat faluban meg kellett elégednie 2 Huféval, azaz egy telepes paraszti birtokkal.¹²⁴

A plébánosok ellátására és a plébániák fenntartására az 1233. évi kulmi adománylevélben a Német Lovagrend 4 Hufe földet állapított meg,¹²⁵ annyit, amennyi a magdeburgi egyháztartományban is szokásos volt.¹²⁶ Ennek nyomán a legtöbb oklevélben 4 Hufe plébánosi föld szerepelt,¹²⁷ de ennél lehetett akár több is. Hansdorf vagy Schönefluß falvak papjai például 6-6 Hufe földet kaptak.¹²⁸ 1352-ben Frauenburg plébániájának fenntartására az ermlandi káptalan 5 Hufe földet biztosított.¹²⁹ Elvértve előfordulhatott az is, hogy a paraszti gazdaságokkal megegyező számú telket jelöltek ki a plébániák ellátására. Schadwalde falu papját például 2 Hufe föld illette meg.¹³⁰ Orlowe faluban – egy 1346. május 24-én kelt oklevél szerint – a plébános 2 Hufe földet kapott, egy harmadik telket pedig a falu lakói közösen műveltek meg a templom javára.¹³¹ A plébánosnak így csak az első 2 Hufe megműveléséről kellett gondoskodnia, ahhoz kellett mezőgazdasági munkásokat felfogadnia.

A XV. század második felében a Visztula-öböl (Frisches Haff) menti tengerparton ún. *Fischergärtnerdorf*ok jelentek meg. Lakóik, akik eddig csak halászatból éltek (s lengyelek vagy poroszok voltak), most kertföldeket kaptak, és a német telepes falvakhoz hasonló igazgatási jogokkal ruházták fel ezeket a településeket. A halásznak adott kertek mérete némileg elmaradt a Gärtner-földek nagyságától, s inkább a porosz ún. kisebb Haken méretére emlékeztetett: Follendorfban 12 hold, Leysuhnenben pedig 10 hold jelentett egy „kertet”. Ezekben a falvakban alapvetően továbbra is a halászat jelentette a megélhetést, nem a kertföld vagy a mezőgazdasági idénymunka. A halászfalvak környékén általában nem is nagyon voltak munkaalkalmat jelentő majorságok vagy piacközpontok. A kertföld-adományozás lényegében jogi emelkedést eredményezett: német jogú településsé váltak, illetve ezzel együtt kiszélesedtek a halászatához kapcsolódó jogaik is. Rosenberg faluban például minden „kertföld” birtokosát megillette az a jog, hogy 16 nagy varsával halásszon. Kahlholzban minden halásznak 12 varsája és 3 hosszú hálója lehetett.

A középkori Poroszországban a Gärtnernek a paraszti népességnek szűk rétegét alkották. Balga és Brandenburg komtúrságokban a XV. század első harmadában például csak 7 Gärtnerdorf volt, melyekhez a két komtúrság összes művelt földterületének alig 1,1%-a tartozott. Ezzel szemben a német jogú falvaknál ez az arány 40,4%, a porosz jogon élő paraszti népességnél pedig – ahol a telekméret nagysága megegyezett

123 PUB IV. Nr. 30.; PUB VI.2. Nr. 521.

124 PUB V. Nr. 44.

125 PUB I.1. Nr. 105.

126 *H. Kleinau*: Untersuchungen über die Kulmer Handfeste, besonders ihre Stellung im Recht der deutschen Kolonisation. In: *Altpreußische Forschungen* 10. (1933.) 260–261.

127 Vö.: pl. PUB II. Nr. 171, 410, 500.; PUB IV. Nr. 20, 124; PUB V. Nr. 39; PUB VI.2. Nr. 918.

128 PUB IV. Nr. 98; PUB II. Nr. 497.

129 PUB V. Nr. 57.

130 PUB V. Nr. 31.

131 PUB IV. Nr. 30.

a kertföldekkel vagy kisebb is volt azoknál – 11,6% volt. Ugyanakkor a majorsági gazdálkodás, valamint a Gärtnerdorfk közötti összefüggést mutatja az, hogy ebben a két komtúrságban a lovagrendi majorok a művelt földterületek 1,8%-át birtokolták, azaz alig többet, mint a kertföldes falvak, amelyek a közelükben helyezkedtek el.¹³²

LÁSZLÓ PÓSÁN

GARDENS AND THEIR PROPRIETORS IN MEDIEVAL RUSSIA

Agricultural history literature differentiates between two groups of peasants on the basis of land and animal ownership: land owners complying with the regulated order of land usage and those, called cotters, with small property and no draught animals, and who did not always abide by these regulations. In the state of the German Teutonic Order, however, German (kulmi) and Prussian (and also Polish) law represented the most important point of view in the classification of peasants. In Prussia garden owners (Gärtner) not complying with the regulated order of land usage were German settlers living according to kulmi law administered by the *schultze*, the same way as the peasants working on Hufe (mansus) land. They inhabited what was called “gardening villages” (Gärtnerdorfs) that were in a favorable legal position than villages inhabited by the Prussian and Slavic population. Prussian cotters or garden owners did not belong to the lowest rank of the peasant society as far as their legal status, or the size of their land was concerned. The garden usually meant 21.3 acres that is half a Hufe while land owned by a Prussian (Slav) was around 14.2 acres or very rarely 21.3 acres. Thus the size of land belonging to a Gärtner in Prussia was often larger, but at least the same size as that of a Prussian (Polish) peasant’s but they had a much favorable legal status. These gardens did not belong to otherwise regulated lands so their owners could determine what they wanted to grow themselves. This 21.3 acre land was large enough to provide a living for a peasant family but could not produce considerable yield to be sold on the market. Gärtner often worked on the estates of the order or secular land owners as seasonal workers to earn some extra living. In Middle Age Prussia workforce was scarce so seasonal work paid well. The German Order established Gärtnerdorfs close to their estates this way arranging for a good number of paid seasonal workers for their own estates as well. The “gardeners” paid census and did socage according to the size of their land the same way as other peasants.

132 *W. Guddat: Die Entstehung und Entwicklung der privaten Grundherrschaften in den Ämtern Brandenburg und Balga (Ostprien)* (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas). Marburg, 1975, 67–68, 135, 216.

SURÁNYI DEZSŐ

BENCÉS SZŐLŐBIRTOKOK ÉS A SZŐLŐ MŰVELÉSE A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN (TÖRTÉNETI-ÖKOLÓGIAI ADALÉKOKKAL)

SZŐLŐKULTÚRA-TEREMTŐ ÉGHAJLAT ÉS NAGYTÁJ:
A KÁRPÁT-MEDENCE

A Római Birodalom bukása utáni zűrzavaros időkben, miközben új államok egész sora született, különösen nyomorúságos lett az emberek élete. Hosszantartó hideg periódus követte az ún. római optimumot, aminek következményeként is értelmezhető a népvándorlás – éhség, háborúk és járványok, de nem csak emiatt... D. Kays 1999-ben a *Catastrophe* c. nagy feltűnést keltő munkájában¹ lényegében választ adott a kérdésre. Egy világméretű program keretében igyekeztek a VI. század eleji változásokra természettudományos magyarázatot keresni.

De ezek az idők más szempontból is érdekesek, hiszen épp a nagy katasztrófa előtti években (529 körül) szerkesztette meg Nursiai Szent Benedek² az első nyugati szerzetes közösség rendi szabályzatát. Semmiféle kapcsolatban nincs ugyan a természeti katasztrófa következményeivel, hacsaknem úgy, hogy az emberek a nehéz élet-körülmények között talán nyitottabbak lehettek az új közösség irányában is. Ahol a *Regula* keletkezett, a szőlőtermesztés már az ókori birodalom évszázadaitól ismert volt, úgyhogy Szent Benedek a liturgikus okokon túl a borral mint a mindennapok italával is foglalkozott.

A *Regula*³ több fejezete foglalkozik a kert- és szőlőművelést, továbbá az étkezést érintő munkákkal s igen részletesen a borfogyasztással. A 39–40. fejezetben Szent Benedek az étkezési előírásokat határozta meg, ami tulajdonképpen a gyümölcsök és a hüvelyesek fogyasztására (39. cap.) ösztökél, – és mértékletes borfogyasztásra.⁴ A *Regula*-beli részlet többek között Sirák 19, 2-re is utal.⁵ Viszont a 46. és 48. fejezet hangsúlyozza a kétkezi munka és a kert művelésének a fontosságát: a szabályzat előírja, hogy vegetációban és télidőben milyen beosztásban kívánatos dolgozni a föld-

1 Magyarul: Kays, D. 2002. *Katasztrófa*. Vince K., Bp.

2 Nursiai szent Benedek (480–547): Puskely M. 1995. *Keresztény szerzetesség*. Tört. kalauz I. Bencés K., Bp. 102.

3 Szent Benedek... Rendszabálya. 1895. sajtó alá rend. Labach B. *Egyházmegyei Ny.*, Győr c. kiadásból dolgoztunk..

4 Idézi Dénesi T.–Csoma Zs. 2004. *Pannónia szőlőskertje és Csóka G.–Szovák K.–Takács I.* 1996. *Pannonhalma. Útikalauz*. 2–3. A 40. fejt.: „Bár azt olvassuk, hogy a bor egyáltalán nem való szerzeteseknek, de mivel korunkban lehetetlen őket erről meggyőzni, tekintetbe véve az erőtlenségüket, azt tartjuk, hogy mindenkinek napjában elég lesz egy hemina bor.”

5 „Bor tévútra viszik a bölcseket...”

ken és műhelyekben.⁶ A felolvasó szerzetest olvasás előtt *mixtum* (vízzel hígított bor), ünnepnapokon azonban *merum* (tisztá bor) is megillette.⁷

Epheszoszi János olyan természeti jelenségeket írt le a Világ Krónikájában, ami a nagyfokú lehülést magyarázza.⁸ Ugyanő idézte Szíriai Mihály feljegyzését, nevezetesen, hogy „nem értek meg a gyümölcsök, és a bor olyan ízű lett, mint a savanyú szőlő.” – s Lídiai János szerint „a gyümölcsök időnek előtte tönkrementek”.⁹

Tehát 535-ben valami végzetes csapás érte az egész Földet. Egyre több kutató véleménye szerint Bizánc bukását és a népvándorlást ugyanaz a természeti jelenség sietette. Ilyenkor hangzik el a történelmi determinizmus vádja, mintha ilyen cirkumpoláris katasztrófák nem lettek volna a Földön olyan okok, amelyek alapvetően megváltoztatták a civilizáció fejlődését. Megdöbbenő ugyanis, hogy a grönlandi és antarktisi jégben, az észak-amerikai szálkás fenyők évgyűrűiben, a Titicaca és más nagy tavak tőzegképződési zónájában olyan fokú légszennyezettségre, fény- és hőhiányra utaló hosszantartó vegetációs zavar mutatkozott, ami bizonyító erejű.

Épp ezekben az években – állítják a történelmi vulkanológusok – a Szunda-szorosnál (Nagy-)Szumátra kettéhasadt, és két önálló sziget keletkezett belőle. Hatalmas mennyiségű por a légkörbe kerülve (több ezer km³-nyi mennyiségben a paroxizmus során), hosszan tartó sötétséget idézett elő.¹⁰ Réthly (1962) e korszakban Európára s a Kárpát-medencére is hasonló természeti csapásokat, extrémításokat talált a történelmi forrásokban, pl. egyik évben kipusztultak télen a szőlőtőkék (695-ben), máskor viszont a szokásosnál sokkal melegebb idő járta, de a nagy lehülési korszak volt általánosságban a jellemző.¹¹

Ez a klímaidőszak a IX. század 2. feléig tartott. Az Arnulf-féle okirat¹² már 978-ban említi a szekszárdi szőlőket, valamivel későbbre hírt adott Anonymus¹³ a tokaji szőlőkről.¹⁴ Erőteljes felmelegedés következett, amely a XV. század derekáig tartott.¹⁵

A honfoglalás utolsó szakaszában a IX. századi Kárpát-medence üde növényzetű és igen változatos régiókkal tagolt nagytáj volt; a mainál nagyobb vízborítással, ki-

6 Mint előbb 2–3. és a Regula 46. és 48. fej.-ben: „Ha a helyi viszonyok, a munka vagy a nyári hőség miatt többre lenne szükségük, azt az előljáró ítélje meg...”

7 Dénesi–Csoma, i. m. 3.

8 Kays, D. 2002, i. m. 357. „Jel jött a Naptól, amilyen fajtát soha ezelőtt senki nem látott és nem is számolt be ilyenről. A Nap elsötétedett és tizennyolc hónapon át tartott sötétsége.”

9 Uo. 359.

10 Bővebben D. Kays-nél, i. m. 386–404; netán a sötét középkor csak fizikai jelenségként érthető, az sem kizárt...

11 Réthly A. 1962. Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Akadémiai K., Bp. 26–29.

12 Vö.: Feyér P. 1981. A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-ig. Akadémiai K., Bp. 21.

13 Anonymus Gesta Hungarorum ford. Pais D. 1977. Magyar Helikon, Bp.: „A három úr... körös-körül megsemmisítette a földet... (94.) A Tarcal hegye részben nincs szőlőkről szó, bár némelyik szerző e néphagyományt Anonymusnak tulajdonította, pl. Szirmay (1803): „...a hegy tulsó oldalán az aljban szőlők terülnek el.” Id. Feyér P. 1981. A szőlő- és bortermelés Magyarországon (1848-ig). Akad. Kiadó, Bp. 20. s ezt átvette Katona J.–Dömötör J. 1963. Magyar borok – borvidékek. Mezőgazd. Kiadó, Bp. 154–155. és Halász Z. 1981. Könyv a magyar borról. Corvina K., Bp. 103–104.: feltételezése szerint a kelták honosították meg.

14 Bizonyára csak a hidegtűrő szőlők bírták ki ezt a hideg periódust, amely elhúzódott.

15 Rác L. 1993. Éghajlati változások a középkori és kora újkorban Európában. In: Európa híres kertje. Szerk.: R. Várkonyi Á.–Kósa L. Orpheusz K., Bp. 67–74.

terjedt láp- és mocsárvilággal. A folyó menti ligeterdőkben a *Vitis sylvestris* gyakorisága a gyűjtőgetető szőlőhasznosításra és a sík- és dombvidéki tájak a szőlőművelés számára alkalmasak voltak. A ligeti szőlő egy évezreddel korábban a Duna, Tisza, Dráva és Maros menti ligeterdőkben, főleg szil-köris-tölgy keményfás társulásban, folyóhordalékon élt.¹⁶ Az erdős sztyeppék, domb- és hegyvidéki gyertyános tölgyesek, cseresek irtása révén pedig már legalább fél évezreddel korábban az agrártájakhoz kezdtek hasonlítani. Bár tudott, hogy a ligeti szőlő erdőtisztásokon, másodlagos állományokban is gyakori volt, a folyóink mentén.¹⁷ Vagyis hiába voltak hosszantartóan hideg évszázadok, a ligeti szőlő és korai kultúrhatásként a termesztett szőlő megvolt a X. század fordulóján. Olyannyira igaz ez, hogy Tokaj-Hegyalja és Szekszárd¹⁸ szőlőin kívül, természetesen a késő római időktől Szerémség területén,¹⁹ valamint Somlón,²⁰ a Mecsekben és Villányban,²¹ sőt Erdély²² és az Alföld egyes részein²³ a szőlő- és borkultúra korábbi kezdetei bizonyíthatók, vagyis az államalapítást és a bencések megtelepedését megelőzően az itt élő népek egy része ugyancsak ismerte a borszőlőt.

Majd az átmeneti szakasz után lassan az ún. kis jégkorszakra váltott a klíma, amit az egyik izlandi tűzhányó kitörése váltott ki.²⁴ Valószínűleg a török terjeszkedés megtorpanása újabb érdekes adalékkal szolgálhat, de ez már időben túlmutat a tanulmányon.

A LEGKORÁBBI „OKLEVELES” SZŐLŐBIRTOKOK SAJÁTOSSÁGAI

Amíg az előbbi nézet bizonyítékai a római, pannóniai forrásokban Probus császár koráig vezetnek vissza (Szerémség), más bortermő vidékek esetében tárgyi leletek és más bizonyítékok is vannak. Viszont már egyszerűbbek a bizonyítási lehetőségek Géza fejedelem uralkodásának a végén, majd az első Árpád-házi királyok időszakban. Több bizonyíték van, közülük példaként 4 apátos monostor alapító- és adománylevele a szőlő fontosságára, nevezetesen a veszprém-völgyi apácák (998 után), a Szent Márton-

16 Hegedűs Á.–Kozma P.–Németh M. 1966. A szőlő – *Vitis vinifera* L. Akadémiai K., Bp. 15.

17 Soó R. 1966. A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve. Akadémiai K., Bp. II. köt. 427. (Összel a ligeti szőlő rózsaszín vagy sötétvörös és alig festő a bogyója, s nem tévesztendő össze a kései jövevény faj, a *V. riparia* kivadult állományaival, a levelük sárga és bogyó erősen fest.) Vö.: Soó II. 426–427.

18 Szőlőfürttel díszített szarkofág, valamint a kelták szőlőtermelése elfogadott, vö.: Katona J.–Dömötör J. 117.

19 Probus császár (276–282) rendeletileg is segítette a leszerelt katonák szőlőtelepítését a Szerémségben. Sem itt, sem az alföldi szőlőkben a dák betörés végleges pusztítást nem tudott okozni (Feyér, i. m. 11–12.).

20 Feltételezések szerint a közeli Mogetina római telepesei voltak itt az első szőlőművesek (vö.: Katona–Dömötör, i. m. 87.)

21 Nagyharsányban, de Pécs környékén is számos római emlék, szőlőre utaló fragment került elő: Halász, i. m. 69. és Katona–Dömötör, i. m. 107.

22 Dák és még inkább római hagyományok továbbélése feltételezhető, főleg Arad-Ménés, Kolozsvár környéke és a Küküllők vidéke régióban.

23 Utalások rá: Kr. e. 50-ben a dák pusztítás alföldi szőlőkben, Égető M. 1993. Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés. Akadémiai K., Bp. 22. – nézetünk szerint főleg Alpár-Csongrád és Hajós környékére értendő.

24 „1783-ban a Skaptar Jökul (a Hekla tűzhányó egyik ága) irtóztató kirohanást tett.” Ennek következménye egy hosszú lehűlési periódus lett. (Réthly A. 1970. Időjárás események... II. 1701–1800-ig. 302.

hegyi (1001), a pécsváradai (1015) és a tihanyi (1055) bencések monostorának okirata említhető. Az oklevelek eredetiségét érintő kérdések ugyan problémát okozhatnak, bár a szőlőtermesztés tényét azok alapján talán el is lehet fogadni.²⁵

A veszprém-völgyi (Séd bal parti) görög szertartású női kolostor már Szent István megkoronázása előtt csakúgy létezett, mint a pécsváradai apátság.²⁶ Az apácakolostor Moravcsik (1938)²⁷ véleménye szerint nem a bizánci monostoralapító, hanem a magánszemélyek részéről kiállított adománylevelekkel mutat rokonságot. Valószínűleg az adományozó s egyben az alapító személye Géza fejedelem felesége, Sarolta lehetett. Az Istenanya monostor Szt. István idején további bőséges adományokat kapott. E fontos okiratot Könyves Kálmán idején latin renovációban görögül és latinul erősítették meg, sőt Molnár–Simon (1976) megemlítette, hogy létezik az Országos Levéltárban 1285–1290-ből való hamisítvány változata is. Az adománylevél mindhárom változatában szerepel, hogy a monostor szőlőbirtokot is kap, *Melegdi* nevű *ampelurgosz*-szal, szőlőművelő személlyel együtt.²⁸ E nevezetes szőlőtermesztő és családja sorsát Györffy György vizsgálta, kutatása szerint férfiaon kihaltak a XI. században.²⁹ Vagy mégsem? Ugyanis a „Rendtörténet”-ben (PFT) találtunk olyan adatot, amely időben nincs távol a XI. század legelejétől, s az új helyen (Nyúl) felbukkanó *Melegd* nevű szőlőműves lakóhelye sincs olyan távol, hogy a két név hasonlósága ne sejtethetne vérségi kapcsolatot.³⁰

Szent Márton hegyén települt meg a bencések legerősebb közössége a Kárpát-medencében, gazdasági biztonságuk megteremtését I. István, fogadalmának megfelelően, nagyon is szívügyének tekintette. Az akkor még nem létező kancellária hiányában (belőle jogi bonyodalmak keveredtek), az alapító okirat sokféle támadásnak volt kitéve a századok során. Érszegi³¹ fordításában a szőlőbirtoklást érintő részek pontosan meghatározottak.

Az első bencéseknek való királyi adományozások sorában tehát Szent Márton hegye után, 1010 körül szent királyunk a somlósárhelyi bencés apácáknak úgy ad szőlő-

25 PRT I. köt. 48..64..56.; *Molnár J.–Simon Gy.* 1976. Magyar nyelvemlékek 10–21; *Érszegi G.* 1996. Szent István oklevelei... In: *Mons sacer* I. 81–82.

26 Uo. 10–14. és *Sörös P.* 1912. PFT XII.b köt. 13.

27 *Moravcsik Gy.* 1938, Görög nyelvű monostorok Szent István korában. In: *Szent István Emlékkönyv.* Főszerk.: Serédi J. MTA, Bp. 408–412.

28 *Molnár–Simon*, i. m. 10–14.

29 *Györffy Gy.* 1977. István király és műve. Gondolat K., Bp. 488.

30 *Erdélyi L.* 1902. PFT I. köt. Stephaneum, Bp. 216. (Albeus-jegyzékben)

31 A pannonthalmi alapítólevél szövegének magyar fordítása, Érszegi G.-tól, In: *Csóka G.–Szovák K.–Takács I.* 1996. Pannonthalma. Képes kalauz... 5. „*Gondoskodom [...], hogy megerősítem a támogatást, amelyet Szent Márton érdemeiért gyermekkoromban megtapasztaltam [...] kitört a háború [...] németek és magyarok között [...] az egyik megye, a somogyi el akart űzni atyám székéről [...] fogadalmat tettem Szent Mártonnak, ha [...] a külső ellenségeimet legyőzöm, ami minden dolga, szőlője [...] után jár, valamint a vendégek bora, ami birtokaikon terem, ne a megyéspüspökhöz [...], hanem a monostor apátjának vessem alá [...] Megparancsoljuk, hogy ugyanezen [...] monostor apátjának ügyeibe semmiképpen se merjen beleavatkozni a szőlők, dézsmák [...] jogszolgáltatás révén [...] Ezeket a falvakat nevezte meg Sebestyén érsek és Csaba ispán a templom felszentelésekor: Halászkok Füzezy, Bálványops, Tömörd, Himód, Wisettcha, Varsány, Murin, Kortó, Vág. Minden mostani és jövőbeli dologról a pozsonyi vám harmada.”*

birtokot, hogy az esztergomi nagyrépostnak való dézsma alól mentességét³² biztosítja. Pécsvárad apátsága (1015) következett időben, de az okirat kibocsátását megelőzően már az ottani szerzetesek jelentékeny szőlőbirtokkal is rendelkeztek, vagyis az a tényleges birtokhelyzet szentesítését szolgálta.³³ I. Endrétől a tihanyi apátság, majd I. Béla királytól Szekszárd bencés apátsága ugyancsak kisebb-nagyobb szőlőbirtokot és legalább néhány szőlőművest is kaptak.

A tihanyi okirat³⁴ becces nyelvemlék és szőlészeti dokumentum is. Az Árpád-kori gyümölcsstermesztés kezdeteit feldolgozó tanulmányhoz a tihanyi alapítólevél rendkívül képszerű, tájképi jellegű leírása is csatlakozik.³⁵ Mindezekből az a következtetés vonható le, hogy komoly értéket képviselt a XI. század legelején az a szőlőbirtok.³⁶

Wenzel (1887)³⁷ könyvének XII. fejezetét említve Érdújhelyi (1903)³⁸ a királyi adományozásokhoz figyelemreméltó kommentárt fűzött. A szerzetesek működését általában Szentirmai³⁹ nagyon romantikusan látta, amely azért érdemes részbeni

32 Feyér P. 1981, i. m. 21.

33 Sörös 1912, i. m. 13–15.

34 Surányi D. 1982. A szervenvelmes kertész rácsudálkozásai. Magvető Kiadó, Bp. – az okirat Surányi D. ford.: 19–21. „... a jelen szöveg sorról-sorra megerősíti, amit a Szűz Máriának, Szent Anyos püspöknek és hitvallónak a Balatin felett, a Tichon nevű helyen levő egyháza számára – a sajátmaga, felesége, fiai és leányai, valamint összes élő vagy megholt hozzátartozók üdvösségéért átadott. Ezek a művelt s parlagon hagyott földek, szőlők, földművelő eszközök, szolgák, szolgálók [...] Van itt tehát 20 ekealj föld 60 jobbágytelekkel, 20 szőlőműves, ... a jobbágyok házáinak száma 140, ez is az egyházhhoz tartozik [...] Ha pedig valaki..., ezt a rendeletet megkísérli áthágni, közösítsék ki az egyházból és kényszerítsék 12 font arany megfizetésére...”

35 Uo., de csak a 20.

36 Ld. Takács L. 1987. Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp.: e fák jó része évszázadok óta, azaz Árpád-kortól meglehetően. A kötet gazdag gyűjtemény.

37 Wenzel G. 1887. Magyarország mezőgazdaságának története. MTA, Bp. 183–196.

38 Érdújhelyi M. 1903. Kolostorok és káptalanok befolyása Magyarország mezőgazdasági fejlődésére a mohácsi vész előtt. Szent István Társulat, Bp. 1–22. „Szt. István a püspökségeket és kolostorokat terjedelmes birtokokkal látta el [...] Mert ezáltal az egyházat erősebb kapcsolatokkal fűzte a hazához és annak érdekeihez. Emellett pedig közvetlenül a hazai mezőgazdaságot is azáltal mozdította elő, hogy nemcsak anyagi munkaerőjét emelte, hanem a nemzet gazdasági életének számára oly szellemi tényezőket is teremtett, mely azon időben, mikor az egyház minden magasabb értelmiséget magában összpontosított. Hazánk anyagi érdekeire annál sikeresebben hatott, amennyiben annak történeti előzményei, geológiai viszonyai a föld okszerű művelését föltétlenül szükségessé tették s ennek kedvező eredményeire csak úgy nyújtottak kilátást, ha minden rendelkezésre álló és szellemi kombináció által megállapított segédzerek célszerűleg alkalmazatnak.”

39 Ld. Érdújhelyi M. 1903. előbbi tanulmányában: „Az alapítandó telep számára a helyet gondosan kiválasztják (ti. a szerzetesek); a szántóföld hantját, patakot és forrást, követ és erdőt, napfényt és esőt, országotat és szomszédságot mind tekintetbe veszik. A szerzetes atyák valóságos pionírjai a jövő kulturái telepnek; a vadon közepén virány támad [...] Ha a megfelelő helyet megtalálták, a szerény lakás fölépítése után következnek a templom. Szerény ez is, mint a lakás, fából való közönségesen a legelső, még torony nélkül, teteje náddal, fenyőgallyakkal, szalmával fűdve, kis üvegnélküli ablakokkal.

Azonban a testvérek közt akadnak idővel, kik építési ügyességet s a nagy építési előképek emlékeit magokkal hozták a déli vidékről és országokból s a kik szépen, erősen, évszázadok számára is tudnak építeni. A telep sokszor gyorsan felvirágzik, mert a természet kevesebb akadályt gördít a szerzetesek útjába, de ez nem rendes állapot, sőt legritkábban az. Sokszor oly helyeken telepedtek le, melyek minden kultúrával való dacra látszottak teremtvé. Számtalan kopár terméketlen vidéket s levegőrontó posványos lapályt csak azért engedtek át nekik, mert a tulajdonosoknak nem látszott megtartásra méltónak. Pusztaságokon, csak vadállatok által lakott szirtes erdei bérceken egy századig kellett sokszor éhséggel, hideggel s az idő viszontagságával küzdeni, míg a föld verejtékek által termékennyé lett. A szerzetesek bámulatosan értették

idézésre, hogy a későbbiekkel szembesítve a tényeket, jobban látszódjék a színes képzelet és valóság közötti különbség.

Az első bencés szerzetesek érkezése hazánkba, Anasztáz apát vezetésével, 992-re tehető. Rómában az Aventinus-hegyen lévő Szt. Elek és Szt. Bonifác monostor tagjai közül szerveződött a csoport, s előbb még Prága felé vették útjukat. Majd Géza fejedelem hívására végül Szent Márton hegyén telepedtek le.⁴⁰ Itt előbb frank, majd szláv uralom alatti szolganéppel kerültek kapcsolatba.⁴¹ Erdélyi⁴² felteszi a kérdést az itáliai kolostorokból jött szerzetesek kapcsán: vajon ők alkalmasak voltak-e arra, hogy a 200 éve Pannóniában s régebben Galliában már gyakorlatot szerzett földműves és iparos szolganépet, akiket itt találtak, gazdasági ügyességre tanítsák...

Kezdetben ugyanis a bencések jobbra a szolganép adományait elfogadva éltek, s csak később tekinthetők a föld- és kertművelés továbbfejlesztésében jelentős szerepet játszó szerzetesrendnek. Egyébként a Regula keletkezése táján a bencés közösségeket egykori parasztemberek, iparosok alkották, vagyis a kézségeik valóban megvoltak s meg is maradhattak a kétkezi munkában.⁴³ Erdélyi véleménye szerint a farfai és a cluny-i szerzetesek nálunk tevékenységük révén képesek voltak az ország javára működni.

A Szent Márton-hegyi alapítólevélből szükséges kiemelni, hogy Szent István egy gyermekkori emlékét idézi fel az iratban, amikor a külső és belső ellenségek szorításában látta, mekkora veszélyben van az ország. Ő Szent Mártonnak fogadalmat tett, hogyha az ellenségeket legyőzi, a somogyi tizedet Szent Márton hegyének adja, ezt hatályos törvényként⁴⁴ elfogadták a következő uralkodók. Talán ennek a somogyi tizednek köszönheti, hogy „Pannónia szent hegye” a XII. században már a bencés rend vezető gazdasági erejét képviselte, pedig még a XI. század vége felé Tihany – és kevésbé dokumentálhatóan Pécsvárad – gazdagabb birtokos apátságok voltak, mint Szent Márton hegye (vö. az 1. táblázattal).⁴⁵

1. TÁBLÁZAT

A szőlőművelés szakmai adottságai két apátságban a XI. században

Pécsvárad		Szent Márton hegye
<i>1015 körül</i>		<i>1083 után</i>
41	falu	30
1107	ház	527
110	szőlőműves	88

erdőknek irtása, mocsarak kiszáritása, legelőknak készítése s réteknek mesterséges öntözése által egészségtelen és terméketlen vidékeket lakhatókká és virágzókká tenni.”

40 Erdélyi 1902. PFT I. köt. 12. és 20.

41 Uo. 42–43. és *Érdítjhelyi*, i. m. 21–22.

42 Erdélyi 1902. PFT I. köt. 42–45.

43 Uo. 20.

44 Decr. S. Steph. I. 6, II. 22 és II. 52. és feldolg.: Erdélyi L. 1902, i. m. 59.

45 Erdélyi L. 1902. PFT I. köt. 79.

BENCÉS SZŐLŐBIRTOKOK ÉS TULAJDONVÁLTOZÁSOK

Különösen érdekes a legkorábbi alapítású apátságok, monostorok alapítási okirataiban foglalt birtokok sorsát nyomon követni. Közben pedig választ keresni, miért volt szükséges, hogy korábbi alapító adománylevelek tartalmát Szent László megerősítse – többek között, ez megtörtént Szent Márton hegye esetében is. Az említett oklevél 1083–1095 között készült, a második fele a birtokokat, a szolgáló népet és az állatokat veszi sorra. Későbbiekben említi azokat a birtokokat, melyeket a monostor másokkal közösen birtokol. Pannonhalma egyházi⁴⁶ és gazdasági szilárdsága – nézetünk szerint – azért volt alapvető fontosságú, mert magyar nyelvterületen lévő monostorok biztonságát is meghatározta.

Ezek felsorolásából való a következő részlet,⁴⁷ majd egy másik Tihanyra vonatkozik (1092-ből); feltűnő, hogy sokkal részletesebben írták le a szőlőbirtokokat.⁴⁸ Alig két évtized múltán I. András oklevele⁴⁹ 1211-ből visszatért a tihanyi birtokok

46 Kiss G. 2004. A pannonhalmi apátság egyházi helyzete a XI–XIII. században (Exemptio és prefectio). Századok 138, 265–324.

47 Erdélyi L. 1902. 292.: ford. Polán H. In: Surányi D. A szenvedelmes kertész... 1982. Magvető, Bp. 22–23. „Ugyanehhez a szent helyhez tartozik 6 kápolna és 7 malom és 131 olyan szolgátlónak a portája, akik a szőlőművelésen és szántáson kívül mindenféle munkára kötelezhetők. Továbbá 140 szolgasorsú család, 30 halászportha, 88 szőlőműves, a szakácsok, sütők, esztergályosok, kézművesek, aranyművesek, kovácsok, pásztorok, mosók, bőrcserzők és minden egyéb beosztásúak százharmincnyolc portája. 18 szántóterület, 74 szőlőskert, egyszersmind 200 ló – a csikókat nem számítva –, 70 szarvasmarha, valamint 1300 juh...”

48 Erdélyi L. 1908. PFT X. köt. 497–500. (hamis!), ford. Polán H. In: Surányi D. A szenvedelmes kertész... 1982. i. m. 24. „...Zeules (Szőlős) majorságtól visszafelé keleti irányban [...] az egyszerű emberek kertjei, [...] északi irányban Mereste földje felé [...] és az út a szőlők mellett (vezet) [...] ezután a [...] Turuk (Török) majorhoz vezet, innen azonban vissza [...] a szőlőhegyek felé [...] Feulduar (Földvár) [...] szőlők [...] találhatóak [...] A Saag (Ság) majorság hegyeivel, erdeivel, földjeivel, szőlőivel csatlakozik a Kerthel (Kertely) majorhoz [...] a Lapa [...] hegyoldalán, ahol sok és sokféle gyümölcsfa diszlik [...] a Fygez mezsgye) (követ). [...] Zokoly (Szokoly) gazdaságnak számos gyümölcsfája, diófája... (van).”

49 Erdélyi L. 1908. PFT X. köt. 504–517. ford. Polán H. In: A szenvedelmes kertész... i. m. 28–29. „Tychon (Tihany): Itt szőlőművesek: Hysou fiai, Feguueres fiával W(u)che és Foci nevű testvére, gyermekeivel: György, Jakab, Miklós, Feuche, Mocicud gyermekeivel, Mocicud és Texe. Ozoufeu (Aszófő) majorságban... Itt szőlőművesek: Elisey fia, Zereda, Piscur fiai pedig Puc, Bunci és testvére Cinguidu, Felek fiú, Cheke, Piscut fia, Feuche, Wasard, Jacsa és testvére, Péter; Kesity fia Hiusud, Tompa fia Cemete; Juke fia Sebeth; Peth fia Jakab; Sorould fiai Morus és Kypis...”

Aarach (Árács) majorban [...] Itt szőlőművesek: Peche, Zeke nevű fiával; Benche fiával, Mortum fiával, Tompa és Petur, German, Vid testvére, Setech, János nevű fiával és két unokatestvére, Pál és Modoros [...] Fured (Füred) birtokon [...] szőlőművesek: Surc fiaival, Sándor, Miklós és Micu; Kakas testvéreivel, Cusit és Gergely. Filip (Fülöp) majorságban szőlőt művel: Gyrold fiai: Pál gyermekeivel, Toma, Bolchu az ő fiaival, Euzin, Berze, Helia a gyermekeivel. Bunche, Mogus fiú, Pata Mogund nevű fiával és Bor fiaival, András és Laazlouval...

Fotud (Fadd)-on [...] A gazdaságban dolgozik Charar, Imre fia és Held mint szőlőműves [...] Fuzegy (Füzegy) [...] itt is vannak szőlészek: Suda fia Bozuc, Benchen nevű fiával, Boda fiai Send és György. Gamas (Gamós) [...] ugyanezen a birtokon szőlőműves Elus fia, Karachyn -fiaival, Hogiud és Domus; Guebe fia, Morodeh [...] Thurkh (Török) gazdaságban szőlészek: Uros fiai, Quinus és testvére Quina, fiával Kazmiero; Vid fia Cheke, Tamás és Kuze fiaival együtt, Ompud Wis nevű fiával, Sonc fiai Bot, – Tupa és Buca fiaival – Buze és testvére, Bos. Vouta fia Bech, Nuh fia Cris, Mario nevű fiával. Endus fia Wis, Tercie testvére, Waron Mogus fiával és ennek gyermekei – Marcu és Cucus...”

nagyon részletes bemutatására. Közel negyed századdal későbbi, IV. Béla király megbízásából a nyitrai főesperes, Albeus által végzett összeírás (1237–1240). A tatárjárást közvetlenül megelőzően rögzíti az okmány Pannónia szent hegyének vagyoni helyzetét.⁵⁰ Az előbbi dokumentumok is kiemelkedő jelentőségűek, de az Albeus-féle jegyzék a szőlőbirtokok mellett pontosan leírta, hogy az adott birtokokon hány szőlőműves, kádár dolgozott a kérdéses falvakban: „a Hegy⁵¹ alatt” 3, Tényőn⁵² 18, Ravazdon⁵³ 2, Tarjánban 4 és Köröshegyen⁵⁴ 1, vagy pincemester⁵⁵ élt.

Az oklevelek az egyes birtokok állapotára, helyzetére nézve is értékes információkat tartalmaznak. A gazdaság minden részét érintő növekedés az Árpád-korra nagyon jellemző volt. De a tatárjárás pusztító következményeinek⁵⁶ a felszámolása – épp a prosperáció miatt – gyorsan megkezdődhetett s eredményeket is hozott. Hamar megelégnült a szőlőtelepítési kedv, pl. IV. Béla uralkodása alatt a Buda-vidéken nagy területeken szőlőültetésekkel igyekeztek a pusztításokat feledtetni.⁵⁷ A központi monostor birtokainak gyarapodása Uros apát (1207–1242) idején különösen gyors volt, s az apát már a Tihanyban is meglévő szőlőszeretétét, valamint az okirati birtokrendezések felismerését a bencések javára tudta fordítani.⁵⁸ Megnőtt a földbirtokforgalom is, amelynek számtalan formája alakult ki. A legegyszerűbb forma volt az

50 Erdélyi L. 1902. PFT I. köt. 772-től, ford. Polán H. In: A szenvedelmes kertész... i. m. 32–33. „...több szőlőskertje és szőlőtermelésre alkalmas helye van. Szomszédos vele még Ravazd falu. A falu egész határának kétharmad része, valamint az említett Écs és Nyúl falvaknak egy harmada az övé [...] Ravazd birtokon [...] a szőlőművesek neve: Ested, Sev és Pál. Ők mindenféle szolgálatra kötelezhetők, de Somogyból bort nem szállítanak, és az apátnak fogatot nem biztosítanak...”

Ebben (ti. Cheb, Cséb) a majorságban van egy szőlőműves: Comozlo. Szolgálati kötelezettsége ugyanaz, mint a többi szőlőművesé. Écs birtokon a szőlőművelő szolgák neve: Csomós, Póka, Vásárd [...] Nyúl birtokon a szőlőművesek nevei: Melegd, Arad, Bucs [...] Ság birtokon, amit Hagnak is mondanak, a szőlőművesek nevei: Catad, Stephan, Syke. Ők rokonságukkal együtt [...] 20 háznépet adnak, és a templomnak szántást is kötelesek végezni...

Azon a birtokon (ti. Preche) a szőlőművesek nevei: Buzte, Ádám, Vydecus, Iván, Poth [...] Ezen a birtokon (ti. Pázmánd és Selyemcsuk) a szőlőben dolgozó szolgák nevei: Nemel, Orbán, Tyuan, Becő, Pál... Alsok birtokon (ma Pannonhalma város) a szőlőművesek nevei: Forcud, Beza, Cydubur, Varad, András, Scemus [...]

Órkény faluban neviük: Pétör, Rypol, Abos, Gergely, Petőczy [...] olyan szolgálatra kötelezettek, mint az alsoki szőlőművesek [...] Ugyanezen birtokok szőlőművesei: Syd, Pentuk, Mortun. Szolgálataik megegyeznek a többi szőlőművesével [...] Rád faluban szőlőművesek: Máté, András, Gergely [...] Fer faluban egy szőlőműves van: Húsvét [...] Endréd faluban két szőlőműves van: Bogár és Wyhna. Ugyanott a templomhoz két szőlőskert tartozik [...] Ölyvös faluban öt szőlőműves háznép van. Neviük: Mogl, Illés...”

51 Erdélyi L. 1902. I. köt. 210.

52 Uo. I. köt. 241. és 544.

53 Erdélyi L. 1902. I. köt. 213.

54 Uo. 544.

55 Cellerarius: Erdélyi L. 1902, 9., 27., 29., 36–37. és 700.

56 Rogerius mester Síralmas éneke. Ford. Horváth J. In: A tatárjárás emlékezete 1981. Vál. és szerk.: Katona T. Magyar Helikon, Bp. 111–152.

57 Feyér P. 1981, i. m. 25.

58 Vö.: Dénes T.–Csoma Zs. 2004, i. m. 7.

ajándékozás (nagy ritkán – egyházi földesúrtól világi személynek vagy igen gyakran fordítva).

Az előbbire példa, 1459-ből keltezett irat: a szentmártoni konvent egy alsoki jobbágnak szőlőt adományozott.⁵⁹ Ugrin László tihanyi apát egy hidegkúti jobbágot szolgáltatáért 2 hold ugarfölddel ajándékoz meg, ami szőlőnek alkalmas.⁶⁰ Sokkal gyakoribb volt azonban különféle okokból szőlőbirtokot adományozni valamelyik monostornak, egyháznak – könyörgés, végrendekezés vagy más hitbuzgalmi cél okán. Acha veszprémi illetőségű jobbágy lelke üdvéért szőlőt adományoz az apátságának (1116–1131),⁶¹ majd András remete, egykori veszprémi prépost az urodi és rádi majorságait szolganépeivel együtt Szent Márton hegyének adja (1131–1141), előtte megkérve a király jóváhagyását is.⁶² Dávid apát sógornője, Színes úrnő⁶³ 1146-ban ugyancsak Rádon adott át nagylelkűen 5 szőlőt a Szent Márton-hegyi szerzeteseknek, tovább növelve az ottani birtokot. Hoda⁶⁴ az 5 szőlő (Nyulason és Sebesben) elajándékozásával Szent Márton pártfogását reméli (1186-ban?). A hasonló esetek száma későbbiekben szaporodott, s egyre nagyobb lett főleg Pannónia szent hegye környékén az apátsági szőlőterület.⁶⁵ Az oklevelekből az is kiderült, hogy a bakonybéli és tihanyi apátság között feltűnő különbség mutatkozik az adományozási kedvet illetően, aminek magyarázatául két okot lehet találni: Tihany eleve jelentős szőlőbirtokos volt, később pedig politikai-katonai okok miatt (a végvári harcok idején) bizonytalan lett az apátság gazdálkodása, s ráadásul a bevételeket a katonai kiadások elemésztették.⁶⁶

Bakonybél ugyancsak számottevő szőlőbirtokkal rendelkezett, néhány adományozás a következő településekhez kapcsolódik: Henyén 6 szőlő,⁶⁷ további 5 szőlő Turon (Somogy vm.) és 8 szőlőbirtok a Mátrában,⁶⁸ további adományozások: Vin-

59 Sörös P.–Rezner T. 1905. PFT III. köt. 530. In: A szenvedelmes kertész... Ford. Polán H. 50. „Mi, Szent Mártonnak a Pannónia Szent Hegyén levő konventje emlékeztetül hagyjuk, hogy megfontoltuk egy, a Kessel(y)öhegyen fekvő, Hosszúszőlőnek nevezett, teljesen elhanyagolt szőlőnk hasznosítását. A szőlővel kelet felől a győri illetékességű Kovách Gáspár, délről a közút, nyugatról a szentmártoni György győri lakos, és északról, pedig az ugyancsak győri lakos Dávid Egyed, valamint a közút is határos. Ezért azt (ti. a szőlőt) az alsoki Baráthy György nevű jobbágyunknak és rajta keresztül annak örökösének, minden utódának adományként átadtuk. Valamennyi hasznával és minden olyan járulékával együtt, amik ezt a szőlőt jog szerint megilletik; azért, hogy azt (ti. a jobbágy) helyrehozza és feljavítsa. Ezért Baráthy György egy hordó jó bort ígért a nagy alamizsnás asztal választékának megjavítására. Mi örökre szóló joggal csupán a tizedek felett kívánunk rendelkezni. Ezeket fentebb említett egyházunk számára mindenkor fenntartjuk. Kelt az Úrnak 1459. évében, Szt. Tamás ünnepén.”

60 Erdélyi L. 1908. PFT I. köt., 322.

61 Uo. 595.

62 Erdélyi L. 1902. PFT I. köt. 595. és in: A szenvedelmes kertész... Ford. Polán H. 17.

63 Uo. 597.

64 Uo. 611–612.

65 Sörös P. 1905. PFT III. köt. 164.

66 Olykor ebben a várkapitányok is nagy felelősséget viseltek (Erdélyi L. 1908. PFT X. köt. 146–159.), különösen (Bakony)Bél, Pécsvárad, Tihany és Zalavár esetében.

67 Sörös P. 1903. PFT VII. köt. 39.

68 Uo. 28. és 223.

dornyán, Gammán, Kajáron stb. történtek.⁶⁹ A Bencés Rendtörténet (PRT) záró köteté az elenyészett apátságokat foglalta össze,⁷⁰ az apátságokról később még összefoglalóan írt Mihályi⁷¹ és a közelmúltban kritikai feldolgozás is készült róluk.⁷² Az egykoron elnéptelenedett bencés monostorokat Sörös (1912) történeti és gazdasági, némely esetben liturgikus források felhasználásával mutatta be. A szőlőbirtoklás számos monostor életében fontos szerepet játszott, a borból származó bevételekből legalábbis erre lehet következtetni. Pécsvárad,⁷³ Kolozsmonostor⁷⁴ és Kapornak⁷⁵ iratanyagából érdekes kép rajzolódik ki, s egyben magyarázatot kapunk arra, hogy a háborús idők miatti létbizonytalanság milyen hamar ártott a szőlőtermelésnek, emiatt apadtak el a bencés közösségek jövedelmei.⁷⁶

Tekintélyes jövedelmek forrása volt tehát a szőlő- és bortermelés biztosította bevétel, mégsem mindig jelentkeztek peres ügyek a bencés monostorok és az egyes püspökségek, káptalanok vagy éppen civilek között. Ladomér esztergomi érsek bizonyoságlevele ezért is tanulságos dokumentum (1288).⁷⁷

„SZŐLŐS” HELYEK ÉS BIRTOKOK JELLEMZÉSE

A bencés monostorok közvetlen környékén lévő szőlőbirtokok területi aránya mintegy 30–35% körüli, így óhatatlanul a jó bortermő helyeken akár egyes monostorok apátjai is birtokvitákba keveredhettek a szomszédokkal; bár ez nem volt jellemző, pedig a külső birtokok elhelyezkedése erre okot is szolgáltathatott volna. Őt apátság birtokainak elhelyezkedését a következő összeállítás illusztrálja vármegyék szerint, majd olyan települések felsorolásával, ahol érintkezhetek bencés apátsági szőlőbirtok-mezsgyék másokéval. Önálló apátságoknál ezt statisztikusan is megvizsgáltuk.

69 Uo. 270–275.

70 Sörös P. 1912. PFT XII.b köt. Az elenyészett bencés apátságok. Stephaneum Ny., Bp.

71 Mihályi E. 1938. Szent István monostorai. In: Szent István Emlékkönyv. Főszerk.: Serédy J. I. köt. 361–385.

72 Hervay F. L. 2001. A bencés apátságok története a középkori Magyarországon (Történeti katalógus). In: Paradisum plantavit. Főszerk.: Takács I. Bencés Kiadó, Bp. 476–547.

73 Sörös P. 1912, i. m. XII.b 19., 26. és 33.

74 Uo. 79–85. és 1538-ban amikor Fráter György lett az apátság földesura, a szőlők 1000 szekér bort adtak (91.)

75 Uo. 292–296.

76 Uo. Zselicszentjakab: 251., Pécsvárad: 41., Kapornak: 297. és Tihany: Erdélyi L. PFT 1908. X. köt. 146–159.

77 Erdélyi L. 1908. PFT X. köt. 541. és in: A szenvedelmes kertész... Ford. Polán H. 35. „Azután ugyanazon hegy alatt, László kovács szőlőjén és más parlagterületeken keresztül, egy kis forráson át, és Csépan mester, sasvári esperes, esztergomi kanonok szőlőjének mesgyéjén keresztül egy mély völgybe jutottak. Ezen túl van Pós és Köte ispán szőlője, majd a völgyben el lehet jutni ahhoz a kocsuiúthoz, amelyik Berökszádra visz. Majd Fülöp, esztergomi polgár szőlőteraszai alatt, melyek észak felől a domboldalon terülnek el, a birtok visszaér az első határjelhez, amely Úrkútja forrás felett van. Ez az egész föld, amit így a bejárt határok zárnak körül, szántóival, mezőivel, gyümölcsfáival, csemetéskertjével és a szőlők hasznóbéréivel együtt a fent említett tihanyi kolostort illeti...”

Szent Márton hegye (Pannonhalma): Bodrog, Csanád, Győr, Komárom, Pest, Somogy, Sopron, Tolna, Veszprém és Zala vármegyék;

Tihany: Bodrog, Csanád, Fejér, Pest, Somogy, Tolna, Veszprém és Zala vármegyék;

Bél (Bakony): Fejér, Komárom, Somogy, Sopron, Szolnok, Szerém, Tolna, Vas, Veszprém és Zala vármegyék;

Zalavár: Csongrád, Somogy, Tolna és Zala vármegyék;

Dömölk (Cell): Sopron, Vas és Veszprém vármegyék.

Ahol 2-3 bencés apátságnak voltak szőlőbirtokai adott vármegyében, ezek a települések a következők:

három: Endréd, Kolon, Rád, Szentiván, Szőlós és Veszprém;

kettő: Almás, Alsóörs, Apáti, Balatonfőkajár, Bálványos, Barát, Besenyő, Csicsal, Csopak, Felsőörs, Gamás, Gelemér, Haraszti, Kapolcs, Keresztúr, Kisfalu(d), Köröshegy, Madocsa, Morotva, Nyúl, Pázmánd, Sághegy, Tard, Tarján, Torvaj, Tur, Újlak, Vállus, Vászoly, Vindornya és Zamárdi.⁷⁸

2. TÁBLÁZAT

A kapornaki apátsági szőlők jellemzése

Falu	Apátsági jobbágy	Faluban	Urasági	Idegen	Parlag
Belsan	11 ¼	–	8	–	–
Boldogasszonyfalva	4	–	–	–	–
Gesztréd	–	5	–	–	4
Herbály	2 ½	–	–	–	–
Iványföld	5	–	–	21	–
Kalos	16 ½	–	–	6½	18 ½
Kisvecse	–	–	5	–	4
Lak	8	–	–	2	–
Lőrinc	?	–	adóztak	–	–
Pabor	?	–	volt szőlőjük	–	–
Szentmárton	6	–	–	3	11
Vöckönd	19 ½	–	–	2	5

Érdekes a csicsali szőlőbirtokokra vonatkozó egyezség egy 1367-ben kelt iratban.⁷⁹ Egy feudális szőlőbirtok jogi és tulajdonosi jellemzését a kapornaki monostor szőlői-

⁷⁸ Ld. később a monostori szőlőbirtokokkal kapcsolatos táblázatot is!

⁷⁹ Erdélyi L. 1908. PFT X. köt. 564–565. és in: A szenvedelmes kertész... 37–38. „A veszprémi káptalan és a nádor megbízottja jelentették, hogy összehívták az összes szomszédos és határos birtokost, kiemelten Miklós apát urat, összes bizonyáglevelükkel [...] és mikor megérkeztek [...] terület bejárást végeztek. Az említett tihanyi apátság jobbágyának, Márton deáknak telkéhez tartozó fás kert végén, délről kezdtek el. Maga a tihanyi apát úr ott helyben egyenként bemutatta adományleveleit, amik az erdőre vonatkozó, pontosan körülírt jogát tanúsította. Aztán innen nyugat felé elérkezett (ti. a nádor határbejáró embere) a már említett Ugali Pál mester fia, Miklós szőlőjének végéhez és szántóföldjéhez [...] Amint ilyenképpen a földterület bejárása megtörtént [...] azt a földet Szent Márton apát urának rendelte, kivéve abból a tihanyi apát úr birtokrészét, ti. a már említett Márton deák szóban forgó kúriáját, a kúria udvarát és gyümölcsfáinak környékét, valamint azokat a szántókat, melyek még a bizonyáglevelei szerint délre egy erdő mellett terülnek el. A kúria az említett földterülettel együtt Paska fiainak bérletében van, ezért azokat ezen a jogcímen nálunk meghagyja [...] Ezért mi [...] a már említett Csicsai birtokon levő, kérdéses birtokrész...”

vel érdemes illusztrálni.⁸⁰ Maga Kapornak falu is szőlőtermesztő hely, három szőlőbirtok volt a faluban: Előhegy, Csertölgye és Tornavölgy, ott városiak 22 művelt és 13 parlagszőlőt birtokoltak. Ezek mára ugyan eltűntek, mint a zalai és somogyi szőlők, de újabban telepítések is történnek.

A kapornaki okleveles források szőlőhegyjogi értelemben⁸¹ is fontos dokumentumok, mert a bírságok nagysága a szőlő magas gazdasági értéket jelezheti, ugyanis a büntetések igen szigorúak voltak:

aki szőlő birtokhatárt megszt, felégeti:	4 frt
szőlőben valakit megüt:	1 frt
szőlő-és gyümölcslopás:	1 frt 33 dénár, 1 bécsi fillér
betörés borospincébe:	teljes vagyonek Kobzás. ⁸²

Ismerünk különféle adásvételi ügyleteket is, amelyekből hozzávetőlegesen kiszámíthatók a szőlő-ingatlanárak. Egy tagyoni 4 holdas (iugerum) szőlő cseréértéke 1512-ben 25 frt volt,⁸³ de mikor Mocskos Jakab 1395 tavaszán római zarándoklatra indult, a szőlőjét egy kisécsi jobbágnak 8 aranyért tudta eladni.⁸⁴ Ugron László tihanyi apát⁸⁵ pedig 1439-ben földesúrként bizonyítja, hogy egyik jobbágya, Füred Móric fia, Miklós Arácon Ecesegvári Pál nemesnek 1 hold szőlőjét két évre zálogba vette 7 arany Frt-ért. A visszaváltás tehát két év múltán volt esedékes, de addig is a zálogba vevő köteles a szőlőt metszéssel, a lombozat kezelésével, kapálással rendben tartani.

Gyakran történtek birtokcserék.⁸⁶ Esetenként hitbuzgalmi célú birtokadományozások idézték elő a tulajdonosváltást. Örkény János iratba foglalt megállapodása a szentmártoni apátsággal jelzi, hogy a korabeli jogrendben is a szőlőbirtok tényleg kiemelkedő értéknek minősült.⁸⁷ A XII. században az egyházi tulajdonban lévő irtásföldeken és új szőlőkben a földesúri jogokat mind az apátságok, mind a káptalanok igyekeznek érvényesíteni.⁸⁸ A tizedszedés eredményessége Erdélyi szerint⁸⁹ nagyban függött a helyi

80 Sörös P. 1912. PFT XII.b köt. 292–295.

81 Sörös P. 1912, i. m. XII.b 290.

82 Uo. 291.

83 Sörös P. 1903. PFT VIII. köt. 186–187.

84 Sörös P. 1905. PFT II. köt. 114.

85 Erdélyi L. 1908. PFT X. köt. 322.

86 Ld. 55., 57–58., 78–79. jegyzetet és Erdélyi L. 1908. PFT I. köt. 604–606. *„A továbbiakban pedig az említett szerzetesnők számára azt a birtokot, illetve birtokrészt, amit a királyi úrnő, István királynak anyja és maga István király adományozott nekik, valamint további használatra jobbágytelkeket és a telkek helyének alkalmas földet osztották fel a már említett Szent András egyháza alatt egy évben, az első pataknál elterülő kertekkel együtt, mégpedig mások birtokrészeitől elkülönítetten. Oly módon, hogy először nyugati irányból elindulva, a már említett Apáti-völgyben folyó kis patak mellett, egy diófa alatt – földből emelt határjelző dombtól és egy másik, ugyancsak felemelt határjelzől kiindulva, egy meredek oldal közelében és az említett hegy alatt kelet felé húzódó dűlőútra érkeztek. A határjelző dombot a nép nyelvén Aj (horhos)-nak mondják. Majd az említett dűlő uton át kelet felé egy széles út esik, ahol újabb földhányással határjelet emeltek...”*

87 Sörös P.–Rezner T. PFT III. köt. 627. In: A szenvedelmes kertész... Ford. Polán H. 51.

88 Lehetőségei adódtak, pl. Dénesi–Csoma 2004. i. m. 10.

89 Erdélyi L. 1908. X. köt. 120–121.

plébánosok igyekezetétől. Egy 1267-ben kelt anyagból kiviláglik, hogy a szigeten (Tihanyi) Apáti faluban az apát tizedet szedettet.⁹⁰

Úgy tűnik, nem a későbbi megfogalmazások pontatlanságai vagy túl jelentékeny tulajdonosi változások miatt, mégis hosszú és kíméletlen birtokperek keletkeztek. Erdélyi⁹¹ szerint az alapító okiratok azért hangsúlyozzák a hospesek személyét, mert az egyházi földesurak a telepítéseknek a szőlő termőrefordulás utáni adózását fontosnak tartják, de jogilag rendezett formában, nehogy a megyéspüspök és apát között vita támadjon. A hospesek erre garanciát jelenthettek, de nem minden esetben...⁹² Például egy másik döntésnek is kedvezményezettje lett a Szent Márton-hegyi szerzetes közösség, mint más esetekben is, a hospesek tizedkikerülő próbálkozásai miatti perben a bortizedet nem a veszprémi püspök, hanem, az apát kapta meg.⁹³ A jogilag helyes birtokváltozást biztosító levelek azért fontosak, mert illetéktelen birtoklás vagy tevékenység esetében, még ha az szőlőtelepítés céljából is történt, a jog eszközeivel megakadályozták a törvénytelen telepítést.⁹⁴

Bármilyen körültekintő is volt a királyi adminisztráció és bárhogy is igyekeztek jogilag helyesen eljárni a monostorok vezetői, a kiváltságaikat kezdetben az egyházi és világi földesurak, majd a szőlőt birtokló jobbágyok és egyre gyakrabban polgárok s egyes hospesek vitathattak. A vendégek köre és szerepe a szőlőművelésben a tatárjárás után megnőtt: német, itáliai és francia vinitorok után vallon nemzetiségű hospesek is érkeztek, tisztázott jogi keretek között.⁹⁵

Ennek ellenére állandó jogviták dúltak a fejérvári káptalan vagy az olasz hospesek miatt; az évszázadokig tartó peres ügyek gyökere az 1001. évi Szent Márton-hegyi alapítólevél nyúlik vissza. A Szent István-i jogérvényt I. András és az utána következő koronás fők is megerősítették.⁹⁶ Ugyanolyan visszatérő konfliktusok tárgya volt, mint az új szőlőtelepítések adóztatása. Pedig Szent István az alapító bullában 7 kiváltságot biztosított Szt. Márton hegyének, amelyek anyagi és működési biztonságot teremtettek a bencéseknek; ráadásul a somogyi ispántól szedett tized általános érvényű volt.⁹⁷

A tihanyi Tamás apát Urkuta birtokát 1289-ben esztergomi polgároknak bérbé adta. Együttesen 12 ötvenes, 2 negyvenes és 8 huszonötös szőlőért 880 fjt bevétel illette meg az apátságot. A bérleti díj fizetése Szt. Mihály nyolcadán volt esedékes, máskülönben kétszeresére emelkedett a díja. Utódaik ezt a szőlőt szabadon eladhatják hasonló feltételek mellett; de ha parlagon marad, a birtok visszaszáll az apátságra.⁹⁸

90 Tizedszedés kiszélesítése a szigeten (Tihanyi!).

91 Erdélyi L. 1902. PFT I. köt. 56–111.

92 Uo. 61.

93 Uo. 610–618. és 630–642.

94 Mályusz E. Zsigmond-kori oklevéltár 1958. II. köt. Akadémiai Kiadó, Bp. 157. „Gara-i Miklós nádor előtt Zala megye közgyűlésén Vathka-i Jakab diák és Dénes fia Miklós eltiltják Vathka-i Jakab fia Györgyöt Vathka birtok szántóföldjeinek, erdeinek, rétjeinek elfoglalásától és hogy ott szőlőt ültessenek.”

95 Feyér P. 1981, i. m. 26.

96 Liber Ruber 39. In: Erdélyi L. 1902. PFT I. köt. 471–474. „A király elrendelte, hogy a fejérvári olaszok vagy ne vásároljanak bort Szent Márton ünnepéig vagy csak az apát engedélyével és pecsétjével vásárolhassanak és vihessenek ki bort Somogyból az ünnep előtt. Máskülönben az olasz összes borát veszítse el.”

97 Erdélyi 1902. PRT I. köt. 62.

98 Erdélyi L. 1908. PFT X. köt. 429. és ld. további források a művelési előírás megszegésére: Sörös P – Rezner T. 1905. PFT III. köt. 229–231. és Sörös P. 1912. PFT XII.b köt. 372.: öngyilkos széplaki ember szőlőjét a királyi határozat az apátnak „utalja ki”.

Mindez jelzi, hogy a magasra értékelt szőlőbirtokok ingatlanjogi értelemben is megváltozott módon kerültek a jogrendszerbe, ami lényegében segítette a polgárosodást.⁹⁹

3. TÁBLÁZAT¹⁰⁰*Tihanyi parlagszőlők földbérlete Esztergom Urkután*

Bérlő neve	Évi díja bécsi dénár	Hányadik évtől
Csepán mester, esztergomi kanonok 22 kir. hold	50	1.
Mihály szabó jelen évtől	50	1.
Libért fia Péter (Csepáné körül)	40	2.
Márk fia Petre (Csepánétól keletre)	50	2.
Pósa fia Pál	50	2.
Cimpa Márk	50	3.
Cséde mézárós ½	25	3.
Pál fia Miklós	40	3.
Bot és István	50	4.
Csécs fia János	50	4.
Jund	25	4.
Simon fia Petke	50	4.
Tamás fia Kelemen	50	4.
*Csenk fia Pál ½ ¹⁰¹	25	5.
*Ditk fia Benedek ½	25	5.
*Péter fia Pál ½	25	5.
Forna fia Márton ½	25	5
László kovács szőlője (Csepánétól délre)	50	5.
Lovász Jakab	50	5.
Mihály fia Pál ½	25	5.
Mikó fia Adalbert (Csepáné mellett), melyet ebben az évben ültetett	50	5.
Péter fia Miklós ½	25	5.

A BENCÉS MONOSTOROK ELHELYEZKEDÉSE MAGYARORSZÁGON

A Pannonhalmi Főapátság Története (PFT)¹⁰² alapján az egyes apátságok és monostorok helyét (ld. 5. táblázat!), illetve a mai nevét is közöljük a 4. táblázatban.¹⁰³ 181 bencés helyet tartalmaz, ezeknek közel kétharmadában számottevő szőlőbirtok volt.¹⁰⁴ Két további megfigyelésünk: egyrészt a Dunántúl meghatározott részein – jobbra már

99 Ld. *Dénesi–Csoma* 2004, i. m. 8–10.

100 *Erdélyi L.* 1908. PRT X. köt. 428.

101 Kiegészítésük a szöveges forrásokból történt, ld. a 100. sz. jegyzetet!

102 A Pannonhalmi Főapátság története monográfia kötetei: I. köt. *Erdélyi L.* 1902; II. köt. *Sörös P.* 1903; III. köt. *Sörös P.–Rezner T.* 1905; IV. köt. *Molnár Sz.* 1906; V. köt. *Németh A.* 1907; VI.a köt. *Sörös P.* 1916; VI.b köt. *Sörös P.* 1916; VII. köt. *Füßy T.* 1902; VIII. köt. *Sörös P.* 1903; IX. köt. *Sörös P.* 1904; X. köt. *Erdélyi L.* 1908; XI. köt. *Sörös P.* 1911; XII.a köt. *Pacher D.* 1912; XII.b köt. *Sörös P.* 1912. mind: Stephaneum K., Bp.

103 Az előbbi kötetekből gyűjtött adatok szerint.

104 Magyar helységnév-azonosító szótár. Szerk.: *Lelkes Gy.* Balassi Kiadó, Bp. 1992. – Magyar neve. Határokon túli magyar helységnévszótár. Szerk.: *Sebők L.* Arany Lapok Kiadó, Bp. 1990. – *Paradisum plantavit.* Főszerk.: *Takács I.* Bencés Kiadó, Bp. 2001.

létező szőlőtermő területeken és azok szomszédságában, másrészt folyók közelében – nagy számban települtek meg a bencések a XI–X. század fordulójától kezdődően.

4. TÁBLÁZAT

*Bencés monostorok és helyek a történelmi Magyarországon*¹⁰⁵

Monostor neve (kurzív: mai név)	Működés	Vármegye	Egyházmegye
Adorján (<i>Adorian</i>)	1271–	Bodrog	Kalocsa
Ajtony (<i>Semlac</i>)	1315–	Csanád	Csanád
Ákos 1 (<i>Galgahévíz</i>)	1214–	Pest	Vác
Ákos 2 (<i>Acŕy</i>)	1312–	Közép-Szolnok	Erdély
Almád (<i>Balaton</i>)	1117–1538 k.	Zala	Veszprém
Almás (<i>Almaŕu</i>)	1234–1238	Bihar	Erdély
Andos (<i>Hajdúnánás?</i>)	1430–	Szabolcs	Eger
Apácasmló (<i>Apácavásárhely</i>)	1030 k.–1511	Veszprém	Veszprém
Aracs(a) (<i>Vranjevo</i>)	1332–	Torontál	Csanád
Babócsa	1348–1544	Somogy	Veszprém
Bács (Aranylábú) (<i>Petrovaradin</i>)	1267–	Szerém	Kalocsa
Báka (<i>Doroslovo</i>)	1323–	Bács	Kalocsa
(<i>Bakony</i>)Bél	1030 k.–1543	Veszprém	Veszprém
Bán (<i>Banaŕtor</i>)	?	Szerém	Kalocsa
Baracska	1212–	Fejér	Veszprém
Bát (<i>Baĉki Monostor</i>)	1198–	Bodrog	Kalocsa
Báta	1093–1526	Tolna	Pécs
Bátor (<i>BatĀr</i>)	1177–	Bihar	Eger
Becske(<i>háza</i>)	1254–	Nógrád	Vác
Béla (<i>Bijela</i>)	1322–1529	Kőrös	Zágráb
Berzéte (<i>Nuŕtar</i>)	1225–1465	Valkó	Pécs
Beszterec	1287–	Szabolcs	Eger
Bizere (<i>Frumuŕeni</i>)	1183–1522 k.	Arad	Csanád
Boldva	1203–	Borsod	Eger
Bóly	?	Baranya	Pécs
Bozók (<i>Bzovĳk</i>)	1124–1131	Hont	Esztergom
Bökénysomlyó (<i>Felsősomlyó</i>)	1268–	Fejér	Veszprém
Bulcs (<i>Bulĉi</i>)	1225–1496	Arad	Csanád
Büd (<i>Tiszavasvári</i>)	1321–	Szabolcs	Eger
Cégény(<i>dányád</i>)	1181–	Szatmár	Erdély
Csaholy (<i>Nyĳr</i>)	1270–	Szatmár	Erdély
Csanád (<i>Cenad</i>)	1035 k.–1493	Csanád	Csanád
Császár (<i>Kazár?</i>)	1237–	Komárom	Veszprém
Császló	1342–	Szatmár	Erdély
Csatár	1141/46–1544 k.	Zala	Veszprém
Csolt (<i>Vésztő</i>)	1222–	Békés	Várad
Dabolcs (<i>Babolĉ</i>)	1334 k.	Ugocsa	Eger
Deáki (<i>Diakovce</i>)	?	Heves	Eger
(<i>Fel</i>)Debrő	XI. század	Heves	Eger
Derzs (<i>Selenca</i>)	1192–	Bács	Kalocsa

105 PFT 1902–1916. I–XII.b; Pannonhalma. Útikalauz 1996. i. m.; *Hervay* 2001, i. m. 476–547.; Magyar helységnév-azonosító szótár. *Balassi K.* 1992., i. m. és Magyar neve. Határon túli magyar helységnévszótár 1990. Arany Lapok K.

Monostor neve (kurzív: mai név)	Működés	Vármegye	Egyházmegye
Dombó (<i>Rakovec</i>)	1237–1470 k.	Szerém	Kalocsa
(<i>Kiskun</i>)Dorozsma	1237–	Csongrád	Kalocsa
(<i>Cell</i>)Dömölk	1252–1556	Vas	Győr
Egeres (<i>Diosig</i> -nál)	XII. század	Bihar	Várad
Egyed (<i>Diosig</i>)	1214–	Bihar	Várad
Ellés (<i>Csongrád</i>)	1306–	Csongrád	Vác
Eperjes (<i>Chelmac</i>)	1177–1244	Arad	Csanád
Ercsi	1165 k.–1238	Fejér	Veszprém
Esztergom-sziget	1073–1526	Esztergom	Esztergom
Felsőgagy	?	Abaúj	Eger
Földvár (<i>Duna</i>)	1199–1526	Tolna	Pécs
Gáborján	1217–	Bihar	Várad
Galád (<i>Miloševo</i>)	1462–	Temes	Csanád
Garáb (<i>Grabovo</i>)	1234–1479	Szerém	Kalocsa
Garamszentbenedek (<i>Hronský Beňadik</i>)	1075–1538	Bars	Esztergom
Gerla	1259–	Békés	Várad
Gét (<i>Gevo Selo</i>)	1261/62 k.	Baranya	Pécs
(<i>Köte</i>)Gyán	1233–	Bihar	Várad
Gyelid (<i>Arad része</i>)	1177–	Arad	Csanád
Gyerő (<i>Mănăstireni</i>)	1423–	Bihar	Erdély
Gyula(vár)	1313–	Zaránd	Várad
Hahót	1220 k.–1560 k.	Zala	Veszprém
(<i>Nagy</i>)Halász	1318/22–	Szabolcs	Eger
Hanva (<i>Chanava</i>)	1293–	Gömör	Esztergom
Harina (Szentbenedek) (<i>Herina</i>)	1449–	Doboka	Erdély
Hodos (<i>Mănăstirea</i>)	1177–	Arad	Csanád
Itebe (<i>Srpski Itebej</i>)	?–1205	Keve	Csanád
Iván(<i>bottyán</i>)	1326–1528	Tolna	Pécs
Ivanics (<i>Ivanič-Grad</i>)	1236 k.–1377	Kőrös	Zágráb
Ják	1223 k.–1532	Vas	Győr
Jánosi (<i>Rimavské Janovec</i>)	1332/38–	Gömör/Kishont	Esztergom
Jásd	1256–1538 k.	Veszprém	Veszprém
Kács (<i>Cserépfalva</i>)	1248–1549	Borsod	Eger
Kána (<i>Budapest része</i>)	XII. század	Pest	Veszprém
Kanizsa (<i>Banatski Monoštor</i>)	1237–	Csanád	Csanád
Kaplony (<i>Čapleni</i>)	1334–	Szatmár	Erdély
(<i>Nagy</i>)Kapomák	1150–1575	Zala	Veszprém
Kaposfő	?	Zala	Veszprém
Káva (<i>Kőérberek?</i>)	?	Zala	Veszprém
Kemecse (<i>Cenad</i> -nál)	1256 k.–	Csanád	Csanád
Kenéz (<i>Nădlac</i>)	1192–1233	Csanád	Kenéz
Kolos (<i>Vel'ky Kliz</i>)	1230–1547	Nyitra	Nyitra
Kolozsmonostor (<i>Cluj Mănăstur</i>)	1060/90 k.–1536	Kolozs	Erdély
Kompolt	1280–1500 k.	Heves	Eger
Koppány(<i>monostor</i>)	1222–1526 k.	Komárom	Győr
Korozmó (<i>Mázi</i>)	1276–	Baranya	Pécs
Kozma (<i>Bačko Novo Selo</i>)	1230–	Bács	Kalocsa
Kő (<i>Kemenec</i>)	1150–1170 k.	Szerém	Kalocsa
Kőrös (<i>Krščevci</i>)	1334 k.–	Baranya	Pécs
(<i>Nagy</i>)Kőrü	1212–	Heves	Eger
Küszin (<i>Güssing</i>)	1157–1263	Vas	Győr
Lébény(<i>miklós</i>)	1208–1529	Moson	Győr

Monostor neve (kurzív: mai név)	Működés	Vármegye	Egyházmegye
Lékér (<i>Lekyŕ</i>)	1256–1508	Bars	Esztergom
Ludány (<i>Ludanice</i>)	1327–1485	Nyitra	Esztergom
Madocsa	1225–1464	Tolna	Pécs
Mágoacs	1251–1515	Tolna	Pécs
Majád (<i>Sankt Margarethen</i>)	1277–	Sopron	Győr
Manda	1474–	Baranya	Pécs
Martonos (<i>Martonos</i>)	1237–	Bodrog	Kalocsa
Meszes (<i>Viile Jacului</i>)	1165–	Külső-Szolnok	Erdély
(<i>Okri</i>)Mindszent	1183–	Baranya	Pécs
Modor (<i>Modra</i>)	?	Nyitra	Nyitra
Mogyoród	1077 k.–1482	Pest	Vác
(Vizes)Monostor 1 (<i>Battonya</i>)	XII. század	Arad	Csanád
(Zákány)Monostor 2 (<i>Mănăstur</i>)	1333–1451	Arad	Csanád
(Béga)Monostor 3 (<i>Mănăstir</i>)	1427–1453	Temes	Csanád
Monostorsáp (<i>Cibakháza</i>)	1484–	Külső-Szolnok	Vác
Murakeresztúr	1437–1549	Zala	Veszprém
Nagyolasz (Francavilla) (<i>Mandjelos</i>)	1230–1370	Szerém	Kalocsa
(<i>Hajdú</i>)Nánás	1221–1361	Szabolcs	Eger
Ohat	1220–	Szabolcs	Eger
Oroszlános (<i>Banatsko Aradelovo</i>)	1030–	Csanád	Csanád
Pál (<i>Kecskemét</i>)	1258–1347	Csongrád	Vác
Pankota (<i>Pincota</i>)	1202/03–	Zaránd	Eger
(Szent Márton hegye) <i>Pannonhalma</i>	996–1586	Győr	Győr
Pap (<i>Pusztamonostor</i>)	1331–1474	Heves	Eger
Pásztó	1277–	Heves	Eger
Pécsvárad	1015–1539	Baranya	Pécs
Pél (<i>Beli Monastir</i>)	1212–	Baranya	Pécs
Péter (<i>Bugac</i>)	1258–	Csongrád	Vác
Pográny (<i>Pohranice</i>)	?	Nyitra	Nyitra
Pordány (<i>Pordeanu</i>)	1247–	Csanád	Csanád
Pornó(<i>apáti</i>)	1221–	Vas	Győr
Poroszló	1219–	Heves	Eger
Pozsony (<i>Bratislava</i>)	?	Pozsony	Esztergom
Prügy	1255–1272	Szabolcs	Eger
Rahonca (<i>Satu Mare</i>)	1232–	Csanád	Kalocsa
Rudina (<i>Čečavac</i>)	1279–1504	Pozsega	Pécs
(<i>Karancs</i>)Ság	1332–	Nógrád	Esztergom
Salamon (<i>Šalamenci</i>)	1237–	Bodrog	Kalocsa
(<i>Malom</i>)Sáp	1268–1435	Heves	Vác
(<i>Aba</i>)Sár	1043–1426	Heves	Eger
Sárvár (<i>Ecsed</i>)	1217–	Szatmár	Erdély
Somogyvár	1091–1543	Somogy	Veszprém
Stóla (<i>Stôla</i>)	1314–1508	Szepes	Esztergom
Szabolcs	1357–1431	Szabolcs	Eger
(<i>Nógrád</i>)Szakál	1245–	Nógrád	Esztergom
Százd (<i>Tiszakeszi</i>)	1267–	Borsod	Eger
(<i>Báta</i>)Szék	1420–1478	Tolna	Pécs
Szekszárd	1061–1532	Tolna	Pécs
Szentdemeter (<i>Sremska Mitrovica</i>)	1344–	Szerém	Kalocsa
Szentgergely (<i>Grgurevci</i>)	1206–1455	Szerém	Kalocsa
Szentgergely (<i>Sonta</i>)	1192–	Bács	Kalocsa
Szentimre (<i>Sintimreu</i>)	1220–	Bihar	Várad

Monostor neve (kurzív: mai név)	Működés	Vármege	Egyházmegye
Szentjános (<i>Síntion</i>)	1238–	Bihar	Várad
Szentjobb (<i>Síniob</i>)	1083–1499	Bihar	Várad
Szentlászló (<i>Hosszúhetény</i>)	1327–1503	Baranya	Pécs
Szentpéter (<i>Bački Monoštor</i>)	1327–	Bodrog	Kalocsa
Szenttrinitás (<i>Vókány</i>)	1160–1543	Baranya	Pécs
Széplak (<i>Krásna nad Hornadom</i>)	1143–1556	Abaúj	Eger
(<i>Puszt</i>)Szer	1233–	Csongrád	Vác
Szerencs	1247–1556	Zemplén	Eger
Szerep (<i>Püspökladány</i>)	1322–	Békés	Várad
Sziget(<i>monostor</i>)	1204–	Pilis	Veszprém
Szkalka (<i>Skalka nad Váhom</i>)	1224–1508	Trencsén	Nyitra
Szólát (<i>Bodaszözlő</i>)	1329–	Bihar	Eger
Szolnok (<i>Gložan</i>)	1256–	Bodrog	Kalocsa
Szőreg (<i>Szeged</i> része)	1192–	Csanád	Csanád
(<i>Miskolc</i>)Tapolca	1214–1532	Borsod	Eger
Tárnok	1251–	Bodrog	Kalocsa
Tata	1093–1543	Komárom	Győr
Telegd (<i>Tileagd</i>)	–1335	Bihar	Eger
Telki	1198–1541	Pilis	Veszprém
Tereske	1219–1494	Nógrád	Esztergom
Tét (<i>Paládics</i>)	1380–	Külső-Szolnok	Eger
Tihany	1055–1534	Zala	Veszprém
Tomaj(<i>monostor</i>)	1322–1334	Szolnok	Eger
(<i>Békés</i>)Torda	1221–	Békés	Csanád
Tót (<i>Velika Kikinda</i>)	1406/08–	Temes	Csanád
Tömpös (<i>Ferencszállás</i>)	1256–	Csanád	Csanád
(<i>Bihar</i>)Ugra	1214–	Bihar	Várad
Vaska (<i>Vaska</i>)	?	Verőce	Kalocsa
Vérteskeresztúr (<i>Oroszlánynál</i>)	1146–1478	Fejér	Veszprém
Vid (<i>Hajdúböszörmény</i>)	1217–1393	Szabolcs	Eger
Visegrád	1221–1493	Pilis	Veszprém
Zalaapáti	?	Zala	Veszprém
Zalavár	1019–1568	Zala	Veszprém
Zám (<i>Nagyiván</i>)	1220–	Szabolcs	Eger
Zebegény (<i>Szebény</i>)	1251–1481	Baranya	Pécs
Zobor(hegy) (<i>Zombor</i>)	990 k.–1468	Nyitra	Nyitra
Zselicszentjakab (<i>Kaposszentjakab</i>)	1061–1543	Somogy	Veszprém

A korábban publikált térképhez képest,¹⁰⁶ Hervaynál¹⁰⁷ található további adatokkal kiegészített térképet, még néhány „elveszett” hellyel mutatjuk be az 1. ábrában (58. o.). A diszlokáció értékelésében nem tettünk különbséget a rendi alapítói vagy a monostorok irányítói szerint, amit az 5. táblázat mégis megtett. Bizonyosra vehető, hogy Hervay munkájából vett további 67 hely megváltoztathatja az alapvető összefüggést. Az alapítási jelleget, személyt illetően, egyik-másik monostor esetleg másik csoportba is sorolható, de a χ^2 -próbával igazolt szignifikáns kapcsolat megmarad (mind 114, mind 181 adatból egyaránt szoros volt az összefüggés!).

106 Csóka G – Szovák K. – Takács I. 1996, i. m. 6.

107 Hervay F. L. 2001, i. m. 475.

5. TÁBLÁZAT

*A monostor alapítási és irányítási jelleg összefüggése
bencés monostoroknál (eredeti)*

↓ Hervay ¹⁰⁸ → PFT ¹⁰⁹	Apátságok	Apátos monostorok	Monostoros helyek	Egyéb	Összesen
Nemzetiségi, egyházi	51	8	8	6	73
Királyi, önálló	16	0	0	0	16
Bizonytalan alapítású	0	12	6	7	25
Osszesen	67	20	14	12	114
Hervay-féle helyek	4	18	45	0	67
Osszesen	71	38	59	13	181

Mindkét csoportosításban igaz, hogy a monostorok vagy más bencés helyek – függetlenül attól, hogy meglévők vagy elenyésztek-e, vagy netán bencés identitásuk bizonytalan – legalább 2-3 szőlőbirtokkal, de akár félszáznyival is rendelkeztek a középkor folyamán! Emiatt talán célszerű majd megbecsülni a valaha bencések kezelésében állott szőlők összes területét, felhasználva Bogdán¹¹⁰ monográfiáját és e területre számított bortermést. Az első kérdés, mekkora területet takar az „egy szőlő” kifejezés? Bogdán adatgyűjtéséből 0,621–2,9 ha közötti terület lehet, a bortermés erre pedig 1,1–8,7 hl között változott; átlagosan 3 hl/ha látszik reálisnak.

Kezdetben a bor szinte kizárólag a szakrális célokat szolgálta, s csak kisebb mértékben a rendtársak életszükségletét. A nagy szőlőbirtok épp azokra a bencés közösségekre lett jellemző, amelyeknek ökológiailag alkalmas területek álltak rendelkezésére és szőlők révén is gazdaggá váltak, így Tihany, Pécsvárad, Szent Márton hegye, Kapornak, Garamszentbenedek, Bakonybél, Zalavár és Kolozsmonostor. Az egyházi és a királyi hatalomnak a szőlő- és borkultúra fejlesztése egyaránt érdeke volt, a szilárd gazdaság egyik bázisa lévén (vö.: Surányi 1982).¹¹¹

A XX. században is még működő apátságok egykori birtokainak statisztikájából kitűnik, hogy még akkor is a szőlő- és borkultúra rendkívül fontos szerepet játszott a bencések gazdálkodásában. A legszegényebb birtokosnak látszó dömölki apátságnak az alacsonyabb „szőlősbirtok”-arányát a rendkívül értékes somlóhegyi birtok ellensúlyozta. A 6. táblázatban a közel 400 bencés birtokon 221 olyan területet találtunk, melyeknél volt szőlőültetvény is, ez 55,5%-ot jelent, de Tihany és Pannonhalma esetében az arány magasabb.

A tatárjárás sokkja után a török uralommal, majd a pusztító végvári küzdelmekkel meggyorsult az akkor még létező gyengébb és kisebb bencés helyek pusztulása. Az 1575. évi országgyűlés határozata alapján, mivel Kapornak és Zalavár bencés konvent nélkül maradt, a hiteleshelyi teendők a vasvári káptalanra szálltak át, végső megoldásként a pozsonyi káptalan jogosultságát is elhatározták.¹¹²

108 PFT-kötetek (1902–1916) alapján: $\chi^2 = 53,92$ (FG = 6) és $r = 0,6907$ ($p = 0,1\%$)

109 Hervay (2001) adataival kiegészítve: $\chi^2 = 135,33$ (FG = 9) és $r = 0,8674$ ($p = 0,1\%$)

110 Bogdán I. 1978, i. m. 241–242.

111 Vö.: Surányi D. 1982. A szenvedelmes kertész... 17–86.

112 Sörös P. 1912. XII.b köt. 297.

6. TÁBLÁZAT

*Az apátsági birtokok szőlőit összesítő jellemzés*¹¹³

Apátság	Birtokok száma	Ebből „szőlős”	%
Szent Márton hegye	109	62	56,9
Tihany	120	77	64,2
Bakonybél	84	44	52,4
Zalavár	71	33	46,5
(Cell)Dömölk	14	5	35,7
Osszesen	399	221	55,5

Ahol azonban megmaradt a bencés közösség, a borkultúra szakrális célja is teljesült. A XVI. századig a misebor csak vörös szőlőből készülhetett, kivételt csak az etióp keresztényekkel tettek, akik fehér mazsolából erjesztették azt. Ugyanis a 924. kánon 3. pontja előírta, hogy misézéshez használt bor csak ép bogyójú szőlőből készülhetett,¹¹⁴ ami nem ecetesedett meg. Ezért jelentős a hódoltsági korban olyan híradás, amely valamilyen apátsági vagy perjeli pincés házáról tudósít.¹¹⁵ A pincézett borok mennyisége bizonyosan meghaladta a liturgikus szükségletet, így egészen különleges bortárolási módnak tekinthető, ami Szent Gellért Kis és Nagy Legendájában¹¹⁶ egyaránt olvasható: „Így nyári időben az Úr Házába jéggel telt edényeket rakott (ti. Szent Gellért), s ezekben az Úr vérenek átváltoztatásához palackokat őriztek¹¹⁷ a legjobb borral, amit csak találni lehetett.”¹¹⁸

KÖZÉPKORI SZŐLŐMŰVELÉSI MÓDSZEREK ÉS FAJTÁK

A szőlő ökológiai igényei meghatározzák termesztésének sikerességét. Mindössze 27%-ban függ a termesztetőség a fajtától, a klíma 45%-ban és a talajviszonyok 27%-os arányban szabják meg a biztonságos termelést.¹¹⁹ Fénykedvelő növény, a vegetációban képes a fénynek 1–3%-át is hasznosítani,¹²⁰ a szórt fényt is jól hasznosítja, hiszen „ártéri (erdei) faj volt”, ezért gyümölcsfákkal köztesben is képes jól teremni.¹²¹ Ahol az évi átlaghőmérsékleti izoterma 9–20 °C között van,¹²² ott a szőlő termeszthető. Az 1. ábra ún. Moesz-vonala¹²³ épp a 9 °C vonalat jelzi a Kárpát-mé-

113 Az adatok a PFT kötetekből származnak.

114 *Török J.* 2002. A bor a keresztény liturgiában. In: *Borok és korok.* Szerk.: *Benyák Z.–Benyák F.* hermész Kör, Bp. 63–72.

115 *Dénes T.–Csoma Zs.* 2004, i. m. 10.

116 In: *Árpád-kori legendák és intelmek.* Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1983. 86. Ford. Szabó F.

117 Ti. biztonsági tartalékul szolgált, hiszen a mainál kb. 2 °C-kal melegebb volt a kora Árpád-korban az évi átlaghőmérséklet!

118 *Árpád-kori legendák.* Vál. és szerk.: *Érszegi G., benne: Kis Legenda.* Ford. Szabó F. 69.

119 *Kozma P.* 1991. A szőlő és termesztése I. köt. Akadémiai Kiadó, Bp. 203.

120 Uo. 203.

121 A termesztetőségét e tulajdonsága nagyon megnöveli, ld. uo. 203.

122 *Kozma P.* 1991, i. m. 206.

123 MOESZ-vonalról: *Rapaics R.* 1940. A magyar gyümölcs. KMTT, Bp. 50. és *Kárpáti Z.–Terpó A.* 1968. Alkalmazott növényföldrajz. Mezőgazdasági K., Bp. 157. és 256.

dencében.¹²⁴ A levegőjellemzők (pl. szél), térszíni formáció, kitettség¹²⁵ és legfőképp a tengerszint feletti magasság a meghatározók; ez hazánkban maximum 300 m-t jelent.¹²⁶ A talaj alapvető fizikai és kémiai tulajdonságai¹²⁷ s a csapadékviszonyok együttes szerepe,¹²⁸ sőt a természetes környezet a szőlőállomány mikroklímájával együtt határozzák meg a szőlő vízigényét.¹²⁹ Az alanyak, nemes fajtának, művelésmódoknak szerepe is régóta ismert.¹³⁰ A borminőség nagymértékben talajfüggő, ezért érdekes lehet, hogy évezrednyi idővel korábban is hasonló talajviszonyokat feltételezve, mennyire sokféle bor juthatott az egyes monostori szőlőkből a pincékbe s fogyasztásra.¹³¹

Rácz (1993)¹³² szerint 790 után a melegezés szembetűnő volt, még Észak-Norvégiában is tudtak gabonát termeszteni.¹³³ De a XV. században már számtalan ökológiai tényező változása, olykor katasztrófák (áradások, jégeső, téli és tavaszi súlyos fagyok) megváltoztatták a szőlőtermesztés lehetőségeit, sőt a fitotechnikáját és a fajtahasználatot is. A XVI–XVII. századtól egy hosszabb lehülési periódus („kis jégkorszak”)¹³⁴ kezdődött, ami a Kárpát-medence mezőgazdaságára¹³⁵ is károsan hatott. Pedig melegebb periódusban az európai szőlőtermő vidékek északi határa a mainál 4-5 szélességi fokkal északabbra húzódott, a tengerszint felett 100–200 méterrel magasabban is megélt a szőlő. Ekkor nemcsak az itáliai, hanem a bajor és cseh szerzetesek is hozhattak hasznosítható tapasztalatokat a szőlőtermesztésbe.¹³⁶

Adóssága még a szőlő- és borkultúránknak a régi művelési módszereknek s a fajtahasználatnak a tisztázása. Még sok a nyitott kérdés. Égető (1993) könyvében a leírt művelési módok eredetét, pl. a lugas szőlő elsődlegességét vagy a ligeti (ártéri)¹³⁷ szőlőművelést – nézetünk szerint – eltúlozza.¹³⁸ Ugyanis a lugasművelést inkább a kérdéses fajtának rügymorfológiai vagy a metszésigény szerinti jellemzői szabják meg, semmint a termőhely jellegzetessége (vö. pontuszi fajtákkal). Patay (1965)¹³⁹ úgy vélte, a rómaiak előtti szőlőművelés jellemzője a kopasz fejmetszés volt. Véleménye régészeti

124 Vö.: az 1. ábrával

125 Kozma P. 1991, i. m. 203–206. és 215–216.

126 Uo. 220.

127 Uo. 232–241.

128 Uo. 212.

129 Uo. 221–232.

130 Uo. 219–232.

131 Vö.: Kozma P. 1991, i. m. 241.

132 Rácz L. 1993. i. m. 81–84.

133 Uo. 69.

134 Uo. 75–77.

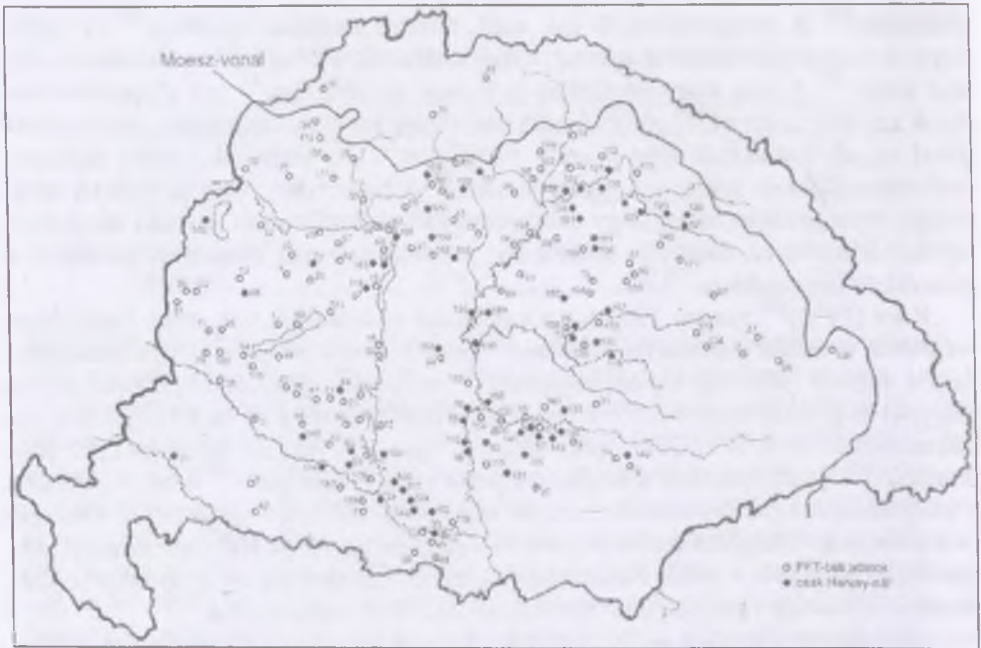
135 Uo. 81–84.

136 Dénes T.–Csoma Zs. 2004, i. m. 5. és Nagy B. 2003. Szőlőkultúra és borfogyasztás a középkorban. Rubicon 1–2: 109.

137 Égető M. 1993, i. m. 234. és 236.: az ábrák valóban ezt sugallják, de egyéb területeken nagy számban voltak borszőlőterületek...

138 Uo. 31–47.

139 Patay Á. 1965. A szőlő természetstörténete hazánk területén a legrégebbi kortól a IX. század végéig. KE, Bp. (dokt. ért.) 118.

1. ábra. Bencés monostorok és helyek a Kárpát-medencében
(PFT I-XII.b. 1902–1916; Pannonhalma, 1996 és a Paradisum plantavit, 2001 alapján)

Jelmagyarázat:

a) Bencés apátságok, apátos monostorok, pusztai monostorok

aa) Férfi monostorok (67):

- 1=Almád, 2=Almás, 3=Babócsa, 4=Bakonybél, 5=Báta, 6=Béla, 7=Berzéte, 8=Bizere, 9=Bulcs, 10=Csanád, 11=Csatár (Kazár?), 12=Dombó, 13=Celldömölk, 14=Eperjes, 15=Ercsi, 16=Földvár, 17=Garáb, 18=Garamszentbenedek, 19=Hahót, 20=Ittebe, 21=Iván, 22=Ják, 23=Jásd, 24=Kács, 25=Kapornak, 26=Kolos, 27=Kolozsmonostor, 28=Kompolt, 29=Koppány, 30=Kő, 31=Küszin, 32=Lébény, 33=Lékér, 34=Ludány, 35=Madocsa, 36=Mágocs, 37=Mogyoród, 38=Murakeresztúr, 39=Nagyolasz (Francavilla), 40=Pannonhalma, 41=Pécsvárad, 42=Rudina, 43=Sár, 44=Somogyvár, 45=Stóla, 46=Szék, 47=Szekszárd, 48=Szentdemeter, 49=Szentgergely, 50=Szentjobb, 51=Szentlászló, 52=Szenttrinitás, 53=Széplak, 54=Szerencs, 55=Szkalka, 56=Tapolca, 57=Tata, 58=Telki, 59=Tereske, 60=Tihany, 61=Tomaj, 62=Vertheskeresztúr, 63=Visegrád, 64=Zalavár, 65=Zebegény, 66=Zobor és 67=Zselicszentjakab.

ab) Női monostorok (4)

- 68=Apácasomló (Vásárhely), 69=Esztergom-sziget, 70=Ivanics, 71=Pozsony.

b) „Apátos” monostorok, bizonytalan rendi hovatartozással (38)

- 72=Bát, 73=Bozók, 74=Császáz (Kazár?), 75=Csolt, 76=Dorozsma, 77=Egyed, 78=Gáborján, 79=Gerla, 80=Gét, 81=Jánosi, 82=Kána, 83=Kanizsa, 84=Korozsmó, 85=Körü, 86=Martonos, 87=Meszes, 88=Mindszent, 89=Ohat, 90=Oroszlános, 91=Pankota, 92=Pásztó, 93=Pél, 94=Péter, 95=Pornó, 96=Poroszló, 97=Rahonca, 98=Ság, 99=Salamon, 100=Sárvár, 101=Szakál, 102=Szentgergely, 103=Szentimre, 104=Szentjános, 105=Szentpéter, 106=Sziget, 107=Szőreg, 108=Torda és 109=Zám.

c) *Monostoros helyek, apátok és szerzetesek említése nélkül (59)*

110=Adorján, 111=Ajtony, 112=Ákos 1, 113=Ákos 2, 114=Andos, 115=Aracs(a), 116=Aranylábú Bács, 117=Báka, 118=Baracska, 119=Bátor, 120=Becske, 121=Besztrec, 122=Boldva, 123=Bökénysomlyó, 124=Büd, 125=Cégény, 126=Csaholy, 127=Császló, 128=Debrő, 129=Derzs, 130=Ellés, 131=Galád, 132=Gyán, 133=Gyelid, 134=Gyerő, 135=Gyula, 136=Halász, 137=Hanva, 138=Harina, 139=Hodos, 140=Kaplony, 141=Kemece, 142=Kenéz, 143=Kozma, 144=Körös, 145=Majád, 146=Manda, 147=Monostor 1 (Vizes), 148=Monostor 2 (Zákány), 149=Monostor 3 (Béga), 150=Monostorsáp, 151=Nánás, 152=Pál, 153=Pap, 154=Pordány, 155=Prügy, 156=Sáp, 157=Szabolcs, 158=Százd, 159=Szer, 160=Szerep, 161=Szólát, 162=Szolnok, 163=Tárnok, 164=Tét, 165=Tót, 166=Tömpös, 167=Ugra és 168=Vid.

d) *Egyéb, a Rendtörténetben (PFT) szereplő bencés helyek (16)*

169=Bán, 170=Bóly, 171=Dabolcs, 172=Deáki, 173=Eg(e)res, 174=Felsőgagy, 175=Kaposfő, 176=Káva, 177=Modor, 178=Pográny, 179=Telegd, 180=Vaska és 181=Zalaapáti.

leletanyagra alapul: Pannóniában is baltás metszőkéseket találtak a régészek, és még a legújabb korban is az egyik leggyakoribb eszköz volt; Müller,¹⁴⁰ sőt Kecskés–Pethő¹⁴¹ viszont kétségesnek találta bizonyos technikai okok miatt. Abban azonban megegyeznek a kutatók, hogy karó nélkül, szabálytalan telepítési rendben nevelték a tőkéket.¹⁴²

Sajnos az okleveles adatok alig foglalkoznak a művelésmóddal s a fajtákkal. Feyér (1981) könyvében a feno- és munkafázisok rendjét próbálta rekonstruálni. Nemcsak terménytized terhelte a jobbágyokat s a bérlő szabadokat, hanem munkarobot (kapálás és szüret) is. A szőlőkben az egyes munkaműveletek időpontja a következő volt:¹⁴³

február–március: nyitás, nyesés-metszés, karózás;

március–április–május: kapálás, tőkealakítás-baltázás, kötözés;

június–július: kapálások;

augusztus–szeptember: ritkítások, lombigazítás (2-3-szor);

október–november: szüret, majd fedés vagy ültetés sima vesszővel.

A szabálytalan rendszerben ültetett szőlőkben Feyér¹⁴⁴ szerint a legfontosabb munkafolyamatok így néztek ki: metszés, baltázás, tőkealakítás, kapálás kétszer, kötözés háromszor és lombritkítás, majd október–november a szüret ideje, fedés télelőn, simavessző-ültetés fúróval. Különbféle szőlőbeli munkákat a vinitorok, szabad jobbágyok és a későbbiekben a városi polgárok is végeztek. A földesúri-kegyúri szőlőkben a munkavégzést robot formájában teljesítették. Most csupán két jellemző adatot ragadunk ki az oklevelekből. Az egyik arra vonatkozik, hogy a győri polgárok lázon-

140 Müller R. 1977. A mezőgazdasági munkaeszközök fejlődése a késő vaskortól a törökör végéig és a középkor agrotechnikai fejlődése. MTA, Bp. (kand. ért.). 193.

141 Kecskés P.–Pethő M. 1974. A pannóniai szőlőművelés és mustnyerés tárgyi emlékeinek értékeléséhez. Népr. Ért. 56: 136–138.

142 Patay Á. 1960. Az alföldi borvidék vázlatos története. MM Füz. 17: 10.

143 Feyér P. 1981, i. m. 38. és 40.

144 Uo. 39.

ganak a szentmártoni apát önkénye miatt, mert nagyon sok a munkaroboterhük;¹⁴⁵ a másik a tihanyi apátnak¹⁴⁶ egy 1439. nov. 30-i rendelkezése, amelyben leírta, hogy milyen munkákat vár el a szőlőbérlet fűredi jobbágyoktól.¹⁴⁷

A terhek mértékét olyannyira sérelmezték a győri káptalani jobbágyok és a királyi hospesek, hogy Tamás országbíróhoz fordultak jogorvoslatért.¹⁴⁸ De a vita meglepő fordulattal végződött, mert az apátot a vádak alól felmentették,¹⁴⁹ mivel a győri káptalani jobbágyok a vádat nem tudták igazolni. Sőt Vilmos apát esküt is tett a székesegyházban igaza mellett. Konth Miklós nádor ennek megfelelően döntött 1358. okt. 25-én: a jobbágyok a tizeden kívül szüretkor 36, metszésekor 16 dénárt kötelesek fizetni. A határozat nem hozott békét, külön egyezség született a győriek és Szigfrid apát között, eszerint a tizeden kívül, szüretkor 28 dénár adó esedékes lett.¹⁵⁰

A szőlők birtoklási és művelési rendjéről tehát nem sokat tudunk meg az oklevelekből, viszont a szándékos kártételek büntetéseit már korábban leírtuk a kapornaki szőlőkben,¹⁵¹ de léteztek másféle (elemi) károk is. A rigók, seregélyek ugyanis sok bosszúságot okoztak szüret idejében a szőlőkben.¹⁵² Arácson szüret idején már művelési utat alakítottak ki a XIII. században és a szőlőket árokkal vették körül – ami arra utal, hogy lassan a szabályos kötésben ültetett szőlők telepítése egyre sürgetőbbé vált.¹⁵³

Keveset tudunk a kora Árpád-kortól a szőlőfajtákról. Számos tanulmány s könyv azonban megemlíti, hogy római eredetűnek tekinthető a Kecskecsöcsű, Romana, esetleg a Sárga muskotály, őshonosnak számít a Budai, Csóka (Cigány)szőlő, Erdei, Juhfark, Királyleányka, Leányka fajta, ezek a római kori időkben is már meglehettek a Kárpát-medencében.¹⁵⁴ De gyanítható, hogy a felsorolás nem teljes, hiszen Rácz (1997)¹⁵⁵ kétszáz régi szőlőfajta nyelvtörténeti feldolgozásából kitűnt, hogy 17 további fajta igen régi: Apró fehér, Bacsó, Bajor, Bakator, Bolgár, Cserszőlő, Fehér szőlő, Fosóka, Gacsal, Gersely, Járdovány, Király szőlő, Mazsola, Nagy szemű, Rózsa szőlő, Vad fekete és Zelinka. Ha megvoltak a XV–XVI. században a nyelvi emlékekben, az ismeretük bizonyosan előbb is meglehett.¹⁵⁶ Feyér¹⁵⁷ 1354-ből szár-

145 Sörös P. 1902. PFT II. köt. 107–126.

146 Erdélyi L. 1908. PFT X. köt. 322.

147 Uo. 658.

148 Sörös P. 1903. PFT II. köt. 107–108.

149 Uo. 108.

150 Uo. 107–108.

151 Vö.: 75. jegyzettel és Sörös P. 1912. PFT XII.b köt. 291.

152 Erdélyi L. 1908. PFT X. köt. 321–323.

153 Uo. 323.

154 Csepregi P.–Zilai J. 1976. Szőlőfajtáink. Mezőgazdasági K., Bp., Csepregi–Zilai 1988. Szőlőfajtaismeret és -használat. Mezőgazdasági K., Bp., továbbá Égető M. 1993. Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés. Akadémiai K., Bp.

155 Rácz J. 1997. Kétszáz magyar szőlőnév. MNyT. 208. sz.

156 Vö.: Szamota I. 1902–1906. Magyar Oklevél-szótár. Hornyánszky V., Bp. 938–939., Régi magyar glosszárium. Szerk.: Berrár J.–Károly A. Akadémiai K. 1984. 664–665. és A szenvedelmes kerítés... 1982, i. m. 98–118.

157 Feyér P. 1981., i. m. 43.

mazó okiratban a Tramini fajtát említi, de a sort Csepregi–Zilai (1976 és 1988),¹⁵⁸ valamint Németh (1967–1975)¹⁵⁹ kiegészítette. Figyelemreméltók a hódoltsági idők fajtái is, melyeknek egy része valószínűleg az 1526 előtti szőlőfajták török nevét tartalmazja.¹⁶⁰

Németh (1970)¹⁶¹ szerint létezik még Gyöngyszőlő fajta, amely sem a Gyöngyfehérrel, sem a Fürjmony szőlővel nem azonosítható. Épp azon régióban alakult ki, ahol a Szentmártonhegyi apátságnak a Győr megyei szőlői helyezkedtek el, nevezetesen a Sukorói-dombvidéken. Bár a keletkezése körülményei (spontán magonc, keresztkezéses hibrid, egyedszelekció) nem ismertek, de hogy a bencés szőlőkhöz kötődik létrejött, okkal állítható (2. ábra).¹⁶² A tőkéje erős, a vesszők merevek, karózás nélkül is fenntartható. Egy tőke képes 6-8 fűrtöt teremni, a bogyó cukortartalma 16-18 fokot is elérhet. Későn szüretelhető. Alacsony kordon és bakművelés esetén – Németh szerint – 9–11 t/ha termésre képes. Nagy előnye, hogy a téli fagyokat és a nyári aszályt jól tűri. A bora enyhén illatos, savas és megfelelően testes, kellemes.¹⁶³ Szükséges lenne belőle újra telepíteni Pannonhalmán...

Wenzel (1887)¹⁶⁴ már a legkorábbi okmányok alapján fogalmazta meg véleményét a kora Árpád-kori szőlő- és borkultúráról. Az Anjou-kor elején 12 borvidék alakult ki, ezek 1. Szerémségi, 2. Tokaji, 3. Soproni, 4. Ruszti, 5. Szentgyörgyi, 6. Somlói, 7. Arad-Ménesi, 8. Vértes- és Pilis-vidékei, 9. Pécsváradi, 10. Budai, 11. Egri és 12. Szekszárdi. Amennyiben ezeket olyan értelemben vizsgáljuk, hogy volt-e kapcsolatuk a bencések szőlő- és borkultúrájával, elmondható, hogy mindegyik magába foglalt bencés monostori szőlőbirtokokat is. Korábban felvetettük¹⁶⁵ annak lehetőségét, hogy az „egy szőlő” terület és „bizonyos liternyi bortermés” alapján becsüljük meg a középkori bencés szőlőbirtokok összméretét s annak megosztását földesúri (35%) és jobbági birtoklás (65%) formájában. Eszerint mintegy 3 és fél–4 ezer szőlővel, birtokonként 2–6 hektárnyi nagysággal számolva, az együttes minimum 7–24 ezer hektáros szőlőterületet képviselt. Ismerve az akkori szőlőbirtok forgalmi értékét¹⁶⁶ s a borárakat¹⁶⁷ – igen nagy gazdagság forrása volt a jó bor és a szőlőbirtok.

Tehát az a történet, hogy a magyarok Sankt Gallenben találkoztak először borral, teljesen valószínűtlen. Pannónia lakói már a II–III. században mezőgazdasággal foglalkoztak, és mivel itt kiváló adottságú szőlőtermő területek voltak, művelték is szőlő-

158 Ld. a 143. jegyzetet.

159 Németh M. 1967–1975. Ampelográfiai album I–III. köt. Mezőgazdasági K., Bp.

160 Feyér P. 1981., i. m. 77.: Dumál, Kesis (Papszőlő), Khore, Kudszi (Jeruzsálemi), Kujrugu (Róka-fark?), Meszkit (Muskotály), Rezáki (Rozáki), Üzümi (Ujjszőlő), Zejni hiszími.

161 Németh M. 1970. Ampelográfiai album 2. Termesztett borszőlőfajták. 148., 150.

162 Uo. 149.

163 Uo. 150.

164 Idézi Surányi D. 1982. A szenvedelmes kertész..., i. m. 81. „...már a XI. századi okiratok igen tanulságosak, s határozottan tanúskodnak arról, hogy akkor már hazánk minden részében létezett bortermelés.”

165 Vö.: a 102. sz. jegyzet kapcsán.

166 Vö.: 77. és 79. sz. jegyzettel.

167 Példaként Erdélyi L. 1908. PFT X. köt. 209. alakján: „belső” fogyasztásban kb. 3–7 dénár/liter, a kocsmákban 6–12 dénár volt a bor litere a XV. században.

lőt. Ez a tudás nem vesztett el a népvándorlás századaiban sem. Szókészletünk bolgár-török jövevényszavai (pl. szőlő, bor, szűr, seprő, csiger) pedig már a honfoglalók szőlőtermesztési ismereteit igazolják. Ennek a gyökerei Transz-Kaukáziába s Kazá-riába nyúlnak vissza.¹⁶⁸

A magyar népcsoportok a keleti lugasművelést, szőlőtaposással nyert must kezelését ugyancsak ismerték. A nyugatról érkezett szerzetesek pedig ókori, de újabb nyugat-európai elemeket, módszereket is hoztak magukkal, bár azoknak hatása nem azonnal, hanem fokozatosan érvényesült és került túlsúlyba. A honfoglaló magyarok letelepedése, az igen kedvező természeti adottságok, a sikeres állami és egyházszervezet együtt megteremtették a szőlő- és bortermelés tekintélyét a gazdálkodásban. A fára futtatott ligeti és nemes borszőlő aligha volt már a X–XI. század táján meghatározó szerepű, a gyűjtögetés inkább a reliktumnak tekinthető.¹⁶⁹ A különböző időpontokban a Kárpát-medencébe költözött szlávok, vallonok, olaszok és németek legalább annyira formálták e fontos kultúra fejlődését, mint azok a keleti népcsoportok, amelyek e földre nyertek bebocsátást.¹⁷⁰

TULAJDONI ÉS ADÓZÁSI VÁLTOZÁSOK ÉS A SZŐLŐ TERMESZTÉSFÖLDRAJZI HELYZETE

Tehát számtalan bolgár-török jövevényszavunk (szőlő, bor, szűr, seprő, csiger) arról tanúskodik, hogy a honfoglalók szőlőművelési és borászati ismeretek birtokában érkeztek a Kárpát-medencébe. Valószínűsíthető, hogy e tapasztalatok a ligetes szőlőművelésre vonatkoznak. A termesztett szőlőt (*Vitis vinifera* L.) élőfára futtatták fel, akárcsak a rómaiak,¹⁷¹ ezért az élő támaszfák lombját meggritkították, kiirtották körülöttük a bozótot, metszettek a töveket, és bujtással szaporították a szőlőt. Így pár év alatt termő szőlőligeteket tudtak kialakítani (ma a felhagyott művelésű szőlők hasonló képet mutatnak).

Mivel a ligetszőlő, a *Vitis sylvestris* L. a Kárpát-medencében őshonos, a honfoglalók itt is találtak az archaikus szőlők egyszerű művelésmódjával, sőt – miként egy XII. századi esztergomi ábrázolás mutatja – egyes helyeken továbbra is alkalmazták a szőlő mindkét alakjánál.¹⁷² A Kárpát-medence római uralom alatt álló területeinek a szőlőkultúrája nyilvánvalóan más szempontból fejlettebb volt. De hogy ebből mi maradt fenn és miféle módszerek jutottak át a Barbaricumba az I–IV. században, arról legfeljebb csak sejtéseink lehetnek.

168 Dénes T.–Csoma Zs. 2004, i. m. 2.

169 Mint az a mai napig él ÉK-Kinában, mint hagyományos gazdálkodási forma (saját gyűjtés, 2001-ben).

170 Uo. 2–10.

171 Vö.: Cato, M. P. 1966. A földművelésről. Ford. Kun J. Bp. 1966. IX. 7., Varro, M. T.: A földművelésről. Ford. Kun J. 1971. Bp. I. 8. 1–7., Columella, L. I. M.: A mezőgazdaságról. Ford. Hoffmann Zs. Szeged. 2005. I. kv. XVII. 1–XXI. 3.

172 Feyér 1981. i. m. 11–18.

Az országban az életformaváltás és a kedvező természeti adottságok következtében az egyház- és államszervezés során a szőlőművelés igen nagy szerepet kapott a gazdálkodásban. Jelentőségét növelte, hogy a keresztény liturgia és az egészségtelen vizek volta miatt – a mindennapi élet is igényelte a bort. A legkorábbi időktől kezdve a szőlők, továbbá az itt dolgozó szolgák (*servi*) és szőlőművesek (*vinitores*) nagy száma jelzik a szőlőkultúra fontosságát. 1400 táján a jól képzett szőlőművesek és borkezelők megjelenése azt is jelezte, hogy a szőlőművelés és a borkészítés megbecsült foglalkozás lett. A szőlőkultúra nagyarányú térhódítása a művelésmód fejlődését eredményezte: az alacsony tökeműveléssel, a karózott szőlő térhódításával a ligetes szőlőművelés a XIII. században visszaszorult. Ebben a nagy átalakulásban a honfoglalók és utódaik mellett a Kárpát-medence egykori lakóinak és a később beköltözőknek (szlávok, vallonok, olaszok és németek) egyaránt részük volt.¹⁷³

A bortermelés a XI. századi oklevelek tanúsága szerint a földesúri magángazdaságokban, továbbá a királyi udvar- és várszervezet településein folyt, ahol a szőlőt szolgák vagy azok különálló csoportját alkotó szőlőművesek művelték meg, a termés a földesurat illette. A szőlőterület kiválása a földesúri gazdaság kereteiből már a XI. század második felében elkezdődött; ebben az esetben az első borral adóztak az alattvalók a földesúrnak. A folyamat a XII. században annyira felgyorsult, hogy a XIII. század elejére a járadékköteles szőlő vált uralkodóvá.

A szolgákból lett járadékfizetők a *dusnokok* vagy *torlók* voltak, akiket földesurak önálló gazdasággal láttak el és az egyháznak adományoztak, hogy halotti lakomát (kenyeret, húst, bort) adjanak a lelki üdvéért miséző papságnak. Tehát nemcsak földet és állatot, hanem szőlőt is kaptak, hogy annak terméséből évente meghatározott mennyiségű bort adjanak az egyházi földesúrnak. Kezdetben rendszerint 50 köből (kb. 5 hl), a XIV. század elején pedig 20–25 köből borral adóztak. Mivel a XIII. század derekától a földesurak egyre kevesebb személyt, sőt az 1320-as évektől már senkit sem alkalmaztak torlóként, s alacsony volt körükben a népszaporulat is, a hajdan nagy létszámú réteg a XIV. század derekára eltűnt a társadalomból.¹⁷⁴

A XII. században fokozatosan a vinitorok is járadékfizetőkkel váltak, mindezt a bencés oklevéltári adatok is alátámasztják. Háromféle adózási forma létezett. A legrégebbi szerint a szőlőtermésből nyert *színmustot a földesúr kapta meg*, míg a bogyóban maradt és az erjedéssel is nyerhető must a vinitoroké lett. A *termésmegosztás* másik módja az előbbivel szemben pontosan meghatározta a részesedés mértékét: a termelő és a földesúr megfizette a termést. Végül a *harmadik* esetben a szőlőművesek – *a várható terméstől függetlenül a földesúr által előre meghatározott mennyiségű*, általában 50 köből – *borral adóztak*. A XIII. században ez vált általánossá, a járadékfizetés miatt megváltozott a társadalmi réteg elnevezése: a vinitor helyett egyre inkább a valós helyzetet tükröző vinidator (boradó személy) vagy a

173 Vö.: Feyér 1981. i. m. 19–31., Solymosi L. 1996. A szőlő utáni adózás új rendszere a XIII–XIV. századi Magyarországon. Tört. Szemle 38 (1): 1–9. – Az adózás és szőlőbirtoklásra vonatkozó változásokat Solymosi további munkáiban: A szőlő utáni adózás első korszaka. Agr. Szemle 1990. 32, 22–46. és A földesúri járadékok új rendszere a XIII. századi Magyarországon. 1998. Bp. 311.

174 Solymosi 1996. i. m. 4–15.

borral adózó kondicionárius elnevezést használták. A csöböradó egykor királyi adó-nem, ami a királyi birtokadományok révén földesúri járadékké vált.¹⁷⁵

De az egyházi és világi földesurak a XIII. században a nagy társadalmi és gazdasági átalakulás idején az adóterhek mérséklésére kényszerültek, mert különben szőlőműveseik megszöktek volna, s olyan birtokra telepednek át, ahol az uraság kedvezőbb életkörülményeket kínál. A termés felét vagy valamivel többet kitevő boradó fokozatosan annak negyedére, illetve az általánosnak mondható 50 köblös borjáradék 20–25 köblös mennyiségre csökkent. Ez a változás a legtöbb helyen már a XIII. században végbement (jelen esetben a monostori szőlőkre is igaz), de akadtak vidékek (pl. Zágráb környéke),¹⁷⁶ ahol csak a XIV. század első felében figyelhető meg e nagyjelentőségű változás. A szőlő utáni járadéknak ez az archaikus rendszere a XIV. század derekán társadalmi hordozóival együtt eltűnt a forrásanyagból. A torlók kihálásával, illetve a vinitorok, vinidatorok és a kondicionáriusok jobbágyvá válásával ez a régi forma fokozatosan átadta helyét az 1200 táján kialakult és gyorsan elterjedt új adózási formának.¹⁷⁷

Ezzel párhuzamosan az egyházi tizedszedésben ellentétes irányú változás történt. A szőlőművesek szolgálai állapotuk, illetve tekintélyes földesúri járadékuk miatt kezdetben nem adtak bortizedet az egyháznak, legfeljebb jelképes általányt fizettek. A földesúri járadék jelentős csökkenésével a szőlőművesek is tizedfizetőkké váltak, és a többi társadalmi réteggel azonos módon a bortermés tizedrészét adták az egyháznak.¹⁷⁸

A XI–XII. században meghatározó és messze tovább élő archaikus viszonyokkal szemben a szőlő utáni földesúri járadékok új rendszerét a szabad állapotú emberek: hospesek (telepesek), a jobbágyok szőlőbirtoklása alapozta meg, az ő adózásuk testesítette meg. Szőlőbirtoklásuk kétféle volt: ez a társadalmi réteg vagy a lakóhelyén, vagy azon kívül rendelkezett szőlővel. Az utóbbiakat extraneus vagy vidéki szőlőbirtokosoknak nevezték. A helybeli és a vidéki szabad állapotú szőlőbirtokosok megkülönböztetése rendszerint egybeesett a földesúr szerinti tagolódással. A helybeliek általában ugyanazon földesúr hatalma alatt állottak, míg az extraneusok többnyire más földesúr függésében éltek, sőt más társadalmi rétegből valók is voltak, pl. polgárok, nemesek és egyházi személyek is lehettek. Ez a sajátos birtoklási rendszer a XII–XIII. század fordulóján alakult ki, s rövid idő alatt széleskörűen elterjedt.

A szőlőbirtoklás új formája a szőlők hospes jogú birtoklásán, sajátos szabadságán nyugodott. A földesúri tulajdont érintetlenül hagyva, létrejött a polgári tulajdonhoz legközelebb álló birtoklási forma, az örökbérlet. A saját vagy az idegen földesúr földjén szerzett – vásárolt vagy telepített – szőlővel a birtokosa egyénileg rendelkezett: elidegeníthette azt, végrendelkezhetett róla, halála után pedig szőlejét utódai örökölték. A szőlőbirtoklás új formáját alapvetően a rendelkezés szabadsága különböztette meg a régítől. A birtokos másra is átruházhatta szőlejét, amennyiben az új

175 *Solymosi* 1996. i. m. 15.

176 Uő: i. m. 34.

177 Uő: 1998. említett munkája.

178 Uő: 1996. i. m. 36.

birtokos vállalta a szőlő után esedékes járadék megfizetését a változatlan tulajdonosnak, mert az 1215. évi lateráni zsinaton megfogalmazott egyházi felfogás szerint a vagyont csak terheivel együtt lehetett átruházni.¹⁷⁹

Az örökbérlet csak akkor szűnt meg, ha a szőlőbirtokos valamilyen okból felhagyott a szőlője művelésével. A szőlőbirtoklás örökbérleti formájának jelentősége abban állt, hogy különböző társadalmi helyzetű csoportok: nemesek, egyházi személyek, városi és mezővárosi polgárok, valamint jobbágyok, vagyis a heterogén összetételű hegyközség számára egy-egy szőlőhegyen lényegében azonos feltételek szerint, a hegyjog biztosította a szőlőművelést és a bortermelést. Elsőként egy Pozsony megyei földesúr adott ki 1278-ban olyan kiváltságlevelet, amely részletesen szabályozta az extraneus szőlőbirtoklás módját, meghatározván, hogy a nagyszombati polgárok miképpen birtokolhatnak szőlőt Szentgyörgy határában.¹⁸⁰

A szőlőbirtoklás új formája nemcsak birtokjogi, társadalmi, hanem adózási szempontból is eltért a régitől. Az új rendszerben a szőlő utáni járadékot az általános értelmű vám mellett vagy helyette csöböradónak hívták, amely az adó beszedésekor használt úrmértékről, a csöbörrel kapta a nevét. Ez az elnevezés a későbbiekben fokozatosan háttérbe szorult, s a XIV. század elején a szőlő utáni járadék meghatározó terminusa a hegyjog (ius montanum), illetve a hegyvám lett. A heiligenkreuzi cisztercita szerzetesek honosították meg nyugat-magyarországi birtokaikon, majd az ország belsejében főleg a városokban élő német szőlőbirtokos telepések terjesztették el.¹⁸¹

Az új rendszerben a járadék eleinte a szőlő nagyságától független ún. általány volt. A szőlőbirtokosok egységesen egy csöbör borral adóztak. A mérce elnevezése helyenként más-más volt (akó, urna, tina stb.), de az ismert (54,3 literes) csöbörtől lényegesen nem tért el. Az egy csöbörnyi hegyvám még a XIV. század első felében sem volt ritkaság.

Az új rendszerben a pénzjáradék viszonylag korán, már a XIII. század első felében megjelent, de nem vált általánossá. A szőlő utáni járadék a XIII. század második feléig egyelemű kötelezettség: meghatározott mennyiségű bort vagy pénzt kellett fizetni a földesúrnak. A két járadékforma párhuzamosan élt egymás mellett, nemcsak a XIII. században, hanem később is.

Az adózó szőlők mellett – a saját kezelésű urasági szőlőn kívül is – léteztek földesúri járadékmentes szőlők. Többnyire átmeneti kedvezményt biztosítottak, a szőlőültetés és a termőre fordulás időszakában adómentesség illette meg őket (3–12 évig).

A szőlő utáni főadózás időpontja az új rendszerben nem változott (szüretkor). Amikor a hegyvám különféle járulékokkal egészült ki, ezeket ugyancsak szüretkor vagy részint a szüret idején, részint tavasszal fizették meg. A tavaszi időpontot a nagybőjttel, általában a szőlőművelés márciusi kezdetével kapcsolták egybe, míg a szüret – miként a kalendáriumok ábrázolásai is mutatják – Szent Mihály vagy Mind-szent havára, azaz szeptember, illetve október hónapra esett.¹⁸² Solymosi nagyívű

179 Ld. bővebben *Solymosi* 1998 könyvében.

180 Uő: 1996. i. m. 26.

181 Uő: 1996. i. m. 22–23.

182 Uő: 1998. vő.: egyes részleteivel.

összegezései¹⁸³ azt is megerősítik, hogy a bencés monostori és jobbágyi szőlőbirtokok tulajdonjogi és adózási rendszere nem kivételes, vagyis illeszkedik a magyar társadalmi és jogi viszonyokhoz.¹⁸⁴

A szőlőművelés és borkultúra új rendszere nagyrészt megerősítette, kisebb mértékben ugyan át is alakította a szőlőtermő vidékeket. Alapvetően azonban nem változtatta meg azokat az ökológiai feltételekből adott lehetőségeket, amely azután az egységes jobbágyság kialakulása, majd 1848-ban annak megszűntével – elvezette e fontos ágazatot és a benne résztvevő társadalmi réteget sok ellentmondásos változás után napjainkig.

ÖSSZEFOGLALÁS

A kora középkori Magyarország gazdasági bázisát természeti és humán tényezők együttesen alapozták meg, de a korábbi évszázadok ökológiai változásait is szükséges megismerni. Az V. század derekán drámai módon változott meg az északi félteke klimatikus állapota: egy dk-ázsiai vulkáni katasztrófa súlyos, évszázadokra kiható lehűlést okozott. De az I. ezredforduló táján – mint a Flodoard-évkönyvben olvasható (977) – felmelegedés indult el, s igen jó szőlőtermést említettek a források. A mainál valamivel melegebb, közepesen csapadékos évszázadok következtek, de a XV. században ismét változások történtek.

A letelepült magyarság számára a Kárpát-medence kínálta extrazonalitás (a szélességi fokoknak megfelelő évi középhőmérsékletnél 2–3,5 °C-kal melegebb klíma és az Árpád-kor alatti klímajavulás további 1–2 °C és ideális csapadékviszonyok), valamint a kedvező természeti feltételek nagyban segítették a kora Árpád-kor gazdasági felvirágzását. A gabonatermelés, szőlő- és gyümölcskultúra és állattartás eredményei, párosulva a jelentékeny színesfém-bányászattal, a Magyar Királyságot gazdasági nagyhatalommá tették.

Tanulmányomban a történeti-ökológiai ismereteket a humán tényezőkkel összefüggésben, csupán egyetlen mezőgazdasági ágazatban vizsgáltam, így a bencés monostorok szőlőkultúráját dolgoztam fel. A Kárpát-medence mint nagytáj északi felén húzódik ugyanis a szőlő termesztési határa, az ún. Moesz-vonal. A történeti-termesztési és ökológiai elemzésekből kitűnik, hogy előbb a keleti kereszténységgel és a magyarság végleges letelepedésével együtt keleti, majd pedig a nyugati kereszténység meghonosodásával nyugati hatások is érték szőlőtermesztést, természetesen az antik kelta és római hatásokon kívül.

A kaukázusi és autochton eredetű gyűjtögető-kezdetleges termesztési hagyományok mértékéről viszont kevés ismeretünk van,¹⁸⁵ így a korábbi felfogással szemben,¹⁸⁶ a frank és szláv hatások mértékét újabb ismereteink nagyon kétségessé te-

183 Mint a 172. sz. jegyzet.

184 Vö.: *Feyér* 1981. és *Solymosi* 1998. említett könyvével.

185 Vö.: *Égető M.* 1993. Az alföldi paraszti... 41–47.

186 Vö.: *Domanovszky S.* 1938. A mezőgazdaság Szent István korában. Emlékkönyv... II. köt. Szerk.: Serédy J. MTA, Bp. 309–333.

szik. Erdélyi¹⁸⁷ a Szent István évkönyvben már a nyugati hatások mértéke miatti kétésegeit is megfogalmazta, nevezetesen a farfai és Cluny-ből ideérkező szerzetesek vajon mit adhattak a szőlőtermesztésben a szakképzett szolganépnek.

Természetesen a tulajdoni és adózási változások is tükröződnek a bencés szőlők használata terén, amit azért fontos kiemelni, mert az alapvető ökológiai sajátosságait ugyanúgy figyelembe vette, mint a XIII. századot megelőző időszak. A legmeggyőzőbb bizonyítéka, hogyha a bencés monostorok és jóval később is érvényes, a XIX. századi szőlőterületek elhelyezkedését területi korrelációban értékeljük, az összefüggés szorossága nagyon szignifikáns ($r = +0,884$ $p = 0,1\%$ -os hibahatárral).

Az alföldi szőlőművelés fejlődésének feltétlenül nagy lendületet adott a garamszentbenedeki bencés apátság adománylevele és vélelmezhető szakmai segítsége, mikor I. Géza szőlőbirtokot adott a bencéseknek Alpáron. Más borvidégeink formálódásában ugyancsak igazolható szerepet játszottak a bencések. Igaz, még további levéltári s régészeti kutatások szükségesek, hogy Alpár birtoklásának volt-e befolyása Ellés, Monostorsáp, Körű, Pál, Péter és Tét irányában.

A források ismeretében látható, hogy az Árpád-házi uralkodók megfelelő jogi kereteket teremtettek a nyugati szerzetesek számára, kezdetben a bencéseknek, majd a cisztercitáknak és más rendeknek a közösségük biztonságos működéséhez, birtokadományokkal, szőlőkkel és szőlőművesekkel, valamint iparosokkal segítve őket.¹⁸⁸

Megállapítható, hogy a nyugati kereszténységgel sok nyugati természettechnikai és fajtabeli, továbbá borkezelési eljárás is került az országba, de ennek tényei csak a Szent László uralkodása utáni időktől szembetűnők. Kezdetben ugyanis a szerzetesek nem a termelői, hanem a szükségleti oldalról, tehát a fogyasztás révén segítették elő a szőlőtermelést. Az okok kárpát-medencei klímatis és más ökológiai ismeretek hiányában keresendők. Innen adódik, hogy a veszprém-völgyi apácák görög nyelvű birtokadomány-levelében miért is szerepel olyan nyomatékkal *Melegdi* nevű vinitor személye.¹⁸⁹

A bencés monostori szőlő- és borkultúra mind az egyházi, mind a világi gazdaság mintája lett. A honfoglalást megelőző évszázadok vagy a letelepedő magyarság szőlő- és borkultúrája nem volt jelentéktelen, e tény mégsem kisebbíti a bencések érdemeit. Hiszen a pannon, kelta és késő római hatások is érvényesültek, még ha nem egykönnyen bizonyíthatók is. Valószínű, mert az egyszerű borsajtók, amforák, majd (frank és illír) fahordók s a taposással való mustnyerés, a borszűrés és a lefejtés, továbbá a műveleteknek egyszerű eszközei régészeti leletekből ismertek.

Kazária és a Kaukázus vidéke egészen sajátos kulturális és agrárterületnek számított, ahol a VI. század fordulójától a VIII. századig a magyarság már megismer-

187 Erdélyi L. 1938. Szent István-kori bencések hatása a föld- és kertművelésre meg az iparra. Emlékkönyv... I. köt. Szerk.: Serédy J. MTA, Bp. 479–491.

188 Ld. még Feyér P. 1970. Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Akadémiai K., Bp. 20–23. és Halász Z. 1981. Könyv a magyar borról. Corvina K., Bp. 16–23.

189 Pais D. 1938. A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvemlék. Emlékkönyv... Szerk.: Serédi J. II. köt. 639.

hette a szőlő- és borkultúrát. Balassa (1991)¹⁹⁰ Győrffyre hivatkozva említi, hogy a kabarok és fekete magyarok elsősorban Zemplén, Tolna és Baranya területén és Buda vidékén telepedtek meg. Szerinte a 3 kabar törzs letelepülése arra utal, hogy valószínűleg oda a „szőlő-értő” emberek kerültek, vagyis akik a magyar honfoglalás előtti századokban már foglalkoztak szőlővel.

Az itt meglévő ősi szőlőművelési hagyományok a Délvidéken és Erdélyben keleti hatásokkal is gazdagodtak. Majd a szőlővel és borral kapcsolatos tudás a pogány, ill. a keleti keresztény hatások mellett nyugati szőlészeti ismeretekkel is gyarapodott. Az I. ezredfordulón tehát letelepedtek bencés közösségek az országban. A rend itáliai alapítású közösségéből ideérkezők – úgy tűnik – kezdetben nem az antik római szőlőművelési hagyományokat próbálták meghonosítani, csak a térítő munkára szorítottak. De a X–XII. század folyamán a körültekintő adományozási politikával királyaink megteremtették bencések anyagi függetlenségét. Az I. ábrában közölt térkép összeállításában figyelembe vettük Sörös¹⁹¹ munkáját, Mályusz¹⁹² és Fügedi¹⁹³ megjegyzéseit, F. Romhányi¹⁹⁴ monaszeriologiumát és Hervay történeti katalógusát.¹⁹⁵ Későbbi Kristó (2004) tanulmánya, amely F. Romhányi monográfiájához fűz megjegyzéseket. A szerző hangsúlyozza, hogy a tatárjárás után már csak néhány bencés monostort alapítottak, de ennek nem egyházi oka volt, hanem a szerzetes közösségek számának növekedése játszható szerepet. Kristó érvei elfogadhatóak, de etnikai és településtörténeti szempontok keresésével lezárja a monostorok földrajzi elhelyezkedésének kérdését, nem adva ezzel teljes magyarázatot a területi elhelyezkedésre.¹⁹⁶

A legfontosabb meghatározó tényezőt mégis az ún. Moesz-vonal jelenti, ami szinte évezredes tapasztalatokból formálódott. Néhány bencés kolostor birtokától eltekintve, a szőlő termesztetősége legalább annyira útmutató volt a bencés közösségek számára, mint a köznépek; egyben a kolostorok környezete a szükséges izoláltságot is biztosította. A gazdag forrásanyag bőséges példatárát jelent a bencések szőlő- és borkultúrájáról, akár még az alsoki és sukorói szőlőkben született Gyöngyszőlő tájfajta (2. ábra) származásáról is (Németh 1970).¹⁹⁷

190 Balassa I. 1991. Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. TBK, Tokaj. 25. és Magyarország története I/1. Főszerk.: Székely Gy. és szerk.: Bartha A. 1984. 607., továbbá Pais D. 1938. A veszprémvölgyi apácák... II. köt. 610.

191 Sörös P. 1912. Az elenyészett bencés apátságok. PFT XII/B. Szerk.: Erdélyi L–Sörös P.

192 Mályusz E. 1971. Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 212.

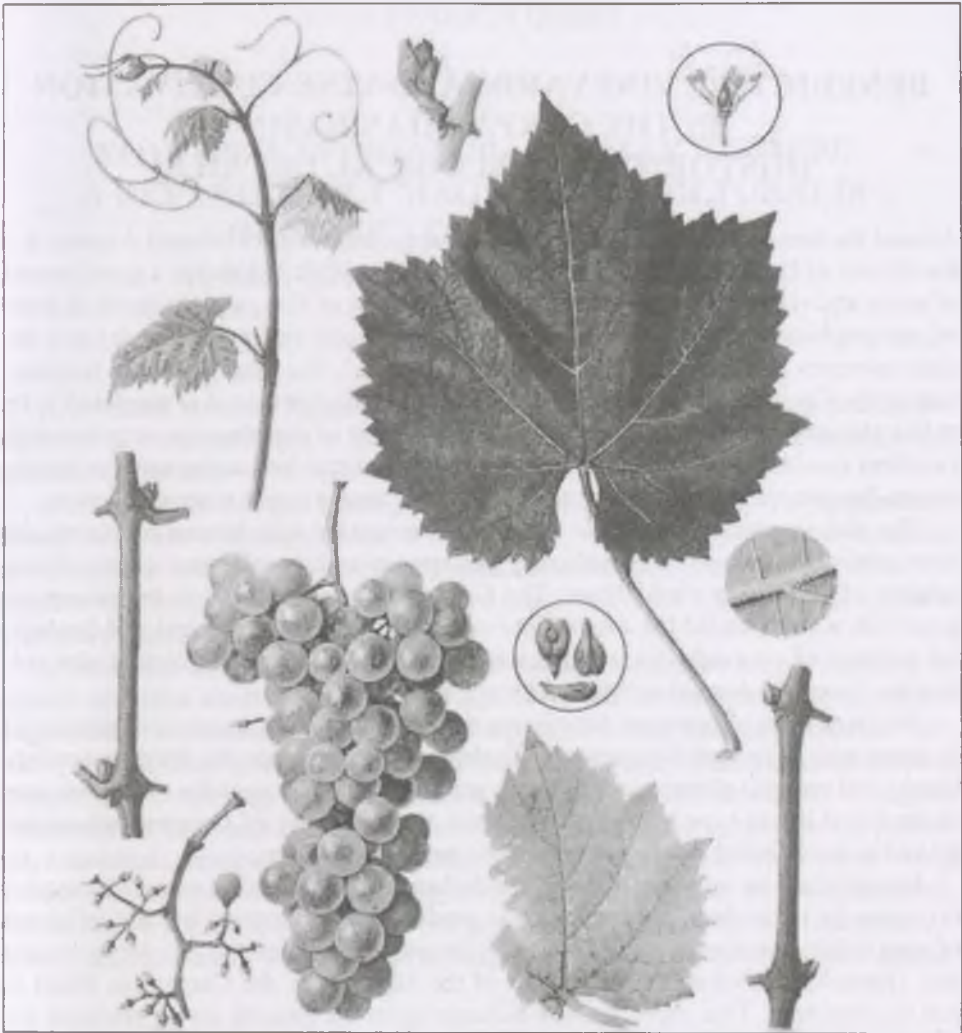
193 Fügedi E. 1981. Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 59–61., 63.

194 F. Romhányi B. 2000. Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Bp.

195 Hervay F. L. 2001. A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon. Történeti katalógus. 461–547.

196 Kristó Gy. 2004. Tatárjárás előtti bencés monostorainkról. Századok 138. 403–411.

197 Ld. Németh M. 1970. 148–150.

2. ábra. A pannonhalmi eredetű Gyöngyszőlő ampelográfiai képe
(Németh M. 1970. 149.)

DEZSŐ SURÁNYI

BENEDICTINE VINEYARDS AND VINE CULTIVATION IN THE CARPATHIAN BASIN (HISTORICAL-ECOLOGICAL DETAILS)

Around the turn of the first century – in 977, according to the Flodoard Almanach – the climate of Euro-Asia showed considerable warming that resulted in a good harvest of crops and vine. The economic base of the Kingdom of Hungary consisted of natural-geographical elements (high-quality land and a good variety of metals) and human resources (the expertise of locals and the settlers). The yearly average temperature of the Carpathian Basin is 2–3,5 degree Celsius higher than it is supposed to be at this altitude. As a result of the successful settlement of the Magyars, together with excellent results in crop, vine and fruit production, animal husbandry and the mining of non-ferrous metals the Kingdom of Hungary became a major economic power.

The author selected one single element in connection with human resources, the vine cultivation culture of Benedictine monasteries and its influence on the development of Hungarian vine culture. The Carpathian basin is a rather interesting region with what is called the *Moesz Line* running through it. Historical and Ecological research of vine cultivation shows that changes in the characteristics of vine cultivation have sociological rather than natural aspects.

We have little information concerning the autochton and Caucasian traditions of foraging and basic land cultivation and neither the Eastern nor the Western (mainly monks and settlers) elements of influence are clear. This is especially true in the case of the Great Plains vine cultivation, in which the monastery of Garamszentbenedek played an outstanding role, concerning the vineyards of Alpár.

Benedictine vine cultivation had a great influence on both ecclesiastical and secular economy (in methods of cultivation, vine production and storage) but the influence of vine cultivation traditions in *Tokaj*, the *Zemplén* mountains the *Szerémség* region and *Transylvania* before the settlement of the Magyars in the Carpathian Basin is just as important. This view, slightly different from the general view presumed the intact survival of traditions – Western influences gaining ascendancy only very slowly.

No doubt, the most important factor was the *Moesz Line*. Further research in the field may give us an answer to the question whether the Benedictines and the donation of the lands in Alpár really played such an important role in the vine and fruit cultivation and vine production of the region as was stated before.

The locations of the Benedictine monasteries in Hungary, described in the paper, and of vine cultivation land in the 19th century are showing a great similarity ($r = +0,884$).

Following the good vine cultivation conditions of the time, climatic changes in the 15th century brought about some serious setback, but – as the 19th century vine cultivation map shows – vine cultivation and production traditions of monasteries have survived and their influence can still be detected.

MAKKAI BÉLA

EGYES SZLAVÓNIAI URADALMAK SZEREPE A BEVÁNDOROLT MAGYARSÁG KULTURÁLIS (NEMZETI) GONDOZÁSÁBAN A XIX–XX. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A XIX. század derekán Horvátország a Monarchia gazdaságilag legelmaradottabb régiói közé számított, ahol a lakosság mintegy háromnegyede az agrárszektorból nyerte megélhetését.

A túlnépesedett nyugati vármegyékben a törpe- és kisbirtok volt a meghatározó birtokforma, ám a földaprózódás, a magas adók, az idénymunka bizonytalansága mind nagyobb tömegek létfenntartását tette kilátástalanná. Ebben a helyzetben – a fejletlen ipar korlátozott munkaerő-felszívó képessége miatt – voltaképpen egyetlen kivezető út kínálkozott: a *kivándorlás*.

A nincstelen tízezrek kiáramlását meggátolandó az autonóm horvát kormány *telepítési akciókba* kezdett a kevert lakosságú, de gyéren lakott Szlavóniában,¹ ahol a nagybirtokok dominanciája ellenére a földhöz jutásnak még jelentős „tartalékai” voltak.² Annál is inkább, mivel az általában töke- ill. munkaerőhiánnyal küszködő uradalmak ez idő tájt nagyobb birtoktesteket alakítottak parasztbérletekké. A zágrábi pénzüzetek közreműködésével fölparcellázott földekre ily módon horvát parasztok áramlottak, azonban a letelepedésükkel kapcsolatos „etnikai kiegyenlítés” várakozásainak nem tudtak megfelelni, ugyanis javarészt csakhamar eladósodtak, tönkrementek. Helyükre a Dráva túloldaláról az érintett (pl. Jankovich- és Biedermann-)³ uradalmak felhívására sváb és magyar bevándorlók érkeztek. A nagyüzemi gazdál-

1 Ezzel a kérdéssel behatóan foglalkozik kötetében *Božena Vranješ-Soljan*. Ld.: Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća: socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890–1914. – Zagreb, 1991. Školska knjiga – Stvarnost.

2 A *Szlavóniai Magyar Újság* [a továbbiakban SZMÚ] 1911. nov. 26-i számában közli a legjelentősebb nagybirtokosok adatait, eszerint: a Pejacsevich grófok 70 250 kh, a Gutmann bárók 60 910 kh, Majláth László gróf (jelentős részben a Prandau-örökség jóvoltából) 45 180 kh, Jankovich Aladár gróf 27 323 kh, gróf Jankovich Elemér 19 398 kh. birtokkal rendelkezett. Rajtuk kívül megemlíti Krapac diakovári püspököt: 25 463 kh, Ghiczy Kálmánt: 30 046 kh, valamint a szűkebben vett Horvátország legnagyobb birtokosait, a zágrábi érseket: 23 800 kh és gróf Erdödy Istvánt és Rudolfot: 18 261 kh birtokkal, akikkel azonban ismereteink szerint nem alakult ki szoros együttműködés a Szlavóniai Akcióban. Kimaradt ugyanakkor a felsorolásból gróf Khuen Henrik Szerém megyei birtokos, aki Nustár környéki magyarok, illetve a marinci Julián-iskola támogatója volt. – *Margitai József*: A horvát-szlavónországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar–horvát testvériség. – Bp., 1918. 307.

3 *Hóman Bálint, Szekfű Gyula*: Magyar történet [reprint]. Bp., 1990. Maecenas K. V. k. 547.

kodást folytató birtokosok (mint az Eltz grófok Vukovárt) nincstelen mezőgazdasági *cseléd*ek és *zsellé*rek ezreinek kínáltak munkalehetőséget.

A szlavóniai telepítési akciók kapcsán mind Zágráb, mind Budapest nemzetstratégiai célkitűzései és gazdaságpolitikai magatartása párhuzamba állíthatók a perifériákon megerősödő nemzetiségi tőkés-banki érdekkörök birtokfelvásárlásainak ismertebb eseteivel, amelyek a gazdasági eszközökkel meghatározott nemzeti törekvéseket példázzák a soknemzetiségű Magyarországon a XIX–XX század fordulóján.⁴

Az agrárszektorban zajló modernizációs törekvésekkel jelentkező munkaerő-kereslet, valamint a magyarországinál alacsonyabb földárak által támasztott *gazdasági szívóhatás* következtében mindenesetre a Dráván túli célterületre a század nyolcvanas éveitől jelentős bevándorlás vette kezdetét (mindenekelőtt a szomszédos dunántúli megyékből és a Bácskából).⁵ Mindezek eredményeként a század közepén még csak ötezres autochton horvátországi magyarság létszáma 1910-re már meghaladta a 100 000 főt.⁶

A kivándorlás okainak megszüntetésében általában kevés eredményt elérő, mindazonáltal a „faji erő” megőrzése szándékával határozott kivándorlásellenes politikát folytató magyar kormányzat magatartása esetünkben egészen sajátos. A Szlavóniába áramlást nemcsak tudomásul vette, de ezen túlmenően igyekezett azt a tengerentúli kivándorlás levezető csatornájaként működtetni.⁷ A magyarság (és a lojalisnak tartott svábok) Dráván túli térfoglalását ily módon – valamiféle balkáni küldetéstudattal, s még inkább a fenyegető *délszláv szeparatizmus* megfékezése érdekében – felkarolta.⁸

A miniszterelnökség titkos akciója, amely *Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása* programján belül a *Szlavóniai Akció* címet viselte, a külön e célra létrehozott *Julián Egyesület* közvetítésével valósult meg 1904 és 1918 között.⁹

4 Vö.: *Bethlen István: Az oláhok birtokvásárlásai Magyarországon az utolsó öt évben.* – Bp. 1912.

5 A migrációs területekről s a kivándorlás döntően gazdasági motívumairól részletesen lásd.: *Szili Ferenc: Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába 1860–1914 című munkáját.* Kaposvár, 1995. Somogy Megyei Levéltár.

6 *Szücsi [Bajza] József: Horvátország népessége.* – Bp., 1910. 16. A KSH kimutatása szerint a népszámlálások 1880-ban 36 650, 1890-ben 56 901, 1900-ban már 70 301, 1910-ben pedig 81 373 (8,6%) magyar anyanyelvű polgárt mutattak ki *Szlavóniában*. Horvátország egészen 1910-ben 103 407 magyar élt, ami az összslakosság 4%-át tette ki. – Magyar Országos Levéltár, Miniszterelnökségi iratanyag. A továbbiakban: MOL K 26 ME 1189. cs(omó). szám nélk. 1918 XXXIV. t(étel).

7 Tarkovich József, a Julián-Egyesület másodelnöke 1906 tavaszán br. Fejérváry Géza miniszterelnökhöz intézett levelében azt fejtegeti, hogy a magyar állam szempontjából előnyösebb, ha a kivándorlók a távoli Amerika helyett a Dráva túloldalán (Szent István birodalmán belül) találnak otthonra. MOL K 26 ME 701. cs. 1668. 1906 XVI. t.

8 Belátható volt az akció szakértői számára, hogy a Szlavónia felé terelt horvátország felhajtja az ottani alacsony földárakat, s ezzel a szomszédos magyarországi megyék bevándorlását lényegesen lefékezi, ami viszont a magyar szórványok stagnálását, majd teljes felolvasását eredményezheti, még mielőtt azok nyelvszigetekké tömörülhetnének. MOL K 26 ME 670. cs. 284. 1905 XXXIV. t, ill. uo. 967. cs. 3188. 1911 XVI. t. 2127. a(lap)sz(ám).

9 Ld.: *Makkai Béla: Végvár vagy hídfő? „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában, 1904–1920.* Bp., 2003. Lucidus, 376

Írásomban a mintegy másfél évtizedet felölelő s a világháború előestéjén már évi 1 millió koronát meghaladó költségvetésű¹⁰ komplex akció történetének a nagybirtokokkal kapcsolatos vonatkozásait kívánom bemutatni.

*

A bevándorlással fokozatosan gyarapodó *uradalmi pusztákon* – az idegen környezet károsnak tetsző hatásaival szemben – hamarosan igény mutatkozott az anyanyelvi oktatás megszervezésére, amit a nagybirtokosok java része magára is vállalt, abból a megfontolásból, hogy az ily módon lekötelezett alkalmazottaikat tartósabb helyben maradásra ösztönözhetik. Eltz Jakab gróf Martinci- és Ovčara-pusztán, Báthor Elemér Lipovača-pusztán 1871-ben, Majláth gróf 1890-ben Dolnji Miholjacon állított fel saját költségén magyar tannyelvű népiskolát.¹¹

Az akció előkészítő szakaszában a miniszterelnökség megbízottja helyzetfelmérő céllal tárgyalásokat folytatott azon földbirtokosokkal, akik unionista politikai meggyőződésük és magyarsággal szembeni elkötelezettségük alapján bevonhatónak látszottak a titkos kormányprogramba.¹²

Az előkészítő tárgyalások után a Szlavóniai Akció célkitűzéseit megfogalmazó 1904. évi miniszterelnökségi szakmai konferencián elvi döntés született a *szórványban* élő magyarság kulturális és nemzeti gyámolítását szolgáló ún. *pusztai iskolák* felállításáról.¹³ Ez a határozat jelentős mértékben érintette az uradalmi birtokok egyre gyarapodó magyar alkalmazottait is. Ennek megfelelően – a Julián Egyesület közvetítésével – hamarosan a bán íróasztalára került gróf Jankovich László gradinai és özv. Tüköry Alajosné paliszállási iskolakérelme,¹⁴ amelyeket Jankovich Bésán Elemér čemernica-pusztai, Báthor Elemér brezovicai,¹⁵ majd Jankovich Bésán József neteči¹⁶ iskolakérései követték. A gróf Tisza István miniszterelnök által is pártfogolt kérvényeket gróf Pejacevich Tivadar kedvezően bírálta el.¹⁷

1904 őszén 4 pusztai iskolában kezdődhetett meg a tanítás (a neteči iskola csak 1 évvel később épült meg).¹⁸ Az uradalmak általában a telket, iskolaépületet és tanítólakást biztosították. A tankönyvek, tanszerek és -eszközök beszerzése, valamint a tanítók bérezése a Julián Egyesületre (azaz a miniszterelnökségre) hárult.¹⁹ A čemernicai iskola szerződésében Jankovich Bésán Elemér a tanterem berendezéséről és a tanulók szállításáról is gondoskodott, kikötötte azonban, hogy 5 fő alatti tanulólétszám

10 *Petri Pál*: A Julián Egyesület története. 33 év küzdelme és munkája: Julián barát magyar kutató újának 700-ik évfordulójára. Bp. é. n. [1937], 95.

11 *Pokret*, 1905. márc. 19.

12 Ceruzával áthúzott levéltisztázat Pekár Gyula írónak (aki a Tüköryekkel állt rokonságban) 1903. dec. 2-i dátummal. MOL K 26 ME 855. cs. 4892. 1903 XVII. t.

13 MOL K 26 ME 631. cs. 906. 1904 XVII. t.

14 MOL K 26 ME 631. cs. 3884. 1904 XVII. t. 906. asz.

15 MOL K 26 ME 631. cs. 4187. 1904 XVII. t. 906. asz.

16 MOL K 26 ME 631. cs. 4330. 1904 XVII. t. 906. asz.

17 MOL K 26 ME 631. cs. 4074. 1904 XVII. t. 906. asz.

18 MOL K 26 ME 631. cs. 3090. 1905 XVI. t.

19 *Petri Pál*: i. m. 19.

esetén a megállapodás hatályát veszti.²⁰ (Ez a veszély azonban nem fenyegette az intézményt, miután a beiskolázottak száma – némi ingadozással – állandóan növekedett.)²¹

Az iskolaállító nagybirtokosok és -bérlok a felszított nacionalizmus légkörében általában kerülni igyekeztek mindenféle etnikai természetű súrlódást, még inkább a horvát hatóságokkal szembeni konfrontációt. Ezért aztán a pusztai iskolák nemzeti-ségi összetétele sem szolgáltatott okot vitára: a beiskolázott tanulók szinte kivétel nélkül magyarok voltak.²² (Brezovicán ugyan az első tanévben nagyobb számú horvát is tanult, ám ezeket – a „janicsárképzés” vádját elhárítandó – eltanácsolták az iskolából.)²³

Az 1888. évi autonóm népoktatási törvény értelmében a horvát államnyelv tanítását is biztosítani kellett a tárgyalt tanintézetekben, s ennek a feltételnek általában meg is feleltek a fenntartók (a čemernicai és paliszállási iskolában pl. horvát óraadó tanítót alkalmaztak). Mint ritka kivételt kell megemlítenünk a gradinai esetet, ahol – jöllehet a tanító beszélt horvátul – a hivatalos nyelv oktatását kirívóan elhanyagolták.²⁴ A horvát tanügyi hatóságok rosszallását ezenkívül Tüköryné (Prandau Stefánia) engedély nélküli diósszentpáli zugiskolája is kiválthatta.²⁵

A hatóságokkal szemben mégis döntően lojálisnak bizonyuló birtokosok együttműködő magatartással azt is elérték, hogy alkalmasint egy maroknyi magyar tanköteles is részesülhessen az anyanyelvoktatás áldásaiban. A detkovaci horvát tannyelvű községi iskola pl. Jankovich Aladár gróf főbérlojének, Báthor Elemérnek anyagi támogatására (és határozott kívánságára) tekintettel biztosította, hogy az ide járó magyar gyerekek anyanyelvükön is megtanuljanak írni és olvasni.²⁶

A nyelvkérdéssel megromló s az 1848/49-es kenyértörés után csak átmenetileg enyhülő magyar-horvát viszony 1867 után sem javult, sőt az 1868. évi XXX. tc. eltérő értelmezése s Budapest tapintatlan horvát-politikája heves magyarelles reakciókat gerjesztett. Ebben a helyzetben a mondhatni egyöntetűen kiegyezésellenes horvát sajtó ösztözet zúdított minden társországokban fellelhető magyar intézményre, mindenekelőtt a Magyar Államvasutakra és a Julián Egyesületre, de jócskán kijutott a vádaskodásból a szlavóniai nagybirtokosságnak is. A legnagyobb példányszá-

20 MOL K 26 ME 631. cs. 3090. 1905 XVI. t.

21 Az első tanévben 45, a harmadikban 87, a negyedikben 61, az ötödikben pedig már 116 tanuló járt az iskolába. MOL K 26 ME 741. cs. 1055. 1905 XVI. t., és 741. cs. 619. 1908 XVI. t., valamint 873. cs. 1203. 1909 XV. t.

22 Uo.

23 A szintén délszláv tanító ezért is jelentette be távozási szándékát. Margitai József 1906. évi jelentése, 24. MOL K 26 ME 741. cs. 1318. 1907 XVI. 1002. asz.

24 Čemernicára a terezovaci, Paliszállására a končanikai horvát tanító járt ki. Uo.

25 Az özvegy paliszállási iskolája viszont gazdasági épületeivel, 1 holdas kertjével és 10 fő számára megszervezett *ismétlőiskolájával* érdemel külön említést. Az akció szempontjából még az is növelte az iskola jelentőségét, hogy a daruvári káplán jóvoltából magyarul folyt a hittantanítás, s az iskolát a szomszédos Melitta-major cselédgyerekei is igénybe vehették. Uo. Tüköryné tervezte, hogy további magyar iskolát állít Pozsega és Belovár-Körös megye határán, *Boriszálláson*, de ennek az iskolának a megvalósulásáról nincsen tudomásunk. Jelentés a Julián-Egyesület 1906 és 1907. évi működéséről, Bp. 1907, 7.

26 Báthor 4000 koronával támogatta az iskolalétesítést. Margitai 1906. évi jelentése, p. 30. MOL K 26 ME 741. cs. 1318. 1907 XVI. t. 1002.

mű napilap, az *Obzor* az uradalmak első magyar iskolaállításaira reagálva (a már megszokott „magyarosítás” rovatcím alatt) megjegyezte, hogy „míg Magyarországon az arisztokraták a legnagyobb sovíniszták”, Horvátországban nem hallattak magukról – eddig!²⁷ Egy másik vezércikkben – különösen a Jankovich-család és Tüköryné adakozó kedvét sokallva – a „magyarosító Julián Egyesülettel” való együttműködés „tényeit” sorolták el, megállapítva, hogy a 29 620 [?!] horvátországi magyar lépésről lépésre szorítja ki a szlávokat Amerikába, vagy juttatja a zsidók kezére.²⁸ A szerző itt nyilvánvalóan a zágrábi Poljodeljska Banka-nak a Tüköry-uradalomban zajló parcellázásaira céltzott, melynek során a nagyobbbrészt zagorjei nincstelen parasztság az okszerűtlen gazdálkodás és eladósodás miatt valóban magyar és német telepéseknek engedte át frissen szerzett földjét.²⁹ (Annak ellenére, hogy helyenként nacionalista hecckampánnyal igyekeztek elűzni a magyarokat a földszerzéstől.)³⁰ A lap azonban „A zsidók és a magyarosítás Szlavóniában” című írás közlésével a nyíltan antiszemita hangoknak is szócsovévé vált.³¹ A horvátországi zsidóság magyarsággal tartó (egyébként kisebbik) része „elnemzetietlenítő” törekvéseinek vádját a horvát sajtó elsősorban az idegennek tekintett Gutmann-család gazdasági-politikai befolyására és magyar iskoláira hivatkozva hirdethette.³²

S ezzel eljutottunk a Julián Egyesület által nem segélyezett uradalmi iskolák kérdéséhez.

Már említettük a gróf Eltz Jakab Szerém megyei birtokain felállított magyar tannyelvű iskolákat. Nos, az ovčara-pusztai és lipovačai intézmények az évek folyamán elhorvátosodtak; a Pejacevich-család szolnok-pusztai, öröm-pusztai és mojavoljai népiskolájában viszont továbbra is magyarul folyt az oktatás.³³ A Schaumburg-Lippe uradalomban a korea-pusztai, a Gutmann bárók birtokain a zdenci-pusztai és beliščei fatelepi elemi iskola volt magyar tannyelvű (illetve olyan, amelyben a magyar nyelvet is oktatták).³⁴

A fent említett két grófi családot a *Narodna Obrana* (azaz Nemzetvédelem) című eszéki lap Szlavónia elmagyarosításával vádolta,³⁵ Schaumburg-Lippe herceg birtokát viszont a pángermán beállítottágú német sajtó óvta az elmagyarosodástól. (De

27 *Obzor*, 1904. szept. 2.

28 *Obzor*, 1904. szept. 14.

29 MOL K 26 ME 659. cs. 4940. 1905 XVI. t. *Margitai József*: i. m. 265–266. – A későbbiek során a szóban forgó földeket a *Pesti Parcellázó Bank* értékesítette. *Margitai József*: i. m. 281.

30 A daruvári Tüköry-birtok parcellázását vezető Tacconi Albert kapitány, jószágigazgató már jó előre egyértelművé tette, hogy a felosztott földekből magyarok nem részesülhetnek. MOL K 26 ME 670. cs. 284. 1905 XXXIV. t.

31 *Obzor*, 1904. szept. 23.

32 A *Budapesti Hírlap* szerint az ellenzéki sajtó Horvátországban már régtől támadta a Gutmann-testvéreket, mint a magyarón kormány korteseit. 1904. okt. 8-i szám

33 *Margitai József* 1906. évi jelentése, 31. MOL K 26 ME 741. cs. 1318. 1907 XVI. t. 1002. asz.

34 Uo.

35 *Narodna Obrana*, 1907. aug. 15.

természetesen a horvát kézre kerüléstől is.)³⁶ A legtöbb sajtótámadás mégis az iparmágnás Gutmann-testvéreket érte.

A család 100 000 kh-at meghaladó birtokai, exportképes ipari vállalkozásai révén s mint a Szlavóniai-Drávavidéki Vasút (a Barcs-Pakrac vonal) főreszvényese jelentős politikai tényezőnek számított Horvátországban. Érthető tehát, hogy a Magyarországon is jelentős üzleti érdekeltségekkel bíró családdal a Julián Egyesület a magyar bevándoroltak érdekében szoros együttműködésre törekedett.³⁷ A család magyarul is oktató zdeneci-pusztai iskolájának zaklatása, a bezárított belišcei iskola esete, valamint az újonnan épült krivaja-pusztai bizonytalan jövője is a kölcsönös előnyöket ígérő együttműködést sürgették,³⁸ amit azonban az ismétlődő sajtótámadások egy ideig eredményesen hátráltattak.³⁹ Wekerle Sándor kormányfő 1907 végén – 6 Julián-iskolai kérelemmel együtt – hiába küldte meg pótlólagosan Zdeneci és Krivaja iskolakérését Rakodczay bánnak,⁴⁰ az engedélyezett tanodák sorából a kérdéses két pusztai kimaradt.⁴¹ A többhónapos huzavona után így a miniszterelnökségen az a vélemény fogalmazódott meg, hogy „...ezen uradalom [...] fél a magyar érdekek mellett állást foglalni...”⁴² Érdekes, hogy ezzel szemben a *Narodna Obrana* éppen a Gutmannokat nevezte a legfanatikusabb magyarosító családnak Szlavóniában.⁴³

S e „hazafiatlan” uradalmak további magyar iskolákat alapítottak. Ha nem is akadálytalanul, hiszen Majláth László és Jankovich László glozdje- ill. žlebina-pusztai iskolája megnyitásának érdekében Wekerle Sándornak 1909-ben a két gróf politikai befolyására kellett hivatkoznia.⁴⁴ (Tomašić bán azonban így is csak másfél év után engedett a kérésnek.)⁴⁵

36 A *Budapesti Hírlap* a berlini *National Zeitung*nak „A német föld uralma” című cikkét idézte 1906. jún. 19-i számában.

37 A család voćini és orahovicei erdei önmagukban meghaladták a 70 000 holdat. *Kerecsényi Edit*: A nagykanizsai Gutmann-család felemelkedése a nagyburzsoáziába. Zalai gyűjtemény, 12. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. Zalaegerszeg, 1979. 157. A *Budapesti Hírlap* a kormány kertesének tartott családot a horvát sajtó által leginkább támadott szlavóniai nagybirtokosokként emlegette. Ld.: 1904. okt. 8-ai szám. Ez utóbbi állítást támasztja alá Wekerle Sándor 1907. nov. 24-i levele, amelyben arra figyelmeztette Rakodczay bánt, hogy a képviselőválasztásokra a család támogatása feltétlenül biztosítandó. MOL K 26 ME 701. cs. 5444. 1907 XVI. t.

38 Ami azért is volt előnyös az akció szempontjából, mivel Gutmannék a tanítók bérét is hajlandónak mutatkoztak fedezni. Itt jegyezzük meg, hogy a belišcei iskolát korábban a környék vasúti tisztviselői saját erőből tartották fenn. Uo.

39 A *Narodna Obrana* a magyar zsidók orgánumának tartott *Osječki Tjednik* finanszírozásáért kárhoztatta a Gutmannokat. 1906. ápr. 19-i szám.

40 A miniszterelnök 1907. nov. 24-i átirata. MOL K 26 ME 701. cs. 5444. 1907 XVI. t.

41 MOL K 26 ME 855. cs. 5745. 1908 XVI. t. 363. asz.

42 Uo.

43 *Narodna Obrana*, 1907. aug. 15.

44 Utóbbi beiskolázni volt hivatott Rit, Maljkovača és Vörös-pusztá magyar cselédségét is, de a felépült iskola az engedélyezésig, több mint egy éven át üresen állt. MOL K 26 ME 967. cs. 852. és 4844. 1909 XVI. t. 445. asz. Az 1909 júniusában kérvényezett žlebinai iskoláért még dr. Goszthony Mihály jószágigazgató, ügyvéd is közbenjárt. MOL K 26 ME 967. cs. 6785. 1910 XVI. t. 1850. asz.

45 Tomašić 1911. január 17-i szívélyes, magyar nyelvű levélben közölte, hogy az iskolát nemcsak hogy engedélyezte, de az érintett Julián Egyesületet is értesítette döntéséről. MOL K 26 ME 918. cs. 506. 1911 XVI. t. 506. asz.

1911-ben pedig Jankovich-Bésán Elemér panaszolta a fővárosi Nemzeti Kaszinóban, hogy terezovac-suhopoljei birtokán az iskolaépület – engedély hiányában – üresen áll. A közvetítő szerepet vállaló egykori bán, Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök ugyancsak kudarcot vallott az ügyben. Az ismételt elutasító választ Nikola Tomašić bán azzal indokolta, hogy „a közvélemény legélesebb támadását” hívná ki maga ellen a jóváhagyással.⁴⁶

Ezzel együtt az utolsó békeévben már 10 olyan magyar tannyelvű pusztai iskola működött Horvátországban, amelyet az ottani nagybirtokosok és bérlők a Julián Egyesülettel közösen tartottak fenn. A Jankovichok birtokain: Aladár-pusztán, Čemernica-pusztán, Kusonja-pusztán és Zlebina-pusztán; a Majláth-uradalomban Martinci- és Gloždje-pusztán; a Gutmann-család területén Krivaja- és Zdenci-pusztán; s az egykori Tüköry-birtokon Paliszálláson és Suplja-Lipán.⁴⁷

A nagybirtokosok és bérlők a magyar iskolák támogatásán túl egyéb szempontból is jelentős szerepet játszottak bevándorolt magyarság életében. A daruvári református templomot építtető Tüköry-család⁴⁸ tagjai közül Tüköry Antal biztosított bérhelyiséget a Julián-iskolának az akció kezdetén, amikor ezt senki nem merte megtenni.⁴⁹ Birtokukon, Paliszálláson működött a Magyar Haltenyésző Társaság egyik kirendeltsége, amely sok magyarnak, köztük partvédő kubikusoknak biztosított megélhetést.⁵⁰ A később felparcellázott földjeiken magyar családok százai telepedtek meg. Magyar cselédsége volt a Dráva-menti Majláth-uradalomnak is, amely az alkalmazottak gyermekeinek napközit is fenntartott.⁵¹ Majláth László gróf pedig nemcsak a gloždje-pusztai iskola tanulóinak ingyenes utaztatását biztosította a birtok keskeny nyomtávú gazdasági vasútvonalán, de – mint a Dolnji Miholjac-i Julián-iskola iskolaszéki elnöke – személyesen is részt vállalt a magyar nyelvű oktatás szervezésében, s tekintélye a horvát hatóságok zaklatásaitól is megővta az intézményt.⁵²

Az országnak immár két bánt is adó Pejacsevich-család 3 magyar iskolát működtetett. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott az a körülmény, hogy a családnak a színmagyar Rétfalu határában is volt birtoka, mint ahogy az is, hogy Teodor/Tivadar bánnak nemcsak az édesanyja és felesége, de menyje is magyar volt.⁵³ Így hát családi kötődések is alakították a magyarsággal együttműködést kereső, mérsékelt politikus habitusát, ami a legkevésbé sem volt hátrány a horvátországi magyarságnak. A família másik tagja, gróf Pejacsevich Márk rumai uradalmán a háború kitörésekor ugyan

46 Gondjaival nem véletlenül a „legnagyobb magyar” fiához fordult, gróf Széchenyi Béla ugyanis a Julián Egyesület elnökeként sokat tehetett az iskola megnyitásáért. MOL K 26 ME 967. cs. 2220. és 4219. 1911 XVI. t. 163. asz.

47 A suplja-lipai és Zlebina-pusztai iskola engedélyezésének az volt a feltétele, hogy az intézményeket csak magyar gyerekek vehetik igénybe. MOL K 26 ME 967. cs. 8326. 1913 XVI. t. 4106. asz.

48 *Margitai József*: i. m. 262.

49 Uo. 263.

50 Uo. 264.

51 Uo. 184. és 193.

52 Uo. 195–196. Nem véletlen, hogy a miniszterelnökségi adminisztráció mint „magyar jellegű és szellemű” uradalmat tartotta számon a Majláth-birtokot. MOL K 26 ME 742. cs. 3177. 1908 XVI. t.

53 Uo. 38.

felszámolták a magyar iskolát, de a meginduló parcellázásokban magyarok is részt vettek,⁵⁴ s a család még a háború utolsó évében is 4 iskola után fizette a fenntartási hozzájárulást. (Éppen úgy, mint a Gutmannok.)⁵⁵

A Jankovichok birtokain összesen 12 magyar iskola működött.⁵⁶ Ezek a fenntartási költségeken túl gyakran külön adományokban is részesültek.⁵⁷ A család egyházi, politikai és társadalmi téren is a magyarság mellett állt, hiszen a terezovaci református híveknek imaházat és lelkészlakást biztosítottak,⁵⁸ s mindvégig az unionizmus hívei maradtak.⁵⁹ Ata gróf iskolaszéki elnökséget vállalt, de ő volt az, aki az Eszéki Magyar Társaskör elnöki tisztét is betöltötte.⁶⁰ (A befolyásos család egyik tagját jelölték az akcióban a Szlavóniai Agrár Takarékpénztár elnöki tisztére is.)⁶¹

Ezzel együtt nem vonható kétségbe, hogy a bevándorolt magyarság érdekében áldozatokat vállaló nagybirtokos családok – a végtelen sajtóvadás ellenére – egy szersmind jó horvátok is lehetnek. S nem csupán azért, mivel többen közülük valóban régi horvát famíliák tagjaiként látták meg a napvilágot (mint a Pejacsevichek, Jankovichok vagy Adamovichok), hiszen bőkezű pártfogóként jótékonykodtak, s részrehajlás nélkül alapítottak magyar vagy horvát tannyelvű iskolákat, felülemelkedve a politikai érdekellentéteken.⁶²

Ivan Peršić képviselő azonban – az akció céljait is szolgáló magatartásuk láttán – mégis megkérdőjelezte e családok jogát, hogy a horvát száborban mint virilisták helyet foglaljanak.⁶³ A felsoroltak között a Majláth grófok is szerepeltek, akiknek ketős kötődését mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 1918 januárjában Majláth László 25 éves horvátországi tartózkodásának jubileumán 300 000 koronás alapítványt tett horvátországi hadirokkantak, özvegyek és -árvák számára.⁶⁴

*

54 Uo. 304.

55 A Julián Egyesület 1918. januári elszámolása szerint a Pejacsevichek rumai uradalmi igazgatója 1200 K-t utalt a szolnok-pusztai, öröm-pusztai, mojavoljai és az utóbb létesült nikolinstani iskola költségeire; a Gutmannok pedig 3200 K-t zdeneci és krivaja-puszták iskoláira. MOL K 26 ME 1184. cs. 2669. 1918 XVI. t. 1285. asz.

56 *Margitai József*: i. m. 103.

57 SZMÚ, 1909. jan. 10.

58 Ez esetben Jankovich-Bésán Elemérről van szó. MOL K 26 ME 604. cs. 2879. 1904 XVII. t. 907. asz.

59 *Margitai József*: i. m. 132.

60 Uo. 106–107.

61 Csiky Gyula 1911-ben készült tervezetében gróf Majláth Lászlót, vagy a Jankovich grófok valamelyikét javasolta a létesülő bank élére. MOL K 26 ME 967. cs. 3188. 1911 XVI. t. 2127. asz.

62 Elegendő itt a Novi Gradac-i (Újgrác) iskola kapcsán gróf Jankovich László eljárására utalnunk, aki a saját költségén megépített iskolát a vegyes összetételű község javára telekkönyveztetette. MOL K 26 ME 855. cs. 2289. 1908 XVI. t. A Dolnji Miholjac-i iskolaépületet megvásárló Majláth László gróf esete annyiban hasonló, hogy az intézményt Tomašić bán horvát iskolaszék alá rendelte, amelynek bőséges lehetősége nyílt ily módon a horvát anyanyelvű tankötelesek érdekeit képviselni. *Margitai József*: i. m. 196–197.

63 A képviselő a sabor 1907. február 6-i ülésén tette kijelentését a Majláthokra, Tüköryekre, Eltzekre és Batho-ra (sic!) [Báthor Elemér]. – *Cuvaj. Antun*: Gradja za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas, I–XI., dr. ispr. i popunjeno izd. – Zagreb, 1910–1913., VIII. k. 805.

64 SZMÚ, 1918. jan. 20.

A Dráván túli magyar agrárnépesség szükségleteire megszervezett uradalmi/pusztai iskolák a Szlavóniai Akció jelentőségteljes eredményei közé számítanak, miután általuk az írástudatlanságra s végső soron beolvadásra ítélt tanköteles gyermekek hozzájuthattak a nemzeti kultúra alapjaihoz.

A szlavóniai magyarság és az uradalmak kapcsolatát azonban (a kormányzat kulturális-politikai közvetítő kezdeményezései ismeretében is) meghatározóan gazdasági természetű viszonyként kell értelmeznünk. Az uradalmi földek kisbérleti, mezőgazdasági cselédek ezrei, a paliszállási gazdaság említett kubikusai vagy a Gutmann-birtokok ipari munkásai nem a (még oly fontosnak is tartott) magyar iskola kedvéért, hanem mindenekelőtt megélhetést keresve szegődtek a nagybirtokosok, -bérlok szolgálatába. Hogy sorsuk mennyire függött az itteni uradalmaktól, azt a cepidlaki magyar erdőmunkások esete is jól példázza, akiket a Tüköry-földek áruba bocsátása a teljes gazdasági ellehetetlenüléssel fenyegetett.⁶⁵

A gazdasági tényezők jelentőségét az akció vezetői kezdettől felismerték, és szükségesnek ítélték, hogy a magyarság nemzeti gondozására indított, elsősorban kulturális jellegű eredményeket gazdasági intézkedésekkel teljesítsék ki.⁶⁶ A szellemi vezetőréteg nélküli, mi több, teljes szétszórtságban élő kisebbségi magyarságot csak egy összhatásában alaposan átgondolt és szisztematikusan végigvitt sokágú program tehetné életképessé a délszláv szeparatizmus akuttá válásának időszakában, a XX. század eleji Horvátországban. Az akció viszonylag szűkös pénzeszközeit azonban az iskolahálózat kiépítésének költségei maradéktalanul fölemésztették. Nem szólva arról, hogy a horvátországi magyarok nemzeti gondozásának kulturális jellegű kiadásai szinte eltörpültek a szükségesnek ítélt gazdasági ráfordításokhoz képest. Ezen a helyzeten pedig legfeljebb enyhíteni tudott a sokáig dédelgetett, de csak 1911-ben megalakuló *Szlavóniai Agrár Takarékpénztár*.⁶⁷ A tervek szerint ez a kormányzat által dotált pénzügyintézet kellett volna, hogy jelzáloghitelek formájában fedezetet biztosítson a nagybirtokok parcellázásába bekapcsolódó magyar gazdák szlavóniai térfoglalásához.⁶⁸

65 Érdekükben a Julián Egyesület egyik vezetője, Antal Gábor dunántúli püspök tett lépéseket az uradalom ügyvédjénél. (A közvetítést a püspök feltehetően azért is vállalta, mivel az erdőmunkások gyerekei anyanyelvi oktatásra a közeli Koreničani *református* iskolájába jártak.) MOL K 26 ME 701. cs. 3036. 1906 XVI. t. 1668. asz. Gosztonyi Mihály uradalmi ügyvéd egyébként levélben biztosította a Julián Egyesületet, hogy a kérdéses (addig bérelt) földterületet a cepidlakiak a megvásárláshoz szükséges költsön előteremtése esetén megtarthatják. MOL K 26 ME 701. cs. 4060. 1906 XVI. t. 1668. asz.

66 Ld. Szily Tamás helyszíni szemlétét összegző jelentését. MOL K 26 ME 604. cs. 5763. 1904 XVII. t. és uo. 701. cs. 917. 1904 XVII. t. A Darányi Ignác névvel fémjelzett ún. „hegyvidéki akció” esetében már alkalmazott eszközök és módszerek közül egy 1905-ben készített tervezet felveti tejjgazdaságok létrehozását, illetve fejlesztését, gyümölcsstermesztés és -értékesítés fellendítését, hitelszövetkezetek és földparcellázások támogatását egyaránt. MOL K 26 ME 792. cs. 520. 1905 XVI. t.

67 SZMÚ, 1911. nov. 5. A lap adta hírül elsőként, hogy 1 milliós tőkealappal megalakult a Szlavóniai Agrár Takarékpénztár Rt.

68 Ez a terv már Szily Tamás 1904-ben készített gazdasági jelentésében is szerepelt, amely azonban hangsúlyozta a szász és horvát bankok közvetítésének lehetőségei szerinti kivédését. MOL K 26 ME 604. cs. 5763. 1904 XVII. t. A Szlavóniai akcióról szóló emlékirat 15. lapján viszont a következő olvasható: „...a »Szlavóniai Magyar Bank« [...] főcélja az leend, hogy a Szlavóniában eladás alá kerülő földbirtokot – a nemzetiségek kizárásával – lehetőleg előnyös áron, a magyarság kezére juttassa”. MOL K 26 ME 604. cs. 901. 1904 XVII. t.

A világháború előestéjén immár banki háttérrel is számolva gondolhatták tovább az akció középtávú gazdasági terveit. Ezek között Babinagora (Juliánfalva) mintájára újabb települések létrehozása is szerepelt, egyrészt a meglévő magyar nyelvű szigetek megszilárdítására, másrészt újabb szigetek távlati kialakításának szándékával.⁶⁹ Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy döntően önvédelmi céllal, az asszimiláció feltartóztatása érdekében.

A tervek Pozsega megye északnyugati részén az egykori Tüköry-uradalmat is érintették,⁷⁰ s magyarok részvételével folytatódott a Jankovichok Cabuna környéki földjeinek kimerése is.⁷¹

A horvát ellenzéki sajtó a csak „kolonializációként”⁷² emlegetett birtokparcellázásokat megkülönböztetett figyelemmel kísérte, attól a téveszmétől vezetette, hogy a nagybirtokosok „...azt hiszik, a magyarok betelepítésével elmagyarosítják Szlavóniát...”⁷³

Tagadhatatlan tény ugyanakkor, hogy a magyarság Horvátországba települése nem volt teljesen spontán folyamat. A horvát sajtó állításait igazolja többek között az is, hogy a Julián Egyesület főtitkára személyes megbízatásai közé tartozott, hogy közvetítse az „...eladó nagybirtokoknak magyar bankok által való megszerzését...”⁷⁴ a társországokban.

Az akció református egyházi ágának tervezésekor az is felmerült, hogy a Pozsega megye nyugati szélén élő szórványmagyarság etnikai megerősítését református családok Antunovacra telepítésével kellene elérni.⁷⁵ A kormányfő azonban tanácsosabbnak tartotta bekapcsolódni a vidéket átszelő Tüköry-birtok parcellázásába⁷⁶ (s így lett a kormány utasítására a babinagorai telepesfalu létrehozásának közreműködője a Julián Egyesület).⁷⁷ A *Narodna Obrana* már idézett cikkében a bonyodal-makkal teli és igen költséges akciót olyan fiaskónak nevezte, amely – horvát remé-

69 További parcellázásokkal kívánták teljesen magyar jellegűvé formálni a daruvári járás északi részét (itt élt Babinagora, a két Cepidlak, Gyulavész és Krivaja magyarsága); az egykori Tüköry-birtok déli határára található települések (Brestovac, Imsovoselo, Sokolovac, Krestelovac, Dežanovac, Blagorodovac, Trojeglava, Govedjepolje, Brekinjska, Toranj, Gaj, Antunovac) magyarságával ismét csak egy telepes falu alapításával reméltek szilárd kapcsolatot teremteni. MOL K 26 ME 742. cs. 3177. 1908 XVI. t.

70 Az irat tisztázatán egyébként (nyilván fedezet híján) kihúztak egy évi 750–900 000 koronás[!] horvátországi földvásárlásra vonatkozó javaslatot. Wekerle Sándor 1908. jún. 20-i átirata Darányi Ignác földművelésügyi miniszterhez. Uo.

71 A *Hrvatska*, 1909. máj. 28-i számában „Új gyarmatosítás Szlavóniában” címmel számolt be az eseményről. – Értesüléseiket a Szlavóniai Magyar Újság is megerősítette, egyben valóban expanziót sejtető módon azzal biztatta olvasóit az újabb telepítésekben való részvételre, hogy: „a kié a föld, azé az ország”. SZMÚ, 1909. máj. 9.

72 *Pokret*, 1909. ápr. 1.

73 *Narodna Obrana*, 1907. aug. 15.

74 MOL K 26 ME 659. cs. 932. 1906 XVI. t.

75 Az indoklás szerint erre a reformátusokat „nagyobb gazdasági intelligenciája” predesztinálta. MOL K 26 ME 742. cs. 3177. 1908 XVI. t.

76 MOL K 26 ME 794. cs. 5651. 1907 XVI. t. 212. asz.

77 A vállalkozás bizalmas voltát jelzi, hogy Darányi Ignác földművelésügyi miniszter levélben kereste meg az egyesületet, hogy hajlandó-e a parcellázásban „az államot... fedni...”. MOL K 26 ME 701. cs. 1262. 1907 XVI. t.

nyek szerint – elvette a magyar nagybirtokosok kedvét a további telepítésektől.⁷⁸ E várakozással ellentétben azonban a magyar „gyarmatosítás” tovább folyt Jankovich Aladár Klisa környéki földjén, s ezt az ellenakciókba kezdő Albert Tacconi kapitány sem akadályozhatta sokáig,⁷⁹ miután (a kormány által létrehívott és támogatott) *Szlavóniai Magyar Újság* a két telepésfalú alapításának tervét hirdetésben ajánlotta a szlavóniai magyarság figyelmébe.⁸⁰

A fent említett uradalmakon kívül parcelláztak az egykori Schaumburg-Lippe-birtokon is Slatina környékén, ahol – bár horvát bank bonyolította az üzletet – a földek mintegy fele magyaroké lett (s e létszámnövekedés eredményezte a Julián-iskola 1909. évi megnyitását is).⁸¹

További egyeztetés volt a miniszterelnökség és az agrártárca között egy telepés falú létrehozásáról az Ilova folyó bal partjához közeli települések szórványainak konszolidálására is.⁸² Az *Obzor* szerint azonban 1911-ig csak 3 telepés falú jött létre egymástól nem messze, nevezetesen: Gyulavész, Babinagora és Levinovac. A horvát lap úgy látta, hogy a telepítésben részt vevő „...grófokra nem érdemes pazarolni a szót, mert [horvát] nemzetüktől messze vannak, mint földtől az ég”.⁸³

Wekerle Sándor miniszterelnök a távlataiban is biztató tendenciák láttán átíratban kérte szakminiszterét, Darányi Ignácot további anyagi áldozatok meghozatalára, mondván: „Ha [...] az általam vezetett szlavóniai kulturális actiót céltudatosan irányított gazdasági actióval méltóztatnék kiegészíteni, úgy a szlavóniai magyar kérdés pár év alatt olyan jelentőséget nyerne, mely míg a Dráván túl a magyar állameszmének hathatós támasza lenne, addig a horvát és szerb szeparatistikus törekvéseknek szárnyát szegné.”⁸⁴

Csakhogy a kormányfő levelében körvonalazódó program teljesüléséhez jó néhány feltétel hiányzott! Nem sikerült például a potenciális fegyvertársnak tekintett svábokkal szoros politikai szövetségre lépni, még ha lokális jelentőségű ügyekben jó is volt az együttműködés. A hatékony érdekvégyesítés gátjának bizonyult továbbá a magyarság elégtelen gazdasági ereje, valamint településföldrajzi és társadalmi egységének hiánya. A tipikusan csonkatársadalomként leírható szlavóniai szórványmagyarságnak közel fele nincstelen cseléd vagy napszámos volt,⁸⁵ s a társadalmi ve-

78 *Narodna Obrana*, 1907. aug. 15.

79 *Hrvatska*, 1909. máj. 28. A lap „Új gyarmatosítás Szlavóniában” cím alatt dicsérte a fajszeretetről tanúbizonyságot tévő százados-intézőt.

80 SZMÚ, 1909. máj. 9.

81 *Margitai József*: i. m. 312.

82 MOL K 26 ME 742. cs. 3177. 1908 XVI. t.

83 A lap ehhez még azt is hozzátette, hogy ezek után nem csoda, ha a *Julián-naptárban* Jankovich Aladár gróf mint prominens magyar szerepel. *Obzor*, 1911. ápr. 7.

84 MOL K 26 ME 742. cs. 3177. 1908 XVI. t.

85 MOL K 26 ME 1189. cs. sz. n. 1918 XXXIV. t., valamint Magyar Statisztikai Közlemények (a továbbiakban MSK), Új sorozat, Az 1910. évi népszámlálás, Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 64. köt. 185. Összességében hátrányt jelentett az is, hogy a magyarok által birtokolt földterület jórészt a nagybirtokosok tulajdonát képezte. Az 1000 kh feletti nagybirtokok 28,5%-ban magyarok tulajdonában voltak, s a népességen belüli arányszámához képest kedvező – 8,4% – volt a 100 és 1000 kh közötti középbirtokok tulajdonlási aránya. Azonban a tehető gazdák aránya már sokkal kedvezőtlenebb: 1,9%. *Szücsi [Bajza] József*: i. m. 27.

zetésre hivatott középosztály szinte teljes hiányát⁸⁶ nem pótolhatta a magyarón arisztokrácia (még ha a sváb nagybirtokosokkal és zsidó nagybérlőkkel együtt számítva magukénak mondhatták is Szlavónia termőterületének mintegy harmadát).⁸⁷

A Horvátországba vándorolt magyarok közül sokan megélhetést találtak tehát az uradalmi birtokokon, amelyek a nemzeti identitás megőrzéséhez nem lebecsülendő lehetőségeket biztosítottak. Azonban csupán esetinek és főként üzleti szempontból motiváltak ítéljük a nagybirtokosok parcellázásokban és a csekély számú telepítési akcióban játszott szerepét. Ez egyszerismind azt is jelenti, hogy a Szlavóniai Akcióval fémjelzett nemzetpolitikai programban a szlavóniai nagybirtokosság inkább csak a szívesen látott „segítő”, mintsem a „felelősségteljes gazda” szerepét töltötte be.

A vesztes világháború után megalakuló délszláv államhatalom ennek ellenére nem bánt kesztyűs kézzel a szlavóniai nagybirtokossággal. A szociális igazságtétel jelszavával a „földreformnak” nevezett diszkriminatív eljárással forgatta ki vagyonukból a „nemzetidegennek” bélyegzett családokat. Ezzel súlyos csapást mért egyúttal a földkisajátítások során méltatlanul mellőzött⁸⁸ magyar szegényparaszti tömegekre is, mivel a radikális tulajdonoscseré után azok ezrével veszítették el megélhetésüket. A létalapjaitól megfosztott magyarság egy része az Újvilágba, illetve sűrű rajokban az ipari munkaalkalmat bőven kínáló – szláv többségű – városokba áramlott.

Az asszimiláció kohóiban alig egy emberöltőnyi idő kellett ahhoz, hogy a kis-antant szorításában vergődő anyaország támogatását is nélkülöző szlavóniai magyarság létszámában csaknem megfelezződjön.⁸⁹ Megmaradó szórványait aztán a századvégi esztelen polgárháború sodorta el – majdhogynem nyomtalanul...

86 MOL K 26 ME 1189. cs. sz. n. 1918 XXXIV. t., valamint MSK, 64. k. 185.

87 Szűcsi [Bajza] József: i. m. 29. Szlavóniában Bajza adatai szerint 1895-ban a földek 11,1%-a volt magyar és 19,5%-a svábok kezén. A birtokarány egyébként jelentősen meghaladta a lakosságon belüli arányszámot.

88 1938-ban a megművelt földterület 1,86%-a volt magyar kézen (azaz már csak tizedrésze, mint a századfordulón). – Sajti Enikő, A.: Az impériumváltás hatása a délvidéki magyarok társadalom szerkezetére = *Limes: tudományos szemle*, 2. sz. (2002) 44. Ez az arány a magyarság radikális gazdasági térvesztéséről tanúskodik, hiszen 1910-ben Szerém megyében még 27 323 (6,9%) ember vallotta magyarnak magát. [A KSH jelentése a miniszterelnökségnek. MOL K 26 ME 1189. cs. 1918 sz. n. XXXIV. t.] A magyarok részesedése a földtulajdonból tehát a kivándorlást és az optálásokat figyelembe véve sem „arányos”. Végképpen nem, ha a dualizmus kori viszonyokat tekintjük kiindulásnak, amikor is a földtulajdonlást a magyarok felülreprezentáltsága jellemezte (igaz, szociológiailag egészségtelen megoszlásban).

89 Az 1940-es népszámlálás (az 1910-ben összeírt 104 000 helyett) már csak 64 647 magyart talált Horvátországban. *Kalanga*, 9. évf. 11. sz. (1940. nov.) 478.

BÉLA MAKKAI

THE ROLE OF CERTAIN SLAVONIAN ESTATES IN RETAINING THE NATIONAL IDENTITY OF HUNGARIAN SETTLERS AT THE TURN OF THE 19–20TH CENTURIES

In rural Croatia-Slavonia, the most backward region of the Austro-Hungarian Monarchy, economic modernization was primarily visible on the big estates. These estates, suffering from a lack of workforce first employed Croatian settlers in the Eastern regions of mixed population, following the orders of the autonomous local administration. Later, however, they were replaced by German and Hungarian settlers, who brought higher quality workforce, moving in from the neighboring Hungarian counties in search of a better living and possibilities of obtaining land. Sectoral migration was not very common in the age of dualism in Hungary or Croatia, because of limited industrial possibilities. Consequently Croatian peasants left their work in great numbers and they had no other alternative but to emigrate. As a result, Croatian peasants were forced to migrate because of the treachery of the mainly German, Hungarian, and Jewish Slavonian proprietors and tenants (The *Eltzs*, *Biedermanns*, *Tükörys*, *Majláths*, *Gutmanns* etc). As the most prestigious Croatian paper the *Obzor* stated, of course exaggerating: "...[Hungarian settlers] are gradually driving Slavs to America or to the hands of the Jews." And even more exaggerating was the statement motivated by fear, that the Hungarian agrarian settlers were acting as a "bridge" for imperialist Magyarization plans from Budapest...

Béla Makkai's paper, having a solid base research in archives, states that the migration of the Hungarian peasantry to Slavonia was a spontaneous process driven by the wish for survival. This of course does not exclude the fact that the Hungarian government, fighting the problems of emigration and consolidating a multinational state – in fear of Southern Slav separatism – did try and count on Slavonic background. But this relationship was almost completely a cultural one and represented no threat to Croatian autonomy (see in *Slavonic Operation* – 1904–1918). The paper ends with the conclusion that Slavonic proprietors living in peace earlier but involved in the Croatian-Hungarian conflict right before the First World War tried to remain loyal to both Budapest and Zagreb. They agreed to provide education in Hungarian primarily to retain their Hungarian workforce. This offer, however, is very valuable considering its importance in retaining the Hungarian identity of settlers of around a hundred thousand in number in 1910. This idea is supported by the fact that with the establishment of the Southern Slav State the assimilation of the Hungarian population in Slovenia became faster when their lands were confiscated and their Hungarian schools closed. The ratio of Hungarians decreased by 40% in the lifespan of just one generation.

NOVÁK LÁSZLÓ FERENC

A GYEP SZEREPE A HAGYOMÁNYOS PARASZTI GAZDÁLKODÁSBAN

A török hódoltság bekövetkezése 1541 után az ország három részre szakadását követően, a Kárpát-medence s ezen belül is a Nagy Magyar Alföld jelentős területe a török birodalom részévé vált. A nagy háborúságok (különösen a XVI. század végi tizenöt éves háború) hatalmas pusztítást okoztak a településállományban, falvak sora néptelenedett el s vált pusztává (*praedium*) Pest, Csongrád, Heves-Külső-Szolnok, Békés, Bihar vármegyék, Bácska, Bánát területén. Egyes kiváltságos jász városok (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Halas, Berény, Túr, Keve) szerepköre megnövekedett. Több mezőváros gazdasági jelentőségét növelték a puszták, amelyeket bérbe vettek magyar és török földbirtokosaiktól, s esetenként örökösen meg is vásárolhatták (pl. Nagykőrös Pótharaszot 1641-ben).¹

A XVIII. századot megelőzően, a törökök által megszállt területeken, peremi részekben viszonylag kötetlen, szabad gazdálkodás bontakozhatott ki a kontinuos településeken. Ki-ki igavonó erejének megfelelően foghatott fel földet a település határában, ahol gazdálkodni kezdett. Itt csak a nagyobb alföldi mezővárosokat emeljük ki, mint például Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét, Hódmezővásárhely, Debrecen. A távoli határrészekben és a még távolabbi pusztákon mezei kertek, szállások létesültek, amelyek a mezőgazdálkodás fontos üzemhelyei voltak: szántással művelték a földet, a rétet kaszálták, s a takarmányt ott gyűjtötték össze, a heverő marhát ott legeltették s tartották télen. Fokozatosan váltak állandóan lakottá, alakultak tanyává.

A gazdálkodás keretét alkotó birtokstruktúra szabályozáson ment keresztül. A hajdúk megtelepedése a Hajdúságban 1606 után a hajdútelek kialakulásához vezetett. Minden hajdú házastelekben részesült, s ehhez „ház után” kapta az appertinenenciát, a tartozékföldet (szántó és kaszáló), amelyen gazdálkodni lehetett.² Tulajdonképpen a hajdútelek funkcióját tekintve nem különbözött a jobbágytelektől, csupán birtokjog alapján tértek el merőben egymástól.

1 Lásd Karácsonyi János, 1896.; Hornyik János, 1927. 40–47.; Csipes Antal, 1976.; Káldy-Nagy Gyula, 1982.; Káldy-Nagy Gyula, 1985.; Novák László, 1994. 149.

2 Novák László, 1975.; Vö.: Balogh István, 1953–1955.; Orosz István, 1973., Orosz István, 1974.; Varga Gyula, 1975.

A XVIII. század hozott jelentős változásokat. A jászkunok XVIII. század közepi redempciója, birtokmegváltakozása véglegesítette a birtokstruktúrát. A gazdálkodás alapját a megváltott szántó és rétföld képezte, nem pedig a házastelek.³

Mária Terézia királynő 1767. január 23-án bocsátotta ki úrbérrendeletét, amely alapján rendezték a földesúr és jobbágy közötti viszonyt, regulázták a jobbágytelekszervezetet. A földet minőségileg osztályozták I–IV. kategóriában, a jobbágy-ságot pedig az általuk birtokolt, használt földterület alapján sorolták be egész, fél, negyed vagy ennél kisebb-nagyobb telkesnek. A házastelek, fundus nagyságát 2 pozsonyi mérőben (egy 1200 □ öles hold) állapították meg, s ahhoz megfelelő nagyságú szántót és kaszálót osztottak ki. Példaként említhető, hogy egy egésztelkes, elsőosztályú földet birtokló jobbágy 24 hold szántóban és 8 hold kaszálórétben részesült, összesen 32 hold birtokába került.⁴

A már említett sajátos történelmi körülmények következtében egyes alföldi mezővárosok lakosai kezén jóval több föld halmozódott föl, mint amennyit az úrbérrendelet meghatározott. Példaként említhető, hogy a Clarizza apácarend, majd az örökébe lépő vallásalapítványi uradalom jöllehet hatalmas maradvány-, remanenciális földbirtokhoz jutott a jobbágyoktól elvett földek révén (ebből alakították ki az uradalmi gazdaságot, s hozták léte Bercel német telepes községet), ennek ellenére Cegléden egy telkes jobbágy szántóval és réttel együtt összesen 93 holdas földbirtokkal rendelkezhetett. Kecskeméten, Nagykőrösön nem történt meg a civisgazdák jobbágytelki viszonyok közé szorítása, mint ahogy a szabad királyi városi rangra emelkedett Debrecen esetében sem, itt különböző nagyságú birtokok alakulhattak ki. Hódmezővásárhelyen is egy egésztelkes jobbágy 56 holdat birtokolhatott.⁵

Érdekesként említhető meg, hogy a feudális kötöttségek meglazulása révén egyes helységekből nem alakult ki egészében a jobbágytelekszervezet a XVI–XVII. században, ellentétben a hódoltságon kívüli s peremi területekkel.⁶ A jobbágytelek lényege az – mint említettük –, hogy a ház (fundus) után osztották a szántóföldet és rétet. Nagykőrösön viszont „ház után való rétről” történik említés. Tehát a rét, kaszálóterület képezte a földbirtok legfontosabb részét, amely az állattartással hozható összefüggésbe.⁷

Az alföldi területeken a természetes gyepek, rétgazdálkodásnak, legelőnek volt különösebb jelentősége a XIX. század végéig, de a dombságon, hegyvidéken is fontos volt a kaszáló és legelő, az erdőkben keletkezett irtásterületek. Míg a kaszáló a jobbágytelekbe tartozott, a legelő nem, közösen használták. A reformkori országgyűlések törvényként tüzték célul a legelőelkülönözést, ami tulajdonképpen a jobbágygazdák és földesúr által birtokolt és használt legelőterület egymástól elkülönítését eredményezte.⁸ Példaként emlíve, Gyomán 1818–1832 között ment végbe a ha-

3 Novák László, 1986a. 107–122.; vö.: *Bánkiné Molnár Erzsébet*, 1995.; *Bánkiné Molnár Erzsébet*, 200.; *Bagi Gábor*, 1995.

4 *Szokolai István*, 1856. 12–16.; vö.: *Novák László Ferenc*, 2005. 20–21.

5 *Novák László*, 1982.; *Balogh István*, 1981.; *Novák László Ferenc*, 2003.

6 Vö.: *Orosz István*, 1960.

7 *Novák László*, 1978. 76–77.

8 *Szokolai István*, 1856. 142–147.

tárrendezés, de a legelőelkülönítés sok problémát vetett fel. A földesúri és jobbágybirtok elkülönítése sérelmeket szült, mivel egy jobbágytelek után 22 hold legelőt számítottak 1300 □ ölével számolva, azonban olyan részek is akadtak, ahol 2600–2900 □ öllel kellett volna számolni. A földesúr azzal vádolta a gyomai jobbágyokat, hogy „az gyomai ember rossz szántó vető ember, engedetlen, maga feje után járó, gazdaságának javításában és sorsa javításában tanácsot el nem fogadó, mindent eleinek rossz szokása szerint viszen véghez, el hadja jó termékeny földjét romlani, sok gyomai ember nem bírván földjével, más falubelieknek, különösen Berényinek adja földjét felébe sőt pénzért is mívelni” – hangoztatta. Az 1770-es úrbérrendezés során felajánlotta Félhalom pusztát a gyomaiaknak, de ők nem fogadták el, mondván „elegendő földgyök lévén”, ezért a berényiek vehették azt birtokba (mezőberényi németek közül sokan át is települtek Gyomára). Az egykori uradalmi fiskális látta a probléma lényegét, azt, hogy az adott táji, gazdasági viszonyok között nem a földművelésnek, hanem az állattartásnak volt különösebb gazdasági szerepe. A gyomai nép „természetesen azon élelem ágához ragaszkodik mellyből jobban pénzelt, mint hogy nem a vevő nélkül szűkölködő Búzával teli vermek kívántatnak meg, valamint a közadó úgy más szükségek ki elégítésére, hanem a pénz”, amelyet az állattenyésztésből nyer. A remanenciális földekkel kapcsolatban a földesúr hangoztatta fenyegetően 1822-ben, hogy ha Póhalmon új sessiókat osztana ki más jobbágyoknak, akik szükségszerűen jószágot tartanának, „meg éreznék annak kárát a Gyomai ember aki rettentő nagy sereg juhot és marhát télen nyáron át az gyomai nyomáson tartani szokott”. Azt is hangoztatta a földesuraság, „azt senki se gondolja, hogy a Földes Úr annyi nyomást tartozik Jobbágyának adni, mint amennyi marhát bír az Jobbágy tartani”. Szükséges megemlíteni, hogy külső határokon is tetemes mennyiségű jószágot tartottak a gyomaiak: például 1820-ban 204, 1830-ban 233 marhát legeltetettek a Okányban, 1827-ben Sarkadon az „Uradalom határán három falka Barmok mint egy Hét száz darabból álló, és két falka juhok őszi és téli pascuation”, 1829-ben Bucsán kétszáz darabon felül legelt az uradalmi legelőn. A legelőelkülönítés visszavonhatatlanul idézett elő sarkalatos változást a mezőgazdálkodás szerkezetében a külterjes állattartás rovására, előtérbe helyezve az intenzívebb szántóföldi, tanyás gazdálkodást. A legelőhasználatban bekövetkezett nagy sérelmet eképpen fogalmazták meg a gyomaiak 1836-ban: „a legelő meg regulázásakor rettenetes és sírhatatlan bukást szenvedett a város nagy hirtelenséggel és véletlenül, mintegy 14 000 hold legelő vevődvén el attól, amellyen az előtt a gyomai Lakosság Jószágá ember emlékezetére mindenkor meg háborítás nélkül legelt”.⁹

A gazdálkodás szerkezetében bekövetkezett változásoknak betudhatóan, az intenzív gazdálkodás térhódítása következtében a legelő feltörésére került sor a XIX. század második felében. Ennek nagy társadalmi jelentősége abban mutatkozott meg, hogy a legelőföldből a földtelen zsellérek is részesülhettek, s földtulajdonosként tanyás gazdálkodásra rendezkedhettek be (nyolc zsellért számítottak egy jobbágytelekre).

A XIX. század vége nagy változást hozott a művelésági szerkezetben. Mai szemmel nézve megállapíthatjuk, hogy a folyószabályozás, lecsapolás a gyepgazdálko-

dásban okozott óriási károkat. Az árvízmentesítés során művelésre alkalmassá tett földeket szántással hasznosították, drasztikusan csökkent a kaszáló és a legelőterület aránya az Alföld területén. Tehát a természetes ősgyep károsodott. Azáltal is, hogy az árvízmentesítéssel kiszáradtak a vízjárta területek, mint például a Kis- és Nagy-Sárrét, a Hortobágy. Az eke által feltört gyepföld többségében rossz minőségű, alacsony aranykorona értékű földterület, amely a gabonakonjunktúra elmúlásával a művelés alól kivonandó területek számát gyarapítja.¹⁰

Az „árvízmentesítés „eredményét” több alföldi település példáján dokumentáljuk:¹¹

	1895				1913			
	Szántó	Rét	Legelő	Osszesen	Szántó	Rét	Legelő	Osszesen
	kh				kh			
Békés	44 137 76,6%	3 189 5,5%	6 215 10,8%	57 621	49 985 82%	664 1,1%	4 295 7,0%	60 901
Békéscsaba	50 624 87,8%	236 0,4%	2 842 4,9%	57 621	50 312 87,7%	187 0,3%	2 542 4,4%	57 375
Cegléd	34 053 69,8%	4 115 8,4%	4 739 9,7%	48 787	33 408 66,9%	4 460 7,3%	3 602 7,2%	49 963
Csongrád	20 078 50,9	8 129 20,6%	6 313 16,0%	39 424	25 170 62,1%	4 708 11,6%	3 049 7,5%	40 531
Debrecen	74 405 45,5%	16 010 9,8%	47 847 29,3%	163 418	82 298 49,5%	7 803 4,7%	47 952 28,8%	166 284
Gyoma	21 037 54,2%	6 325 16,3%	8 017 22,2%	38 785	29 749 76,1%	567 1,5%	5 837 14,9%	39 105
Hajdúbö- szörmény	39 699 68,6%	3 593 6,2%	6 689 11,6%	57 830	40 279 70,9%	2 086 3,7%	6 426 11,3	56 778
Hódmező- vásárhely	99 821 81,6%	3 417 2,8%	13 782 11,2%	122 290	105 910 80%	3 275 2,5%	13 956 10,6%	132 258
Jászberény	31 764 66,2%	5 948 12,4%	5 364 11,2%	47 980	28 883 60,1%	7 259 15,1%	4 065 8,5%	48 030
Kalocsa	20 107 48,7%	5 072 12,3%	10 253 24,8%	41 248	8 201 64,9%	1 190 9,4%	2 169 17,2%	12 640
Karcag	37 681 56,0%	2 402 3,6%	24 939 37%	67 286	55 024 81,8%	1 977 2,9%	6 320 9,4%	67 223
Kecskemét	80 393 53,6%	11 883 7,9%	27 576 18,4%	149 999	75 644 49,9%	15 407 10,2%	25 823 17,0%	151 698
Nagykörös	44 756 68%	6 965 10,6%	6 200 9,4%	65 827	43 918 65,7%	7 700 11,5%	5 679 8,5%	66 811
Nyíregyháza	36 393 69,0%	1 505 3,3%	21 63 4,7%	45 973	37 604 80,7%	1 441 3,1%	2 325 5,0%	46 593
Szeged	68 308 48,4%	15 811 11,2%	31 483 22,3%	141 208	72 904 51,4	17 198 12,1%	20 343 14,3%	141 776
Szentes	48 704 75,2%	4 470 6,5%	10 341 15,1%	68 381	51 415 74,8%	505 0,7%	11 368 16,5%	68 696

10 Szükséges volna minél előbb az Alföld vízhálózatának rehabilitációját megvalósítani annak érdekében is, hogy a természeti kincsekben gazdag terület regenerálódjon, s az értéktelen szikes földek újra ősgyepként, mocsárvilágként forogjanak vissza a természetes vegetációba. Mindannak reményében, hogy az egykori vízi világ némileg helyreálljon, s az Alföld természeti értékei világörökség részeként is funkcionáljanak.

11 Magyar Statisztikai Közlemények, 1895., 1913.

A fenti adatsorokból megállapítható, hogy különösen nagy átalakulás ment végbe a Körös–Tisza közti területen.

A hagyományos településszerkezet a művelési ágaknak megfelelően tagolódott, bizonyos zonalitás jellemzi. A határ partosabb, jó talajú részein történt a szántóföldi gazdálkodás. A mélyebb fekvésű, vizenyösebb, patak menti rétterületeken osztották ki a kaszálót. A település központjához közeli füves térség szolgált belső legelőként, ahová még napjainkban is sok helyütt a fejős teheneket hajtják csordában legelni.¹² A nagyhatárú települések határának távoli részeit is legelőként, alkalmasint kaszálóknak hasznosították. Oda tavasszal, Szent György napja és május elseje táján hajtották a heverő jószágot, ahol őszig legelt a növendék és hízó marha gulyában, a ló ménesben, a juh falkában. A sertést is külön legelőre hajtották kondákban vagy csürhékben. Nagykörösi példaként a belső legelőt képezte az Alsó- és Felső-járás. A XVII. században hatalmas pusztai területet használtak a körösi cívisgazdák, hasonlóan a kecskemétiékhöz. A külső határon, a pusztákon hatalmas jószágállományt tartottak, amelyet délnémet, északitaliai piacokra hajtva értékesítettek (ez alapozta meg a civistársadalom vagyoniosságát, a mezőváros gazdasági erejét). Kecskemét külső pusztai határán, Bugacon, Monostoron, Szeren a XIX. század végéig hajtották ki a barmokat (anyabarom borjakkal, szűzbarom, tinóbarom) legeltetni.¹³

Hajdúböszörmény tágas határa a Hortobágy folyóig terjedt ki: a város közelében Szigetorr, Gátmegett, majd nyugat felé Kis- és Nagypród helyezkedik el, s a Rét kaszáló területe következik, Hortobágy mentében pedig a bagotai legelő. A hajdú lakosság hatalmas legelőterület birtokában volt, amelyen szükségképpen szénagazdálkodást is folytattak.¹⁴

A XIX. század közepén Debrecennek a kaszáló- és legelőterülete megközelítette a határterület 60%-át, amely a belső legelőt, az erdős pusztákat s a távoli Hortobágyot foglalta magába.¹⁵

Hódmezővásárhely jellegzetes pusztai határú nagy mezőváros, tipikus zonális művelésági tagolódással. A városközpont mellett helyezkedett el a belső legelő és rét (Kopács, Gorzsa, Szentkirály, Sarkaly, Máma, Kenyere, Pap-ere), azon túl a szálásföldek területe következett, majd északkeleti irányban, Orosháza szomszédságában a külső legelő, a puszták (Mágócs, Újváros, Kutas, Fecskés Szőlős). A gyepterület alapvető fontosságú volt a legfőbb gazdasági ág, az állattartás, ezen belül is a szarvasmarhatartás szempontjából a XIX. század végéig. Az úrbéri felmérés során arról nyilatkoztak a vásárhelyiek 1770-ben, hogy „leg nagyobb és főb Beneficiumnak állítatik itten a Marha tartás és szaporítás”, 1791-ben arról beszéltek, hogy „Kiváltképen való jövedelme pedig a' Város Népinek vagyon a' Marha tartásbul vagy Majorokadásbul [...] ebbül vagyon a' szegénységnek minden élélme s. ruházattya”, 1828-ban már arról esett szó, hogy a „Marha tartás tsak a' földes és jobb sorsú Gazdák fáradságait fizeti meg”. A szarvasmarha-tenyésztés legfőbb gazdasági jelentőség-

12 A kérdéssel kapcsolatban l. *Paládi-Kovács Attila*, 1979.

13 *Novák László*, 1986b. 182–196.

14 *Novák László*, 1975.

15 *Orosz István*, 2004. 342–343.

ge a hizómarha (göboly) tartásban mutatkozott meg. 1788-ban 16 göboly gulya legett a tágas vásárhelyi határon. 1816-ból ismeretes, hogy a „Banfi Baromban találtott 721. Darab Marha”, a „Kóti Göboly” pedig 275 ökröből verődött össze.¹⁶

A rét és legelő nagy aránya az egyes helységek műveléségi struktúrájában a XIX. század végéig a külterjes állattartásnak kedvezett, a természetes takarmány, az ös-gyep felhasználása, elsődlegesen legeltetés és szénagazdálkodás formájában. A korabeli nyilatkozatokból nem válik ismeretessé, hogy a gyeptakarót alkotó vegetáció milyen fűfajtákból tevődik össze. Általában arról beszélnek, hogy „pallag széna” készítésére kerül sor, anya- és sarjúszéna készítésére adódik lehetőség, valamint jó, szarvasmarha hizlálásra alkalmas fű terem. „Itten a' Rétek nevén értettek a' Tisza réttyei, ahol csupán nád és gyékény terem, és s.v. a' sertések legelnek. A' Kaszállók pedig a' Szántó Földekkel egy testben vannak Lantz számra kimérve, sarjút kaszálni nem lehet, a' széna mindazon által hasznos, és marha hizlálásra alkalmas” – jegyezték fel 1770-ben Hódmezővásárhelyen.¹⁷

Nem csupán az alföldi vidékeken, de a domb- és hegyvidékeken is csupán arról beszélnek a gazdák, hogy a rétek alkalmas fűvet teremnek a marhatartás számára, vagy éppen arra alkalmatlanok. „Rétyeink marha hizlálásra mentek lévén az arviz arjatul alkalmas szénát teremnek, és kettszer kaszállhatók” – jegyezték fel 1771-ben Szuhafőn. Ugyancsak a gömöri Tornallyán a lakosoknak „Legeltető Mezejek elegendő, s hasznos vagyon”, nevezetesen kaszálás előtt is. Szkárosnak „A Rétyei némely résziben kétszer kaszállhatók, nemelleyekben pedig csak egyszer, de jó és hasznos szénát teremnek”.

Gömör dombos-hegyes tájain az erdőnek a legeltetés szempontjából is fontos szerepe volt. Kecsön említik 1771-ben, hogy „Retyeink ház Helyek után az erdőben lévén el vannak osztva, egyszer Kaszállhatók az vizek arjatul mentek”. A lévártiaknak „Marha legelő mezejek vagyon a Kaszállásig az erdőkön kaszállás után pedig a' mezőn”.¹⁸

A Cserhát déli nyúlványai között meghúzódó Issaszeg lakosai arról beszéltek 1768-ban, hogy „Réteink [...] vagyon az Issaszegi marasztokban, a kikben minden ház helyes gazda két kocsival kaszállhat [...] Az Uraságnak Issaszegi határban semi kazaloja nincsen mert mas Pusztairul, s' határirul provideallya szükségét; hanem mi a fönt nevezett két Puszták [ti. Nyáregyháza, Szent György] határiban, s' erdőiben kaszállunk, a hol a nem az egész helyes gazdák, ha nem Marha számra szoktunk föl osztani a kaszállókat, melleyekben ha nedves a kikelet, annak a kinek 20 darab Marhája vagyon meg terem 3. szekér szénája. Sarjut egyedül Issaszegi marasztokban, ha a víz föl nem önti szoktunk kaszálni.” Acsán szükség esetén az erdőre hajtották a jószágot: „szarazsagnak Idein, mint hogy erdőkből bővölködünk, Marháink' legeltetője szűk és ollyankor többnyire fa-levelével, és Harasztal az Marhánk él, a' midőn azomban jó nedves Esztendő vagyon, és az partoss-helyek fűvet teremnek,

16 *Novák László Ferenc*, 2003. 77–78.

17 *Novák László Ferenc*, 2003. 103–104.

18 OL HTL Gömör vármegye Úrbéri Összeírása 1771: Szuhafő, Tornallya, Szkáros.

ollyankor szükségére marhánknak, bővebb pascuatioja vagyon.”¹⁹ A dányi jobbágyok is határuk kicsinységét említették, viszont „Mélgos Uraságh Kegyelmeiből ugyan Dány mellett lévő Sz. Király pusztát, rész szerint Erdőből és Pacuatiobul állót” 170 forintért bérelhették.²⁰

Számos helyen kárvallásként említik a rétek rossz minőségét. A gömői Kőrösön mondták 1771-ben, hogy „A Rétek kevesek, nem is igen hasznosak, és Barmok hizlalására alkalmas szénát nem teremnek”. Kerekgede „Rétyei a’ Sarvas Marhának tartására alkalmatlan füvet termenek, és néha a’ hegyekről lefolyó zapor essőtül bé öntetnek”. Krasznahorkahosszúréten „Némely részei a’ réteknek ritka es sovanyab füvet is terem” – jegyezték fel 1771-ben. A gyepek métellyel való fertőzöttségét is sokan kárúkként emlegették.

Hogy milyen növény alkalmatlan a legeltetésre, több helységben is fény derül rá. Például Jesztén „A Rétyei marha tartásra mivel csátés füvet termenek alkalmatlanok”. Csizen „Legelő Mezejek igen szűk lévén, meg kaszálván egyszer, azután Marhájok legelésére fordíttyák nagyobb részit. Rétyeinek fele igen Csátés szénát terem, mivel együvé ütközvén a’ Rima a’ Baloggal ki önt és a’ Rétyeken meg fekszik”.

A fű, illetve a széna minőségét a kákához hasonló csáté rontotta, akárcsak a bábaguzsaly. A gömői Tajtin „Rétyeknek fele része csupán csátés és bábá guzsalyos szénát terem” – írták 1771-ben. Zabaron is, „Rétyeinknek nagyobb része igen csátés, és bábaguzsalyos szénát terem” – nyilatkoztak a jobbágyok.²¹ Több helységben a széna minőségét fertőzés is rontotta. Felső-Hangonyban arról beszéltek 1771-ben, hogy „Rétyeinek harmad része rosz ’s metelyes füvet terem”. A darnyaiak is rétjeik metelyes fertőzöttségét említették kárvallásként.²²

A vizenyős talajon dúsan termő csáté, bábaguzsaly szükségtakarmánynak tekinthető a hegyvidéki tájakon. Az Alföldön a csáté kevésbé a legelőgazdálkodásban játszott szerepet, mint inkább az építkezésben. A csátét, „gazi” általánosan alkalmazták a házak fedésére, mint történt az többek között Abonyban is: „Földes Urainkk engedelméből minden fizetés nélkül szomszéd határjokban Csátéink, gyikinyeink, gazunk bőven vannak szabad használatunkra, és azokkal házunkk’ téli fütésseit bé érjük, Stallóink teteit, garádgyaikat alkalmaztattyuk” – mondták 1768-ban.²³

A legelőmezőt rendszerint lekaszálták, s utána eresztették rá legelni a jószágot. A kaszálóréteken általában kétszer kaszáltak s készítették az anyaszénát, jobb esetben sarjút is lehetett vágni. A szénafélék osztályozása kapcsán a szakirodalom megkülönböztet „dombvidéki”, „erdei”, „lapály”, „savanyú”, „völgyi” szénát. A gyepek között egyes fűfajok között található meg a réti perje, tarackos tippán, vörös csenkesz, aranyzab, taréjos cincor, taréjos búzafű, zöld pántlikafű, réti komócsin, hernyópázsit, árvarozsnok. Természetesen az Alföldön is más-más a gyepek minősége a homokos és kötöttebb talajú vidékeken vagy a mélyebb fekvésű területeken. Példaként emeljük

19 Novák László Ferenc, 2006. 97–98, 262–263.

20 Novák László Ferenc, 2005. 186.

21 OL HTL Gömör vm. Urb. Összeírása 1771. Várgede, Kőrös, Krasznahorkahosszúré, Jeszte, Tajti, Csíz, Zabar.

22 OL HTL Gömör v. Urb. Összeírása Darnya, Felső-Hangony.

23 Novák László Ferenc, 2006. 86.

ki a Körösök vidékét, ahol a magassásrétek állományát alkotta a posvány-, bókoló- és rókasás, a mocsárréteken a kacstalan lednek, csikorgófű. A szikes pusztákon alakult ki a füves- és ürmösszikespuszta gyepje, a sziksalátával, útifűvel, mézpzátsittal, egérfarkfűvel. A Duna–Tisza köze Homokhátságán sajátos homokpusztagyep alakult ki, melynek alkotó növényei a magyar csenkesz, deres fényperje, csikófark, kék számarkenyér, homoki cickafark, naprózsa, báránypirosító, fehérszegfű, homoki kikerics.²⁴

Összefoglalásként hangsúlyozzuk, hogy a rétnek, legelőnek, a természetes gyepnek alapvetően fontos szerepe volt a hagyományos paraszti gazdaságokban, s napjainkban is egyre nagyobb jelentőségre kezd szert tenni. A rétet kaszálják, szénát készítenek, hogy a téli időszakban megfelelő természetes takarmány álljon rendelkezésre. Kora tavasztól késő ősziig legeltették a jószágot, a településközpontokhoz közel eső belső legelőn és távoli külső legelőkön. A gazda annak alapján ítélte meg a mezőt, hogy annak füve mennyire alkalmas a szénakészítésre, marhatartásra, a jószág legeltetésére, édes vagy savanyú szénát terem.

IRODALOM

- BALOGH ISTVÁN (1954–1955): Határhasználat Hajdúböszörményben a XVIII. században. *Ethnographia* LXV. 441–457., LXVI. 99–124.
- (1981): Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. In: Debrecen története (szerk. Rác István) 2. Debrecen, 273–308.
- BAGI GÁBOR (1995): A Jászkun Kerület társadalma a redemptiótól a polgári forradalomig 1745–1848. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 52. Szolnok.
- BANKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET (1995): A Jászkun Kerület igazgatása 1745–1876. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei Múzeumok Közleményei 51. Szolnok.
- (2000): Redemptusok. Gazdaság és életmód Kiskunfélegyházán a redempció első évszázadaiban. Debrecen.
- CSIPES ANTAL (1976): Békés megye élete a XVI. században. Forráskiadványok a Békés Megyei levéltárból 7. Békéscsaba.
- HORNYIK JÁNOS (1927): Kecskemét város gazdasági fejlődésének története. Kecskemét Th. Város Múzeumának Kiadványai I. Kecskemét.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1896): Békés vármegye története II. Gyula.
- KÁLDY-NAGY GYULA (1982): A Gyulai Szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 10. Békéscsaba.
- (1985): A Budai Szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Pest Megye Múltjából 6. Budapest.
- NOVÁK LÁSZLÓ [FERENC] (1975): Hajdúböszörmény telek és településrendszere. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve II. Hajdúböszörmény, 179–218.
- (1977): Gyoma településnéprajzi viszonyai és hagyományos paraszti gazdálkodása. In: Gyomai tanulmányok (szerk. Szabó Ferenc). Gyoma, 505–574.
- (1978): Nagykőrös mezővárosi fejlődése és településrendszere a XVII–XIX. században. In: Tanulmányok Nagykőrös történetéből és néprajzából (szerk. Novák László). Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei I. Nagykőrös, 9–168.
- (1982): Cegléd mezőváros a XVIII. században és a XIX. század első felében. In: Cegléd története (szerk. Ikvai Nándor). Studia Comitatus 11. Szentendre, 121–186.

²⁴ Mezőgazdasági Lexikon I. Budapest, 457–458.

- (1986a): Településnéprajz. Tanulmányok az Alföld településnéprajzához. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 5. Nagykőrös.
 - (1986b): A Három város. Gondolat Kiadó, Bp.
 - (2003): Hódmezővásárhely településnéprajza, hagyományos gazdálkodása. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 15. Nagykőrös.
 - (2006): Pest-Pilis-Solt vármegye népe a XVIII. században. Archivum Musei de János Arany nominati III. Nagykőrös.
- OROSZ ISTVÁN (1960): Hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. In: Agrártörténeti tanulmányok (szerk. Szabó István). Bp.
- (1973): Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. In: Hajdúnánás története (szerk. Ráczy István). Hajdúnánás, 89–208.
 - (2004): A Hortobágy szerepe Debrecen állattartásában. In: Az Alföld gazdálkodása. Állattenyésztés (szerk. Novák László Ferenc). Az Arany János Múzeum Közleményei – Acta Musei de János Arany nominati X. Nagykőrös, 341–350.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA (1979): A magyar parasztság rétgazdálkodása. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZOKOLAI ISTVÁN (1856): Az Urbéri Törvényszékek teendői és a volt Jobbágy és Földesur közti jogviszonyoknak a azok rendezésének ismertetése. Pest.
- VARGA GYULA (1975): Hajdúszoboszló agrártörténete. In: Hajdúszoboszló monográfiája (szerk. Dankó Imre). Hajdúszoboszló, 399–446.

LÁSZLÓ FERENC NOVÁK

THE ROLE OF TURF IN TRADITIONAL HUNGARIAN PEASANT FARMING

The fundament of property, the serf-land, remained a decisive factor in agriculture and living conditions until the emancipation of serfs at the middle of the 19th century. The most important part of the serf-land (*sessio*) was the “house-land”, to which belonged a certain piece of plough-land and meadow. The meadow of the larger neighborhood of the settlement was used by the serfs and the landlords together. In the case of certain chartered municipalities – like the market-town of Nagykőrös – due to historical reasons (the Turkish occupation) only a vestigial form of the serf-land has ever developed. In the 16–17th centuries one can read about “meadow behind the house” type of properties, i.e. the meadow, the pasture – connecting to the house-land – was more important than plough-land.

It was the meadow, the pasture that provided for the indispensable natural forage, hay, for the animals of the household. Among the various types of turf that served as forage the lucerne (the trefoil of Luzern) came to be common only in 18th century.

Extensive meadows and pastures provided for the forage of cattle, horses, sheep and swine. Animals were herded on the distant meadows of the settlements (for instance, Debrecen’s boundaries to the West extended as far as the Hortobágy, where cattle in the thousands were herded.) Usually from the end of April to late autumn, milking cows were driven to the meadows closer to the settlements.

In the second half of the 19th century, following the abolishment of serfdom, meadows were parceled, and partly brought under cultivation. With this process, extensive farming gradually was losing its importance and the role of the various form of turf started to decrease. Intensive forms of animal husbandry started to spread to which fodder plants provided for.

TAGÁNYI ZOLTÁN

A RENDSZERVÁLTÁS ELŐTTI LENGYEL MEZŐGAZDASÁG ÉS CSAJANOV

BEVEZETÉSKÉNT: CSAJANOV AGRÁRKÖZGAZDASÁGTANI ELVEI

Dolgozatunk címe: A rendszerváltás előtti lengyel mezőgazdaság és Csajanov, s célja nem a mai lengyel mezőgazdaság analízise. Az agrártörténeti múlt azon lengyel szeletét prezentáljuk, mely párhuzamosan haladt az 1960–70-es (esetleg 80-as) évek magyar és jugoszláv mezőgazdasági modellek gyakorlatával. A szovjet kolhoz-megoldással szemben opponáló magyar és egykori jugoszláv „modellek” egyik útítársa korabeli lengyel agrármegoldás. A szovjet kolhozmodellel szemben való ellenállás miatt merül fel annak igénye, hogy az 1960–70-es évek lengyel agrárpolitikáját az egykor opponáló Csajanovval hozzuk kapcsolatba, akinek agrár-közgazdaságtani összefoglalását 1989-ben publikáltuk Romány Pál lektorálásában könyv alakban. Így ennek alapján elgondolásait sarkítva az alábbiakban foglalhatjuk össze. Csajanov elmélete – ami az 1920-as évek egykori szovjet NEP-korszak előtti és utáni viszonyai elemzésén alapul – két rétegből tevődik össze. Az első, mely a paraszti család önellátói („subsistance”) termelésének a differenciálatlan, homogén faluközösség keretein belüli jelenségeire összpontosít, a termelés és a fogyasztás egyensúlya fenntartásával és a ciklikus családnövekedés feltételezésével. Elméletének második rétege egy szövetkezésemélet. Ez utóbbi az 1920 utáni évekre vonatkozik, amikor is a volt szovjet falu közepes birtokstruktúrájú parasztságának az önellátói ördögi körből való kimozdítása követelményeként – a bolsevik elvárások ellenére – a társadalmi differenciálódásnak a bérmunkával és ledolgozással (otrabotka) együtt járó egyenlőtlenségei ismét feltűntek az 1917 utáni földreform nivelláló tendenciái ellenére. Ekkor merült fel a tömeges kollektivizáció gondolata, amelynek szélsőségeitől Csajanov ugyancsak óvott. Figyelmeztetett arra, hogy a mezőgazdasági termelést nem lehet teljes egészében iparosítani, a mezőgazdaság időjárási viszonyoknak van kitéve. Felhívta a figyelmet arra, hogy nem minden mezőgazdasági kultúrát és ágazatot képes a mezőgazdasági nagyüzem rentábilisan fenntartani. A mezőgazdasági termelés a kis- és nagyüzem kölcsönös, vertikális kapcsolata mellett lehetséges. Vagyis a nagyüzemet (a kolhozot) a kisüzemek (háztáji gazdaságok) tengere veszi körül, és ezt a spontán, artzyeszerű munkatársulások fokozatos, önszerveződő szövetkezései révén lehet felépíteni. Csajanov elméletének ezen második rétegeről szól az egykori magyar (az 1980-as évek végéig tartó) és jugoszláv modell, majd a lengyel mezőgazdaságban az 1960–70-es és az 1980-as évekig alkalmazott agrárpolitikai megoldás. Csajanov elméletének ezen második rétege az erőltetett, tömeges kollek-

tivizáció, az ún. „horizontális integráció” szélsőségei ellen szól. Jelen dolgozat elsőrangú célja az egykori lengyel „szövetkezeti agrárpolitika” prezentálása a csajanovi „szövetkezetesítés”, a vertikális integráció propagálása szemszögéből.

A rendszerváltás előtti lengyel mezőgazdaságnak Csajanov elméletével való kapcsolatba hozása azért is indokolt, mert azok a folyamatok, melyek 1939-ben bekövetkezett haláláig lezajlottak a szovjet falun, a II. világháború utáni Lengyelországban is megismétlődtek. Hasonlóan az 1917 utáni földreform beavatkozásához a lengyel mezőgazdaságban is a háború után a közepes birtokstruktúra dominált, a kulák-gazdaságok korlátozása miatt az önellátói gazdálkodás tendenciái erősödtek. Ugyanúgy itt is fellépett a paraszti gazdaságok piaci vérkeringésbe való bekapcsolásának követelménye – mint a volt szovjet „hadikommunizmus” idejében –, és az 1920–30-as évekhez hasonlóan Lengyelországban is az 1970–80-as években élelmiszerellátási zavarok léptek fel a piacozó termelésben mutatkozó zavarok miatt. Mint ahogy alább látható – Lengyelországban is voltak tétova erőfeszítések a kolhozok, a „horizontális integráció” bevezetésére, azonban ezen szövetkezetesítési törekvések nem haladták meg azt a szintet, amit Csajanov elmélete második rétegeként határoztunk meg. A hivatalos lengyel agrárpolitika is a csajanovihoz hasonló önszövetkezetesítési elvet hirdetett meg. Így az orosz artyelhez hasonlóan a kölcsönös segítségre, eszköztársulásra („Maschinenringen”), egyszerű szövetkezetekre („proste formy kooperacji”, oroszul „toz”-okra („tovarisenyija szovmesztnoj otrabotki zemlej”), majd a kis- és nagyüzemek (állami gazdaságok, termelőszövetkezetek és mezőgazdasági szaktanácsadói szervezetek – lengyelül „Kólka Rolnicze”) közötti vertikális integrációra épített. A NEP-korszakban a fő kérdés az önellátó paraszti gazdaságoknak a piacozásba való bevonása, és ezt célozta meg a hivatalos lengyel agrárpolitika a szerződéses termelés elvének meghirdetésével. Ennek kapcsán „szocialista rekonstrukcióról” is értekeztek a lengyel agrárközgazdászok az 1970-es években. Más kérdés, hogy ugyanezen problémák a fejlődő világban ma is aktuálisak, és csajanovi analízisek célkitűzésével publikációk egész sorozata született, melyek elméletileg azt hivatottak igazolni és főként gyakorlatilag megvalósítani, hogy a világ e részeiben az önellátó („subsistanscs”) paraszti kistermelőket miként lehet a piacozó áru-termelés vérkeringésébe bevonni.

A LENGYEL MEZŐGAZDASÁGI TERMELESI SZERKEZET ALAKULÁSÁNAK FŐBB TRENDJEI

A lengyel agrárszociológiának és közgazdaságtannak nagyon nagy hagyományai vannak. Itt két kérdés érdemel figyelmet. A korábbi időkben a lengyelek úgy érveltek, hogy bár náluk a teljes kollektivizáció nem következett be, ennek ellenére milyen „szocialista” elemek jelentkeznek a lengyel mezőgazdaságban, hasonlóan a kolhozosított rendszerekhez. A további érvelés körébe tartozott, hogy a mezőgazdasági körökre („Kólka Rolnicze”) támaszkodva az egyszerűbb szövetkezeti fajták miként vezetnek el a piacozó termelésű farmeri gazdához, illetve a teljes értelemben vett társadalmasításig, mely átmenetileg nem teszi szükségessé a teljes kollektivi-

zációt. A 60-as és 70-es években a lengyel agrárközgazdászok azzal érveltek, hogy a teljes kollektivizáció hiánya ellenére ugyanolyan termelői effektusokat értek el, mint a szövetkezeti szektor „agrár-ipari egyesüléseiben”. Azt is hangsúlyozták, hogy a mezőgazdasági termelői körök kialakításával a manufakturális szerződéses agrártermelés kialakítása következtében a természetes paraszti gazdaság miként alakul át farmeri gazdasággá.¹ Ez annál is inkább figyelemre méltó, mivel jelenleg ez lehetővé teszi a csajanovi analíziseket a lengyel mezőgazdaság esetében is.

Továbbiakban – nagyon széles nemzetközi kitekintéssel – a lengyel agrárközgazdaságtan összehasonlítja a lengyel mezőgazdasági termelés szervezetét a nyugati és keleti agrárpari integrációs formákkal. Így a szovjet agrárpari egyesülések esetében a háztáji gazdaság a vertikális integráció formájában jelentkezik. Így itt is kialakulhatnak a nagy ipari és kiscgazdaságok közötti termelői kapcsolatok. A nagyüzem eszközöket, vetőmagot biztosít, szaktanácsal látja el a termelőt, és ez termékeit az agrárpari egyesülés számára adja el. Így a lengyel vertikális integráció és kontraktációs rendszer elemei az agrárpari egyesülések kereteiben is jelentkeznek, a manufakturális kihelyezéssel rendszerre emlékeztetve. Korábban a nagy- és kisüzemek közötti kapcsolatokra vonatkozóan például a jugoszláv megoldási formát szokták emlegetni.²

Ugyanakkor a lengyel mezőgazdasági szervezetnek van egy olyan oldala is, mely a nyugat-európai analógiákhoz vezethet el bennünket. Így a kis és közepes termelők specializálódnak és a mezőgazdasági körök szervezetében és közvetítésével mezőgazdasági gépekhez juthatnak, vagy maguk alakítanak ki géphasználati köröket (németül: „Maschinenringe”). Ezen szervezeti formába tömörülve, az egyszerűbb kooperációk formájában a kis és közepes termelő szintén mezőgazdasági ipari nyersanyagokat termel és értékesít a mezőgazdasági körök révén, ami gyakorlatilag

1 Így itt emlékezünk meg arról, hogy a 60-as és 70-es években a Boguslaw Galeski-féle kutatócsoport rendszeresen foglalkozott a farmeri gazdálkodás kialakulásának kérdéseivel Lengyelországban. Ezen iskola tevékenységén túl *Boleslaw Struzek* tanulmányát említhetjük: *Proces społeczno-ekonomiczkiej rekonstrukcji wsi i rolnictwa*. (In: *Osiagniecia i problemy rozwojowe Polskiego rolnictwa*. Materialy konferencji. Pod redakcja: Augustyna Wosa.) Panstwowe Wydawnictwo Rolnicze i Lesne. Warszawa, 1975. 344. oldal. Ő is felhívja a figyelmet arra, hogy elsősorban a manufakturális és kihelyezéssel szerződéses, kontraktációs felvásárlási és értékesítési rendszer kialakításával lehet a lengyel parasztot a tisztán családi kötelekben alapuló, természetes gazdálkodása szervezetéből kimozdítani egy farmeri gazdálkodást kialakítva.

2 A lengyel agrárközgazdaságtani lapokban nagyok sok analízist olvashatunk a szovjet típusú agrárpari integrációra vonatkozóan. Ennek egyik példája: *Czeslaw Kos*: *Gospodarka zywnosciowa jako system*. *Zagadnienia Ekonomiczne Rolnej*. 1980/4. 21–37. oldal. A lengyel és keleti, valamint nyugati jellegű integráció összehasonlító vizsgálatának egyik kiemelkedő egyénisége és kutatója a maga idejében *Henryk Cholaj* volt. Így tőle származik vagy ő szerkesztette a következő köteteket: *Henryk Cholaj*: *Kwestia polityki rolnej i spoldzielczosci w Polsce Ludowej*. Warszawa, 1970. PWE. 395. oldal, valamint: *Rozwój integracji i kooperacji we wspolczesnym rolnictwie zagranicznym*. *Koncepcja zbioru i redakcja naukowa Prof-a dr. Henryka Cholaja*. Panstwowe Wydawnictwo Rolnicze i Lesne. Warszawa, 1973. 255. oldal. Ezen tanulmánykötetek megemlékeznek a keleti és a lengyel mezőgazdaságban megfigyelhető vertikális integrációs formákról a manufakturális kihelyezéssel, szerződéses termelői rendszerrel egyetemben a kis- és nagyüzemek közötti integráció formájában, melynek egy jellegzetes példája volt korábban a jugoszláv termelői integráció.

a nyugati talajon is az agráripari egyesülések kialakulásához vezet.³ Így az egyszerűbb szövetkezeti fajták esetében is kialakulhat az agráripari integráció. Ezen géphasználati közösségek az ad hoc jellegű családi, szomszédi és faluközösségi kaláká jellegű munkálatokon alapszanak. E kalákamunkálatok a szovjet kolhoz előtti falun is ismertek voltak az „artyel” társulások formájában, és ezen artelekből vezetik, illetve vezették le a lengyel agrárközgazdászok az egyszerűbb kooperációs és szövetkezési formákat.⁴

Mint ahogy jeleztük, a lengyelek sajátos agrármegoldásaikkal úgy érveltek, hogy a tömeges kollektivizáció nélkül is ennek effektusait miként lehet kialakítani. Mielőtt áttérnénk a lengyel mezőgazdaság csajanovi nézőpontú analizésére, fel kell vetnünk, hogy a kezdeti „szocialista” agrárstruktúra, illetve annak propagandája miként jelentkezett Lengyelországban. Itt is a földreform következtében a közepes gazdaságok erősödtek meg. Úgyszintén – noha módosított formában – a kulákkérdés is felütt. Amikor a Baltikum felé kinyíltak a határok, a II. világháború előtti Pomeránia szezonális bérmunkásai a partvidéki városokban találhattak maguknak munkát. Ez oda vezetett, hogy Pomerániában a „gbór”-nak nevezett kulákelem maga limitálta gazdaságának nagyságát – ennek egy részét parlagon hagyva, ugyanis nem rendelkezett elegendő napszámmal.

Továbbiakban a birtoktestek nagysága csökkenése a háború utáni lengyel telepítésekkel hozható kapcsolatba. Így a korábbi lengyel területeken, Litvániában és Podóliában egy 10 hektáros gazdaság közepesnek, egy 20 hektáros nagygazdaságnak számított. Viszont a volt német, a mai lengyel nyugati földeken letelepedve egy 10

- 3 A lengyel és a nyugatnémet, egyszerűbb szövetkezési formákról és mezőgazdasági nyersanyagtermelői integrációról egyik sokat szereplő szerző Jerzy Ozdowski, aki ezen társulási formákat (*Jerzy Ozdowski: Proste formy kooperacji w rolnictwie Polski. Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy. 1975/1. 31–35.*) tanulmányában írja le. Az NSZK korabeli viszonyait ezen témakörre vonatkozóan a Proste formy kooperacji w rolnictwie Niemieckiej Republiki Federalnej című tanulmányában. (Lásd: *Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy. 1974/1. 97–117.* oldal) Henryk Cholaj által szerkesztett vagy írott könyvek is megemlékeznek ezen analógiákról a keleti mezőgazdasági integrációs formákkal egyetemben.
- 4 Így az egyszerűbb szövetkezési formákra és az ad hoc jellegű munkakooperációkra vonatkozóan – mint hivatalos állásfoglalást – említhetjük *Czesław Farkowski: Rozwój spółdzielczosci wiejskiej Kólek Rolniczych i prostych form kooperacji w rolnictwie polskim. 329–354.* oldalakat In: *Rolnictwo w trzydziściolciu Polski Ludowej* Redaktor: Franciszek Kolbusz. *Panstwowe Wydawnictwo Rolnicze i Lesne. Warszawa, 1974. 386.* oldal Továbbiakban az egyszerűbb szövetkezési formákra és az ad hoc jellegű társulások témájára vonatkozóan említjük: *Jerzy Ozdowski: Prosta forma kooperacji z ywnosciowej PRL. Panstwowe Wydawnictwo Rolnicze i Lesne. 1978. 102.* című munkáját. Arra vonatkozóan, hogy az egyszerű kooperációs formák miként képviselik a szövetkezést, említhetjük még a következő tanulmányokat: *Jerzy Ozdowski: System kooperacji produkcyjnej w rolnictwie polskim w latach siedemdziesiątych. Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy. 1974/4. 43–55.* oldalak, majd *Franciszek Tomczak: Doswiadczenia kooperacji jako nowej formy organizacji rolnictwa chlopskiego w Polsce.* In: *Wies i Rolnictwo. 1987/3. 68–81.* oldalak Azok, akik az egyszerűbb kooperációban a termelőség szövetkezetek csíraformáit látják, így erre vonatkozóan említhetjük *Janina Czyszowska-Dabrowska* tanulmányát: *Group forms of farming in Polish Agriculture. Zagadnienia Ekonomiczne Rolnej. 1976/2. 87–98.* oldal. E tanulmány szerzője azt szuggerálja, hogy az egyszerűbb szövetkezési formákból kiindulva a lengyel mezőgazdaság eljut a magasabb formájú termelőszövetkezési formákhoz.

hektáros gazdaság törpegazdaságnak számított és egy 20 hektáros gazdaság sem nősült nagyüzemnek. Így itt a viszonylagos földbőség következtében a nyugati területek tartalékföldjein – a határrendezéssel együtt – állami gazdaságokat alapítottak, majd a 70-es évek rendelkezései alapján a földműves állami nyugdíjban részesedhet, ha földjét és gazdaságát az állami földalapnak adja át. Ezen leadott gazdaságok határrendezése után is állami gazdaságokat alakítottak ki, illetve ezek kezébe adták.

Így a kezdeti fázisban a más szocialista országokra emlékeztető jelenségek voltak megfigyelhetők. Azokon a területeken, ahol nagybirtokok domináltak, a poznanai és bydgoszczi vajdaság cselédjei termelőszövetkezeteket alapítottak. Ez történt azért is, mert a korai korszakban Lengyelországban is volt termelőszövetkezeti propaganda. Ennek következtében például a lengyel keleti területeken – ahol a birtokstruktúra elaprózódott volt – a falusi fiatalok alapítottak termelőszövetkezeteket (mlodziejówki), mivel nem óhajtottak a továbbiakban paraszti jellegű életmódot folytatni. Lengyelországban a kulákkérdés módosított formában jelentkezett. Így bizonyos nagyságot túllépő paraszti gazdaságokat nem láttak szívesen a korai termelőszövetkezetekben, és ha e gazdák ezekbe óhajtottak belépni, akkor földjük egy részétől meg kellett válniuk. Lengyelországban is létezett a kötelező beadási rendszer a termelőszövetkezetek korai alapításának törekvésével egyetemben. Azonban a kolhozosítás és termelőszövetkezetek, valamint a tartalékföldeken alapított állami gazdaságok kialakítása ellenére alapvetően más irányba fordult a lengyel mezőgazdasági struktúra kialakítása és annak rekonstrukciója.⁵ Így későbbiekben a beadási rendszer helyett a szerződéses és kihelyezései rendszer szervezetét valósították meg. A naturalizált termelésű paraszti gazdaságokat a szerződéses, manufaktúráli kihelyezései termelés révén kapcsolták be a nemzetgazdasági vérkeringésbe. Ebben alapvető szerepet játszott a mezőgazdasági körök, a Kólka Rolnicze kialakítása. A termelők ezektől vetőmaghoz, tenyészállatokhoz és gépparkhoz juthattak hozzá, és termékeiket ezen körök kereskedelmi tevékenysége révén értékesíthették, a lengyel „földtúró parasztot” „farmerré” átalakítva.⁶ Ezen integrációs formákon túl a magánparaszti termelés az állami gazdaságokkal és termelőszövetkezetekkel is integrálódhatott. Így az említett mezőgazdasági körökhöz hasonlóan a termelőszövetkezetek és általában az állami gazdaságok is vetőmagot, igavonó állatot, tenyészállatot és gépeket is biztosíthattak, valamint mezőgazdasági szaktanáccsal is szolgálhattak és ennek fejében a társadalmasított mezőgazdasági termelői egységekkel léphettek szerződéses terme-

5 A lengyel mezőgazdaság rekonstrukciójára vonatkozóan – a mezőgazdasági körök alapításával, valamint a szerződéses, kihelyezései rendszer kialakításával egyetemben – lásd: *Augustyn Wos: Proces socjalistycznej rekonstrukcji rolnictwa Polskiego. Postep w latach 1971–1975. Książka I Wiedza. Warszawa, 1976. 151. című könyvét.*

6 A mezőgazdasági körök, a Kólka Rolnicze integrációs szerepére vonatkozóan lásd az alábbi tanulmányokat: *S. Dyka i T. Romanowski: Spółdzielczosc i rynek a rozwój rolnictwa. Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy. 1977/2. 17–29, továbbiakban: Slavomir Dyka, Jerzy Ozdowski: Podstawy teoretyczne i prawne prostych form kooperacji oraz ich miejsce i rola w rozwoju rolnictwa. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej. 1978/1. 33–51. oldalak. Végül lásd: Marian Swietlik: Spółdzielnie Kólek Rolniczych w społecznoekonomicznych przekształceniach gospodarki rolnej w gminie. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej. 1980/2. 70–83. oldalak.*

lői viszonyba. E szerződéses rendszer révén kívánták elősegíteni azt a folyamatot, hogy a lengyel földműves ne földtúró paraszt legyen, hanem farmerré alakuljon át. Ezt a piacozó viszonyt még azzal is erősítették, hogy kialakítva a specializált növénytermelést vagy állattenyésztést, ezen gazdaságok és társadalmisított egységek – a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok között is – szerződéses termelői viszony alakuljon ki, olyan formában, hogy ezek szintén vetőmagot vagy tenyészállatokat biztosítottak.⁷ Így ezen egyéni kontraktációs termeléssel egybekötött a lengyel mezőgazdaságban jelentős szerepet játszott és játszik a géptársulási közösségek kialakítása. Az említett módon a családi, szomszédi és faluközösségi kalákák formájában a társult gazdaságok gépeket üzemeltethettek a németnek megfelelő „Maschinenringen” formájában. A kontraktációs termelés és az önkéntes géptársulási közösségek alkották a lengyel szövetkezés alapjait. Elsősorban ezen megoldások alkalmazására hivatkozva hirdették a lengyel agrárközgazdászok, hogy ezen intézmények helyettesítik a tömeges és teljes kollektivizációt. A 60-as és 70-es évek agrárközgazdászai továbbiakban arra hivatkoztak, hogy ezen intézményekre támaszkodva fokozatosan bontakoznak ki a magasabb fajtájú és típusú mezőgazdasági termelőszövetkezetek. Így Czyszkowska-Dabrowska a már idézett tanulmányában is arra hivatkozott, hogy az egyszerű szövetkezeti fajták, a kontraktációs rendszer, valamint a géphasználati közösségek előbb vagy utóbb elvezetnek a termelőszövetkezeti formához, miszerint a termelőszövetkezeti tag mezőgazdasági munkássá alakul át és még a háztáji műveléssel is fel fog hagyni, helyette szabadidős foglalkozásokat üzve.⁸

Továbbiakban minden várakozás ellenére az eddig életképtelennek tartott kisgazdaságok is specializálódtak géphasználati közösségeket kialakítva és ezek is beintegrálódhattak a szerződéses rendszerbe. A kisgazdaságok integrációja következtében a 80-as évekre Janina Czyszkowska-Dabrowska elvetette a maga termelőszövetkezeti elméletét.⁹ Ezen késői fejlemények következtében a termelőszövetkezetek végső kialakításának törekvése végképpen zátonyra futott. Ezzel egy időben olyan fejlemények is bekövetkeztek, hogy a régi szerződéses rendszer és a jogi eszközökkel kialakított piac helyett megjelent a valódi piac. Így a 70-es években a kontraktáció révén jogi eszközökkel alakítottak ki egy mesterséges piacot, viszont a 80-

7 Az egyéni paraszti gazdaságok és a társadalmisított termelői egységek közötti termelési integrációkra vonatkozóan lásd a következő tartalmasabb tanulmányokat: *Augustyn Wos, Czeslaw Kos*: Ekonomiczne zwiazki rolnictwa z przemyslem zwnosciowym. *Zaganiaenia Ekonomiki Rolnej*. Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy. 1978/3. 31–51. oldalak, továbbiakban: *Boleslaw Struzek*: Role spółdzielczosci rolniczej w przeobrazeniach strukturalnych rolnictwa. *Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy*. 1979/3. 27–39. oldalak, szintén erről lásd: *Tadeusz Maciolek, Leszek Winiewski*: Rozwój sektora uspoiecznionego w rolnictwie Polski. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*. 1981/1. 72–99. oldalak.

8 Lásd erre vonatkozóan *Janina Czyszkowska-Dabrowska* már idézett tanulmányát: *Group forms of farming in Polish agriculture...* i. m.

9 A kis gazdaságoknak a mezőgazdasági körökbe való integrálódására vonatkozóan lásd: *Jan Piechota*: Zespoly rolników w przeobrazeniu wsi i rolnictwa. *Wies i Rolnictwo*. 1980/3. 113–127. oldalak. *Janina Czyszkowska-Dabrowska* pálfordulására vonatkozóan lásd: *Doswiadczenia zwiazane z rozwojem prostych form kooperacji w rolnictwie*. *Wies i Rolnictwo*. 1980/2. 47–61. oldalak.

as évek fejleményei következtében a mezőgazdasági termelő jelentkezik a mezőgazdasági termelés értékesítésének piacán.¹⁰

A későbbiekben a mezőgazdasági körök szerepe is megváltozik. Így a gépek biztosítása és birtoklása a mezőgazdasági körök kezén monopóliummá alakul át és elsősorban a tőkeerős gazdaságok juthatnak hozzá ezek szolgáltatásaihoz. A tőkeerős gazdaságok esetében figyelhetők meg például a traktorok, amit bérleti díj fejében hasznosíthatnak más gazdaságok. Azonban munkagép biztosítása jelenleg még a régi ledolgozások formájában is előfordulhat. A ledolgozás továbbélésének ezen formája is indokoltá teszi a lengyel mezőgazdaság szerkezete kutatása esetében a csajanovi elvek figyelembevételét.

A LENGYEL MEZŐGAZDASÁG ÉS CSAJANOV

A paraszti családi jellegű gazdálkodási szerkezet

Mint ahogy a korábbiakban ismertettük, az egykori lengyel agrárpolitika egyik fő törekvése, hogy a naturalizált jellegű paraszti gazdaságot miként lehet piacozó farmergazdasággá átalakítani. E gondolat agrárpolitikai jelszavak között is szerepel, azonban a nem piacozó, természetes termelésű paraszti család alapján szervezett termelői egység egybevethető a csajanovi paraszti termelési móddal, ahol is nem létezik áru-termelés és ahol a gazdálkodás csupán a saját családi munkaerővel történik, az esetleges „artyel” jellegű munkatársulásokon túl. Így a 60–70-es évek empirikus agrárszociológiai vizsgálatai alapján is jól látható, hogy a természetes termelési mód elemei a lengyel parasztságot körében miként mutathatók ki. Láthatjuk a paraszti gazdaság ciklikus jellegét, vagyis a család létszámának növekedésével együtt növekszik a művelt földterület nagysága, és általában a paraszti mezőgazdasági termelés fő törekvése a művelt földterület extenzív növelése. Így az egyik elemző, Wladyslaw Adamski idevágó adatai alapján a 2 és 5 hektár közötti gazdaságok esetében jelentős volt a paraszti birtokhoz föld hozzávásárlása.

10 A mezőgazdasági piac kialakítására vonatkozóan több megközelítési forma adott a lengyel agrárközgazdaságtani irodalomban. *Eugeniusz Sackiewicz*: Cechy szczególne współczesnej kontraktacji produktów rolnych. *Zagadnienia Ekonomiczne Rolnej*. 1976/3. 23–38. oldal, tanulmányában arról ír, hogy a termelői szerződés révén jogi eszközökkel lehet a mezőgazdasági termékek piacát kialakítani. Egy későbbi tanulmányában: *Miejsce i znaczenie spółdzielczosci w przyszej organizacji rynku rolnego w Polsce*. *Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy*. 1980/1. 57–71. oldal, úgy érvel, hogy a mezőgazdasági értékesítés esetében nem beadási rendszert, hanem valódi piaci viszonyokat kell kialakítani. Továbbiakban szintén a 80-as évekből származó tanulmány, *Alina Malgorzata Zegar*: *Produkcja towarowa indywidualnych gospodarstw chlopińskich*. *Zagadnienia Ekonomiczne Rolnej*. 1980/3. 38–54. oldal, pedig amellett érvel, hogy magának a mezőgazdasági termelőnek kell kilépnie a piacra.

1. TÁBLÁZAT

Földhozzávéárlás a birtokhoz 1960–1969 között¹¹

A járáások fejlettségük alapján	A vizsgált gazdaságok száma	Az adott földbirtokhoz földet hozzávéárló paraszti gazdaságok (%-ban)				
		1 h-ig	1–2 ha	2–5 ha	5 és több ha	átlagban
Együttesen	825	5,4	3,9	11,4	3,6	24,3
Kazimerza W. (alacsony)	273	12,8	5,3	3,7	0,4	22,6
Wyrzyski (közepes)	276	1,8	3,9	11,2	7,6	24,7
Zlotoryja (magas)	276	1,8	2,2	6,6	2,9	13,5

Arra is vannak adatok Wladyslaw Adamski analizisei alapján, hogy az akkori paraszti gazdaságok elsősorban saját családi munkaerőre vagy szomszédi segítségre támaszkodva gazdálkodnak és a társadalmisított szervekkel csak minimális módon igyekeznek fenntartani a kapcsolatot.

2. TÁBLÁZAT

*A gazdák nézetei
a leghatásosabb gazdálkodási módról¹²*

A járáások fejlettségük alapján	A vizsgált N	A gazdák elképzelései a jövő gazdálkodására vonatkozóan				
		saját erőből	szomszédi segítség	társadalmisított szolg.	csak társadalmi szolg.	más lehetőség
Együttesen	825	41,4	5,3	36,5	12,7	3,4
Kazimerza W. (alacsony)	273	34,8	10,6	34,8	11,3	8,5
Wyrzyski (közepes)	276	62,7	1,4	29,0	6,5	
Zlotoryja (magas)	276	26,4	4,0	46,1	20,3	1,4

Így a parasztek között az a meggyőződés uralkodik az 1970-es években, hogy a jövőben is elsősorban a családi munkaerőre támaszkodva óhajtják gazdaságaikat vezetni a társadalmisított szektortól függetlenül.

11 *Wladyslaw Adamski*: Chłopi i przyszłość wsi. Podstawy, dazenia, aspiracje. Książka i Wiedza. Warszawa, 1974. 168. oldal, 28. tábla.

12 *Wladyslaw Adamski*: Chłopi i przyszłość i. m. 177. oldal, 34. tábla.

3. TÁBLÁZAT

A lengyel paraszt nézetei a mezőgazdasági üzemek jövőjére vonatkozóan (megoszlás százalékban)¹³

A járásek fejlettségük alapján	A vizsgált N	20–30 év múltán a gazdaságok formái és szervezete					
		egyénileg		társadalmilag		Nincs vélemény	Nincs adat
		saját erőből	szomszédi segítség	társadalmisított szolg.	csak társadalmi szolg.		
Együttesen	825	18,1	24,1	9,6	17,2	22,3	8,7
Kazimerza W. (alacsony)	273	12,4	16,8	8,8	14,3	35,9	11,9
Wyrzyski (közepes)	276	18,5	23,2	11,6	16,7	19,9	10,1
Zlotoryja (magas)	276	23,2	29,0	8,7	20,8	13,8	4,5

Adamski ezen táblájából látható, hogy az 1970-es években nagyon erős a törekvés a parasztság körében, hogy egyénileg gazdálkodjanak és ha a családi gazdálkodás nem lehetséges, akkor bizonyos társadalmi formákat és termelői közösségekben való dolgozást elfogadják, azonban a társadalmisított szektorhoz lényegében negatívan viszonyulnak a gazdák a százalékos adatokból is láthatóan.

4. TÁBLÁZAT

A társadalmi termelői szolgáltatások igénybevétele 1969-ben¹⁴

A járásek fejlettségük alapján	A vizsgált N	A gazdaságok által igénybevett szolgáltatások ezer zlotyban					nincs adat
		szolgáltatásokat nem igénylik	1000-ig	1–3000	3000 és több		
Együttesen	825	16,0	20,1	29,8	32,0	2,1	
Kazimerza W. (alacsony)	276	32,7	40,8	21,4	3,3	1,8	
Wyrzyski (közepes)	276	6,9	10,5	23,2	58,7	0,7	
Zlotoryja (magas)	276	8,6	9,3	44,2	33,3	4,6	

A korábbi táblázatból láthattuk, hogy a termelősövetkezetekhez és az állami gazdaságokhoz és a velük kialakítandó vertikumhoz jobbra negatívan viszonyulnak a parasztek, ugyanakkor a 4. táblázat alapján is láthatóan a szolgáltatási szektor igénybevétele ugyancsak korlátozott. Így átlagban évi 2 ezer zl. szolgáltatási összeg mutatható ki a magán- és az egyénileg gazdálkodó parasztek körében a 70-es években, amikor is 2 ezer zl. égi havi átlagos bér.

A mezőgazdasági ismeretek megszerzésének esetében is jól láthatók a hagyományos motívumok.

13 Władysław Adamski: i. m. 179. oldal, 35. tábla.

14 Władysław Adamski: i. m. 173. oldal, 31. tábla.

5. TÁBLÁZAT

*A parasztek véleménye: az utódoknak milyen ismeretekkel kell rendelkezniük a gazdaság vezetése érdekében*¹⁵

A járásek fejlettségük alapján	A vizsgált N	A felkészültség jellegének feltüntetése a gazdák részéről				
		apai ismeretek	tan-folyamok	mezőgazdasági iskolák	technikum	főiskola
Együttesen	590	12,0	16,6	36,6	17,4	2,9
Kazimierza W. (alacsony)	210	04,8	10,8	41,9	20,9	3,8
Wyrzyski (közepes)	195	16,4	23,6	41,6	11,8	1,5
Zlotoryja (magas)	185	15,3	10,9	23,3	21,4	3,4

Így a mezőgazdasági ismeretek tárházában a mezőgazdasági szakoktatás szerepe kimutatható, azonban létezik egy kategória, mely elsősorban a régi paraszti mezőgazdasági ismeretekre támaszkodva igyekszik gazdaságát vezetni.

A későbbiekben részletesen kitérünk a paraszti gazdasági struktúra differenciálódására és így a ledolgozás és a bérmunka jelenségeire, azonban ezen munkaerő-alkalmazási formák s ledolgozási rendszerek is alapvetően a paraszti családi, szomszédi és faluközösségi munkákkal és kalákákkal kombináltan jelentkeznek. E természetes munkavégzések és járadékok formáira vonatkozóan Adam Wyderkonál is találhatunk adatokat Wladyslaw Adamski analiziseivel egybevégyően.

6. TÁBLÁZAT

*A családi és szomszédi segítség és a bérmunka alkalmazása az egyes gazdaságok típusaiban 1967-ben (%)*¹⁶

Gazdasági és társadalmi kategóriák	100 családban igénybevett segítség		A segítségi munkanapok száma			
	kölsönös szomszédi	családi	szomszédi segítség	családi segítség	szomszédi segítség	családi segítség
			egy kutatott családra vonatkozóan	egy használó családra vonatkozóan	egy használó családra vonatkozóan	egy használó családra vonatkozóan
Átlagos jövedelmű kategória	40,6	11,4	2,9	2,3	7,2	19,9
Jobbára mezőgazdasági jövedelműek	64,8	15,8	8,0	3,7	12,3	23,8
Tisztán mezőgazdasági jövedelműek	63,1	22,0	8,5	6,0	38,6	27,4
Kapitalista jellegű gazdaságok	49,4	23,7	7,8	8,1	15,8	34,0

¹⁵ Wladyslaw Adamski: i. m. 186. oldal, 38. tábla.

¹⁶ Adam Wyderko: Czynniki ludzki w rolnictwie chlopskim. Problemy demograficzne, zasoby sily robotniczej, strosunki pracy. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza. Warszawa, 1973. 239. oldal, 67. tábla.

Gazdasági és társadalmi kategóriák	100 családban igénybevett segítség		A segítségi munkanapok száma			
	kölcsönös szomszédi	családi	szomszédi	családi	szomszédi	családi
			segítség	segítség	segítség	segítség
			egy kutatott családra vonatkozóan		egy használó családra vonatkozóan	
Egy gazdaságra eső 1000 zl. jövedelem és munkavégzés zl-ban						
10-ig	12,9	9,8	0,9	1,7	7,1	17,2
10-30	44,7	17,6	3,8	4,1	8,5	23,2
30-50	64,8	19,0	7,3	4,9	11,2	25,7
50-100	70,5	17,9	10,3	4,8	14,6	26,9
100 és több	59,6	19,5	9,1	5,6	15,3	29,0

Így a ledolgozás és a bérmunka alkalmazásával egyidőben a saját családi, szomszédi és faluközösségi munkasegítség jelensége ugyancsak kimutatható a 60-as években a lengyel falun.

A társadalmi struktúra és rétegződés a ledolgozás jelenségével

Így a lengyel falun is léteztek a paraszti naturális jellegű gazdálkodás elemei, melyek a csajanovi paraszti termelési móddal vethetők össze. Továbbiakban a II. világháború utáni állami beavatkozások következtében kezdetben a földbirtokstruktúra közepesedése és a szegény, kisparaszti gazdaságok megerősödése figyelhető meg. Ami viszont a kulákgazdaságokat illeti, a jelzett közepesedés ellenére adva voltak olyan birtokkategóriák, melyek pénz fejében bérmunkaerőt is alkalmaztak a klasszikus értelemben vett ledolgozás, oroszul „otrabotka” formájában. A kertés vagy kert és ház nélküli zsellérek például a faluközösségi haszonélvezetekből, a „gmina” legerősebből vagy kertjeik művelésére támaszkodva tudták magukat fenntartani, azonban ők is kénytelenek voltak bérmunkára elszegődni, vagy pedig a régi hagyományos ledolgozás fejében bizonyos eszközökhöz igyekeztek hozzájutni kis gazdaságuk vagy háztartásuk fenntartása érdekében. Így Wladyslaw Adamski adatai alapján látható, hogy az idő előrehaladtával a régi ledolgozós forma helyett miként terjedt el a bérmunkára pénzért való elszegődés jelensége.

7. TÁBLÁZAT

A szomszédok gazdaságaiba elszegődő családtagok száma 1957, 1962 és 1967-ben¹⁷

Évek	A családok N-je	A szomszédoknál ledolgozott napok						Egy családra eső átlag
		pénzért		ledolgozásért		átlagban		
		szám	%	szám	%	szám	%	
1957	28	112	30,0	264	70,0	376	100	13,4
1962	35	1513	78,4	417	21,6	1930	100	55,1
1967	13	210	81,4	48	18,6	258	1000	19,8

17 Wladyslaw Adamski: i. m. 238. oldal, 43. tábla.

Wladyslaw Adamski adatai alapján látható, hogy bár a bérmunka egyre inkább elterjedőben van, ezen túl még a ledolgozás hagyományos elemei a későbbiekben is megfigyelhetők. Adamski szerint látható, hogy a ledolgozás mellett fokozatosan a pénzért vállalt bérmunkára való elszegődés jelensége miként volt megfigyelhető a 60-as évek lengyel falujában. Adam Wyderko könyve alapján is észlelhető a ledolgozással szemben a bérmunkára való elszegődés jelensége. Azonban nála szerepel egy olyan birtokkategória, az 5–7 hektáros gazdaságok, melyek nagyobb mértékben voltak rákényszerülve a ledolgozás rendszerére gazdaságuk hiányos ellátottsága következtében.

8. TÁBLÁZAT

*A szomszédoknál való munkavállalás és fizetségi formák 1967-ben*¹⁸

Meghatározás	100 kutató családra eső elvégzett munka		
	pénz fejében	ledolgozásért	pénzért és ledolgozásért
Régiók		százalék	
Átlagban 10 régióban	3,4	13,6	2,2
Középanyugati	4,9	13,7	2,5
Középkelcti	6,1	11,9	2,8
Dél nyugati	3,6	12,5	2,5
Déli	4,3	8,4	3,1
Ipari	1,5	14,4	2,6
Opolei	3,9	18,8	1,2
Dél nyugati	1,6	11,9	1,3
Észak nyugati	1,2	17,0	1,0
Északi	2,9	11,2	2,9
Észak nyugati	3,1	17,6	1,2
A családok csoportjai a gazdaságok nagysága szerint ha-ban föld nélküliek és			
0,10 ha-ig	6,1	1,6	0,7
0,10–0,50	4,0	9,0	2,9
0,50–2	3,4	28,0	5,3
2–5	3,4	17,6	2,3
5–7	4,1	9,2	1,5
7–10	2,8	7,3	0,7
10–15	1,5	6,9	0,3
15–20	1,2	4,7	–
20 és több ha	1,0	1,0	–

Wyderko más adatai alapján is látható a mezőgazdasági bérmunka fokozatos elterjedése a régi ledolgozások formáival szemben, azonban a bérmunkaerő fogadása elsősorban a nagyobb és vagyonosabb gazdaságok sajátossága.

18 Adam Wyderko: i. m. 216. oldal, 61. tábla.

9. TÁBLÁZAT

*A bér munka alkalmazása mértékében megfigyelhető változások az egyes gazdaságok nagyságkategóriája alapján*¹⁹

A gazdaságok kategóriái ha-ban	Év	Idegen munkaerő használata				Az egy gazdaságra eső idegen munkaerő	
		összeg	állandó	szezonális	ledolgozás formájában	összeg	ledolgozás formájában
0,10–05,0	1962	2,3	0,3	1,8	0,1	65,1	5,0
	1967	1,8	0,1	1,6	0,1	21,0	12,0
0,50–2	1962	10,2	0,4	9,2	1,3	22,3	12,7
	1967	14,2	0,2	12,2	2,3	12,8	8,9
2–5	1962	25,4	0,3	15,5	11,9	15,7	11,7
	1967	26,4	0,3	19,6	8,8	15,4	11,1
5–7	1962	41,1	0,6	24,7	24,0	24,0	14,0
	1967	45,6	0,4	35,2	18,0	23,2	13,1
7–10	1962	44,4	0,5	26,8	27,4	27,8	12,4
	1967	48,1	0,7	37,5	18,3	32,0	12,2
10–15	1962	51,9	1,1	33,5	31,0	38,2	13,7
	1967	59,7	0,6	48,2	24,3	38,6	14,9
15–20	1962	66,6	2,7	54,8	33,8	73,3	19,8
	1967	69,0	2,3	58,5	23,7	63,5	21,6
20 és több	1962	74,1	15,5	56,6	42,5	174,0	21,5
	1967	77,1	9,3	73,6	18,6	153,6	29,0

Wyderko adatai alapján látható a bér munka elterjedése a régi ledolgozós forma rovására. A későbbiekben nem csak a bér munka felfogadásának mértéke korlátozódik, hanem kialakulnak azon gazdasági profilok, melyek esetében a családi munkaerőn kívül bér munkaerőt is felfogadnak az egyes gazdaságok kategóriái.

10. TÁBLÁZAT

*Az alkalmazott idegen munkaerő és az egy év folyamán ledolgozott munkanapok száma*²⁰

Évek	Idegen munkaerőt alkalmazó gazdaságok	Az idegen és bér munka felfogadása annak megfelelően, hogy hány hónapot dolgoznak egy évben				
		20-ig	20–60	60–100	100–200	200 és több
1962	100	61,7	25,1	7,8	2,4	3,0
1967	100	57,9	28,4	8,2	3,0	2,5

A 10. táblázat alapján látható, hogy egyesek úgy szegődnek el bér munkára, hogy emellett valamilyen gazdasággal rendelkeznek, ugyanis az egész évi elszegődés helyett az évi 20 és 60 nap között bér munka a domináns jelenség. A ledolgozás mellett a bér munkára való elszegődés is korlátozódik a bérleti formák mellett a később részletezendő eszköz-és gépellátási körökben és szövetkezetekben.

¹⁹ Adam Wyderko: i. m. 223. oldal, 64. tábla.

²⁰ Adam Wyderko: i. m. 230. oldal, 65. tábla.

11. TÁBLÁZAT

Az idegen bérmunka alkalmazásának formái²¹

Munkavállalás	A ledolgozott napok százaléka	
	1962	1967
Allandó bérmunka	25,8	14,0
Időszaki, szezonális bérelt	52,8	71,0
Vállalt ledolgozás	21,4	15,0

A 11. táblázat adatai szerint a bérmunkavállalás is visszaszorulóban van a ledolgozás formáival egyetemben. Azonban ha figyelemmel kísérjük, hogy a ledolgozás milyen ágazatokban maradt fenn, akkor olyan adatokhoz juthatunk, melyek alapján a későbbiek egyszerű társulásokat és a szövetkezés egyszerű formáit tanulmányozhatjuk. Wyderkonak a ledolgozásra vonatkozó adatai alapján azt láthatjuk, hogy például a lóigaerő és a munkagépekhez való hozzájárulás esetében megfigyelhetők a régi ledolgozási formák és olyanok, amelyekben a lengyel agrárközgazdászok egyszerű és átmeneti szövetkezeti fajtákat látnak.

12. TÁBLÁZAT

A ledolgozás elvállalásának okai 1967-ben²²

10 régió átlaga	A ledolgozott napok összege	A ledolgozás alkalmazása munkafajonként					nincs adat
		lóiga	gép- használat	művelési munkák	épület- használat	más	
százalékosan							
10 régió összeg	21 549	77,1	11,1	1,7	2,2	4,3	3,6
Középnagyati	2 332	69,0	5,6	0,3	4,9	4,4	15,8
Középkéleti	3 412	73,6	13,6	3,1	1,3	4,5	3,8
Délkeleti	4 216	82,4	6,7	0,5	1,7	5,7	3,0
Déli	803	82,9	8,6	6,0	—	2,5	—
Ipari	1 941	98,9	0,8	—	—	—	0,3
Opolei	1 590	69,2	17,5	0,8	10,6	0,3	1,6
Délnyugati	2 204	64,2	21,0	—	2,7	10,6	1,5
Északnyugati	3 203	80,7	13,4	1,1	1,1	3,6	0,1
Északi	888	70,8	6,9	14,1	1,4	0,6	6,2
Északkeleti	960	72,5	20,4	0,8	2,6	2,4	1,3
A gazdaságok kategóriái ha nagyságban							
0,10–0,50	12	100	—	—	—	—	—
0,50–2	596	55,2	4,2	10,1	7,2	12,9	10,4
2–5	4 717	84,9	4,8	2,3	1,1	5,1	1,8
5–7	3 639	78,0	12,4	1,7	0,9	5,9	1,1
7–10	4 389	77,9	13,3	0,1	1,6	3,4	—
10–15	5 618	80,0	12,7	1,7	1,1	2,9	1,6
15–20	1 533	71,0	20,0	—	5,2	2,9	0,9
20 és több	1 045	40,2	8,6	3,1	13,6	3,8	30,7

21 *Adam Wyderko*: i. m. 233. oldal.22 *Adam Wyderko*: i. m. 231. oldal.

A 12. táblázat adatai alapján látható: a lóiga megszerzésében és a gépekhez való hozzájutásban jelentős szerepet játszik a ledolgozás és annak nyilvánvaló munkatársulásai, artyel jellegű társulások az egyszerűbb szövetkezeti formák kialakításához vezettek el hosszabb távon a tudatos lengyel agrárpolitika eredményeként.

A lengyel fokozatos mezőgazdasági szövetkezés és a lengyel mezőgazdaság rekonstrukciója

A ledolgozás maradványaira és fajtáira való utalással térhetünk át a szövetkezeti mozgalom kérdéseire a lengyel mezőgazdaságban. Itt elsősorban az állat- és géphasználat esetében figyelhető meg továbbiakban a ledolgozás rendszere, melynek közös társas munkaalkalmi képezik az alapját, a lengyelül egyszerűbb szövetkezeti formának nevezett „proste formy kooperacji” alacsonyabb típusú és később magasabb szintű szövetkezeteknek. Az említett módon Lengyelországban is volt földreform és ennek következtében a közepes gazdaságok erősödtek meg, ugyanakkor a kuláknak minősíthető gazdaságok csökkentették a művelésükben lévő földterületet a bérmunkaerő hiánya következtében. Még a II. világháború utáni időszakban is létezett egyes helyeken a „komornik”-ok és „zagrodnik”-ok kategóriája, akik nem voltak mások, mint házas és házatlan zsellérek. Ezek járulékos házi és kézműipari termeléssel foglalkoztak kis parcellák művelésén túl, vagy például a „kaszub” vidékeken halászati szövetkezeteket, „maszoperia”-ákat alakítottak. A kisparasztság nagyobb mértékben volt a ledolgozásra és bérmunkára kényszerítve, azonban a járulékos földparcella mellett az iparban találhattak maguknak munkaalkalmakat. Így mint ingázók, lengyelesen: munkás-parasztokként szerepeltek, ahol is a kis földparcella járulékos jövedelmet és munkaalkalmat jelentett az otthon maradt asszonyoknak és egyéb családtagoknak.

Mondhatnánk úgy is, hogy a lengyel mezőgazdaság fejlődése korai korszakában is létezett egy liberálisnak nevezhető NEP-korszak, amikor is a közepes birtoktestek dominanciáját és piacozását igyekeztek kialakítani. Ekkor a termelőszövetkezesítést a liberális önszerveződés alapján propagálták az agrárpolitika felelős alakítói. Így a korai korszakban az egykori nagybirtokok területén, az önkéntesség alapján alakították ki a termelőszövetkezeteket,²³ majd pedig a szövetkezések egyszerűbb fajtáit igyekeztek elterjeszteni.²⁴ Mindez olyan eszközökkel történt, hogy az egylet jellegű

23 A lengyel mezőgazdaság esetében is a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődési tendenciái jól összehasonlíthatók más, egykori „szocialista” országok termelőszövetkezeti rendszerével. Azonban a lengyel termelőszövetkezetek átlagos nagysága 300 hektár körül mozgott a korai fejlődési fázisban, valamint ezek a művelt földterület felét foglalták el.

24 Így a későbbi analíziseinkben kitérünk még a hitel- és értékesítési szövetkezetek jelenségeire, mint a fokozatos szövetkezés eszközeire, azonban a mezőgazdasági körök korai történetére vonatkozóan itt csupán említhetjük *Julian Bartys*: *Kólka Rolnicze w Królewstwie Polskim. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza. Warszawa, 1974. 374. oldal, című munkáját. Továbbiakban rendelkezésre állnak igen jó analízisek a korai nagylengyelországi hitelszövetkezetekre vonatkozóan, lásd: Wielkopolski system spółdzielczosci kredytowej. Praca zbiorowa pod redakcja Stefana Ochocinskiego. PWN. Warszawa-Poznan, 1985. 390. oldal.*

szövetkezeti fajtákból kiindulón a kötelező beadás rendszerét is érvényesítették. Azonban a korai termelőszövetkezetek szervezését a Gomulka fellépése utáni időben korlátozták a kötelező beadással egyetemben és ennek helyébe a lengyel mezőgazdaság egy újfajta rekonstrukcióját alakították ki.²⁵ Így az egyéni paraszt a szerződéses termelés jogi kánonjai révén kialakított piac révén csatlakozhatott az ország piaci árucseréjébe, ugyanakkor a specializált termelők gép- és munkatársulásokat alakítottak ki ad hoc jellegű munkatársulásokkal, ezzel a szövetkezés egyszerűbb fajtáit kialakítva. A termelők közötti integráció kialakulhatott még más szinten és más egységek között is, így például a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok eszközökkel, vetőmaggal, gépekkel, valamint termelési szaktanácsokkal láthatták el az egyéni termelőket, és ezek ennek fejében ezen társadalmisított szervezetek kereskedelmi piaca számára adhatták le termékeiket. Az eddigi elemzéseinket sommázza mondhatnánk úgy is, hogy egy bizonyos korszakban propagálták a horizontális termelői és szervezeti formákat, azonban a lengyel mezőgazdaság alapvetően a háztáji termelés vertikális integrációján alapszik, majd pedig a kötelező beadás megszüntetése helyett a kihelyezéssel és szerződéses termeléssel együtt az egyszerű szövetkezeti formák kialakítására került sor.²⁶

A lengyel szövetkezeti mozgalom kialakulása esetében nemcsak arról van szó, hogy a termelőszövetkezeti szervezeteken túl léteznek még az egyszerűbb fajtájú értékesítési és hitelszövetkezetek, hanem a némethez hasonló „Verein” és „Verband” jellegű szövetkezetek és egyletek adottak a lengyel falun.

13. TÁBLÁZAT

*A faluközösségi hitelkasszák kölcsönei az egyéni gazdák számára az 1951–52-es években*²⁷

A gazdaságok kategóriái a földnagyság alapján	1951		1952	
	A hitelben részesülők száma	A gazdaságok számára nyújtott ezer zl. hitel	A hitelben részesülők száma	A gazdaságok számára nyújtott ezer zl. hitel
2 ha-ig	11 221	3 242	7 003	1 778
2–5 ha	23 202	6 049	16 601	3 906
5–9 ha	36 763	9 947	27 473	7 386
9–15 ha	16 839	4 445	12 352	4 007
több, mint 15 ha	738	249	572	360
Osszesen	88 763	23 932	64 001	17437

25 A lengyel mezőgazdaságnak a kontraktáció, valamint az egyszerű integrációs formák alapján való rekonstrukcióját Augustyn Was már idézett könyve alapján már bemutattuk. *Augustyn Was: Proces socjalistycznej rekonstrukcji rolnictwa Polskiego. w latach 1971–1975.* i. m.

26 Ezen kérdésekre vonatkozóan lásd a korábbi analízisek 7–8–9–10 és 11-es lábjegyzeteit.

27 *Adolf Dobieszewski: Społeczno-polityczne problemy wsi wielkopolskiej w latach 1945–1970.* Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza. Warszawa, 1973. 347. oldal. Lásd a 149. oldal, 24. táblát.

A 13. táblázat adataiból láthatóan az egészen kis gazdaságok esetében a tőkeigények mérsékeltek, azonban az 5 hektáros kategóriától számítva a termeléshez szükséges tőkeigény növekszik, és a 9 hektáros gazdaságok gyakorlatilag már csak kis mértékben igénylik a falusi hitelkasszák támogatását.

Mint ahogy említettük, a szövetkezetek és így a hitelkasszák mellett elsősorban a „Verein” jellegű közösségek és egyletek jelentősége igen nagy, német hatásként a lengyel falun.

14. TÁBLÁZAT

*A mezőgazdasági és falusi asszonykörök fejlődése
a Poznani vajdaságban az 1957–1969-es években*²⁸

Évek	A körök száma		A tagok száma	
	mezőgazdasági körök	gazdasszonyi körök	mezőgazdasági körök	gazdasszonyi körök
1957	1 647	366	49 000	6 100
1961	2 373	877	67 319	17 739
1966	2 792	2 294	104 393	67 971
1969	3 139	2 881	116 310	101 055

Így az egyszerűbb szövetkezeti fajták, majd pedig a „Verein”, egylet jellegű társulások rohamos terjedése figyelhető meg Lengyelországban a Poznani vajdaságban az ötvenes években. Az egyszerűbb szövetkezeteken és hitelszövetkezeteken túl az egylet jellegű társulásokat nemcsak azért említjük, mert ezek átmeneti fázisként szolgálhattak a teljes szövetkezeti szektor felé, hanem azért is, mert németes hatásként az egyleti élet és annak politikai kultúrája sokkal fejlettebb volt a lengyel falun, mint például Magyarország esetében. Így a mezőgazdasági körök, valamint a falusi háziasszonyok (Kola gospodyni wiejskich) körei ugyancsak elterjedtek voltak, továbbiakban a falusi fiatalok társulásainak a legkülönbözőbb formái, melyeknek egyik halvány magyar analógiája pl. a Kalot. Léteztek még olyan falusi egyleti és szervezeti formák, mint a népies „Wici” (kötelékszervezet) vagy pl. azt kell megemlítenünk, hogy a 60-as és 70-es években a lengyel falvakon még véletlenül sem léteztek KISZ-szervezetek, hanem ott voltak a „Zwiazek Mlodziezy Wiejskiej”, a falusi fiatalság egyletei, illetve egylete, mely szemben a magyar KISZ-szel magába tömörítette mind a városi, mind pedig a falusi fiatalságot.

Az 50-es években Dobieszewski adatai alapján is látható, hogy már ekkor is léteztek a sajátos egyszerűbb szövetkezeti formák és azok ad hoc jellegű munkatársulásai a fokozatos szövetkezés elvével egyetemben.

15. TÁBLÁZAT

*A leggyakoribb egyszerű szövetkezeti fajták*²⁹

Az egyszerűbb szövetkezeti fajták	Az egyesülések száma
Kölcsönös segítségi csoportok az aratás idején	284
Rét- és kaszálóművelési közösségek	370
Művelési társulások	382
Talajjavítási csoportok	880

Elsősorban a kisebb gazdaságok tömörülnek mezőgazdasági termelőség-szövetkezetekbe, és ezzel egyidőben a közepes birtokstruktúra kialakítása esetében ezen gazdaságok körében láthatjuk a termelőség-szövetkezeti mozgalom terjedését – például Dobieszewski adatai alapján a Poznani vajdaságban, de országos méretekben is.

16. TÁBLÁZAT

*Az egyes gazdaságok kategóriájának szövetkezetesítettsége a Poznani vajdaságban*³⁰

A gazdaságok kategóriái nagyságuk szerint	Poznani vajdaság 1950. XII. 1. állapot	Egész Lengyelország 1950. XII. 1. állapot
2 ha-ig	10,2	14,5
2–5 ha	24,1	24,0
5–10 ha	50,0	41,0
10–15 ha	42,1	35,0
15–20 ha	17,1	13,0
20 ha felett	–	8,0

A kisebb gazdaságok kategóriája esetében a szövetkezetesítettség alacsonyabb, mivel ezek kétlaki ingázók, munkásparasztok, azonban elsősorban a 15 hektáros közép-gazdaságokig a szövetkezési hajlam igen jelentős. Más esetek tanúsítják, hogy elsősorban a közepes gazdaságok esetében figyelhető meg.

17. TÁBLÁZAT

*A termelőség-szövetkezetekbe tömörülő gazdaságok társadalmi összetétele, az 1950. XII. hó 1-i állapot alapján*³¹

A gazdaságok kategóriái nagyságuk alapján	Poznani vajdaság 1950. XII. 1-i állapot	Lengyelország 1950. X. 1-i állapot
2 ha-ig	4,4	9,4
2–5 ha	6,6	18,8
5–10 ha	64,3	60,7
10–15 ha	23,4	10,4
15–20 ha	1,3	0,5
Több, mint 20 ha	–	0,2

29 *Adolf Dobieszewski*: i. m. 187. oldal, 38. tábla.

30 *Adolf Dobieszewski*: i. m. 129. oldal, 19. tábla.

31 *Adolf Dobieszewski*: i. m. 130. oldal, 20. tábla.

Főleg a kényszerszövetkezesítésre utaló adatok arról tanúskodnak, hogy elsősorban a közepes méretű üzemek birtokosai léptek be addig a termelőszövetkezetekbe.

18. TÁBLÁZAT

*A kényszerszövetkezesítés az 1952-es és 1953-as években*³²

A gazdaságok nagyságának kategóriái	A szövetkezetben tömörültek száma	A szövetkezeti szülőszervezetek százalékos száma
2 ha-ig	393	3,0
2–5 ha	691	5,3
5–10 ha	8 827	67,2
10–15 ha	2 997	22,8
15–20 ha	222	1,7

Nagylengyelország és a Poznani vajdaság területére vonatkozóan a továbbiakban is dokumentált, hogy a kisebb birtoktestű és kevesebb munkáskézettel rendelkező paraszti háztartások az egyszerűbb szövetkezeti fajtákba tömörülnek, ugyanakkor a nagyobb gazdaságok hajlamosak a termelőszövetkezetekbe belépni.

19. TÁBLÁZAT

*A termelőszövetkezetekben tömörült családtagok és családok 1960. XII. 31-én*³³

A családok tagjainak száma	A tsz-ek száma és a benne tömörülő tagok		A tsz-ek és a benne tömörülők száma	
	alacsonyabb típusok	magasabb típusok	alacsonyabb típusok	magasabb típusok
5-ig	6	18	–	–
6–7	17	30	–	–
8–9	18	34	17	15
10–15	53	49	73	85
16–20	58	12	52	29
Több mint 20	132	5	142	17

A korai szövetkezeti formákkal párhuzamosan alkalmazott beadási rendszer és a termelőszövetkezeti üzem néhány sajátossága

A horizontális szerkezeti forma és elsősorban a termelőszövetkezetek propagálásának korszakában az egyéni parasztnak számára a beadási rendszert alkalmazták a lengyel falun. A beadásra vonatkozóan Dobieszewskinél található adatokat.

32 *Adolf Dobieszewski*: i. m. 146. oldal, 23. tábla.

33 *Irena Lawniczak*: *Rolnicza spółdzielczosc produkcyjna w Wielkopolsce w latach 1949–1974*. PWN. Warszawa–Poznan. 1977. 142. oldal, lásd a 64. oldal 17. tábláját.

20. TÁBLÁZAT

Az önkéntesen beszolgáltatott gabona Poznan vajdasági szintje a felvásárolt gabona mennyiségével összevetve³⁴

A gazdaságok kategóriái nagyságuk szerint	A gazdaságok száma, melyek deklarálták a kötelező beadást	A deklarált beadott gabona ezer tonnában	Átlagosan egy gazdaságra eső kg gabona	Százalékos arány a vajdasági felvásárláshoz képest
0-3 ha	20 953	7 300,0	487	2,2
3-5	18 631	7 770,6	975	3,8
5-10	47 468	56 087,3	1754	17,7
10-15 ha	28 731	59 449,6	3468	21,2
Több mint 15 ha	15 509	54 505,7	6760	22,3
Együttes összeg	131 292	185 113,2	2408	67,2

A 20. táblázat adatai alapján láthatjuk, hogy elsősorban a nagyobb gazdaságok voltak képesek beadási kötelezettségeiknek eleget tenni, de más adatok alapján is látható, hogy a kisebb gazdaságoknak külön terhet jelentett a beadási kötelezettség teljesítése.

21. TÁBLÁZAT

A beadási kötelezettségeiket teljesíteni nem tudó gazdaságok³⁵

A gazdaságok kategóriái a birtoknagyság alapján	A beadási kötelezettségeiket nem teljesítő gazdaságok	A nem teljesítők arányszáma a beadási kötelezettségre kötelezettek százalékához viszonyítottan
3 ha-ig	26 500	46,9
3-5	12 148	45,4
5-7	7 319	27,4
7-10	5 801	14,2
10-15	2 250	7,6
Több mint 15 ha	963	7,5
Osszesen	54 945	28,5

A 21. táblázat alapján is látható, hogy elsősorban a kisebb gazdaságok számára jelentett külön problémát a beadási kötelezettség teljesítése, és ezt ezek gyakran megtagadták.

Így a korai mezőgazdasági szervezés esetében a horizontális integráció és a termelőszövetkezeti mozgalom jelentkezése dokumentálható, mielőtt a lengyel mezőgazdasági termelés végérvényesen áttért volna a szerződéses termelői rendszerre. Elsősorban Lawniczak könyve alapján azon általános tendenciát jelezzük – ami érvényes volt más „szocialista” országokban is, hogy nevezetesen a termelőszövetkezetekben elsősorban a növénytermelés számára kedvezőbbek a feltételek, és az állattárolomány sűrűsége a közös szövetkezeti szektorban kisebb.

34 *Adolf Dobieszewski*: i. m. 156. oldal, 27. tábla.

35 *Adolf Dobieszewski*: i. m. 166. oldal, 31. tábla.

22. TÁBLÁZAT

*A termelőszövetkezeti termelésben a növénytermelés és állattartás részesedése %-ban 1960–1974 között*³⁶

Évek	Növény	Allat	Mellékes	Évek	Növény	Allat	Mellékes
1960	66,9	23,8	9,3	1969	62,5	34,0	2,9
1961	67,6	25,3	7,1	1970	58,7	38,0	3,3
1962	70,0	23,1	6,0	1971	54,4	39,1	6,5
1963	68,3	26,7	5,0	1972	43,6	43,6	10,1
1964	–	–	–	1973	39,9	44,8	15,3
1965	75,1	26,5	2,0	1974	31,4	50,2	18,4
1966	67,5	29,4	3,1				
1967	67,7	29,5	2,8				

A 22. táblázatban is a kezdeti fokozatban az extenzív növénytermelés dominál, csak az idő előre haladtával növekszik az állatállomány és az állatsűrűség a termelőszövetkezetekben.

A lengyel szövetkezési mód: a manufakturális, szerződéses, kontraktációs rendszer és az egyszerű szövetkezeti formák kialakulása

Gomulka fellépésének korszakáig Lengyelország egyes területein a horizontális termelőszövetkezeti integráció – a fokozatos szövetkezés elvével együtt – a kötelező beadás rendszerével együttesen megfigyelhető volt.³⁷ Így a kezdeti korszakban is láthattuk azon egyszerűbb szövetkezeti fajtákat, melyek később a kontraktációs időszakban váltak általánossá az ad hoc jellegű kölcsönös faluközösségi munkakalákkal egyetemben. Továbbiakban vertikális integráció alakulhatott ki nemcsak az egyes specializált termelők, hanem az egyéni termelők és termelőszövetkezetek, valamint állami gazdaságok között is.³⁸ E fejlődés további mozzanata, hogy a magántermelőkön túl a 70-es években a termelőszövetkezeti egységekre vonatkozóan is alkalmazták a szerződéses árutermelést és kihelyezéssel szerződéses viszonyt.

36 Irena Lawniczak: i. m. 118. oldal, 36. tábla.

37 Lengyelországban lényegében Gomulkának a politikai színpadra való lépésével dönt el végérvényesen, hogy nem lesz teljes kollektivizáció. Így analógiaként említhetjük, hogy a lengyel parasztok körében is létezett a csajkarendszertől való félelem (ami a kifejezést illeti) – a magyar parasztság meghatározásához hasonlóan – mint ahogy terepmunkáink alapján meggyőződhattünk.

38 Az egyéni gazdaságok, valamint a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok közötti integrációra vonatkozóan lásd a 6. és 7. sz. lábjegyzet irodalmát, majd kontraktációs piacrendszerre vonatkozóan lásd a 10. sz. lábjegyzet irodalmát.

23. TÁBLÁZAT

*Az egyéni gazdák, mezőgazdasági körök
és a termelőszövetkezetek kontraktációs termelése*³⁹

A tulajdon formái	1961	1965	1970	1973
Az egyéni gazdák a mezőgazdasági körök tagjaival együtt	16,4	24,1	39,8	41,3
Tsz-ek	23,9	44,8	62,6	67,9

A 23. táblázatból látható, hogy a kontraktációs termelés eszközeivel a mezőgazdasági piaci termelés fokozatos növekedése figyelhető meg.

Így az eddigiekben felvillantott kontraktációs termelési és felvásárlási rendszerrel együtt alakult ki a lengyel mezőgazdaság azon szerkezete, mely elsősorban a magángazdaságok termelésén alapszik, azonban ezek a későbbiekben specializált termelőkként a mezőgazdasági körökbe belépve eszközökhöz juthattak hozzá és termékeiket ezek közvetítésével is értékesíthették. Ezen gazdaságok és a mezőgazdasági körök keretében specializált termelői társulások alakulhattak ki, elsősorban a géphasználati közösségek formájában. Ugyanis ezen gazdák elsősorban a mezőgazdasági körök segítségével juthattak hozzá eszközökhöz, melyeket a német „Maschinenringen”-ek elvének megfelelően üzemeltették ad hoc jellegű munkatársulások segítségével.⁴⁰ Így ezen kontraktációs rendszer és géphasználati közösségek, valamint a jogilag megszervezett kontraktációs piac eredményeként a lengyel agrárközgazdászok a már említett mezőgazdasági rekonstrukcióról értekeztek. Augustyn Wos adatai alapján elsősorban a kisebb gazdák voltak arra kényszerülve, hogy belépjenek a mezőgazdasági körökbe, a „Kólka Rolnicze”-ékbe.

24. TÁBLÁZAT

*Az egyes birtokkategóriák gyakorisága
a mezőgazdasági körökben Lengyelországban a 70-es években*⁴¹

A gazdaságok kategóriái nagyságuk szerint	Százalékos részesedésük a mezőgazdasági körökben
40 ha-ig	57,2
41–100 ha	22,1
101–200 ha	13,1
201–300 ha	4,4
300 ha-nál nagyobbak	3,2

A 24. táblázat adatai alapján elsősorban a kisebb gazdaságok léptek be a mezőgazdasági körökbe. További adatok is azt bizonyítják, hogy az egyéni, de specializált termelők és a Kólka Rolnicz-ék között integráció alakulhatott ki, így a növényterme-

³⁹ Irena Lawniczak: 103. oldal, 30. tábla.

⁴⁰ Az ad hoc jellegű munkaartyelek lengyel előfordulására vonatkozóan lásd a 4. sz. lábjegyzet irodalmát.

⁴¹ Augustyn Wos: i. m. 73. oldal.

létre vagy állattartásra specializált gazdaságok között, azonban alapvetően az integrációra okot adó tényező a géptársulások és géphasználati közösségek. Augustyn Wosnak a lengyel mezőgazdasági termelés rekonstrukciójára vonatkozó már idézett munkájában a növénytermelői és állattenyésztői társulások is kialakulhatnak, azonban a társulások alapvető célja a géphasználati közösségek létrehozása. Ezt bizonyítja a következő táblázat is.

25. TÁBLÁZAT

*Az egyszerű mezőgazdasági szövetkezők, kooperációk.
A társulásban résztvevő gazdaságok száma
és művelési területeik⁴²*

Meghatározás	Átlag	Növény- termelői közösségek	Állattenyésztő közösségek	Növény- és állattenyésztői társulások	Géphasználati közösségek
<i>A közösségekben társult gazdaságok</i>					
átlagban	41 773	14 294	6 219	2 272	18 988
ezekben termelői tevékenységet űznek	33 543	10 623	4 044	1 931	16 945
<i>A társult gazdaságok művelési területe ha-ban</i>					
átlagban	352 452	112 163	43 633	22 274	174 382
mezőgazdasági művelés alatt (átlag)	72 740	37 671	14 179	14 221	6 669
mezőgazdaságilag használható terület	70 463	36 709	13 544	13 832	6 378
az egy közösségre jutó areal: ha	6,54	11,51	7,38	21,29	1,27
az egy társult gazdaság nagysága	8,43	7,85	7,02	9,80	9,18

A 25. táblázat adatai alapján is látható, hogy a mezőgazdasági körökbe tömörült termelők között a növénytermesztői és állattenyésztői specializáció kialakult és körükben leggyakrabban a géphasználati közösségek jelentkeznek. Ugyanakkor – pl. Ozdowski adataiból látható – a növénytermelés és állattartás esetében is megfigyelhetők a termelői társulások, azonban ezek körében is a leggyakoribbak és a legfontosabbak a géphasználati társulások és tömörülések gépkörök formájában.

42 Augustyn Wos: i. m. 91. oldal, 4. sz. tábla.

26. TÁBLÁZAT

*A mezőgazdák társulásai, akiket 1973 és 1976 között
a faluközösségi ún. „gmina”-jegyzékbe felvettek⁴³*

Társulások fajtái	1973. X. 31-én	1974. X. 31-én	1975. XII. 31-én	1976. XII. 31-én
Társulások általában	4640	17 181	40 569	28 591
Termelői társulások általában	2429	6 364	10 746	8 560
Növénytermelői társulások és ebben:	1249	3 556	4 951	3 785
szántóföldi művelés	747	2 524	2 938	1 948
rét- és legelőtársulások	211	568	864	752
kertészeti társulások	119	311	600	601
zöldségtermelői társulások	172	163	467	484
Állattenyésztői társulások együtt és ebben:	1180	2 389	3 618	3 218
sertésenyésztői társulások	500	892	1 165	926
tejgazdasági társulások	66	183	311	320
vágómarha-tenyésztői társulások	225	598	817	596
juhtenyésztői társulások	75	232	573	637
baromfitartói társulások	304	377	525	617
Többágazatú társulások	–	419	2 177	1 547
Géptársulási közösségek	2211	10 817	29 823	20 041
A társulások általános száma	874,3			
Növénytermelői társulások	396,6			
Közös géphasználati társulások	1348,8			

A 26. táblázat adataiból is láthatóan a növénytermelés és az állattenyésztés területén is kialakulhattak egyszerűbb szövetkezeti társulások, azonban ezek között leggyakrabban a géphasználati közösségek.

Az egyszerű szövetkezeti formák propagálásának megvan a maga súlya a lengyel agrárstratégiában. Így a lengyel agrár-közgazdaságtani irodalomban vannak analízisek, hogy a kisebb, pl. a háztáji gazdaságok elsősorban a vertikális integráció eszközeivel illeszkednek be az agráripari termelésbe. Így ezen egyszerűbb kooperációs formákban nemcsak a vertikális integrációt propagálják – mely a kolhozmozgalom keretei között is megfigyelhető –, hanem a nyugati termelési társulások, a géptársulások, a „Maschinenringe” elvét is hirdetik ahol is az ad hoc jellegű munkatársulások esetében az egykori orosz mezőgazdasági „artyel” jellegű szövetkezése is megfigyelhető. Ezen szerzők azt is hangsúlyozzák, hogy az ilyen társulások révén a magánfarmerek mezőgazdasági ipari nyersanyagokat képesek előállítani, ami szintén az agráripari egyesülések szervezeti formáira emlékeztet. A nyugati agrártermelői szervezeti megoldások ellenére a „szocialistának” mondható szövetkezés és a horizontális integráció egyéb kisegítő elemei a lengyel mezőgazdaságban így alakultak ki.⁴⁴

43 Jerzy Ozdowski: Prosta kooperacja w gospodarce żywnościowej PRL. i. m. 1. sz. tábla.

44 A nyugati és keleti mezőgazdasági termelésben megfigyelhető integrációs formákra vonatkozóan lásd a 2. és 3. sz. lábjegyzet hivatkozásait.

TEMATIKUS IRODALOMJEGYZÉK

Családi termelés és üzem

BOLESŁAW STRUZEK: Proces społeczno-ekonomicznej rekonstrukcji wsi i rolnictwa. In: Osiągnięcia i problemy rozwojowe Polskiego rolnictwa. Materiały konferencji. Pod redakcją Augustyna Wosa. Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Lesne. Warszawa. 1975. 344.

Nyugati és keleti mezőgazdasági integráció

HENRYK CHOLAJ: Kwestia polityki rolnej i spółdzielczosci w Polsce Ludowej. Warszawa. 1970. PWE. 395.

HENRYK CHOLAJ: Redaktor: Rozwój integracji i kooperacji we współczesnym rolnictwie zagranicznym. Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Lesne. Warszawa. 1973. 239.

JERZY OZDOWSKI: Proste formy kooperacji w rolnictwie Niemieckiej Republiki Federalnej. Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy. 1974/1. 97–117.

CZESŁAW KOS: Gospodarka żywnościowa jako system. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej. 1980/4. 21–37.

A szerződéses, kontraktációs piac kialakítása (avagy a manufaktúris fázis)

EUGENIUSZ SACKIEWICZ: Cechy szczególne współczesnej kontraktacji produktów rolnych. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej. 1976/3. 23–28.

AUGUSTYN WOS–CZESŁAW KOS: Ekonomiczne związki rolnictwa z przemysłem żywnościowym. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej. 1976/2–2. 3–12.

ALINA MALGORZATA ZEGAR: Produkcja towarowa indywidualnych gospodarstw chłopskich. Zagadnienie Ekonomiki Rolnej. 1980/3. 38–54.

EUGENIUSZ SACKIEWICZ: Miejsce i znaczenie spółdzielczosci w przyszłej organizacji rynku rolnego w Polsce. Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy. 1980/1. 57–71.

Az egyéni gazdák és gazdaságok integrációja a mezőgazdasági körökkel és társadalmisított üzemekkel (állami gazdaságokkal és termelőszövetkezetekkel)

S. DYKA, T. ROMANOWSKI: Spółdzielczosc i rynek a rozwój rolnictwa. Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy. 1977/2. 17–29.

SLAWOMIR DYKA–JERZY OZDOWSKI: Podstawy teoretyczne i prawne prostych form kooperacji oraz ich miejsce i rola w rozwoju rolnictwa. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej. 1978/1. 33–51.

MARIAN SWIETLIK: Spółdzielnie Kółek Rolniczych w społeczno-ekonomicznych przekształceniach gospodarki rolnej w gminie. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej. 1980/2. 70–83.

TADEUSZ ROMANOWSKI: Spółdzielczosc rolnicza a ewolucja indywidualnej gospodarki rolnej. Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy. 1978/3. 31–51.

BOLESŁAW STRUZEK: Rola spółdzielczosci rolniczej w przeobrazeniach strukturalnych rolnictwa. Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy. 1979/3. 27–39.

TADEUSZ MACIOLEK–LESZEK WINEWSKI: Rozwój sektora uspołecznionego w rolnictwie Polski. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej. 1981/1. 72–99.

Egyszerű szövetkezeti fajták, „ad hoc” társulások

CZESŁAW FARKOWSKI: Rozwój spółdzielczosci wiejskiej Kółek Rolniczych i prostych form kooperacji w rolnictwie Polskim. In: Rolnictwo w trzydziestolecie Polski Ludowej. Redaktor: Franciszek Kolbusz. Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Lesne. Warszawa. 1974. 386.

JERZY OZDOWSKI: Proste formy kooperacji w rolnictwie Polskim. Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy. 1975/1. 31–35.

JERZY OZDOWSKI: Prosta forma kooperacji żywnościowej PRL. Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Lesne. Warszawa. 1978. 102.

JERZY OZDOWSKI: System kooperacji produkcyjnej w rolnictwie polskim w latach siedemdziesiątych. Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy. 1979/4. 43–55.

FRANCISZEK TOMCZAK: Doświadczenia kooperacji jako nowej formy organizacji rolnictwa chłopskiego w Polsce. *Wies i Rolnictwo*. 1987/3. 68–81.

A egyszerűbb szövetkezeteknek termelőszövetkezetekké való átalakítása

JANINA CZYSZKOWSKA-DABROWSKA: Group forms of farming in Polish agriculture. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*. 1976/2. 87–98.

A mezőgazdaság „rekonstrukciója”

AUGUSTYN WOS: Proces socjalistycznej rekonstrukcji rolnictwa Polskiego. Postęp w latach 1971–1975. *Książka i Wiedza*. Warszawa. 1976. 151.

A kis gazdaságok integrációja. Búcsú a termelőszövetkezesítéstől

JAN PIECHOTA: Zespoły rolników w przeobrażeniu wsi i rolnictwa. *Wies i Rolnictwo*. 1980/3. 113–127.
JANINA CZYSZKOWSKA-DABROWSKA: Doświadczenia związane z rozwojem prostych form kooperacji w rolnictwie. *Wies i Rolnictwo*. 1980/2. 47–61.

A lengyel Csajanov-analízis

WŁADYSŁAW ADAMSKI: Chłopi i przyszłość wsi. Podstawy, dążenia, aspiracje. *Książka i Wiedza*. Warszawa. 1974. 299.

JULIAN BARTYS: Kółka Rolnicze w Królestwie Polskim. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza. Warszawa. 1974. 374.

STEFAN OCHOCINSKI: Redaktor: Wielkopolski system spółdzielczości kredytowej. PWN. Warszawa–Poznań. 1985. 397.

ADOLF DOBIESZEWSKI: Społeczne i polityczne problemy wsi wielkopolskiej w latach 1945–1970. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza. Warszawa. 1973. 347.

IRENA LAWNICZAK: Rolnicza spółdzielczość produkcyjna w Wielkopolsce w latach 1949–1974. PWN. Warszawa–Poznań. 1977. 142.

JERZY OZDOWSKI: Prosta kooperacja w gospodarce żywnościowej PRL. Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Lesne. Warszawa. 1978. 102.

AUGUSTYN WOS: Proces socjalistycznej rekonstrukcji rolnictwa Polskiego w latach 1971–1975. *Książka i Wiedza*. Warszawa. 1976. 151.

ADAM WYDERKO: Czynniki ludzkie w rolnictwie chłopskim. Problemy demograficzne, zasoby siły roboczej, stosunki pracy. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza. Warszawa. 1973. 288.

ZOLTÁN TAGÁNYI

POLISH AGRICULTURE AND CHAIANOV

Everything, even the formation of cooperatives was going by orders from Moscow in the former Eastern bloc. But resistance also started very early against this centralized movement. The first wave of resistance appeared in Poland – which did not fully introduced these measures – and later the Hungarian and former Yugoslavian agricultural policies followed. In the case of the later, large cooperatives and agro-industries formed a contracted liaison, in other words a “home gardening segment” of farmers. This vertical, spontaneous and self-organized cooperation was propagated in the 1920s by the Soviet agrarian economist Chaianov, who reconsidered the basic principles of farming. A later example of this was the Polish agricultural system in the 1970s and 80s. After the Second World War, Polish policy was restrained concerning the treatment of cooperatives and was more in favor of the spontaneous methods of Chaianov. This practice of a vertical integration, according to Hungarian and Yugoslavian analogy, was put into practice instead of a Soviet horizontal integration. Polish reasoning was that the horizontal integration of collective farming is not the only possible solution. The vertical integration of small farms, cooperatives and agricultural co-operations (“Kólka Rolnicze” in Polish) through contracts with self organized cooperatives for the use machinery (as seen in the Western European example of “Maschinenringen”) and later with simple forms of cooperation (“proste formy kooperacji” in Polish) will bring the same results as collective farms. This idea was turned into a national ideology and propaganda by the Polish “party” who were arguing for a smallholder type of agriculture. These endeavors have become part of the agricultural history of Eastern Europe by today.

KÖZLEMÉNYEK

CSOMA ZSIGMOND

„...[ZU^EKSEGES-IS VOLT ERRE NÉZVE ILY KO^ENYVET VALAHA MAGYARI NYELVEN IRNI,...”¹

(A XVI–XVII. századi nyomtatott magyar nyelvű haszonkertészeti ²
szakirodalom kialakulása)

*„...nem ketlem, hogy találkoznak efféle dongó csípő fűnyogok,
a kik itéletekkel, éles nyelvekkel, mardojni fogják az én munkáchkámat.
De a kinek nem tetszik (eddig ilyen sem volt az Magyar nyelven)
c/finállyon jobbat, s-nem irégylem a jámbornak.
Én a közönfészes jóért igyekeztem munkálodnom”.³*

Az ország nyugati és keleti felében, a töröktől mentes területen a nyugat-európaihoz hasonló-
ságot mutató fejlődés következett be, ami a saját, földesúri kezelésben tartott árutermelő ma-
jorságok kiépülésében is megmutatkozott. Ez a fejlődés a piacra termelést is, és önellátási fo-
lyamatot is jelentett. Nagy jelentőségre tett szert az önálló gazdálkodásban a kertkultúra, amit
a kertészkedő nagyasszonyok tovább fejlesztettek. Felértékelődött így a külön jövedelmet
(zöldség- és gyümölcsstermesztés) és a viszonylagos szabadságot jelentő kertkultúra, mert az a
jobbágytelek rendszerétől független, szorgalmi földön kedvező gazdálkodási és adózási felté-
teleket biztosított. A magyar nagyasszonyok gyümölcs- és zöldségkölteményeikkel verse-
nyezve kedveskedtek a bécsi udvarnak,⁴ versengtek egymással a szebb és pompázatosabb vi-
ragok küldésében is. A késő reneszánsz, kora újkori kertkultúra és kertművészet ebből fejlő-

- 1 Nadányi János erdélyi református lelkész kevésbé ismert kertészeti szakkönyv-fordításában fogal-
mazta meg ezt a gondolatot 1669-ben. *Nadányi János*, 1669. Kerti dolgoknak le-írása. Négy köny-
vekben rendezett bé-foglaltatott: Mellyek koezzuel az elsoe A KERTEKNEK Gondvifelését, ékeji-
tését, és fok rend-béli titkait mutattya eloenkben: az harmadik kerti holmiknek orvos hafznait rendre
írja ki: a negyedik a' kerti holmiknek parajoknak, gyoekereknek, gyuemoelcsoeknek, fzoeloeeknek,
bornak és hufnak gyoenyoeueséges állapotban meg-tartáfoknak módgyát fejtegeti. Magyarra penig
fordittattak és fok helyeken továbbra-is értelmeffebben magyaráztattak. Kolozsvár. Technikai okokból
az „ö” és „ü” értelmű „o” és felette „e”, illetve „u” és felette „e” betű helyett „oe” és „ue” karaktert
használok, jelezve az eredeti szöveg betűhasználatát.
- 2 Haszonkertészetnek, a korabeli szóhasználatnál azt értjük mi is, ami a kertészeti termesztés emberi
fogyasztásra történő tevékenységét jelenti, vagyis a zöldség-, a fűszer-, a gyümölcsstermesztést. Nem
tartozik ebbe a fogalomba a dísz-, a gyógynövénystermesztés és a díszparkok fajtáinak létesítése,
fenntartása.
- 3 *Lippay János* 1664. II. CCCVIII. 243–244. Nem nehéz párhuzamot húzni Beythe András majd há-
romnegyed évszázaddal korábbi magyaryelvű előszavával, aki hasonló megokolásból ajánlotta, ha-
sonló módon, a jobbat íróktól tanulni vágyva, füves könyvét. *Beythe András* 1595. előszó. Egyéb-
ként Lippay János következetesen nem említette ezt a füveskönyvet.
- 4 *Takács Sándor* 1917. 359–360.

dött ki, és a XVIII–XIX. században is éreztette hatását. A dinnyeszüret, a hagymás virágok nyílása valóságos népiünnepélynek számított a XVI–XVII. században.⁵ Az első füveskönyvek számos zöldség-, fűszernövényt, kerti gyümölcsöt rendszereztek és használatukat rögzítették.

Az ún. orvosi kertek nyugat-európai mintára készültek Magyarország révén Erdélyben is. Alaprajzaik az oxfordi botanikuskert egykori mintaképét hirdetik.⁶ A XV. század közepétől a reneszánsz és különösen a könyvnyomtatás révén, az ókori klasszikusok természettudományi munkáinak újrafelfedezése áthatotta az európai, majd a magyarországi és az erdélyi tudományosságot. A növényekkel foglalkozó munkákban még Arisztotelész nyomán Theophrasztosz rendszere figyelhető meg, aki elsősorban a megjelenésük, gazdasági hasznuk vagy más megkülönböztető jegyeik alapján csoportosította a fákat, cserjéket, félcserjéket, lágyszárúakat, vadonnövényeket, termesztett növényeket, gabonaféléket, hüvelyeseket, szántóföldi, vízi, örökzöld, lombhullató, tüskés növényeket. A XV. század végének, a XVI. század elejének kimagasló három protestáns botanikusa Otto Brunfels (1488–1543), Hieronymus Bock (1498–1554) és Leonhart Fuchs (1501–1566) volt. Munkásságuk meghatározó az európai botanikára és a füveskönyvekre, de később pl. Adam Lonicerus (1527–1586) füveskönyvére is, ami 1557–1583 között hűsz kiadást ért meg, vagy Matthiolus (1500–1577) könyvére, amely 1554–1744 között több, mint 60 kiadást ért meg. Eredményesen tevékenykedett Dodonaeus (1517–1588) és Lobelius (1538–1616) is, akiknek viszont barátja volt a Nyugat-Magyarországon kutató Charles de L’Ecluse, vagyis Carolus Clusius (1526–1609). Dodonaeus 1574-ben II. Miksa császár háziorvosa lett Bécsben, ahol Clusiussal találkozott is, aki 1573-tól átvette a császár kertjeinek felügyeletét, majd II. Rudolf szolgálatában is megmaradt. Az alpesi flórát tanulmányozva, többek közt a Ranunculust ismét elterjesztette ebben a térségben, majd 1587-ben végleg elhagyta Bécset.

A nagyhatású botanikai munkásságot az is jelzi, hogy pl. Fuchs növényábráit 1774-ig átvették Angliában, Antwerpenben, Franciaországban. Sőt Fuchs *Commentarius de stirpium historia* című 1542-ben megjelent munkája már a szegedi ferences zárda kolostori könyvtárában is megvolt.⁷ Herbáriumok, füveskönyvek Európában a XV. század harmadik negyedétől jelentek meg, és a XVI. század végéig a magyarországi, illetve a magyar növényanyagot is méltó időben tették közzé. 1472-ben Kölnben, 1477-ben Párizsban és Rouenben, Bruxellesben, 1478-ban Londonban, Velencében, 1481-ben Rómában, 1484-ben Mainzban, 1500-ban Strasbourgban, 1533-ban Frankfurt/am Mainban, 1536-ban Antwerpenben, 1538-ban Firenzében, 1542-ben Baselben, 1562-ben Prágában, 1569-ben Sevillában, majd 1578-ban Berlinben és Kolozsváron Melius Péter, 1583-ban pedig Németújváron és 1584-ben Antwerpenben Clusius pannóniai flórákönyve, 1588-ban Nápolyban egy másik, 1591-ben Nagyszombaton Pécsi Lukács erkölcsbotanikai könyve, 1595-ben Németújváron (Güssing) Beythe András füveskönyve jelent meg. Melius munkája, mint az első nagyhatású magyarországi füveskönyv azonban kevésbé ismert Európában.⁸ Pedig Melius egykori iskolatársa volt Beythe Istvánnak, aki Clusiust kísérte el pannóniai kutatóútjain. Így sikerült azonosítania a Clusius által gyűjtött növényeket. A Beythe István által rögzített népi növénynevek azok, amelyek ezeknek a nö-

5 Takács Sándor 1934.

6 Összefoglalóan: Stirling János 1996. 76–88. *Uő*: 2008.

7 Bálint Sándor 1983. 37, Stirling János 1996. 120. *Uő*: 2008.

8 Gondolok itt: K. Magdefrau: *Geschichte der Botanik. Leben und Leitung großer Forscher.* Stuttgart 1970, W. L. Schreiber: *Kreuterbücher des XV. und XVI. Jahrhunderts.* München 1924., M. Möbius 1937.

vényeknek az első említései, és bekerültek a Tabernemontanus-féle, a füveskönyvek sorát lezáró könyvbe.⁹

Melius Péter kolozsvári Herbáriuma, az első magyar nyelvű természettudományi kézikönyv 1578-ban jelent meg. Számos erdélyi etnobotanikai jellegű megfigyelést is tartalmaz. Emellett 300 középkori betegségnevet és 1500 középkori receptet, javasolt gyógymódot is leír. Mind az orvostudomány, a gyógyszerészet tudomány, a mezőgazdaság-tudomány, a néprajz, a nyelvészet, valamint a botanikatörténet szempontjából jelentős munkának számít a közép-európai térségben Melius könyve. A prédikátor Melius a teológiai harcokban a középutat képviselte, a lutheri irányzattal ifjú korában szakított, de az unitáriusok radikálisabb nézetével is szembehelyezkedett. Figyelme fokozatosan a növényvilág és a népi gyógyászati eljárások felé fordult Fraxinus Gáspár hatására, aki számos főúri családban gyógyított, orvosa volt pl. Erdődy Péternek, de Oláh Miklós esztergomi hercegprimásnak is. Ugyanakkor ő már ismerte Matthiolus füveskönyvét is, amit valószínűleg Bécsben vásárolt meg.¹⁰ A kolozsvári Herbárium ennek ellenére nem tudományos, hanem népszerűsítő munka, a könyvben szereplő növények 99%-a gyógynövény volt. Számtalanszor ad hangot annak, hogy megelégedte az ókori botanika nem tartható tanításait, ezért óvatosságra int, mint pl. a hunyorról, Helleborus-sal kapcsolatos tanácsaiban. Ami azért is fontos, mert az erősen mérgező növény felhasználásától óvta olvasóit. Columellára és Pliniusra utalva írta elítélően, hogy „*mint egy agg bábák wrasolnak*”. A prédikátor babonáságot elutasító magatartása mutatkozik meg akkor is, amikor azt írta, hogy a bábák azt hazudják, hogy boszorkányok, az éjjeli rettegés csak a balhafüvel és csengőfüvel üzhető el. A gyógynövények felhasználása, egyesek elutasítása vagy esetleg a bábák által még közkezen forgó receptek és módszerek elleni nyílt küzdelem ezek veszélyessége és a nagyszámú szerencsétlenség miatt alakulhatott ki.

Melius a széles néprétegeknek szánta munkáját, mert „*az mi Országunkban Orvos Doktorok és Patikák nem igen vadnak*”.¹¹ Így a magyarországi füveskönyvekben is a XVI. században az orvosbotanikai szempont dominált, hasonlóan az európai szakirodalomhoz. Nem véletlen, hogy 1595-ben Beythe András a füveskönyvében annak adott hangot: „*Tiztöllyed az Orvost az szikseghert*”. Pécsi Lukács pedig 1591-ben megjelent erkölcsbotanikai könyvében egyenesen a „*lelki fiúes kertről*” beszél, amit nem gyógyfüvekkel, orvosokkal vagy gyógyító bábákkal, hanem erkölcsi tartással és szüzi tisztasággal lehet megszerezni. Bár Pécsi ismerte az általa leírt virágokat, hiszen könyve előszava szerint a nagyszombati háza melletti virágos- és füveskertben írta erkölcsbotanikai könyvét, de a virágokkal különböző erkölcsöt és magatartást jelenített meg, mintegy példabeszédet tartva a fiatal keresztyén lányoknak. A könyv előszavában azt írta: „*Azért ez írásban is semmi egyéb ninchen jambor föl nevelésre való dolgoknal, melyre szep virágokhoz vannak hasonlítatva, és arany ezüst fonalhoz, es egyeb színyü selyemekhez, ugy hogy egy szep lelki tistesseges természetit az mennire ide eleg volt, elő hoztam, hogy az kic olvassac, az virágoknac ü mivoltoc essekben ituán, mindgyarast az io erkölchrül, melyet peldaz, inkab meg emle kezene*”.¹²

A nagy mecénás és késő reneszánsz protestáns főúr, III. Batthyány Boldizsár szalónaki, rohondi várkertje, németújvári uradalma és várkertje nemcsak a virágpompát kedvelő főuraknak nyújtott újdonságot,¹³ hanem a vallásüldözött Clusiusnak, az Európa-hírű botanikusnak is

9 Tabernaemontanus, J. Th. 1588–1591.

10 Melius Péter 1978. 26.

11 Szilády Zoltán 1907. 180.

12 Peechi (Pécsi) Lukács 1591. szeptember 29-én írta e sorokat.

13 Bobory Dóra 2005. 922–944., Uő: 2006. 65–73., Csoma Zsigmond 2006. 73–81. Batthyány kertjében a paprika is, már mint dísznövény megjelent.

menedéket nyújtott, aki Beythe István udvari lelkésszel, a magyarországi protestantizmus református irányzatának kialakítójával az első képes, metszetekkel ellátott pannóniai flórakönyvet is megjelentette számos haszonkertészeti növény leírásával és ábrájával 1583-ban Németújváron, a mai burgenlandi Güssingben.¹⁴ Beythe fia, András pedig 1595-ben híres füveskönyvét is megjelentette szintén zöldség, fűszer- és gyümölcs kerti növények leírásával,¹⁵ amely a Melius Juhász Péter debreceni református lelkész 1578-ban Kolozsvárott, Heltai Gáspár evangélikus prédikátor özvegy feleségénél megjelent Herbáriumára támaszkodott.¹⁶ Kertészeti növényeket, azok gyógyhatásait ismertették hasznaikkal, egyben a szószékekről is hirdette azokat.¹⁷

1591-ben jelent meg Pécsi Lukács nagyszombati jezsuita, Lucas Martini német nyelvű művének 1581-es prágai kiadása alapján készült könyvfordítása: *Az Keresztyén Szvzeknek Tiszteséges koszoróia* címmel. A félig erkölcsi-erkölcsbotanikai munka sorban a második, amely nyomódúcokkal készült növényábrázolásokkal jelent meg Magyarországon. Leírt húsz olyan növényt, amelyek ma is ismertek, és tulajdonságaikat az emberi jó és rossz tulajdonságokhoz hasonlítja. Arra kéri a szüzeket, hogy ezekből a virágokból koszorút kössenek és felékesítve magukat a virágok szép és jó erényeit vegyék át. A címlapképen egy geometrikus, reneszánsz virágágyások övezte kertben középen ül Márta kisasszony vagy asszony és kétoldalt két testvére vagy fia, Lackó és Imre. Lackó falovacskán lovagol, lába közé véve a rúdon lévő lóra hasonlító fájátéket, Imre a komolyabb és szelidebb idősebb gyerek, jobb kezének mutatóján egy szelid (énekes) madarat tart, bal kezével magához öleli azokat a virágokat, amelyeket valószínűleg Mártának gyűjtött. Középen Márta koszorút köt. A koszorú váza már látható, ölében a koszorúba kötendő virágok. A címkép a családi, emberi melegség nyugalomát árasztja, valamint a természet gyönyörűségét hirdeti. A képet a magyar keresztény egyház szimbólumaként is felfoghatjuk, középen a Madonnával, kétoldalt a magyarok (király) szentjeivel. Szent László Lackóként mint katonakirály, akit Magyarországon külön tisztelet övezett, illetve a virágot szedő szelid, szent életű Imre herceg juthat önkéntelenül eszünkbe, a kerítéssel védett kert pedig a töröktől védendő Magyarországot vagy az anyaszentegyházat jelentheti a jezsuita szerzőnél. A szimmetrikus reneszánsz ágyás központjában lévő három alak mögött kihegyezett deszkapalánk-kerítés zárja le a kertet. A címlap felső harmadában két angyal Pécsi nemesi címerét tartja koszorúban a szerző vezetéknevével: Peechi. Pécsi (azaz Peechi) Lukács előszavát azzal zárta, hogy könyvét a nagyszombati háza melletti virágos, füves kertjében fejezte be Szent Mihály arkangyal napján (szept. 29.).

Húsz növényt sorolt fel és mind a húszat képen be is mutatta, köztük fűszernövényeket is: a ciprust (*Santolina chamaecyparis*), a majorannát (*Maiorana hortensis*), a putnokot vagy csombort (*Mentha pulegium*), (*Satureja hortensis*), a bazsalikomot (*Ocimum basilicum*), a rutát (*Ruta graveolens*), a rozmaringot (*Rosmarinus officinalis*), a levendulát, a spikinárdot (*Lavandula spica*), az izsópot (*Hyssopus officinalis*).¹⁸

A reneszánsz és a természettudományos kíváncsiság, a tudományos megfigyelés hozta létre az első magyarországi képes, növénymetszetekkel dúsan szemléltetett, tudományos bo-

14 *Clusius Carol* 1583. és az Antwerpenben 1584-ben megjelent *Stirpium Nomenclator Pannonicus* című könyve. Az OSZK Régi Nyomatványok Tára I. 205. gyűjteményében levő Clusius-kötettel dolgoztam, a növényábrák is innen vannak.

15 *Beythe András* 1595.

16 Erdéllyel kapcsolatban lásd: *Melius P.*: *Herbarium*.

17 *Csoma Zsigmond* 1998. 127–150., *Uő.*: 2000.

18 *Peechi Lukács* 1591. A kutatáshoz az OSZK Régi Nyomatvány Tár példányát RMK. I. 250. használtam fel. Ennek hiányzik a három alakos fedőlapja. Egyetlen teljes példánya a zágrábi érsekség könyvtárában van. Értékeléséhez lásd: *Rapaics Raymund*, 1932. 127–128.

tanikai munkát a pannóniai flórakincsről. A hitelesség és az európai motívumkincs, valamint az európai botanikai és művészettörténeti párhuzamok jól kimutathatók a korabeli művészek és a füveskönyvek képei között (akár pl. MS mesterre, akár Dürer vázlataira, a híres nőszirm- és a pünkösdirózsa-ábrázolásokra vagy az erdélyi késő középkori szárnyasoltárookra gondolhatunk). A füveskönyvek világában a növényábrázolás botanikai pontossága és a művészi ábrázolás nagyon lényeges volt. Carl Clusius (1526–1609), a vallásüldözött protestáns belga botanikus Európa különböző területeinek flóraleírásai után Batthyány III. Boldizsár rohonci, szalonaki vendégszeretét és mecénási támogatását egy európai rangú növénygyűjteménnyel, majd gombagyűjteménnyel hálálta meg. Munkája nyomán az első magyarországi növényábrázolások jelentek meg 1583-ban Németújváron, 500-nál is több növényt és virágot ismertetett benne. Munkájában segítségére volt a helyi protestáns, majd református lelkész, aki ebben az időben Nyugat-Magyarországon a püspöki (superintendens) címet is elnyerte, Beythe István (1532–1612) és fia Beythe András. Számos növényt, vadvirágot találtak Batthyány birtokán is, amivel megörvendeztették a tudomány- és művészetpártoló grófit.

Mindezek ismerete az erdélyi kertkultúra történetének megismeréséhez is kapcsolódik, hiszen a korabeli prédikátorok közül az első füveskönyvet Melius írta meg, akit személyesen ismertek Nyugat-Magyarországon, illetve munkásságát is értékelték itt.

Mindazokat a növényeket, virágokat, dísznövényeket nyomódúcba faragták, amelyeket ismertek. A pannóniai flóra a kedvezőbb időjárás miatt több mediterrán flóraelemet tartalmazott természetesen, mint a zordabb erdélyi, de a közismert zöldségek, fűszernövények az erdélyi udvarházakban is megtalálhatóak voltak. Korabeli képeik, ábrázolásaik egyben a reneszánsz növényábrázolást is jelzik számunkra, a tudományos rendszerezés mellett. Clusius és Beythe pannóniai kötetének 1583-as németújvári, illetve Clusius antwerpeni 1584-es újrakiadása, majd Pécsi Lukács 1591-es koszorús könyvfordítása Nagyszombatban jelentették a magyarországi első növényábrázolásokat. Bár botanikai leírások, füveskönyvek éppen Erdélyben is készültek, Kolozsváron, mint említettem Melius Juhász Péter munkássága révén, akinek a halála után, 1578-ban jelent meg a munkája. Sajnos azonban a számos megfigyelést, népi gyógyítási gyakorlatot és tanácsot a növények képével nem egészítette ki. Így bármennyire is fontos ez az erdélyi gyökerek miatt, Clusius–Beythe (1583) és Pécsi Lukács (1591) könyvét a reneszánsz magyarországi növényábrázolásai miatt is feltétlenül meg kell említenünk.

Magyarországon a kontinentális időjárás miatt is a zöldségnövények fogyasztása nagymértékű volt. A káposzta, a murok (sárgarépa), a petrezselyem, a hagyma már a középkorban elterjedt és kedvelté vált. Mindezeket vetéskertekben, zöldségekertekben vagy speciális káposztás- és hagymás- stb. kertekben termesztették kerítéssel ellátott kertekben. Számos adat mutatja a XVI. századi kertek megbecsült ingatlan voltát, amelyeknek az állapotában esetleg bekövetkezett romlás, változás a mindenkori pereskedések alapját jelentette, legyen az természeti csapás vagy emberi tudatosságból adódó kár. A gyümölcsök a népi (mind a jobbágy paraszti, mind a nemesi) táplálkozásban rendkívül fontos szerepet kaptak. Az édesítő élelmiszerek hiánya miatt a savanyú íz uralkodott a reneszánsz időkig. A gyümölcsök, az édes termékek kedvelté válásának időszaka a reneszánsz. Az oszmán törökök hatására felerősödő mediterrán, balkáni hatások egyik eleme az édes ízű gyümölcsök és gyümölcskészítmények nagymértékű elterjedése volt. A must, a méz mellett a gyümölcsök jelentették a nagymennyiségű természetes édességforrást. A cukor hiánya miatt az ún. viricselt, megcsapolt fák nedvei és a gyümölcsök adta édesség, valamint a méhek méze felértékelődött.¹⁹ Ez az ízforrás különleges figyelmet kapott, amelyről a különféle forrásokban olvashatunk.

19 Vö.: Balassa Iván 1944. 88–93.

**A MAGYARORSZÁGI BOTANIKAI-KERTÉSZETI
SZAKIRODALOM KIALAKULÁSA ÉS JELENTŐSÉGE
A XVI. SZÁZAD VÉGI EURÓPAI BOTANIKÁBAN**

Ez az időszak Magyarországon és Európában is a késő reneszánsz, a humanizmus, a természettudományos ismeretek, a nagy vallásháborúk, a reformáció terjedésének időszaka volt, ami a nemzeti függetlenség megőrzéséért folytatott harcot is jelentette. Batthyány III. Boldizsár révén a füveskönyvek, a botanika tudománya váratlan segítséget kapott Nyugat-Magyarországon. Ő mecénásként a tudományt pártolta, így a botanikai gyűjtő-feldolgozó-rendszerző munkát is. Az ilyen jellegű könyvek kiadását pártfogolta, ugyanúgy, mint a protestáns válásukért üldözött botanikusokat, füveskönyv-készítőket. Az udvarában élt a magyar Beythe István és fia, Beythe András, illetve többször vendégeskedett nála Carl Clusius is. Így tehát inspirálása révén a Batthyány család a XVI. század végén az európai és a magyar botanikában is fontos szerepet játszott.²⁰ Az ország keleti felében azonban nem alakult ilyen szerencsésen a helyzet. Mégis a sok lemondás és hitvitabeli lázas feszültség, illetve kisebb-nagyobb áruháborúk ellenére 1578-ban halála után megjelenhetett Melius Juhász Péter nem teológiai műve Kolozsvárott, a Herbarium, mint a magyar füveskönyvek első példamutató köteté.²¹

Batthyány Boldizsár 1537, mások szerint 1538 körül született, tanulmányait Horvátországban, Szlavóniában (Zágráb, Trakostyán, Vinica), Alsó-Ausztriában (Bécs), Stájerországban (Grác) és a németújvári udvarban folytatta. Eljutott Franciaországba 1559 végén, ahol közel két évet töltött a fiatal királyi pár szolgálatában, és a vallásukért életükkel fizető mártírok közelsége egy életre meghatározó lett számára. Apja Batthyány Kristóf, anyja Svetkovits Erzsébet, akiket a protestantizmus felé hajló, olvasni, a világ dolgaiban tájékozódni szerető emberekként tartottak számon. Könyvtáruk híres volt. A fiatal Batthyány Boldizsár apjának beszámolt a reformációt képviselő hugenották (francia reformátusok) kivégzéséről, nyilvános és eleven megégetéséről, fejvesztéséről, feldarabolásáról. Ennek köszönhetően érett férfi korában toleráns, az elesetteket, a kisebbségben levőket pártoló, segítő-támogató tulajdonságai erősödtek meg. Bár a hatvanas években még kacérkodott a katolikus egyházzal, de az 1570-es években már buzgó protestáns, a radikális irányzattal, a reformátussággal szimpatizált. Özvegy édesanyja, valamint magyar születésű bécsi orvosai, Pistolacius és Corvinus Illés vezették rá a református tanok elfogadására. Egyes kutatók az anabaptizmus felé hajlását emelték ki,²² mások a kálvinizmussal való kapcsolatát tartják meghatározónak, ismét mások az unitáriusokkal (antitrinitáriusok) vélnek kapcsolatot,²³ miközben a lutheránus menekült, Joannes Manlius könyveit is sorra megjelentette, illetve támogatta a megjelentetést az udvartartásában.²⁴ 1575 után megörökölte magtalanul meghalt nagybátyjától az egész Batthyány-uradalmat, Németújvár (Güssing ma Ausztria) központtal. Németújvár, Rohonc (Rechnitz, ma Ausztria), Szalónak (Schlaining, ma Ausztria) uradalmi, várai a magyar humanista kultúra központjaivá váltak. Tanítói Antalffy Mihály és Pomogaics Mihály voltak. Nyolc nyelven beszélt anyanyelvi szinten fiatal korában.

20 Batthyány III. Boldizsár érdekes és példamutató életével, sugárzó személyiségével többen foglalkoztak. Legutoljára a Századokban jelent meg *Bobory Dóra* alapos tanulmánya 2005. 922–944.

21 *Melius* 1578.

22 *Katona Imre* 1973. 380. *Uő.*: 1971–72. 435–466.

23 *Monok I.–Örvös P.–Zvara E.* 2004. 9–10. Legújabbban *Bobory Dóra* hangsúlyozta, hogy bár III. Batthyány Boldizsár úgy tűnik lutheránus családba született, a kálvini tanokkal szimpatizált. Meggyőződését azonban alapvetően megtartotta magának. *Bobory Dóra* 2009. 241–251.

24 *Uo.* 221–222.

II. Miksa császár a spanyol királynővel, Máriával kötött házassága révén V. Károly veje lett, és semlegesen viselkedett a valláskülönbségekkel szemben. Ausztriában és Csehországban minden felekezet szabadon gyakorolhatta vallását. Mindez felértékelte az osztrák birodalmat ebből a tekintetből, miközben Európában vallási intolerancia uralkodott. A vallási türelmetlenség a tudományok területén is megmutatkozott. Bécsben a tudományokat pártoló II. Miksa „császári akadémiájának” ezért is nagy vonzereje volt. Ennek az akadémiának a résztvevői közé sorolhatók a kor kiváló tudósai, mint pl. az olasz orvos és matematikus Paulus Fabricius, az udvari orvos és botanikus Rembertus Dodonaeus (1517–1585) és Carl Clusius (1526–1609). Clusius régi barátai között található Johannes von Crafftheim, a magyar Batthyány Boldizsár (1538–1590), a kiváló diplomata, államférfi, valamint a történész Istvánffy Miklós (1538–1615) és a híres orvos Zsámboky János (1531–1584) is, aki II. Miksa udvarában történészként tevékenykedett. A császár azonban 1576. október 12-én Regensburgban meghalt. Halála után legidősebb fiát, Rudolfot választották meg császárnak, akinek hatalomra kerülése valamennyi protestáns udvari hivatalnokot rémülettel töltött el, mert az új császár szigorú katolikus volt és a jezsuiták barátja.

Ez az az időszak, amikor a botanika lassanként az ókori alapok után új mederbe tért és leíró tudománnyá vált. A XVI. század így az anyaggyűjtés és leírás időszaka lett. A növények azonosításához a képzőművészetek reneszánsza döntően hozzájárult. Azt a képességet, ami a XV. században a természet valóságú ábrázolásában kibontakozott, a XVI. században a növények bemutatására használták, méghozzá általánosan hozzáférhető fa- és rézmetszetek segítségével. Ennek legnagyobb mesterei pl. Dürer és tanítványai, éppen a részletek finomságával és pontosságával tűntek ki. Emellett a protestantizmus terjedése is kedvező hatással volt a botanika történetében, Brunfels (1488–1534) és Bock protestáns prédikátorok voltak, Lobelius udvari orvosként szolgált, Bauhin Johann (1541–1613) és Bauhin Kaspar is (1560–1624) a protestáns Baselen tanított. Mind Dodonaeust, mind Clusius és Lobelius a XVI. század botanikájának reformátoraiként tartják számon. Ez a protestáns természettudósi-botanikai érdeklődés segítette, hogy a vallásüldözött Clusius, a protestáns nyugat-magyarországi Batthyány Boldizsár és a református püspök Beythe István (1564–1599) között a közös érdeklődésnél erősebb szállal kötődő barátság alakuljon ki.

Mind egyháztörténeti, mind botanikatörténeti szempontból igen fontos, hogy Batthyány Boldizsár Beythe István tudós prédikátort Németújvárra hívta. Beythe, a későbbi szuperintendens (püspök) a drávaszögi kicsiny Kő településen született (Kamenác). Tanulmányai során Szegedi Kis István tudós prédikátor oktatta. Szegedi révén Luther és Melancthon tanításával közvetlen kapcsolatba került, nem véletlen, hogy Wittenbergben mélyítette el teológiai tudását. Magyarországra visszatérve előbb Héderváron mint tanító dolgozott, majd Sopron evangélikus gyülekezete hívta meg lelkészének. 1576-ban innen hívta Batthyány Boldizsár az udvarába. Beythe Vas megyei működése révén négy egyházmegye jött létre, a németújvári, a körmenyi, a vépi és a vízlendvai. Németújvárra kerülése után Beythe fokozatosan a kálvinizmus felé fordult. Batthyány Boldizsár udvarában így a kálvinizmus erősödött, ezzel együtt a nyugat-európai vallásüldözöttek sokaságát oltalmába fogadta. Ennek szép példája Clusius meghívása is, akinek apja hugenotta vértanú volt.

A természettudományok iránt érdeklődő Batthyáynak könyvtára összeválogatásában is sokat segítettek az üldözöttek. A könyvtár ezernél is több művet tartalmazott, amivel a földesúr országos szinten az ötödik-hatodik helyet foglalta el az egykorú könyvgyűjtők között.²⁵ Clusius és Batthyány barátsága a könyvtár állományának gyarapításában is látszódt.

25 Vö.: Monok I.–Örvös P.–Zvara E. 2004. és Bobory D. 2005. 927.

Clusius Beythe Istvánnal közösen összeállított és 1583-ban megjelent könyve is megtalálható a könyvtárban. De emellett megvolt a korabeli botanikai szakirodalom színe-java is.²⁶

Batthyány III. Boldizsár nagybátyja, Batthyány Ferenc Horvátország és Szlavónia bánja, Nyugat-Magyarország több megyéjének ispánja, egyik leggazdagabb földesura volt. 1527-ben I. Ferdinánd királytól adományként kapta Németújvár, Szalónak és Rohonc uradalmakat. Halála után III. Batthyány Boldizsár kapta meg a birodalmi kiterjedésű uradalmakat, aki, mint Batthyány Ferenc 1528-ban elhunyt fiútestvérének unokája és mint a család egyetlen férfitagja örökölte ezt az óriási birtokot. III. Batthyány Boldizsár felekezeti hovatartozása határozott volt. A XVI. század második felében azonban a lutheránus és kálvinista irányzatok még nem váltak szét egyértelműen. Batthyány nagyon művelt és tehetséges szónok volt. Egyaránt jártas a filozófiában, a történelemben és a természettudományokban, érdeklődése a botanikára, különösen a „protestáns botanikára” is kiterjedt.

III. Batthyány Boldizsár udvarában élete során egyetlen nyomtatott mű sem jelent meg, amely felekezeti ellentétet szított volna: ellenkezőleg, tevékenysége mecénásként olyan művekre terjedt ki, melyek az egyéni célokon messze túlmutatóan az egész nemzet szolgálatára válhattak. Nemcsak hazai tudósokkal, humanistákkal és politikusokkal, hanem külföldiekkel is gyümölcsöző kapcsolatokat ápolt (a festő Pieter Brueghellel, Dodonaeus-szal stb.). Batthyány alapvető kötelességének érezte, hogy a magyar nemzetet abból a szerencsétlen elszigeteltségből kivezesse, amibe az országot három részre szakító török juttatta, ezért közvetlen kapcsolatrendszere a magyarság európai kapcsolatait erősítette. Ebbe a képhe jól illeszkedett bele a vallásüldözött Carl Clusius, aki fél Európát behálózó társadalmi kapcsolatai és tudósi erényei révén könnyen elnyerhette Batthyány rokonszenvét, majd barátságát. Clusius tudományos ambícióit támogatta, majd megélhetését is biztosította a mecénás földesúr. Batthyány Boldizsár eközben rendkívüli tehetségű diplomata is volt, császárnak egyben hű tanácsadója. Amikor Rudolfot 1576 szeptemberében Bécsben megkoronázták, a harmadik legmagasabb tisztség viselőjeként követte uralkodóját a koronázási sorban, és hordozta az országalmát, habár nem volt udvari ember.

A világhírű holland botanikus, Clusius 1575-ben kezdett hozzá nyugat-magyarországi gyűjtőtevékenységéhez. Ebben az időben főként Szalónak várában tevékenykedett Batthyány vendégeként. Batthyány Clusius többször meghívta később is Németújvárra és Szalónakra. Clusius tanáccsal látta el őt kertjei kialakítására vonatkozólag, ültetésre szánt magokat, gyümölcsöket és virághagymákat küldött neki.

A korabeli magyar kertekről csak az enyingi Török Bálint 1552-re tehető csurgói kertjének leírása maradt fenn.²⁷ De a kertekről, a kerti növényekről, a kertészkedés osztársadalmi mozgató erejéről, elsősorban a korabeli nemesek gyümölcsstermesztéséről sok adatunk van.²⁸ A magyar nagyasszonyok kertészkedő gazdálkodásáról Takáts Sándor piarista történész levéltári kutatásai számoltak be. Különösen az orvosi, az ún. hortus medicinalis kertek kialakítása és fenntartása speciális szakmai ismereteket feltételezett.²⁹ De a kertészkedés új divatként is tért nyert. Nem lehetett véletlen tehát, hogy Batthyány rajongása a virágok iránt olyan nagyfokú volt, hogy még török foglyokat is szabadon engedett azzal a feltétellel, hogy hazájukból küldjenek neki növényeket. Már az édesapa, Batthyány Kristóf is részt vett az általános növény-cserekereskedelemben. Zrínyi Miklós is kért tőle koszorúnak való virágokat Szi-

26 Monok I.–Ötvös P.–Zvara E. 2004. 84., és Bobory D. 2005. 929.

27 Stirling János 1986. 82–85.

28 Komoróczy György 1932. 84., Takáts Sándor 1917. 359–360.

29 Stirling János 1996., Uő: 2008.

getvállról³⁰ A családi levelezés jól tükrözi azt a nagyfokú aktivitást, ami a nemesi kertészkedőket jellemezte. Elias Corvinus megköszönte egyik levelében a barackfákat, amelyeket kapott Batthyány Boldizsártól és nyugtázta a würzburgi püspöknek küldött gyümölcsfákat is, míg Joannes Homelius tulipánért, nárciszért és violáért fordult Batthyányhoz 1587. április 3-án. Batthyány és Clusius Bécsben találkozhattak, majd a vendégeskedések után a botanikus útjai lassanként a Duna vidékéről a korai Pannónia területeire vezettek, később Ausztria egyéb területeit és a törökök által nem látogatott Magyarországot is magukba foglalták. Clusius munkatársa, kísérője és tudományosan együttgondolkodó növénynev-azonosítója a református püspök Beythe István (1532–1612) és fia, Beythe András (1564–?) volt. Tevékenységük – különösen a külföldi, európai természettudományos tudománytörténet és a közvélemény előtt, a magyar nyelvű publikációik miatt – csak kevéssé ismert.

Batthyány Beythe Istvánt udvari prédikátorként vette maga mellé. Beythe a lelkek gondozása mellett a korabeli protestáns lelkészekhez hasonlóan, mint már korábban láttuk, a „füben-fában orvosság” elvét vallva, a növények ismeretében is jártas volt. A kíváncsiság a növények hatásai iránt a földesúrral kialakult barátságát elmélyítette. Batthyány Boldizsár politikai-hadi és sokirányú kötelezettsége mellett olykor virágoskertjével is foglalkozott és fákat nemesített.

Beythe korábban Nádasdy Tamás sárvári udvarában szolgált, ahol abban az időben a neves orvos, Fraxinus Gáspár és a bibliafordító és teológus Sylvester János (1504–?) is tartózkodott. Itt tanult a botanizáló, herbáriumát író későbbi református püspök, Melius Péter is, aki itt megismerte Beythe Istvánt. Botanikai ismereteiket mindketten közvetve kapták Fraxinus-tól. Meliusnak halála után, 1578-ban meg is jelent a füveskönyve Kolozsvárott.³¹ Ez példaként szolgálhatott Beythe István fia, Beythe András számára is, bár nem hivatkozik Melius Juhász Péter könyvére, de több növény leírását kompilálta, átemelte Melius Herbáriumából. A prédikátor Beythe István a botanikai érdeklődése miatt is Clusius munkálkodását rokonszenvvel figyelte és segítette. Sőt neves munkatársa lett, aki elkísérte őt botanikus kirándulásaira, melyek során főképpen a növények magyar népi elnevezéseit gyűjtötte össze és a *Nomenclator Pannonicus* megjelentetésével nagymértékben hozzájárult Clusius művének közép-európai forrásértékéhez.

Beythe István 1556 tavaszán Héderváron volt tanító, később udvari káplán lett Szokolcán, 1559 ősztől Alsólendván, 1564-től pedig Sárváron, majd 1565-től a Bánffy családnál Alsólendván. 1576-tól Németújváron udvari papként tevékenykedett, majd 1585. július 25-én a zsinat az egységes protestáns Sopron-Vas vármegyei kerület püspökének, szuperintendensének választotta. 1591-ben Csepregen egymaga szállt síkra a helvét irány mellett. Bár 1595-ben lemondott, a helvét irányúaknak azonban továbbra is püspöke maradt. Könyvei Németújváron jelentek meg 1582-től. A protestáns lelkészek ekkor a szegénység elterjedtségének tudatában, a Biblia felebaráti tanításai értelmében a parasztok racionális növényismereteit próbálták szélesíteni. A gyógyhatású növények, a növényi részek, a gyógyító szerek ismeretét hirdették. A korabeli füveskönyvek, erkölcsbotanikai szerepük³² mellett, már kimondott használati értékkel bírtak, és a botanikai rendszerezéseken és leírásokon kívül a növényi részek felhasználását, gyógyító hatását és recepteket is közöltek. Ennek a műfajnak legmagasabb szintű képviselője Magyarországon a Sárváron Beythe Istvánnal együtt tanuló Melius Péter, a későbbi kolozsvári református püspök-szuperintendens volt, akinek füveskönyve a legmagasabb szintű összegzett ismeretet közvetítette. Beythe András 1595-ben megjelent füvesköny-

30 Stirling János 1996. 23–24. Uő: 2008.

31 Melius P. 1578. (1978) Szabó Attila értelmezésével.

32 Pécsi (Péchy) L. 1591.

ve hasonló céllal jelent meg apja, Beythe István és Clusius munkássága hatására. Ez a praktikus népgyógyászati könyv 17 évvel Melius és 12 évvel Clusius könyve után jelent meg.

Clusius 1578/79 telét Batthyány Boldizsár vendégeként töltötte Németújváron, és serényen tanulmányozta a pannóniai növényvilágot Beythe Istvánnal, aki segítségére volt mint a növények magyar nevét ismerő, a növények felhasználásában jártas református lelkész. Beythe ugyanis nemcsak jó botanikus volt, hanem az elterjedtebb növények neveinek kiváló ismerője is.

Habár a XVI. században még nem lehetett a néprajzról mint tudományról beszélni, mégis örülhet a népi botanika kutatója, hogy megpillanthatja Beythe István munkásságában a népi magyar növényneveket, a növények használatát a népi gyógyításban, a gazdálkodásban. Batthyány Boldizsár és Beythe segítségével volt a gombatanulmányán dolgozó Clusiusnak is. Segítettek feljegyezni a népi gombaneveket magyar, német, sőt részben szlovén nyelven is. 1587-ben pl. Batthyány a németújvári kastélyban személyesen ügyelt a bécsi festő munkájára, aki a gyűjtött gombákat Clusius számára megörökítette, sőt saját kezűleg írta a festmények mellé a magyar gombaneveket, és a kiadás költségeit is viselte.

Beythe István és fia, András fontos szerepet töltött be a magyar reformáció történetében. Olyan karizmájú vallási vezetők voltak, akik által 1591-ben a csepregi kollégiumban nyílt törés jött létre a lutheránus és a kálvinista irányzatok között. Beythe András azonban nevet teremtett magának a botanikában az 1595-ben megjelent füveskönyvével („Fives könyv”). Ekkoriban már megjelent Clusius műve a pannóniai flóráról, melyben Beythe István, az apa is közzétette növényyszójegyzékét (*Nomenclator Pannonicus*), így Clusius művében, a két izben kiadott *Stirpium Nomenclator Pannonicus*-ban Beythe István is közreműködött. Az egyik kiadást, a címlap szerint, 1583-ban Németújváron Johannes Manlius nyomtatta, a másikat 1584-ben Antwerpenben, Christoph Plantin. A németújvári kiadást, melyet Clusius Magyarországnak szánt, vélhetőleg Beythe István készítette elő nyomtatásra. A címlapon egy disztichon olvasható, melyet szintén ő fogalmazott. Egy másik disztichon az utolsó oldalon fedezhető fel.

Beythe András füveskönyve már magyar címében pontos információt ad arról, miről is szól a könyv. Olyan füveskönyv ez, amely a fűveknek és fáknek a nevét, természetét és használatát ismerteti. Tehát elsősorban gyakorlati, gyógyászati szempontból ismerteti a növényeket, ami ebben az időben általánosnak mondható.³³ Mindez tudatosan magyar nyelven történt a „fő doktorok” és a természettudósok eredményeinek felhasználásával. Meg is adja Dioscorides és Matthiolus nevét, akiknek írásából merített és adaptált. Mint református lelkész hitet tesz amellett, hogy minden orvosság Istentől van, amit a földből teremtett, és amit az értelmes embernek nem szabadna utálnia. A címlap utolsó figyelmeztetése szerint az olvasónak tisztelnie kell a gyógyító orvost a szükségben. A könyv mutatója ABC-sorrendben oldalszámokkal jelzi a növényneveket, részben a magyar, részben pedig a latin nevek sorba szedésével. A mutatóban a málna, a mustár, a vörösgyűrűfa latin neveit nem tüntette fel, csak a részletező leírásnál említette. A könyv általános szerkezete többnyire követi a korabeli füveskönyvéket, de itt a cím a növény magyar neve volt, ezután a latin és magyar nevét még egyszer megadta, majd a humoralpatológiai szemléletnek megfelelően a növény természetét, tulajdonságát, felhasználását és hasznát. Beythe a növények felsorolása és csoportosítása során Matthiolus rendjét követte, miközben Melius könyvét kompilálta, másolta és kivonatolta. Matthiolusra és Dioscoridesre már a beköszöntőjében hivatkozott, ez nem meglepő. De a füveskönyvek szerzői ebben az időben általánosan kompiláltak szövegrészeket, különösen az ókori szerzőktől, mint pl. Dioscoridestől. Jól mutatja ezt pl., hogy Dioscoridestől Leonhart Fuchs átvette a le-

írásokat (1543), és ugyanazt írta az ezerjófüről (Centaurium) Beythe András is ötven évvel később.³⁴ Beythe a 275 növényleírásából 135-öt másolt át, 50-et Melius Herbáriumából, 90-et Matthiolustól, a magyar növényneveket pedig apja, Beythe István után a Clusius féle *Stirpium Nomenclator Pannonicus*-ból kivonatolta.

Beythe András a magyar nemzetből való keresztyén (protestáns) olvasónak ajánlotta könyvét „tisztá szívvel”. Egyes szerzők, mint írta, híres embernek, esetleg uralkodónak ajánlják könyvüket. Ő a hívő keresztyén olvasóknak ajánlotta a növényi gyógyítással foglalkozó könyvét. Aki ezt a könyvet olvassa, szerinte egyben az Úristen nevét is dicséri, miközben önmaga és felebarátja épülésére okosodik a gyógyítási tanácsokból. De ha véletlenül valakinek nem tetszene a könyve, kéri azokat, hogy ne szidalmazzák őt, hanem próbáljanak meg jobbat írni a könyvénél. Ebben az esetben ő, mint szerző, szintén letenné a könyvét, és a hasznosabb könyvet forgatná. A könyv írását az előszó szerint Németújváron fejezte be 1595. március 16-án. Azzal a hittel tette közkinccsé művét, hogy a keresztyén ember a Szentlélek Istentől megvilágosodván vehesse magára a testi-lelki áldást, ami a gyógyító-erősítő hatású növények formájában mutatkozna meg.

Beythe Istvántól, majd fiától, Andrásztól a közös gyűjtőutakon hallotta Clusius a növények magyar vagy népi neveit. Ezek Clusius könyveiben szerepelnek is a mutatókban. Az ABC-sorrendbe szedett latin–magyar névszójegyzékben minden növénynek megvan a magyar megfelelője. A Beythe Istvántól származó növénynevek a Clusius-féle *Nomenclator Pannonicus*-ban a botanikatörténeti szakirodalom szerint a következők voltak: *egőr fa* (Alnus sp.), *ezőr io fiu* (Centaurium sp.), *epörgy* (Fragaria sp.), *pörye* (Gramen), *köröztös fenyő* (Picea), *apro tengőri zölő* (Ribes vulgaris), *zedőry* (Rubus campestris), *tisztös fiu* (Stachys sp.). Az apa által említett növénynevek nemcsak Clusiusnál, hanem a Beythe András által írt (1595) könyvben is olvashatók, melyben részletezi a növény gyógyászati felhasználási lehetőségét. Érdekes lehet összevetni az apa által említett növénynevet a fia által leírt részletes növénygyógyítással, mert ez azt mutatja számunkra, hogy a növénynév ismerete már akkor jóval többet jelentett, mint pusztán a növény felismerését. A növények felhasználása, a növényi részek gyógyító ismerete a gyógyítási ismeretek rendszerét jelentette, amit Beythe András könyve tükröz is. Az égerfáról (Alnus) azt írta, hogy vízfolyások mellett szeret nőni, ezért jónak tartotta az épületek földbeli alapjának vizes és iszapos helyeken, mert ez a fa vízben soha nem korhad el. Példának hozta fel, hogy Velencében is ezt a fát használták az épületek alapjaihoz. Az égerfa levelével dagadásokat gyógyítottak, ugyanis kivonta a fáradságot a lábból és a talpból, ha a talp alatt hordozták, vagy ha ezzel végezték el a lábmosást. Az égerfa levelével a bolhát is ki lehetett üzni a házából.

A másik említett híres gyógyító hatású fű az ezerjófű volt, amely Beythe Andrásnál „*Ezőr io fiu*” néven (Centaurium) szerepel. Nagyobb és kisebb ezerjófűvet különböztetett meg. A nagyobb levelei a dióra hasonlítanak, zöldes a színe, mint a káposztáé, és a mákhoz hasonló fejet növel a kék virágja után. Mezőn és kövér talajon, pl. állatok trágyázta legelőn terem. Magja a vadsáfrányhoz hasonlít, gyökere hosszú, dús, vörös és édes. A gyökerét forrázva használták fel, hatóanyag-tartalmát akár 12 évig is megtartotta. Gyökerét és levelét borban főzve mindenféle belső betegség ellen ajánlotta. Akiben bélféreg lenne, azt egy pohárka főzet megtisztította. De a vérköpés és az ún. hideggyomrúság ellen is hatásos volt, éppúgy, mint sárgaság és szárazság ellen. A borban főzött Csaba íre füvel (Sanguisorba minor) együtt minden ellen ajánlott általános orvosság volt. Az ezerjófű pora és vize a „francus” varratot is gyógyította, a csontot és a sebet összeforrasztotta, a női menstruációt elindította. A kisebbik ezerjófű virága vörös volt, vizes partokon termett, levele a rutáéra hasonlított. Hasfájás, hi-

34 Fuchs, Leonhart 1543. 102.

deglelés ellen a virága borban felére elfőzve használt. Sárgaság ellen lép- és vesetisztító hatása miatt volt kiválóan alkalmas, kólika ellen is hatott, és gilisztát vagy akár meghalt magzatot is kihajtott. A köszvényre és infájásra is hatásos volt, mézzel keverve az összetört fű levével kenték be, és gyógyították a fájó szemet. Felforralt vízzel sebet tisztítottak, menstruációt indítottak. A kis ezerjófű levelét, ha virágos állapotban volt, kifacsarták, majd 5 napig vízben áztatták, újra megfőzték, majd kifacsarták.³⁵

Az *Epörgy* név alatt a szamócat ismerhetjük fel, a *Fragaria* sp.-t, amit „Epergy fivnek” írt. Hidegítő és nedvesítő hatásának említi, amelynek leveléből fürdőt lehetett készíteni, ez pedig a kőbántalmak ellen volt jó. De ugyancsak ajánlotta láz ellen, mert hűsítő hatású volt. Hasmenés ellen a mézzel édesített szamócat javasolta. A szomjúság ellen is ajánlott termése, egyben májtisztító; ha kenyérral együtt ették, akkor az emberi test rühességét is megszüntette, Beythe András 1595. évi javaslata szerint. Szíverősítő, sárgaság elleni és a női menstruációt befolyásoló hatásait ismerték még.³⁶

A fenyőhajtást és a tobozt melegítő hatásának, szárazsónak tartotta. Főleg a vízkórságban szenvedőknek ajánlotta. Hurut ellen is jó a fenyő kérge és toboza. Uborkamaggal összefőzve a toboz megindította a vizeletet és megállította a vizeletcsöpögést, inkontinenciát. A fenyő tüleveléből főtt tea májat gyógyított, a fakéreg meszes vízben főzve csontdagadásra volt jó, porrá törve a gyanta pedig sebeket szárított. A fenyőfaforgács ecetben megfőzve fogfájást gyógyított.³⁷

A tengeri szőlő a piros ribizli volt (*Ribes vulgare*), amelynek gyógyító hatását hűsítő jellegében látták. De étvágyat is csinált, szomjúságot oltott, lecsendesítette a hányást, hasmenést idézhettek vele elő.³⁸ A Beythe István és Clusius által említett *Zedöry*, *Morus* sp. Beythe Andrásnál *Szedery*, *Szederi fa*, *Epergy fa* néven szerepel. Mind a fa alakú, mind a földi *Szedery* hidegítő és nedves hatású, de amikor megérett, melegítő hatást fejtett ki. Haslágyító és hashajtó, de torokdagadásra is jónak tartották. A levébe mézet rakva torok- és szájfájás ellen használták. A levele esővízben megfőzve szép fényessé tette a haját. Borban megfőzve a fogfájás ellen is hatásosnak tűnt.³⁹

A *tiztös fivnek* seben vérzéscsillapító hatást tulajdonítottak, a csontot és sebet összeforrasztotta, aszúrkórságban szenvedők fürösztésére használták.⁴⁰

Jól látható, hogy a Beythe István által említett növények általánosan használtak voltak már ekkor is. Nem véletlen, hogy Clusiusnak segítve Beythe István már mint ismert növényeknek a neveit azonosította, hiszen fia nem sokkal később részletes leírást adott ezekről a növényekről és gyógyító hatásukról. Beythe András ugyanis nem a botanikai azonosítás és meghatározás érdekelte, hanem a mindennapi felhasználásuk, elsősorban gyógyító szerepük. Könyvét is ebből a célból írta és ajánlotta az olvasónak. Az sem véletlen, hogy az újvilági növények közül pl. a babot, a *Phaseolus*-t még *Thörök borso* néven említi, amelynek, mivel ismeretlen, új növény volt, a paraszti-népi orvoslásban még nem alakulhatott ki 1595-re a helyi használata, ezért épphogy csak megemlíti mint haslágyító, hányás ellen hatásos, zölden főzött növényt.⁴¹ Az ókor óta ismert lóbabot (*Vicia faba*) viszont hurut ellen, héjástól meg-

35 *Beythe András* 1595. 62.

36 *Uő*: 103.

37 *Uő*: 6–7.

38 *Uő*: 14.

39 *Uő*: 27.

40 *Uő*: 101.

41 *Uő*: 31.

főzve, pépesen fogyasztva vérhas és hányás ellen ajánlotta. Lisztjével ajánlatos volt kenni mindenféle daganatot, mert a gyulladást, a lüktetést „lecsendesíti”.⁴²

Arra a kérdésre, hogy milyen hatással volt a Batthyány család az európai botanikára, kertészetre, a magyar kertészeti szakirodalomra a XVI–XVII. században, a következő választ adhatjuk összefoglalásképpen:

1. Mecénásként nyugodt gyűjtő és feldolgozó háttérrel biztosított Batthyány Boldizsár Szalónakon és Németújváron Clusiusnak, az európai híru református botanikusnak.
2. Battyány Boldizsár a protestáns udvartartás és légkör biztosításával Beythe István és fia, András lelkészi és botanizáló-kertészkedő munkásságát is elősegítette, így biztosítva, hogy Clusius munkája még eredményesebb legyen a helyismerettel, a népi növényismerettel rendelkező Beytheék segítségével.
3. Clusius és Beythe István munkájának összegzéseként a pannóniai flórakutatásról 1583-ban Németújváron megjelenhetett az első könyv, amit Antwerpenben a következő évben ismét kiadtak, ily módon gazdagítva az európai botanikai ismereteket a közép-európai, magyarországi flóra ismerveivel.
4. 1584. november 13-án adott hírt először Batthyány Boldizsár Clusius gombaművéről, amiben szintén Beythe István működött közre.
5. Melius Juhász Péter Erdélyben, Kolozsvárott 1578-ban megjelent magyar nyelvű füveskönyve után Beythe András szintén magyar nyelven írt könyvét Németújváron 1595-ben adták ki, amely a népi gyógyításra és elsősorban a nyugat-dunántúli növények gyógyhatására összpontosított.
6. A Németújváron megjelent Beythe András-féle füveskönyv 275 magyar növényleírásából 244-et vett át Kájoni János erdélyi, csíksomlyói ferences szerzetes a *Hasznos orvos* c. könyvébe 1656-ban, és egy-egy toldalékot is beépített, valamint kéziratos orvoslókönyvekben élt tovább Erdélyben és a Kárpát-medencében III. Batthyány Boldizsár tudománypártoló szellemiségének egyik belföldi füveskönyve, botanikai munkásságuk gyümölcse.
7. A magyarországi botanikai ismeretek a protestáns füveskönyv-szerzők révén országosan beépültek a korabeli népi gyógyászati ismeretekbe. Melius Juhász Péter Herbáriumuma így országosan ismert lett.

A jól ismert XVII. századi kertészeti minta a Lippay György esztergomi érsek öccse, Lippay János által megálmodott, megépített kert volt Pozsonyban. A kert történetét három kötetben meg is írta, mint letűnt nagyságunk egyik szép ékességét.⁴³ Az 1664-es *Posoni Kert* címen megjelentetett leírás számtalan szimbólummal felvértve azt a XVII. századi kertkultúrát mutatta be, ahol az ókori és a reneszánsz ismeretek birtokában már egy új, késő reneszánsz, inkább már kora barokk kori kertet álmodott meg Lippay János. Az első kötetnyi dísznövénykerti leírást hamarosan veteményes és gyümölcsöskerti leírás követte (1667), de sajnos a szőlőtermesztési és a beígért szakácskönyvi fejezeteit már nem tudta megírni. Munkája így torzó, de mégis lebilincselő. Ne feledjük azonban, hogy az érsek éppen a töröktől menekülve váltotta át érseki székhelyét a védettebb Pozsonyra. A háromkötetes könyv ismertségét jelzi, hogy a távoli Székelyföldön az 1761-ben készített Kálnoky-bibliotéka inventáriumában,⁴⁴

42 *Uő.*: 30.

43 *Lippay János*: *Posoni kert*. I–II. Nagyszombat. 1664., III. Bécs. 1667. [A továbbiakban Lippay Virágos-kert c. (1664) könyvét Lippay I-ként, a Veteményes kertet (1664) Lippay II-ként, a Gyümölcsös kertet (1667) pedig Lippay III-ként említem.]

44 *Tudósné Simon Kinga* 1996. 492.

amelyben a felsorolt mintegy 200 kötet-kézirat között kertészetre vonatkozó szakkönyveket is felsoroltak, szerepelt Lippay János háromkötetes *Posoni Kert* című munkája, amely a kor első valódi magyar nyelven kiadott szakkönyve volt. Sajnos a regesztrumból nem derül ki, hogy Lippay könyvének az első kiadását olvashatták-e a háziak, vagy annak 1753-ban a három kötetet egybefoglaló, Győrben kiadott újabb példánya került-e a könyvtárukba.⁴⁵

Sem Lippay János híres kertészeti trilógiájában, sem az Erdélyben, öt év múlva 1669-ben Bornemisza Anna fejedelemné kívánságára, Nadányi János révén lefordított és kiadott „*Kerti dolgoknak leírása*” című könyvben növényábrázolást nem találunk. Pedig Anton Mizald (Antoine Mizault, Antonius Mizaldus 1520–1578) kertészeti könyve is reneszánsz termék volt, 1565-ben Párizsban jelent meg. Nadányi a Mizald-könyvek fordításával 4 hónap alatt elkészült Fogarasban, bár nem értett a kertészkedéshez. Nem úgy, mint Lippay János Pozsonyban. Bármennyire is a kertészeti munkákat írták le, ezekből a könyvekből is hiányoztak a növényábrázolások. Nadányi János munkája mint hű fordítás jó, de elavult, hiszen a munka, amiből a fordítás készült, egy évszázaddal korábbi, XVI. század közepi volt. Huszonegy Erdélyben is ismert virágot, növényt, köztük kertészeti haszonnövényt említett: a bazsalikomot, a bársonyvirágot, a zsályát, a rozsmaringot, a borsfűvet, az izsópot, a köményt, a levendulát, a mentát, az olasz-, kakukk- vagy méhfűvet, a körömvirágot, a majorannát, az ürmet. Mindezek a középkori kolostorkertekben is megtalálhatóak voltak, így a reneszánsz növény- virág-gazdagságát, kibontakozó kertészeti ismereteit nemigen jellemezte a könyvfordítás. A kertészkedés alapját Erdélyben is a haszonkertészet adta, virágpompára kevésbé nyílt lehetőség. Igény lett volna, amit ha más nem, a gyógynövényes, virágvizes adatok sokasága is mutat, hiszen ezek a növények egyben dísnövények, virágok is voltak.

LIPPAY JÁNOS KERTÉSZETI MUNKÁSSÁGÁNAK SZAKIRODALMI FORRÁSAI ÉS HIVATKOZÁSAI

A késő reneszánsz ember keze ügyében lévő legolvasottabb nyomtatványok a Biblia után a kalendáriumok voltak. Heltai Gáspár evangélikus prédikátor kalendáriumai, csíziói Erdélyben számos gazdasági és praktikus ismerettel gazdagították a földművelők természeti, gazdálkodói, orvosi, időjárás-előrejelzési ismereteit. Heltai özvegye volt az, aki 1578-ban Melius Juhász Péter özvegyétől megvéve elhunyt férje Herbáriumának kéziratát, megjelentette azt Kolozsvárott.

A kalendáriumok családi bejegyzései ma is igen nagy értéket képviselnek, mert egy-egy család nevezetes évfordulói, rövid bejegyzései, gazdasági értékelések, hitelek és egyféle kapcsolati rendszer rajzolódott ki belőlük. A Csíksomlyón keltezett végrendeletében zabolai Mikés Kelemen, a székelyek generálisa 1685. január 25-én úgy végrendelezett, hogy a görögök (boltosok) között maradt adósságát Donáth György nézze meg a nagy kalendáriumában, mert oda írogatta azt fel, és fizesse ki őket.⁴⁶ Ezek a kalendáriumok azonban kertészeti ismereteket nem vagy csak alig tartalmaztak.

Ellenben az ún. erkölcsbotanikai munkák nagyon divatosak voltak, nem véletlen, hogy az anyaszentegyházat ápoló kertnek tartották, és számos emberi erényt, illetve hiúságot a virágokon, a növényeken keresztül mutattak be. 1591-ben jelent meg Martini könyve, amit Pécsi Lukács fordított le Nagyszombatban a kertjében. Számos (20 db) növény- virágábrázolása Magyarországon sorban a második, ami megjelent. A jellegzetes szagú, ma is büdöskének

45 Lippay I., II., III. Újranyomták Győrben, 1753-ban.

46 Tüdős S. Kinga 2003. I. 285.

nevezett virágot (*Tagetes* sp.) borsoló szegfűként először ő említi. Növényleírásai számos bibliai hivatkozással és példabeszéddel fűszerezettek. Ugyanakkor a termőhelyre, az ökológiai igényekre, a termesztés, esetleg a szaporítás kérdéseire is kitért. Természetesen nem olyan kertészeti szakkönyvként fogható fel, amely alapján virágok sikeres termesztéséhez lehetett volna fogni. Ilyen szempontból összehasonlíthatatlan Lippay János majd háromnegyed évszázaddal később megjelent kertészeti munkájával. Ez utóbbi gyakorlati használatát Erdélyben az is mutatja, hogy már 1678-ban szerepelt Serédi Benedek kolozsvári polgár hagyatékában, illetve Belső-Székelyföldön Kálnokyék köröspataki kastélya könyvtárában.⁴⁷ Lippay könyvének gyakorlatiassága ösztökélhette Bornemisza Annát, I. Apafi Mihály fejedelem feleségét, amikor lefordította Nadányi Mihállyal a francia Mizald által írt, majd 1669-ben Kolozsvárott megjelent *Kerti dolgoknak leírása* című könyvét. Ez nem volt sikeres vállalkozása Bornemisza Annának, ugyanis a lefordítandó munka XVI. századi volt, amely a XVII. század végén már semmi újat sem tudott a kertkultúráról közölni azokkal, akik a dívatnövények, a presztízsvirágok iránt érdeklődtek. Lippay János öt évvel korábban Nagyszombatban megjelent könyve sokkal korszerűbb volt, frissebb adatokkal és kipróbált mesterfogásokkal. Hiszen ő telepítő-gondozója volt egy főúri mintakertnek, ahol a dísznövény, a zöltség, a gyümölcs termesztésének minden kérdésére választ kaphatott a türelmes olvasó. Lippay már majd száz évvel későbbi ismereteket és tapasztalatokat tudott átadni, mint Melius vagy a még korábban élt francia szerző és XVII. századi fordítója, Nadányi Mihály. Hiába tűzte ki a széles néptömegek számára érthető módon a szakmai, kertészeti ismeretek terjesztését Nadányi, ha amit maga is beismert, hogy, mint teológus nem ért a kertészkedéshez. Ugyanis a XVI. század közepi füveskönyvírókhoz hasonlóan elsősorban orvosbotanikai szempontból jellemezte a virágokat, kerti növényeket.⁴⁸ Nem véletlen, hogy Lippay János kertészeti könyvei olyan nagy sikert arattak, és az utókor is elismeréssel adózik munkásságának.

Lippay János a XVII. századi magyarországi rekatolizáció időszakának jezsuita természettudósa, akinek itt tárgyalt kertművészeti, kertészettudományi tevékenysége időben a késő reneszánsz időszakának végén és a barokk kor határán teljesedett ki.⁴⁹ Szakirodalmi ismerete, forrásai a kor szemléletét, ismeretátadási módszerét jellemzik. Mindenekelőtt Lippay munkásságának megismeréséhez a korabeli szakirodalmat kell megismernünk, amely hátteret adott tevékenységének.⁵⁰

Kertészeti munkássága összehasonlítható az angol, a francia, német, olasz és más külföldi szakirodalommal. Bár az angol nyelvű kertészeti szakirodalom már a XVI. században is jelentős, de ennek a speciális szakirodalomnak a fellendülése csak a XVII. században következett.

47 Stirling János 1996. 77, Tüdős S. Kinga 1998. 81.

48 Részletesebben lásd: Stirling János 1996. 133.

49 Vö.: Galavics G. 2000.

50 Lippay kertészeti közleményeiből ötöt ismer a szaktudomány, amelyekből az alábbi első kettő maradt fenn.

1. *Calendarium oeconomicum perpetuum*. Pozsony 1661, Nagyszombat 1662, Lőcse 1674, Kassa 1721, Kassa 1751, Győr 1753.
2. *Posoni kert*. Az első könyv a Virágos-kert Nagyszombatban 1664-ben, a második a Veteményes kert Bécsben jelent meg 1664-ben, a harmadik a Gyümölcsös kert, halála és bátyja halála után, 1667-ben jelent meg szintén Bécsben. A második kiadás 1753-ban jelent meg Győrben Streibig János Gergely könyvnyomató költségen.
3. *De insitione et seminatione*. Pozsony 1663.
4. *Hortenses praeceptiones et deliciae*. Viennae 1664.
5. *De fructibus diversissimis producendis*. Pozsony 1664 vagy 1667. Latin című munkáit is magyar nyelven írta.

zett be. Ebben az időben jelent meg Európában a kertészeti munkák irányadó műveként pl. a *Calendarium hortense* (1664) vagy John Beale, Stephen Blake, John Worlidge, Leonard Meager, a francia Serres, Mollet és a Lippay által sokszor idézett német kortárs, Lauremberg 1632-ben megjelent *Horticultura* című könyve, amelyek Lippayra is nagy hatást tehettek.⁵¹

A reformáció okozta nagy megrázkódtatás után, a római katolikus egyház hol csendes, hol zajos visszatérésének időszakában élt Lippay (1606–1664), akinek családja erősen katolikus vallású, Lippay pedig 1624-től jezsuita lett.⁵² Az ország középső területe török fennhatóság alatt volt, Erdély pedig a török porta és Bécs között morzsolgatta a függetlenség nem könnyű kenyerét. Esztergomban is bizonytalan lett az élet, nem véletlen, hogy Pozsonyba tette át a rezidenciáját Lippay György, aki 1642-től esztergomi érseki székbe lépve építtette ki Európa-hírű kertjét, amely vetekedett a salzburgi érsek híres hellbrunni kertjével.⁵³ A pozsonyi kert természetesen presztízis is jelentett tulajdonosának kertművészeti-botanikai bravúrjával, hiszen itt fogadta Lipót császárt és udvartartását. Ugyanakkor szakirodalmi elismerést hozott a létrehozójának, de a leírójának, az érsek testvérének, Lippay Jánosnak is. Lippay György a Wesselényi-féle összeesküvés tagja volt, aki Zrínyi Miklós halála után a francia orientáció képviselője lett, mert birtokai nagy részben török kézre kerültek. A török léte a mindennapokat meghatározta. A pogány törökök okozta megpróbáltatásokat a korabeli protestáns közvélemény a hivalkodó, széjjelhúzó magyarság büntetésének tartotta. Lippay János „Az kegyes olvasóhoz” címzett előszavában ezért érezteti, hogy a kertészet szimbolikusan a pusztuló ország helyett a virágzó Magyarországot jelenti: „...egy vezérlő, és oktató kalauzi akartam ezen írással eleikben adnom”.⁵⁴ Célja az volt, hogy a tudatlan magyar parasztkertészek ne csak a káposztás-, répás-, hagymáskerteket ismerjék, hanem a külföldiek által is csodált pozsonyi kertet, ahol sok külföldről hozott növényt először honosítottak meg, vagy a korábbi visegrádi királyi gyümölcsöskertet is.⁵⁵ A kertek, a bekertelt védett virágok az anyaszentegyház, a nyugodt életet jelentették ekkor, a pogányság pedig a pusztulást. Ezért írhatta Lippay: „...az én gyarló pennámmal éléftítenem, mind a mi kegyelmes Urunknak dicsőfséges emlékeztire, s – mind a kert kedvellőknek közönfeges hafznokra.”⁵⁶ Ezzel szemben a *Calendarium oeconomicum perpetuum* (1661) hosszú ideig az egyetlen magyar nyelven megjelent mezőgazdasági kalendárium volt, amelyben utasítások voltak magyarázatok nélkül. Ezért jelezte is már ebben, hogy a pozsonyi kertről részletesen fog írni. Érezte, hogy fáradozásait esetleg a korabeli közvélemény azzal támadhatná, hogy nem időszerű most a törökdelés idején a kertekkel való „bajmólódás”. Ezzel szemben érvként azt hozta fel, hogy Magyarországot Mária oltalmába ajánlották Szent István és a magyar királyok, akiknek pajzsát úgymond a török pogány fegyverei tördelik.⁵⁷ Ezért, aki a magyar kertekről írt, az a magyar füg-

51 Vö.: Somos András előszava, tanulmánya a Lippay faksimile könyvkiadáshoz 1964. Bp.

52 Három testvére közül György esztergomi érsek, Gáspár a királyi kamara elnöke, a legfiatalabb pedig Ferenc jezsuita szerzetes volt.

53 Galavics G. 2000. 177.

54 Lippay J. 1664. Az kegyes olvasóhoz. B2.

55 A visegrádi kertről a későbbiekben nem tesz említést Lippay. Itt jegyzem meg, hogy Pálóczi Horváth András 2000-ig ezt a kertet ásta és kutatta mint a Magyar Mezőgazdasági Múzeum ásatója, Torma Andrea a régészeti növénytan kutatást, Körösi Andrea pedig a régészeti állattani kutatásokat végezte el, megörökölve Somhegyi Tamás archaeozoológustól. A feltárás összegző kiértékelése még csak részben történt meg, azonban viszonylag kevés régészeti leletet sikerült találni, amely a konkrét kert- és kertművészetre adott volna választ. Vö.: Pálóczi Horváth András 1996., Uő: 2009.

56 Lippay János, I. 1664. Az kegyes olvasóhoz B3.

57 Lippay János uo.

getlenségért emelt szót. A nyugat-európai királyi-főúri kertek a nyugalom és a pompa, a gazdagság szimbólumai voltak, a kertek leírói ezért egyben a nyugati orientáció hirdetőinek is tekinthetők. A török elleni keresztény-keresztényen, katolikus-protestáns együttélést jelzi az is, hogy a pozsonyi érseki kertben anabaptista, habán fazekas termékek, karóvégek mázas cserép-edénydiszei is növelték a pompát, jelezve, hogy Lippay György érsek kerti pompaszere-tete a vallási buzgalmat is meghaladta. A jezsuita Lippay János is rögzítette ezt mindenféle neheztelő megjegyzés nélkül.⁵⁸ Mindezt azonban komolyabb vallási türelemnek még nem tekinthetjük, hiszen a protestáns magyar füves- és botanikai könyvszerzőket név szerint a későbbiekben sem említi.⁵⁹ A korábbi évtizedekben, a heves hitviták idején ez elképzelhetetlen lett volna a katolikusból protestánssá lett, majd visszatért Pázmánynál vagy Lippay György elődjénél, Szelepcsényi érseknél.

LIPPAY HIVATKOZÁSAI

A pozsonyi kert nem itáliai késő reneszánsz mintára, az antikvitás bővületében született, hanem a magyarországi ellenreformáció szellemében. Az antik hagyományok helyébe nem egy helyen programszerűen katolikus ikonográfiai elemeket emelt: pl. Mária-szobros kapun lépett be a korabeli látogató, a kerti szökőkút tetején az ifjú Tóbiást, a halastó közepén Lippay György érsek védőszentjét, Szent György szobrát találhatjuk, Szent Rozália szobra vagy a kert főtengelyében a grotta tetején a bibliai Sámson alakja uralta a kertet, mint ezt Galavics Géza észrevette.⁶⁰ Mindez a kert leíróját is az ellenreformáció szellemisségében erősítette. Lippay mint a kertészeti könyv szerzője, önmaga igazolására írta, hogy nem lépi túl hivatása határát, hiszen más jezsuita tudósok, mint pl. Joan. Bapt. Ferrarius is írt a virágokról, fákról és a majorságról. „*Miért nem követhetném én is, ezeknek böcsülletes nyomdokait: hogy ilyen hafznos, gyönyörűféges, és tiszteletes jóban hazám fiainak szolgállyak?*”⁶¹ Ugyanis gyakorlatias könyvet akart írni, amely az emberi táplálkozást segíti, a konyhára szükséges zöldségek és gyümölcsök termesztésének leírását vállalta tudatosan, megemlítve, hogy más szerzők a pogány régi fabulákkal, filozófiai eszme-futtatással töltik meg a könyveiket, ahelyett, hogy felhasználható praktikus könyveket írnának. Ezért is hangsúlyozta a *Veteményes kert* c. könyvében, hogy azokkal foglalkozik, „...kikkel Magyar-Országban élünk, írtam: azon kívül, ezeknek orvosló hafznairul, az együgyűeknek kedvéért: bé-foózáfokrul, és minden féle kerti ártalmas ellenfégnék-ellen-való orvoffágokrul.”⁶² Saját tapasztalatai, közvetlen élményei mellett vitás dolgokban az általa idézett szerzőkre hivatkozik, közzétéve véleményüket, tanácsaikat. Ugyanakkor a paraszti-népi tudás helyességét vagy helytelenségét ítéli meg a nagynevű szerzők szakvéleményével. A *Posoni Kert* szövegterjedelméhez képest a szakirodalmi hivatkozások nem sok. Ez is a saját tapasztalatok sokaságát jelenti, amelyek háttérbe szorítják a meddő irodalmi hivatkozásokat. A hivatkozásai ezért is sokszor csak jelzésszerűek, inkább igazolást vagy érdekességet, esetleg ellenvéleményt jelentenek. A külföldi szakkönyvek megszerzését

58 Lippay János I. 1664. XXXV. 17. „Ha ki pedig jobban akarja, csináltaffjon a fazekafokkal, kiváltképpen az úy Keresztyénekkkel, külömb külömb fzinú mázos gombokat, kikkel az karóknak hegyit föl ékejtíje: mint ezen Erfek Urunk ő Nagyfája Pojoni kertében vagon.”

59 Uo. Lippay György érsek unokaöccse metszeteket készített e kertről, amelyik egyikén ezeket a habán díszgömböket, formákat is rögzítette.

60 Galavics G. 2000. 178.

61 Lippay I. 1664. Az kegyes olvasóhoz.

62 Uo.

az érseki könyvtár biztosíthatta. A könyv alapját jelentő önálló meglátásokhoz a kert mindennapi gondozása, a növényekről gyűjtött személyes tapasztalatai segítették hozzá.

Tájékozottságát részben saját tapasztalatai biztosították. Felső-Németországból a pozsonyi kertbe ekkor került először Magyarországra zöldségként a vörösrétek, a csehországi kigyófü, a sós uborka eltevésnél az edény fenekére tett szőlőlevelet, baracklevelet vagy meggylevelet említi franciaországi példa lapján.⁶³ Összehasonlító ismeretekkel rendelkezett a német területekről: Nürnbergből, Bécsből, Salzburgból és Itáliából, Genovából, Milánóból, továbbá Görögországból, Spanyolországból, a belga és a holland területekről, de Lengyelországból (a paszternák és a cékla termesztéséről-fogyasztásáról tudósított), sőt Törökországból és perzsa területekről is. Külföldi ismereteit csallóközi, dél-dunántúli, erdélyi adatokkal színesítette. Mindezek az olvasottságát, az utazásait is bizonyították. De ismerte és a pozsonyi kertben kipróbálta az ún. újvilági növényeket, a napraforgót, a burgonyát is.

Mindezek ellenére több növényt Clusius terjesztett el majd egy fél évszázaddal korábban Magyarországon. Ha az anabaptistákkal ennyire toleráns volt az érsek és a kertet leíró Lippay, akkor vajon a nagy protestáns füves- és botanikuskönyv-szerzőket miért nem említette? Elhagyhatta volna Melius Juhász Péter, Clusius, Beythe István és András ismereteit, botanikai és orvosbotanikai, népi gyógyászati, természeti tanácsait, tapasztalatait? A megjelent alapvető könyveiket, mint Meliusnak ez első magyar nyelvű füveskönyvét vagy Clusiusnak és Beythe Istvánnak az első magyarországi növényábrákkal megjelent németújvári pannóniai flórákönyvét? Nem hinnénk, hiszen ismertségük országos volt. Inkább arról lehetett szó, hogy ismerte ugyan a protestantizmus hevesen hitvitázó prédikátorait, akik II. Miksa uralkodása alatt, a dunántúli protestáns földesurak udvarai védelmében elmélyült kutató-rendszerző, egyházépítő munkát folytathattak (III. Batthyány Boldizsár, Nádasdy Tamás mecénás udvarában) és egyben a még széjjel nem vált protestáns egyházban (1591-ig) superintendensi (Beythe István), illetve püspöki (Melius Horti Juhász Péter) méltóságot viseltek. Ismernie kellett a vallásmenekült Clusius munkásságát is, de az ellenreformáció híveként nem akart személyesen hivatkozni munkásságukra. Nagyon aprólékos kontextuskutatással lehetne csak kimutatni, hogy kitől mit és mennyit vett át.⁶⁴ Persze a korabeli idézési gyakorlatot is figyelembe kell venni, amikor nemhogy pontosan hivatkozva vettek volna át egymástól a XVI–XVII. századi szerzők, hanem sokszor említés nélkül másoltak át sorokat, akár teljes oldalnyi szövegrészeket is.⁶⁵

De ugyancsak érdekes, hogy a szintén jezsuita (még ha világi is) Pécsi Lukács 1591-ben megjelent fordítását Anton Mizald munkájáról, *Az keresztyén szüzek koszorúja* c. erkölcsbotanikai művét, ideológiai-vallási korlátok nélkül, miért nem dolgozta be Lippay a gyakorlati könyvébe? Mindezt az is indokolta volna, hogy az első magyar nyelvű könyv (fordítás) volt a XVI. század végén, amelyben növény-virágábrák⁶⁶ jelentek meg. Mégsem hivatkozik sehol sem rá. Erre két magyarázatot adhatunk. Először is, a szerző Pécsi Lukács, bár jezsuita volt, de nem szerzetes, hanem világi, akinek munkája elsősorban erkölcsbotanikai fordítás és nem gyakorlati-szakmai kertismereti szakmunka. A virágok és a növények elsősorban emberi tulajdonságok és erkölcsi kérdések szimbólumaiként szolgáltak. Nem utolsósorban pedig, ha

63 Lippay II. CCLXXXIV. 213.

64 Korkes Zsuzsa (†2009) kolléganőm a Mezőgazdasági Múzeumban az orvosbotanikai-gyógyítási rész vizsgálatakor figyelt fel arra, hogy Meliushoz hasonlóan tárgyalja a gyógynövényeket. Persze Melius Matthiolustól és másoktól vett át oldalnyi szövegrészeket.

65 Vö. Csoma Zsigmond: Batthyány Boldizsár jelentősége az európai botanikában. 2006. Előadás a Schläiningger Geschprach konferencián Szalónakon.

66 Mintegy 20 növény, virág képe, metszete látható benne.

egyáltalán ismerte is Lippay, a cím alapján a református hitviták korából származó szakirodalomnak tarthatta és elhanyagolhatónak ítélte.

Felvetődik a kérdés, mennyire jogosak hivatkozásai? Könyveiben nem azzal kezdi mondatait minduntalan, hogy szakirodalmi tájékozottságát fitogtassa, bár hivatkozásai a külföldi szakirodalomban való jártasságát mutatják. Ugyanakkor saját korábbi munkájára, a Calendáriumra is többször hivatkozott, ha nem akarta megismételni, amit már korábban leírt. A hernyófészkek leszedésénél pl. hivatkozik a Calendáriumára: „...*még ennyhány öfzve-font levelekkel-is bé-födözik: miképpen, és mikor kell le-fzedni, meg-írtam a Calendariumban n. 18. 46. 72. 257. tételbe Januariusbán, Februariusbán: és micsodás ollóval, adatik az gyümölcsös kertbenn-is arrúl alkalmazofság*”.⁶⁷

Bevett szokása volt, amit mindhárom könyvében alkalmazott, hogy nem mindig hivatkozott név szerint, hanem csak általánosságban, a „némellyek” szóval. Ezzel a fordulattal olvasmányossá tette könyveit, ugyanakkor érzékeltette, hogy a leírtak esetleg nem egyeznek a véleményével, vagy a véleményét másokkal is nyomatékosabbá tette, mint pl. a holdtölte idején vetni való zöldségek témájában. A borsót azonban holdfogytára kellett vetni, mint azt „...*némelly Botanicusfok, azaz, kertézfkedők azt tartják: ...*”⁶⁸

ÓKORI SZERZŐKRE VALÓ HIVATKOZÁS LIPPAYNÁL

Lippay azonban szerzőkre is hivatkozott. A késő reneszánsz szerzőkre jellemzően, nagyon sokszor az ókori görög-latin auktorokra, hiszen a reneszánsz az ókori világra rácsodálkozóas időszaka volt. Lippay is követi ezt, és többször, bár nem terhesen sokszor, ókori elődök írásaira támaszkodott. 1469-ben Velencében kiadták Plinius *Historia naturalisát*, 1478-ban Dioszkoridész latinul, majd 1499-ben görögül is. Theophrasztosz latinra fordítása 1644-ben lát napvilágot. Igazi Dioszkoridész-reneszánszot jelent (1529, 1534, 1536) a többszöri megjelentetés.⁶⁹ A botanikai munkákban, füveskönyvekben még Theophrasztosz rendszerét követik, aki Arisztotelész nyomán a felhasználói gyakorlati szempontok szerint csoportosította a növényeket.⁷⁰ Lippay János és a korabeli reneszánsz-kora barokk szerzők által is sokat idézett szerző Caius Plinius Secundus (Kr. u. 23–79), aki a római természettudomány legnagyobb összegzője volt. *Naturalis historia* című munkájának 37 könyvéből 16 foglalkozik a növényekkel (XII–XXVII. könyvek). A leírások rendszere nála is Theophrasztosz hagyományait követi, de már 1000 növényt ismertetett. Jelzi, hogy egyes növények megítélésében a különböző szerzők mennyire más-más véleményen lehetnek. Elsősorban Theophrasztosz, Dioszkoridész és Plinius művei képviselték azt az ókori botanikai hagyományt, amelyet a rene-

67 Lippay János II. CCCV. 235

68 Uo. XXXIV. 23. Vö.: Lippay János I. 143. „Haonlóképpen azt itélik némellyek...”, *Uő*: I. 128, 131. „Némellyek, főképpen a nagy Urak, a kiknek elegendő költsége vagyon: az föld [ziném] fa házat cfináltatnak...” boronanafalú, zsilipelt fafalú házakat, az átteletetni kívánt csemetéknek. Néprajzilag hiteles leírása mutatja a korabeli gyakorlatot, a gerendaközök mohával kitapasztását és lótrágyával besimitását. Az épületben kis kályhával fűtöttek a fagy ellen, akár egy tál víz behelyezésével, hogy a fagyást figyelhessék és megelőzzék. Mindez eszünkbe juttathatja a középkori Sarvaly vagy Lászlófalva feltárt falusi épületeit a XVI–XVII. századból, illetve a XVI–XIX. századi szőlőhegyi épületek archaikus faépítkezéseit. Vö.: *Csoma Zsigmond* 1989. De a rózsa szemzőhajtásainak megszedésénél is alkalmazza ezt a formát: „Némellyek azt írják ...” Lippay János 1664. I. 136.

69 Szabó T. A. 1978. 12.

70 Uo.

szánsz újra felfedezett, majd pedig a reformáció révén a széles néprétegekhez a füveskönyvek segítségével elkerült.

Lippay János, a *Virágos-kert* I. részének első oldalán, mint jezsuita a Bibliára hivatkozott, a Genesis 2. és 3.-ra. Leírja, hogy Isten az embert a paradicsomkertbe teremtette meg, hogy a kert első kertésze legyen.⁷¹ A Jób Könyve 22. részére és Máté Könyvének a 6. szakaszára azért hivatkozott, hogy kifejttesse, a virág többre becsülendő minden világi pompánál és hívságnál. Az ókori kertek említésekor Xenophonra hivatkozott, akitől azt a gondolatot emelte ki, hogy a kertészt és az orvost azonos tulajdonságok jellemzik, vagyis, hogy a kert és a beteg-gek érdekében az aktuális munkákat mindig időben kell elvégezniük.⁷² A kerti föld kiválasztásánál Pliniust hívja segítségül, majd Vergiliusra hivatkozik a föld ízének megismertetésekor, a keserű, a timsós, a kénes, a sós ízű, a kerti növények termesztésére alkalmatlan földek leírásakor.⁷³ A termőföld termékenységének megállapításánál Palladiusra hivatkozva, a csillagok állását is figyelembe ajánlotta venni,⁷⁴ különösen a vetések, az oltások munkáinál. Mindez nem egyedülálló, hiszen a korszakban és az ókorban általánosan kikérték az asztrológusok véleményét ugyanúgy, ahogyan ma is a reformgazdálkodásban.⁷⁵ A rózsza nagyobb illata érdekében gyökerének közelébe fokhagyma ültetését javasolta, Theophrasztoszra és Didymusra hivatkozva.⁷⁶ A növényi kártevők elleni védekezés ajánlásánál az ókori szakirodalom javaslatait is átvette a pozsonyi kert gazdója és leírója, pl. a mezei és kerti egerek ellen Apuleiusra hivatkozva ajánlotta, hogy a vetőmagot csávázzák meg tehénlepényben. Pliniusra hivatkozva pedig azt javasolta, hogy menyét vagy macska hamuját főzzék meg és abban áztassák meg a vetőmagot.⁷⁷ Vergiliust idézi a gyümölcsoltási részben, ahol leírja, hogy a magoncokból vadfák lesznek, vagyis a nemes tulajdonságokat az ivartalan szaporítással lehet továbbvinni. A saját szakmai véleményét is hozzáteszi nyomatékosan: „*Itt arról disputálnak az Authorok, ha efféle elültetett magokból, vad fák nevelkedneké, vagy fzelid fák? Az én vékony ítéletem-ferént, akár minek nevezze ember, de eleg az, hogy jobb részére mind elfajólnak...*” – ezért a beoltásukat javasolta.⁷⁸ Catóra, Columellára és Palladiusra hivatkozott a gyümölcsfa oltása esetében, amikor is fogyó Hold idején javasolták az ókori szerzők az alma-, a körte-, a füge-, az olajfa beoltását.⁷⁹ A beoltott gyümölcsfát Theophrasztoszra hivatkozva jó minőségű földbe ültetette át, és megemlítette, hogy az ókori szerző a gyümölcsfa gödrét egy évig szabadon hagyta, amit Lippay korában mások is javasoltak.⁸⁰

Kikre hivatkozott tehát Lippay János a *Posoni kert* c. munkájában?⁸¹ Apuleius, Luciusra, aki Kr. u. 125-ben született az afrikai Madaurában, majd Carthagóban nevelkedett, és 180-ig

71 Lippay János I. 2.

72 Uo. 6.

73 Uo. 6, 7.

74 Lippay János II. XII. 8.

75 Uo. XVIII. 12. „...förl-talárod az Oeconomiarol tractáló Authorokban, úgymint: Carolo Stephano lib: 1.c. 15. Joanne Cholero lib. 4. C. 44. Henrico de Bru de horis Planetarum, és más több Aftrologu-foknál.” Az oltást ha növény hold idején végezték, akkor sok gyümölcs volt várható, viszont alacsony és gyengébb volt a fája, koronája a gyümölcsfáknak. *Uő*: III. LXXI. 66., 67.

76 *Uő*: I. 147.

77 *Uő*: II. 229.

78 *Uő*: III. 4., XV. 14–15.

79 Uo. LXXI. 66, 67.

80 Uo. CXXXIX. 121.

81 A meghatározásnál, a munkásság ellenőrzésénél az Ókori Lexikon I–II. 1902–1904. Bp. Szerk.: Pecz Vilmos adatait használtam fel.

élt. Az ókori latin széppróza utolsó klasszikusa volt, legismertebb műve *Az aranyszamár*. Filozófiai és természettudományos munkássága jelentős, többek közt a Virágoskertről írt.

Arisztotelész (Kr. e. 384–322) görög filozófus és természettudós Stagirus városában született, Lippay a mogyorófa leírásakor hivatkozott arra, hogy a friss mogyoró nedvvel, vízzel teli, ezért könnyen fergesedik (ormányos bogár).⁸² Egy Colerus nevű ókori szerzőre is hivatkozik a pozsonyi kert leírója, amikor a gyümölcs és a birs oltásáról ír.⁸³ Columellára, Lucius Junius Moderatusra, aki Gadesben született, szintén hivatkozott a szakkönyvíró. Columella magcsávázási javaslatait adta közre a *De re rustica*, a földművelésről szóló 12 könyvének a 10., a kertészetéről szóló kötetéből.⁸⁴ Costeus nevű szerző véleményével is megismertette az olvasóját, mint Didymussal, a legnevezetesebb görög grammatikusok egyikével is, aki Kr. e. az I. században élt Alexandriában. 15 könyvből álló *Georgikája* termesztési tanácsokat gyűjtött egybe.⁸⁵ Általában a görögökre hivatkozva javasolta a jezsuita szerző a gyümölcsfaültetésnél a harmadfél lábnyi mélyre való ültetést.

Palladius Rutilus Taurus Aemilianus római szerzőre, aki a Kr. u. IV. században élt, ugyancsak hivatkozik. Palladius munkái a középkorban népszerűek voltak, különösen a földművelésről szóló 14 könyve. Régi római és görög forrásokat használt fel, amelyek máshonnan nem ismertek. Az utolsó könyv, amely a gyümölcsfák oltásáról szól, versben íródott, mégpedig distichonokban. Lippay a barackfa friss ágainak metszési tilalmánál hivatkozott rá, ugyanis, ha lemetszették volna, akkor kiszáradt volna a fa.⁸⁶ Természetes, hogy Pliniusra is hivatkozott az ókori szerzők közül a pozsonyi kert tudós leírója. C. Plinius Secundus Novum, Comunban született Kr. u. 23-ban, meghalt 79-ben. Az ifjúkori tanulmányok után több művet írt, pl. a híres *Naturalis historiae libri 37* könyvét is. A 12–27. könyv a botanikával foglalkozott, közel 1000 fajt ismertetett, a termesztett gyümölcsök között 17 almafajtát is felsorolt már ekkor. Az oltásokat nem tartotta helyesnek, mert a fajtákat féltette tőle. A *Posoni kert* II. kötetében, a zöldségeknél, az uborka leírásánál hivatkozott Lippay Pliniusra, aki szerint a zöld uborkát elvermelték, így az a következő évig eltartható volt.

Plutarchosz görög történetíró is a hivatkozott szerzők közt szerepelt. A Kr. u. 46–120 körül élt tudós Khairóneiában született. Tőle azt emelte ki Lippay, hogy az olajos-mézgás, gyantás fák nem olthatók.⁸⁸ Theophrasztos (Kr. e. 371–287), Arisztotelész tanítványaként, növénytanában több, mint 500 növényt írt le. Lippay háromszor is hivatkozott rá.⁸⁹ Végül Vergilius P. Maro *Georgica* c. tankölteményére hivatkozott a szorgalmas könyvíró, akinek véleménye szerint szántásnál-ásánál a hideg szél kiszáritja és lehűti a talajt.⁹⁰ Emellett Xenophon görög történetíróra hivatkozott a *Virágos-kert* elején. A görög tudós, a háztartásról szóló munkájában, a Szokratész és Critobulus közti párbeszédben a földművelést discőitette.⁹¹

82 Lippay János III. CCXLIII. 213.

83 Uo. CLXXXI 155.

84 Uő: II. XIII. 29.

85 Uő: III. Costeusra 185., Didymusra: Lippay János I. 147.

86 Uo. CCXII. 184.

87 Uő: II. CCXLI. 176.

88 Uő: III. VI.95, CII. 95

89 Uo. CXXXVIII., IX.120, I. 147.

90 Uő: I. 117

91 Uo. 2.

KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI SZERZŐKRE VALÓ HIVATKOZÁSOK

Lippay János részben ismerte a korabeli szakirodalmat is. Nem annyira, mint az ókoriakat, így nem is hivatkozott rájuk annyiszor. A XVI. és XVII. század a füveskönyvek kiadásának évszázadai. Brunfels, Bock és Fuchs művei az egész európai botanikára serkentőleg hatottak és egyféle áradatát indították meg a füveskönyvek kiadásának.⁹² Nem sokkal az első XV. század végi európai füveskönyv megjelenése után, 1578-ban a kolozsvári református püspök és prédikátor Melius Juhász Horti Péter munkája is megjelent halála után, mint az első magyar nyelvű, nagy hatású füveskönyv. Már említettük, hogy a rekatolizáció idejében élő jezsuita Lippay nem hivatkozott a protestáns füveskönyvekre (Melius, Clusius-Beythe István, Beythe András munkáira), ami nem jelenti azt, hogy nem ismerte volna eredményeiket. A középkori szerzők közül hivatkozott Carolo Stephano és Cholero J. munkásságára, akikről az utókor nem sokat tud. Lippaynak egyféle példaképe volt Joannes Baptista Ferrarius sienai jezsuita, akinek 1633-ban jelent meg *Flora seu de florum* c. könyve, ami valószínűleg megvolt Lippay könyvtárában, mert többször hivatkozik Ferrarira. Valószínűsíthető, hogy a könyvet, mint más műveket is az érseki könyvtár segítségével ismerhette meg.

A jezsuita szerzőtárs a kerti munkákról is írt, virágokról és idegen fákról, valamint a majorságokról. Lippay János a „Kegyes Olvasóhoz” címzett beköszöntőben hivatkozik is rá, valamint más szerzőkre, akik olyan, a kémikusok által használt módszert említettek, hogy a növények saját hamujuktól újraélednének. Máshol Ferrariusra hivatkozva a legjobb virágföldnek a káposztáskerti földet tartotta, amely az évi rendszeres trágyázás és öntözés miatt a legtermékenyebbnek tűnt.⁹³ Az elszaporodott mezei egerek irtásánál említette Ferrarius meglehetősen különleges módszerét, „számszeridgyal” pusztította a rácsálókat. Írta is Lippay, hogy: „A kinek kedve vagyon hozzá, meg-olvashattya”.⁹⁴

Másik gyakran hivatkozott szerzője a kor legolvasottabb német nyelvű kertészeti kézikönyvírója, Peter Laurenberg rostocki orvos volt. 1632-ben két sikerkönyve jelent meg: *Apparatus plantarius és Horticultura* címen. Lippay bár alapozott Laurenberg botanikai tudására, de önállóan fejlesztette azt tovább. Sokszor hivatkozott munkájára, különösen a Horticulturára. A *Virágos-kert* c. könyvében említi, hogy Laurenberg elismeréssel írt a hagymagumós virágok termesztésénél az esztergomi érsek tulipánjairól, sokféle színükről, sőt a német szerző állítólag ilyen szép virágokat még nem látott máshol.⁹⁵ Ez az apró adat azért érdekes, mert mutatja, hogy Lippay milyen jól tájékozott volt a hollandiai, belgiumi tulipánok terén.⁹⁶ A másik híres hagymás virág, a nárciszok sokféleségét a pozsonyi érseki kertbe és Magyarországra is az esztergomi érsek hozatta be, Lippay szerint.⁹⁷

Laurenberg hasított oltásnak írta a ma héj alá oltásnak nevezett módszert, amit Lippay akkor még nem ismert, bár megpróbálta leírni a német szerző után, de hozzátette: „...a kit nem láttam, s-más authorokba fem olvastam”.⁹⁸ A gyümölcsfaoltások módszereit,⁹⁹ a gyümölcsfa bélrészének kivételét Laurenberg után Lippay is elítélte,¹⁰⁰ illetve az oltások elvégzendő idejéről eltérő véleményt alakított ki. Miután minden szerző a saját országában szoká-

92 Szabó T. A. 1978. 18.

93 Lippay János I. XIV. 115. CLI.

94 Uő: II. CCC. 229.

95 Uő: I. LXXXIII. 49.

96 Uő: LXXXIII. 50.

97 Uő: LXXXIII. 52.

98 Uő: III. XXXIX. 37.

99 Uő: III. LXI. 57.

100 Uő: III. LXXXIV. 80.

sos oltási időt tartotta jónak, Lippay a Magyarországon szokásos időpontokat javasolta a gyümölcs különböző oltásaira.¹⁰¹ A fák földlabdás teljes gyökérzettel való átültetését Laurenbergre hivatkozva javasolta.¹⁰² Laurenberg munkáját annyira pontosan ismerte Lippay, hogy oldalszáma is hivatkozott, nemcsak fejezetre. Valószínű, hogy nem jegyzeteket, cédlákat készített belőle, hanem kézikönyvként forgathatta a *Posoni kert* fejezeteinek írása közben is Laurenberg könyvét. Ezt sejteti, hogy olyan aprólékos résznel, mint pl. a barackmag hegygel lefelé, a földbe történő vetésénél is, Laurenbergre hivatkozott.¹⁰³ Kételkedéseit is megfogalmazta, pl. a káposztaalma esetében, amit a Lippay munkásságát értékelő irodalom többször elismerően felhoz példának. A természetlen gyümölcsfa törzsének a bél részéig való befúrását és kénes agyaggal betömését, majd galagonyafával lezárását sem hitte el Laurenbergnek. Azt írta kételkedve: „*A kit én, nehezen hitethetek-el magammal: holot Laurenbvr-gius azt vallya: hogy nincs erőfsebb mérge, mellyel akár-minimü nagy vastag fákat-is könynyebben ki-vefzesenek, mint az eleven kénefő*”¹⁰⁴ Mindez Lippay János józanságát mutatja.

Másik középkori szerző, akire hivatkozott, Gesnerus, vagyis Konrad Gessner (1516–1565) svájci orvos, természettudós, enciklopédista. A fán bekövetkező gyümölcsrothadás ellen a törzset a zöld gyík epéjével kell megkenni, javasolta, amit jezsuita szerzőnk is átvett,¹⁰⁵ aki Henrico de Bru munkásságára is hivatkozott. Természetesen az 1661-ben megjelent saját *Calendáriumára* is. Botanikatörténetileg érdekes, hogy Pietro Andreas Matthiolus (1500–1577) munkásságát is ismerte és felhasználta. Matthiolus olasz orvos és botanikus volt, aki Dioszkoridész munkájából kommentárt készített. Lippay János a fűszernövények leírását a szövegelemzés alapján valószínű Meliustól vette, de összegzésként azt írta: „*Ezek a közönséges jó fzagü füvek Magyar Országban: az kikkel a konyhán, és afzalnál élnek. A ki többet kíván, föl-talállya a több Authorokban: kivált-képpen Mathiolusban, az az, kis Máthéban.*”¹⁰⁶ De a sárgarépa ismertetésekor is Matthiolusra hivatkozott,¹⁰⁷ tehát zöldség- és fűszernövényeknél. A sienai Matthiolusnak a korai kiadásokban igen szép fametszetekkel illusztrált Dioszkoridész-kommentárjai 1554 és 1744 között több mint 60 kiadásban jelentek meg latinul, olaszul, franciául, németül, csehül.

A francia Mizaldus Antoniusra (1510–1578) mint a középkor kertkultúrájának egyik meghatározó leírójára többször hivatkozott Lippay János. Előfordult pl. a vöröshagyma leírásánál, hogy a szövegébe is belefoglalta: „*Anton Mizaldus azt írja, hogy fölötte nagy feje léfzen a vörös-hagymának, ha vermet áfnak körülötte, és a fejét föllyebb emelik és vonyogattyák: de úgy, hogy ki ne vonnyák a földbül*”.¹⁰⁸ Más alkalommal a retekhéj egészséges táplálékértékét hangsúlyozta Mizaldus után.¹⁰⁹ Mizaldus munkáit Henisch György (1549–1618) bártfai születésű író németre fordította, majd Nadányi János Erdélyben magyarul jelentette meg Bornemisza Anna segítségével. Lippay ezenkívül hivatkozik még „*Egy nevezetes diny-*

101 *Uő*: III. LXVIII. 64.

102 *Uo*. CXXXIV. 118.

103 *Uo*. CCIX. 182.

104 *Uo*. CCCIV. 262.

105 *Uo*. CCCVI. 263. *Gesner* fő műve: Az állatok természetrajza, több kötetben jelent meg. Arisztotelész rendszerezéséből kiindulva a szaporodási és táplálkozási szervek alapján az állatvilágot 5 csoportra osztotta. Hatalmas monográfiái: *Historia plantarum*, *Opera botanica*, *Historia animalium*, *Bibliotheca Universalis*, ma is idézett kútfők.

106 *Lippay János* II. LXXXVIII. 62.

107 *Uo*. CCXXI. 159.

108 *Uo*. CXCIV. 141.

109 *Uo*. CCXXX. 165.

nyés *Gazdáfzony*”-ra „*Magyar-Országban*”, aki akkora dinnyéket (valószínű sárgadinnyét) nevelt, hogy nagy késsel nem lehetett átérni, felvágni.¹¹⁰

Legmeglepőbb hivatkozása egy Molnár nevű szerzőre vonatkozik. Nem sokat árul el róla a kertészeti szakirodalomban sem, pedig jelentős és érdekes kapcsolatra derül fény e hivatkozások mikrovizsgálata alapján. Az *Anemone* (szellőrózsa) tárgyalásánál hördül fel Lippay, mondván, hogy „*Molnár az ő Dictionariumjában...*” az *Anemonét* pipacsnak nevezte, amit, mint írta Lippay: „...*tudgya minden parafzt ember-is, micfoda az Pipacs: de Anemonét, jób rézfént nem-is látott, nem-is hallott nevezni fem tudgya.*”¹¹¹ A szidott szerző menségére szolgálgjon, hogy az említett szellőrózsát először kerti növényként Magyarországon a pozsonyi érseki kertbe telepítették el külföldről, tehát ismeretlen volt a széles közvélemény előtt, bár Clusius és Beythe István már ismerte Nyugat-Magyarországról. A korholt szerző sem ismerhette, még ha a szótárában lévő latin névnek valamilyen hasonló, ismert növénynevet kellett is adnia. Máshol Lippay megint megdorgálta Molnárt, mondván: „*Ranunculus, kit Magyarúl más nevét nem találván Molnar, abba hadgya: Deák fzó, ányit téfzen, mint Békácska, az gyökerérül hivatvatik annak.*”¹¹² Majd a *Veteményes kert*-ben hivatkozik rá.¹¹³ De ki lehet ez a rejtélyes, támadott szerző? Közel járhatunk, ha a református Szenci Molnár Albertre (1574–1633), a kalandos életű, jeles szótárkészítő-szerkesztőre, zsoldárfordítóra és nyelvészre gondolunk, különösen a latin–magyar és magyar–latin szótárára. Szenci Molnár a Melius által, majd Beythe István és Beythe András által összegyűjtött népi növényneveket a szótárába bedolgozta, így az a korabeli botanikai ismeretekkel is gyarapodott. Persze az újabb növényeket nem ismerte a református Szenci Molnár, aki a protestáns füveskönyvek alapján a reformáció „virágai”-val foglalkozott főleg. Arról nem lehetett tudomása, hogy milyen újdonságok kerültek be az esztergomi érsek pozsonyi kertjébe. A jezsuita Lippay ezért hiába is méltatlankodott, azonban kirajzolódik ebben a kérdésben is, hogy a protestantizmusnak és a rekatolizációnak itt is milyen nagy szerepe volt. Főleg ha figyelembe vesszük, hogy Szenci Molnár a Pozsony megyei Szencen született, nem messze a későbbi pozsonyi kert helyétől, és lelkésznek tanult, többek közt Göncön, a Biblia protestáns magyar fordítója és kiadója, Károli Gáspár mellett. 1600–1607 közötti nyugat-európai körútjai után kezdett hozzá a Károli-féle Biblia átdolgozásához, a Vizsolyi Bibliából, ami 1608-ban jelenhetett meg, és érdekes, hogy a rekatolizálás szimbolikus alakjának, a bécsi császárnak, Rudolfnak ajánlotta munkáját. A császári udvar szeretne volna megtéríteni a katolikus hitnek, de Szenci Molnár ellenállt. Latin nyelvű magyar grammatikáját Pázmány Péter is dicsérettel illette. A latin–magyar és magyar–latin szótára 1604-ben jelent meg. Mindez a jezsuita Lippay Jánost a szövege alapján is érezhetően irritálta még 1664-ben.

LIPPAY SAJÁT HIVATKOZÁSAI ÉS VÉLEMÉNYE A SZERZŐKRŐL

Lippay János természetesen nem csak az olvasott és megismert szakirodalomra hivatkozott, hanem az általa nagyra becsült paraszti ismeretre is. A magyar néprajz még nem foglalkozott Lippay munkásságának értékelésével, holott Beythe István és András munkásságánál már közismert, hogy a népi növényneveket és gyógyítási gyakorlatot beépítették azokba a mun-

110 *Uő*: II. CCLI. 184.

111 *Uő*: I. CVI. 65.

112 *Uo*. CXI. 71.

113 *Uő*: II. LI. 37.

kákba, amelyekben közreműködtek vagy amit írtak.¹¹⁴ Lippay is pl. a saláták tárgyalásánál a közismertségre hivatkozott: „...kinek állattyrúl, és termetirül nem fűükség bőven fzőllanom: mivel olly közönséges, hogy csak nem minden parafzt ember öfméri, és még a gyermekek-is”.¹¹⁵ Valóban a különböző salátafajokat sokkal jobban fogyasztották ebben az időben, mint manapság. Részben a koraiságuk miatt, részben a húсок mellé ették savanyítva, ízesítve. Persze nem mindenben ilyen pozitív a pozsonyi kert gondozójának a véleménye. A káposzta torzsájának (karalábé helyetti) állatokkal történő leelegettetését elítélte. „Némelly egyögyű parafzt kertézfek, a káposzta torzát, mind otkin hadgyák télben...” állati takarmánynak.¹¹⁶

A *Calendárium*a 1661-es kiadására, illetve a *Virágos-kert* és a *Veteményes kert* megfelelő részeire is gyakran hivatkozott. *Calendárium*a nagyon sikeres volt, hiszen gyakorlati, időközi javaslatokkal van tele, főleg a talaj, öntözés dolgában, amire saját hivatkozásai is vonatkoznak.¹¹⁷ Néha könnyedén odaveti, hogy nézzenek utána az érdeklődő gazdák a *Calendárium*ban, pl.: „...avagy a mikor akarsz vetni, vagy ültetni, nézd-meg a *Calendariumba*, micsoda jegy uralodik azon nap.”¹¹⁸ A rozmaryng és a szekfü bujtásánál, írta a *Virágos-könyv* II. részében, a 2. §-t nézze meg, akit érdekel. Salátatermesztésnél is a *Virágos-kertre* és a *Calendáriumra* hivatkozott, illetve a káposztáknál is.¹¹⁹ *Veteményes kert* c. könyvében a „trágyás ágyásnál” (melegágy) is mindkét korábban megjelent munkájára hivatkozott: „Kinek el-kézfítésérül, mivel-hogy kétfzer-is irtam immár, úgy-mint, az *Calendariumban* n. 98. És az virágos könyvnek II. Részében...”¹²⁰ A negyedik, a gyümölcstermesztésről írt könyvében már mindhárom korábbi munkájára is hivatkozott „...oda fel-is irtam a *Virágos kertben-is* C. 15. §. 3. A *Veteményes kertben-is*, c. 6. s ez-után is irok, ha fűükség léfzen. Ismét a *Calend. N. 127., 129. amott úgy...*”¹²¹

Végül Lippay saját hallomásai alapján számolt be arról, hogy Pozsonyban az 1662. évi országgyűlésben, a császár előtt egy matematikus olyan vetőgépet szerkesztett, ami a magok egyenletes vetését biztosította. Ez nagy szenzációt jelentett, de tárgyilagosan bevallja, hogy „*De még ezt az ezfközt nem láttuk*”.¹²²

Lippay gyakorlatias, egyszerűen fogalmazott könyvei sok tanáccsal vannak teletűzdelve. Hol markánsan, hol finoman jelzi azonban az olvasónak, hogy a különböző, akár ókori, akár középkori szerzők javaslatai nem mindig célravezetők. Sőt nem egyszer érezteti, hogy a szerzők egymást idézik, ezért ő önálló kritikai hangot képvisel. Felháborodása a szolgálai másoló szerzőkkel szemben akkor tűnik elő, amikor pl. a gyantásodó-mézgásodó fák (cseresznye, meggy, spanyolmeggy, barack, mandula) oltásának sikertelenségéről idézi a külföldi szerzőket, miközben ő tapasztalta, hogy a szakirodalmi véleménnyel szemben ezek a fajok olthatóak. Keserűen írta: „*De úgy tetszik, hogy ezek is az authorok, mint a luhok, csak egy nyomban járnak: és ha egyik el-indul, a többi-is utána indulnak*”.¹²³ Józansága mutatkozik meg akkor is, amikor pl. a kerekrépa nedvét-levét olyannak írta le, hogy amit abba belemártottak, az olyan keménnyé válik, hogy még a vasat is el lehet metszeni vele. Tömör véleménye:

114 *Clusius–Beythe* 1583, *Beythe András* 1595. és a róluк szóló értékelések.

115 *Lippay János* II. CXLI. 104.

116 *Uo.* CLXIX. 125.

117 *Uo.* CLIX. 124.

118 *Uo.* XXII. 15.

119 *Uo.* LXXI. 50., CXLII. 106., CLXIV. 122.

120 *Uo.* XXXV. 25.

121 *Uő.* III. CXVIII. 107.

122 *Uő.* II. 1664. XLIV. 31.

123 *Uő.* III. 1667. CII. 95.

„Hidgye a ki akarja”.¹²⁴ Más alkalommal a németeknél elterjedt káposzta torzsjába oltott alma, a káposztaízű alma legendájánál Laurenbergre hivatkozott, de Lippay nem hitte ezt el és velős véleményének hangot is adott: „En ez óltás-mellett, le nem tezem hitemet: de mivel azt mondgya, hogy fzemével látta, hadgyuk reá”.¹²⁵ Más alkalommal is, amikor Laurenberg, a gyümölcsfa oltási sebének viasszal való bekenésekor vagy viasz hiányában lép, régi vaj, vargaszurok, olaj felolvasztott keverékének lehűtött összegyúrt kenőcsével történő sebkezelést javasolt, Lippay ismét hangot adott ellenvéleményének: „De ezek én-nékem nem igen tetfzenek, hogy im zsirral, és olaj-jal kézfittetek. Mindazon-által, a kinek mi tetfzik, azt vá-lafzthattya.”¹²⁶ Lippay tehát a személyesen kipróbált szakmai fogásokat javasolta; amiről nem volt meggyőződve, azt ugyan megemlítette, de bírálta. Egyéni hangvétele miatt számolt azzal, hogy egyeseknek nem fog tetszeni a *Posoni kert* c. munkája. A veteményeskerti zöld-ségnövényekről írt könyve végén a kártevőkről, darazsakról, csipő bogarokról írt részt szimbolikusan is azzal zárta, hogy „En-is ezekkel vetek véget, az veteményes kertrül-való iráfóch-kámnak: nem ketlem, hogy találkoznak efféle dongó csipő szünyogok, a kik itéletekkel, éles nyelvekkel, mardojni fogják az én munkáchkámot. De a kinek nem tetfzik (eddig ilyen sem vólt az Magyar nyelven) cfinállyon jobbat, s-nem irégylem a jámbornak. Én a közönféges jó-ért igyekeztem munkáloznom.”¹²⁷

Lippay János itt még beharangozta a *Gyümölcsös kert* c. harmadik könyvét, ha a nyomdát úgymond „meg-kenhetném” – vagyis, ha a nyomtatási költséget elő tudná teremteni.¹²⁸ 1667-ben a megjelenő könyvét már sem ő, sem testvére, a pozsonyi kertet alapító érsek nem élhette meg, de kertszeretetük a mai napig hírnévvel élteti őket. Munkásságuk összegzi a kertészeti tudományos és művészeti egységét az ellenreformáció időszakában, de a reformáció és a reneszánsz szerzőit, ezen keresztül pedig az ókori természettudományos-kertészeti, gyakorlati ismereteket is. Lippay bár a késő reneszánsz alakja, Nyugat-Magyarország és Pozsony révén már a barokk korszak, az ellenreformáció, a rekatolizáció előfutára.

NADÁNYI JÁNOS KERTÉSZETI SZAKFORDÍTÁSA

A XVI–XVII. században Erdély még a késő, a „virágos reneszánsz” éveit élte, de a hagyomány tisztelésében és fogságában. A modern fejlődés ugyanis a kertészeti szakirodalom tekintetében is még pár évtizedig váratott magára. Nadányi kertészeti könyvfordítása is ezt mutatja. Nadányi János (körös-nadányi) református lelkész és tanár volt. 1643 körül Körös-Nadányban (Békés m.) született és nagybátyja Nadányi Miklós nógrádi főkapitány segítségével a leideni egyetemen tanult és 1658-ban Utrechtben jogot hallgatott. Erdélybe visszaérkezve tanár lett 1666-ban a nagyenyedi kollégiumban, a zsidó nyelvet és a logikát tanította; tanítványai azonban nem voltak elégedettek vele durva bánásmódja és állítólagos hanyagsága

124 *Uő*: II. CCXIX. 158.

125 *Uő*: III. C. 93. Egy Costeus nevű szerző a káposztába oltott barackot írta le, de ennek sem ad hitelt, hiszen ezt sem ő, sem más nem látta. CCXIII. 185.

126 *Uo*. CXII. 104.

127 *Uő*: II. CCCVIII. 243–244. Nem nehéz párhuzamot húzni Beythe András előszavával, aki hasonló megokolásból ajánlotta, a jobbat íróktól tanulni vágyva, magyar nyelvű előszavát a Lippay János által következetesen nem említett füveskönyve elé, 1595-ben, Németújváron.

128 *Uo*. CCCVIII. 244.

miatt. Ideges természete tovább üzte, 1671-ben Nagyváradon lett tanár, majd 1703-ban Nagybajomba ment lelkésznek. Nagy szegénységben halt meg 1707-ben.¹²⁹

Nadányi János magyar nyelvű fordítása 1669-ben, vizsgált korszakunk utolsó fél évszázadában jelent meg. Ízig-vérig a reneszánsz időszakban született kertészeti és orvosi kert témájú könyveket fordított magyarra. Ezt feladatul Bornemisza Anna fejedelemnétől, I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem feleségétől kapta, akinek rokona is volt. Nyugat-európai diák korában nem érdeklődött a kertészet-termeszettudományok iránt, elsősorban a történeti és a teológiai munkák érdekelték. Be is vallotta a kertészeti könyve előszavában, hogy a németországi tartózkodása idején nem az volt a célja, hogy a kertészet tudományában elmerüljön. De a hivatkozott ókori szerzők és orvosdoktorok munkáiban megbízott.¹³⁰ Meg is fogalmazta: „...én-is merem mondani ku^olso° [...] kert ékeffjégére s holmi betegeskedések ellen való job ko^onyvet ennél Magyar Országunkban Orvos Doctorok s patikák nem igen vadnak”, ezért is tartotta szükségesnek a könyv lefordítását és megjelentetését magyar nyelven. „...fzu^okseges-is volt erre nézve ily ko^onyvet valaha Magyar nyelven írni,...”¹³¹

A könyv fordítása során jött rá, hogy mennyi terminológiai hiány, nehézkesség adódott, illetve a tájékozatlansága milyen nagy mértékben nehezíti a könyv magyarra fordítását: „...Mennyi munkával eshetet penig ez ko^onyvnek forditáfa, ebben az Országban igen kevés ember itilheti-meg egyéb, hanem a ki meg-gondollya, az igen ko^oz-bezfédben ritkán forgot itlévö, s dictionáriomban-is fel nem találtatot fzoknak fokaságát, és az ki vagy egy, vagy két közepe táján valo levelét, s néhol néhol rythmufokkal-is a mint itt vagy máfut fordítani kezd.”¹³² Valóban sokat küszködhetett, hiszen 526 oldalas monumentális könyve tartalomjegyzéke is imponáló téma- és részletgazdagságról árulkodik. Az első könyv a kert készítésével, hasznával, a vetemény előkészítésével, a vetés és az ápolás munkáival, eszközeivel és igen részletesen a növényvédelem kérdéseivel foglalkozik mintegy 39 oldalon. A második a kerti veteményekkel: a salátával, káposztával, petrezselyemmel, céklával, vad salátával, endíviával, a spárgával, a sóskával, a macskatövisvel a hagymákkal (pór-, fok- és vereshagymá-

129 Főbb munkái:

1. Disputatio Juridica De Jure Belli. Quam annexis Favente Deo Ter Opt. Max. Sub Praesidio... Pauli Voet... in ill. Academia Rheno-Trajectensi... Publice eruditorum disquisitioni subjcit... Ad diem 30. Junii... Traj. ad Rhenum. MDCLVIII.
2. Disputatio Juridica De Justitia et Jure Nona. Quae est de Principum Constitutionibus. Quas... Sub Praesidio... Pauli Voet... Publice ventilandum proponit... Ad diem 8 Decembris... Ultrajecti. MDCLVIII.
3. Disputatio Juridica De Jure Pacis, Quam... Sub Praesidio... Alberti Russi... Publicae eruditorum disquisitioni subjcit... Die 17. Januarij... Lvgdvni Batavorum, 1660.
4. Florus Hungaricus. Sive Rerum Hungaricarum Ab ipso exordio ad Ignatium Leopoldum deductarum Compendium... Amstelodami, MDCLXIII. Ez a történeti munkája tette ismertté a nevét, angol fordításban is megjelent. A XVII. századi magyar historiográfia külhoni vonulatát Inchofer Menyhért, Nadányi János és Otrokocsi Fóris Ferenc alkotta. Nyugat-Európában olyan törekvések fogalmazódtak meg ekkor, amelyek az eddig elszigetelt történetírást szerve ssé és egyetemessé tették, a mai értelemben vett tudományos módszerek kidolgozásával. A kutatás tárgyában, mikéntjében gyökeres fordulat állt be: a humanisták politikatörténeti iránya helyébe a szigorú forráskritikán alapuló egyháztörténet lépett. A reformáció nagy fegyverténye az eredeti kútfők programszerű felkutatása és alapos bírálata volt, mert így a skolasztikus tekintélytiszteletet száműzték a tudomány eszköztárából.
5. Kerti dolgoknak le-írása. Négy könyvekben rendszeren bé-foglaltatott... Colosvarot. 1669.

130 Nadányi János, 1669. 4.

131 Nadányi János, 1669.

132 I. m. 5.

val), a kabakosokkal (tök, uborka, dinnye), a kerti articsókával foglalkozott.¹³³ Természetesen a kerti virágokat is említette (rózsát, liliomot, violát), de a fűszernövényeket sem hagyta ki, így a köményt, a bazsalikomot, a zsályát, a levendulát, a majorannát, az ürmet a nem fűszerekként használt eper, szeder és a ribizli mellett.¹³⁴

A harmadik könyvrészben a gyümölcsfákkal foglalkozott, az oltási módokat, az alma, a körte, a birsalma, a cseresznye, a barack, a naspolya, a berkenye, a dió, a mandula, a pomagránát (gránátalma), sőt a citrom, a narancs, a fügefa, az olajfa, valamint a bodza természetét ismertette részletekbe menően.¹³⁵ Érdekes, hogy a napraforgót mint újvilági növényt is említette és leírta hasznát.¹³⁶ Az oltásról szóló részben a könyv fordítója az eredeti reneszánsz szerzőt követve sok ókori mezőgazdasági szerző véleményét tolmácsolta (Vergilius, Columella, Plinius, Palladius, Peter Crescentius, Pontanus).¹³⁷ Egy érdekességre is felfigyelhetnek a ma olvasói. Már a reneszánsz szerzőnek, Mizaldnak is feltűnt a XVI. század második felében, majd a fordító erdélyi lelkésznek is, hogy a gyümölcsfaoltások tekintetében az ókori szerzők sokszor egymásnak is ellentmondóan nyilatkoztak.

Nadányi könyvfordításában a 262. oldaltól a Mizald által feldolgozott Alexikepus: *Orvoskert* c. munkáját dolgozta be a *Kerti dolgok* leírásába. Ebben a fejezet részben ismét és erőteljesen a növények orvosi hasznait említette, ugyanúgy, mint Mizald másik könyvében, amely az utolsó fordítást jelzi az erdélyi lelkész könyvében: *A Kerti gyümölcsöknek, parajoknak, gyökereknek, fűveknek...* c. könyvében a szőlő-borleírást részletesen olvashatjuk a nagy könyvfordításban.¹³⁸

Nadányi János, aki körül számos botrányos jelenetnek lehettek szemtanúi erdélyi kortársai (a tanítási-oktatási módszerei, a tanárkollégáihoz való viszonya, érdes modora miatt), mentegetőzve kéri a fejedelemtől, hogy ne őt gyalázzák a könyvért, hanem fogadják ezt így el, amíg valaki jobbat nem ír. Valószínűleg a fordítás közben jött rá, hogy az a könyv, amin fordítóként dolgozott, nem a legmodernebb, legtanulságosabb. Bornemisza Annának ugyanis, a későbbi szakácskönyv-fordítónak,¹³⁹ a XVI. századi Mizald kertészeti könyvek lefordíttatására meghatalmazást adó fejedelemtől a könyvekre Gilanyi Gergely hívta fel a figyelmét. Gilanyi (Ghillányi, Gillanj) Erdélyben Teleki Mihály előtt a fejedelmi tized főárendátora volt, Apafi fejedelem sógora.¹⁴⁰ A főárendátor feladata volt a fejedelmi tizedszedés megszervezése és végrehajtása. Becses könyvtárral rendelkezett, ismerhette Mizald könyvét, nem véletlen, hogy ezt javasolta. Mindezek alapján vállalta az erdélyi fejedelem felesége a fordítás és a kiadás költségeit, megbízva Európát járt rokonát, Nadányit a fordításra, aki mentegetőzött, hogy hivatkozásokat ugyan nem használt, de „...az Deák fűt-is belé irtam, ...”, mert a fordítás nehézsége és a szaknyelv „...micsoda fűnek...” a neveinek visszaadása, azonosítása így is sok feladatot rótt rá, és a jegyzeteléssel még terjedősebbé vált volna a fordítása.

133 I. m. 42–90.

134 I. m. 90–119.

135 I. m. 119–196.

136 I. m. 12. és 373.

137 I. m. 196–223.

138 I. m. 489–492, 495–526.

139 Max Rumpolt XVI. századi szakácskönyvét fordította le Keszei Jánossal, amely 1680-ban meg is jelent.

140 Ezt az azonosítást Tüdösné Simon Kingának köszönöm. Vö. még: *Kázmér Miklós*, 1993. 402., „...fölybe meg jrtam Gillanj Gergely Fő Arendator...” *Szabó T. Attila*, 1984. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. IV. Bukarest. Főárendátor címszó.

A könyve előszavát 1669. január 29-én Nagyenyeden fejezte be, de Kolozsvárt jelent meg Nadányi könyvnyi vatagságú fordítása. Epés epilógusként külön oldalra szedetve írta a könyv elején: „*Nem minden olvasó, s halgatonak tezem, Nem minden olvasó, s halló tezik nékem.*” A kész fordítást az év május 5-én adhatta át a nyomdának¹⁴¹ azzal az óhajjal, hogy a könyve mielőbb megjelenessen, illetve a diplomáciai kötéltáncot járó Erdélynek, a fejedelmének „...*ez haza továbbra-is meg-tarthatásék: s gyarapodhasék, és orzágofuul csendességben valo megmaradáfi reménlhesu'nk*”.¹⁴²

A fordítással ugyan négy hónap alatt készen volt Fogarasban, de a megkezdése elhúzódtott, Bornemisza Anna 1666-ban adta ugyanis a megbízatást a fordításra. Lehetséges, hogy Lippay János 1664-ben, majd 1667-ben megjelent *Posoni kert-je*, amit valószínű nem rögtön, hanem kis lemaradással vettek tudomásul Erdélyben, lassíthatta a Nadányi-féle könyv megjelenését. A korábbi nyomdában ugyanis majd két évig állt a könyv kinyomtatása. A fordító erdélyi lelkész meg is fogalmazta, mintegy nyomatékokat adva fordításának, hogy – ha esetleg Lippay kertészkönyvét ismernék is – Erdélyben is legyen egy kiadvány, ami ezzel a gazdálkodási területtel foglalkozik: „...*adgya Isten hogy ily kőzo'nséges jora valo kőnyvnek valóságos hafznat-is a mi Országunkban tapafztalhasfuk. Noha ugyan vadnak itt nem kevés dolgok, a mellyek magamnak-is nem igen tezenek, mint afféle Pápijai babonához fzkot ember irt, fok helyeken afféle dolgokat, mellek nem természeti dolgok lévén minden okofság kivu' l lenni láczanak...*”, mert a babonáságot fordításában igyekezett kihagyni és a protestáns célszerűséget helyezte előtérbe.¹⁴³ Természetesen neveket nem ír, de Mizald majd egy évszázaddal korábban írt könyvére és benne a sok ókori szerzőre gondolhatott, ugyanúgy, mint Lippay Jánosra, a jezsuita nagy konkurensre is. Bár Lippay könyvei (1664, 1667) viszonylag kevés babonás, megmagyarázhatatlan természeti jelenséget említettek.

De ki volt a könyvek eredeti szerzője, akinek műveit az erdélyi fejedelmi udvarban ajánlották, aki nagyhatású kertészeti szakkönyveket írt, amit megjelenésük után száz évvel érdemesnek látszott magyar fordításban kiadni? Antonius Mizaldus vagy Anton Mizald, Anton Mizauld a XVI. század második felének elismert francia szerzője volt, akinek több könyve jelent meg a kor divatos témájának számító orvosi kertek, gyógyfüvek, a kertészkedés és a szőlő-bor gyógyhatásairól.

Mizald (1520–1578) francia orvos, botanikus és csillagjós „természetvizsgáló” kertészeti-gyógynövénykönyvei Nadányi János (1643–1707) fordításában 1669-ben Kolozsvárott jelentek meg Verese gyházi Szentyel Mihály műhelyében, aki 1668 körül állt az akkor már évek óta szünetelő Heltai-féle kolozsvári tipográfia élére.

A reneszánsz bőrkötésű kis könyvek önállóan, majd pedig egybekötve jelentek meg, a sikert jelentő ismételt kiadásokban. 1560-ban jelent meg Lutetiae-ben a *Secretorum Agri Enchiridion Primum, Hortorum...* című könyve, majd ugyanebben az évben a *De Hortensium Arborum Insitione Opusculum...* című.¹⁴⁴ 1574-ben jelent meg orvosi könyvecskéje a termések, gyümölcsök, gyökerek, bogyók, szőlők, borok gyógyhatásáról, amit latinról németre fordított és Bazelben megjelentetett a bártfai Georg Henisch.¹⁴⁵ Ez kisebb volt, mint az 1575-ben

141 Nadányi János i. m. 526.

142 I. m. 7.

143 I. m. 4.

144 OSZK. Ant. 5589 és Ant. 5589/2 raktári számon.

145 Artzbuechlin. Neume unnd wunderbare weiß begreiffed wie man allerhand fruecht, /gaerten kreuter/wurzel/ beer und trauben artznen foll daß man dieselb zum purgieren moege brauchen. Auch ein jchoene weißt und Kunft mancherley wein zumachen /sampt einer erzehlung ettlicher geartzneten wein/ so fuer allerhand Kranckheiten nuetzlich fein. OSZK. RMK. III. 635.

kiadott 125 oldalas könyvecske, amely már a 43. oldalon kezdett a borok gyógyhatásával foglalkozni. Egy másik példányt összekötöttek az *Artztgarten. Von Kreutern...* című évszám nélkülivel, míg az *Artztbüchlin* 1577-es kiadású, kapcsos bőrkötésű és gerincű, reneszánsz nyomott mintájú, díszkötetként található meg az OSZK Régi Nyomtatvány Tárában.¹⁴⁶ 1574-ben Bázelen jelent meg a *Neuñhundert Gedächtnuß wuñrdige Geheimnuß und Wunderwerck. Von mancherley Kreutern /Metallen/ Thieren, Voñgeln und anderern natuñrlichen Kuñften und Historien...* című könyvecskéje, mindenféle természettudománnyal foglalkozva, amely 1582-ben újra kiadásra került.¹⁴⁷ 1575-ben, majd hamarosan 1577-ben is megjelent az *Artztgarten. Von Kreutern so in den Gañten gemeinlich wachsen und wie man durch diefelbigen allerhand Kranckheiten und gebrañchen leichtlich, heilen sol*¹⁴⁸ című újabb könyve fordítása. Nem véletlen, hogy Erdélyben is mint a kertészeti témájú könyvek szerzője, rögtön előtérbe került, amikor Bornemisza Anna, talán a kertészet jövedelemtermelő képességét felismerve, az erdélyi kertészeti szaktudás emelése érdekében éppen Mizald munkáinak lefordítására gondolhatott, bár nem ismerte a könyveket.¹⁴⁹

A könyv fordítása érdekes részletekkel gyarapította a mű olvasóját. Mizald ugyanis néhánéhá kikacsint az olvasóhoz, amit a könyv fordítója természetesen hűségesen lefordított. Így pl. a gyümölcsök leírásánál, az egészségre gyakorolt hasznosságuknál, az ókori szerzők idézésénél is.¹⁵⁰ A könyv nyomdása ugyanis a nyomtató ívek teljes kihasználása miatt kérte Mizaldot, hogy hirtelenjében írjon még pár oldalt. Kapóra jött Mizaldnak Johann Langius Rajna-menti orvosnak a sajtok egészségre gyakorolt hatásáról való elmélkedése, amit kommentárral elküldött a kiadónak. Az olvasónak pedig tegező barátságos viszonyban megmagyarázta, hogyan került most a sajt a témák közé.¹⁵¹

Nadányi a könyvfordítás végén Mizald alapján a gyógyborokat is ismertette. Először a tetet gyengén tisztító, alvás, méreg ellen ható borokat, majd a betegségek ellen ajánlottakat. Javasolt a szüretben ún. orvosbort készíttetni, majd a görög Florentinus borreceptjeit ismertette (rózsas- és kaporbort, kapotnyak-, csombor-, kömény-, borostyán-, dió-, petrezselyem-, balhafübert, valamint ruta-, izsóp-, üröm-, kakukkfű-, méhfübert). Catotól a borkészítést illetve a hasindításra, vizeletindításra, csípőcsont fájdalom ellen, vérhas és májfájdalom, gilisza ellen, nehéz gyomorműködésre, emésztési nehézség ellen ajánlotta a gyógyító hatású borokat. Dioszkoridesztől a rózsás, az izsópos, méhfüves, ürömös, sebfüves, kapotnyakos, zsályás, gránátalmás, gyógyborokat említette, Villanovai Arnoldtól¹⁵² pedig a fenti füves borokat és magzatelhajtó, szülésre előkészítő, kőnemzés elleni borokat írta le a szél, a hurut, a nehéz lehelet elleni borként. De orcapirosító, arcráncatlanító, látásjavító borokat is ajánlott az orvosok mustba való áztatása mellett.

Mizald bár erőteljesen épített az ókori, nagynevű szerzők munkáira, mint igazi késő reneszánsz természetvizsgáló és szakkönyvíró, azért néha kételyeket is megfogalmazott, és a korábbi szerzőket enyhe kritikával illette. Forráskritikai érzékét csillantja fel egy pillanatra, amikor pl. Crescentius XII–XIII. századi megfigyeléseinél a gyümölcsoltásról hitetlenkedve

146 OSZK RMK. III. 660.

147 OSZK RMK. III. 637., 1582-es kiadása: OSZK RMK. III. 711 a.

148 OSZK RMK. III. 645., 1577-es kiadása: OSZK RMK. III. 660.

149 Vö.: Csoma Zsigmond 2009.

150 Nadányi János 1669. 227–228, vagy a 249.

151 l. m. 249. a' köny-nyomtatónak el-küldöttem hogy hajznodra ki-adgya."

152 Villanovanus, Arnoldus alkimista, 1235-ben Willanovában (Katalónia) született. Filozófiai és gyógyszerészeti tanulmányai után Párizsba menekült és aranycsinálóként működött. 1312-ben hajótörés következtében halt meg.

azt írta: „...Ezeket írja *Crescentius Péter* a ki az *Oltáfrul* igen kereftül koful, és zurzavar módon írt, a mint az olvasó eözbe veheti. Melyben femmit el nem akartam változtatni, vagy beözédére vagy egözflen ki-mondott özavára nézve, noha fok helyeken illeten és nevezségre méltó: mivel ez a dolog özifráözfnak, hanem tanitözfnak oközért irattatik. Sok dolgok léöznek itt nyilván a mellyek nem *Davusi* vagy *Dáciai* embert kívöznnak, hanem *Oedipusi* vagy *Go^oro^ogorözözgi*, mellyet tulajdonits a meg-vezöztegetett példözmnak, melybu^l ezer özorul özora le-irtam.”¹⁵³

Mind ezután a Mizaldot fordító és vele egyetözó Nadányi kisebb betözünagyszágban odaírta a saját epöz megjegözését is Mizald elmarasztaló sorai alá: „*A mi Magyar forditözását illeti igyezkeztem bolond özavait helyözessen le-írni, de terminusit néhul még Antipözifcianus is alig ért-hette valna-meg, mely mia ennekem hat annyi munkám volt vélle mint akar mely részével e' Ko^onyvnek a' hol igaz Deák özoval élnek az Auctorok.*”¹⁵⁴ Valözszínűleg Nadányi is érezte, hogy Mizald kertészeti könyvei így özszefözve méginkább vontatottak, netalán a kor igényé-nek már nem megfelelőek. Nem véletlen, hogy csak 75 darabot nyomtak ki a könyvböl, ami nem csak a kiadás költségeivel magyaráözható.

Nadányi ugyan teljesítette Bornemisza Anna megbízötását, de ekkorra már a korszerütlen Mizald-könyvek magyarul megjelentetésével konzervälödött az ókori szerözök nem egy ide-jétmúlt véleménye, amelyeket továbbra is beemelt a mindennapok világába. Persze a fordítás özövegözúsége a gazdälközözshöz, kertészkedéshez nem értöz erdélyi református lelkeszt kötötte a özöveghez, de akik kivälasztották a könyvet forditözásra, kétségtelen jóhözszemözúséggel, söt megrendelést adtak, azok nem érzékelték, hogy a gazdälközöz megvältozott, és már a raciónálisabb, életszerüzbb könyvek, akár kalendáriumok, csiziözök, vagy pl. Lippay János magyar nyelvü kertészeti szakkönyve iránt nyölt meg az érdeklözés. Lippay és Nadányi könyvforditözása ég és föld volt, özsze sem egyeztetethöz, talán csak abban, hogy mindkettöz a kertészet XVII. századi magyar nyelvü szakirodalmát növelte. Lippay gyakorlatias, saját megfigyelése-in alapulöz, eurözpai kitekintéssel rendelkeöz írást tett az asztalra, ami alapján kertészkedni-ter-melni lehetett.

Erdélyben felismerték az ilyen jellegü szakkönyv hiányát, azonban egy ókori gyökerekig visszanyulöz, nem modern, nem raciónális könyv forditözásával próbälköztek. Így ez inkább könyvkülönlegességgé válöt, ugyanakkor Lippayöt Erdélyben is hasznälték a kertészeti munkánál a nemesi udvarházakban.

1578-ban Koloözsváron Melius Péter, 1583-ban pedig Németözjváron és 1584-ben Antwerpenben Clusius pannöziai flörakönyve, 1591-ben Nagyszombaton Pécsi Lukács erkölcsbotanikai könyve, 1595-ben Németözjváron (Güssing) Beythe András füveskönyve jelent meg. Melius munkája, mint az első nagyhatásü magyarországi füveskönyv, azonban kevésbé ismert Eurözpában. Pedig Melius egykori iskolatársa volt Beythe Istvännak, aki Clusiusot kíséerte el pannöziai kutatóútjain. Így sikerült azonosítania a Clusius által gyözjtöt növényeket. A Beythe István által rögzített népi növénynevek azok, amelyek ezeknek a növényeknek az első említései, és bekerültek a Tabernemontanus-féle, a füveskönyvek sorát leözró könyvbe.

Erdélyben egy református lelkesz, Nadányi János forditözta le a XVII. század sikeres szakkönyvirözjának, Antonius Mizaldus könyveit egy könyvbe özszefözglálva 1669-ben. Ekkor még Erdély a késöz, a „virágos reneszánsz” éveit élte, de a hagyomány tisztéletében és fogságában. Itt a modern fejlözés ugyanis a kertészeti szakirodalom tekintetében is még pár évtizedig váratott magára. Nadányi kertészeti könyvforditözása is ezt mutatja.

153 I. m. 220–221.

154 Uo.

Mizald (1520–1578) francia orvos, botanikus és csillagjós „természetvizsgáló” kertészeti-gyógynövénykönyvei Nadányi János (1643–1707) fordításában 1669-ben Kolozsvárott jelentek meg.

Összegzésül elmondható, hogy Magyarország nyugati és keleti felében, a töröktől mentes területen a nyugat-európaihoz hasonló fejlődés következett be, ami a saját, földesúri kezelésben tartott árutermelő majorságok kiépülésében is megmutatkozott. Ez a fejlődés piacra termelést és önellátási folyamatot is jelentett. Nagy jelentőségre tett szert az önálló gazdálkodásban a kertkultúra, amit a kertészeti szakirodalom is mutatott. Az első füveskönyvek számos zöldség-, fűszernövényt, kerti gyümölcsöt rendszereztek és használatukat rögzítették.

IRODALOM

Primer (korabeli) források

- BEYTHE ANDRÁS (1595): Fives Könv. Fiveknek és facnak nevrökröl, természetökröl, es hasznokrul irattott es szöröztöt Magyar nyelvön az fö Doktoroknak es természet tudo orvosoknak Dioscoridesnek es Matthiolusnak böls irasokbul. Németújvár.
- CLUSIUS CAROL (1583): *Atrebatis rariorum aliquot stirpium per Pannoniam Austriam et [...] observatarum historia*. Némerújvár/Güssing.
- CLUSIUS CAROL (1584): *Stirpium Nomenclator Pannonicvs*. Antwerpen.
- FUCHS, LEONHART (1543): *New-Kreüterbüchlein*. Basel.
- LIPPAY JÁNOS (1664): *Posoni kert. I. Virágoskert*. Nagyszombat.
- LIPPAY JÁNOS (1664): *Posoni kert. II. Veteményeskert*. Nagyszombat.
- LIPPAY JÁNOS (1667): *Posoni kert. III. Gyümölcsöskert*. Bécs.
- MELIUS PÉTER (1578) (1978): *Herbárium*. Az fáknak, füveknek nevekröl természetökröl es hasznairöl. Bevezető tanulmánnyal es magyarözó jegyzetekkel sajto alá rendezte Szabó Attila. Bukarest.
- MIZALD, ANTON (1574): *Artzbu^{ch}lin*. Neume unnd wunderbare weiß begreiffed wie man allerhand frucht, /ga^rten kreuter/wurzel/ beer und trauben artznen foll daß man dieselb zum purgieren mo^ge brauchen. Auch ein schoⁿe weißt und Kunft mancherley wein zumachen /sampt einer erzehlung ettlicher geartneten wein/ jo fu^r allerhand Kranckheiten nu^tzlich fein. OSZK. RMK. III. 635.
- NADÁNYI JÁNOS (1669): *Kerti dolgoknak le-irája*. Négy könyvekben rendezett bé-foglaltatott: Mellyek kö^zzu^l az első A KERTEKNEK Gondvifelését, ékefitését, es fok rend-béli titkait mutattya eloⁿkben: az harmadik kerti holmiknek orvos hajznait rendre írja ki: a negyedik a kerti holmiknek parajoknak, gyo^gkereknek, gyu^omo^lcsok^knek, jzo^lok^knek, bornak es hufnak gyo^onyo^oru^séges állapotban meg-tartájoknak módgyát fejtegeti. Kolozsvár.
- PEECHI LUKÁCS (1591): *Az Keresztyen Szvzeknek Tiszteteseges koszoroia*. Melyben minden u^o ioszagos erko^olcho^c, az kö^ozoⁿseges viragoc által ki ielentetnec, es kepestetnec. Nagyszombat. OSZK Régi Nyomtatvány Tár RMK. I. 250.

BIBLIOGRÁFIA

- BALASSA IVÁN (1944): Adatok a székely népi italok ismeretéhez. In: *Ethnographia*, 88–93.
- BÁLINT SÁNDOR (1983): *Szeged-Alsóváros. Templom és társadalom*. Szent István Társulat. Bp.
- BOBORY DÓRA (2005): *Batthyány Boldizsár és humanista köre*. Erudició, természettudomány és mecenatúra egy 16. századi magyar főúr életében. In: *Századok* 2005/4. 922–944.
- (2006): *Batthyány Boldizsár és a természettudományok*. Egy kísérletező és befogadó főúr a XVI. századi Magyarországon. In: *A Batthyányak évszázadai*. Körmenđ–Szombathely. Szerk.: Nagy Zoltán. 65–73.

- (2009): Batthyány Boldizsár és a reformáció. In: Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok. Szerk.: F. Romhányi Beatrix és Kendeffy Gábor. Bp. 241–251.
- CSOMA ZSIGMOND (1989): Archaikus faépitkezés emlékei a nyugat-magyarországi szőlőhegyeken. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei.
- (1998): „Abergläubische Hebammenkräuter”. Eine ethnologische Untersuchung zu einem mittelalterlichen weiblichen Gewerbe. In: Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung. Neue Folge. 1998/34. 127–150.
- (2000): „Az bábák babonás füve” (Növényismeret és gyógyítási gyakorlat a középkortól napjainkig). In: Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón. Szerk.: Cseri Miklós–Kósa László–T. Bereczki Ibolya. Szentendre.
- (2006): A Batthyány család jelentősége a XVI. század végi európai és a magyar botanikában. Szerk.: Nagy Zoltán. Kőrmend–Szombathely. 73–81.
- (2009): Késő reneszánsz, kora újkori kertek és borok Erdélyben. Bp.
- (2010/1): A késő reneszánsz magyar nyelvű kertészeti szakirodalmá (Ókori és kontra kortárs hivatkozások). In: Orpheus Noster. 2009. I. évf./1. sz. 95–115.
- CSOMA ZSIGMOND–TÜDÖSNÉ SIMON KINGA (2010): Virág és virágkultúra a késő reneszánsz erdélyi kertekben (16–17. század). In: Korunk. 2010. III. évf./1. sz. 24–33.
- GALAVICS GÉZA (2000): A magyarországi kertek képzőművészeti ábrázolásai. I. rész 17. század. In: Történeti kertek, Bp.
- K. MAGDEFRAU (1970): Geschichte der Botanik. Leben und Leitung großer Forscher. Stuttgart.
- KATONA IMRE (1971–1972): A Batthyányak és a reformáció. In: Savaria 1971–72. 435–466.
- (1973): Clusius és kora. In: Vasi Szemle 1973/3. 380.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1993): Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század. Bp.
- KOMORÓCZY GYÖRGY (1932): Nádasdi Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok. Bp.
- M. MÖBIUS (1937): Geschichte der Botanik. Von den ersten Anfängen bis zur Gegenwart. Jena.
- MONOK I.–ÖTVÖS P.–ZVARA E. (2004): Balthasar Batthyány und seine Bibliothek. Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Band II. Burgenländisches Landesarchiv. Eisenstadt. 9–10.
- ÓKORI LEXIKON I–II. (1902–1904): Bp. Szerk.: Pecz Vilmos.
- PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS (1996): A visegrádi középkori királyi palota kertjének régészeti kutatása és paleoökológiai rekonstrukciója. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1996.
- (2009): A visegrádi királyi palota kora reneszánsz kertje. Régészeti és környezettörténeti kutatások eredményei. In: Reneszánsz kaleidoszlop. Bp. 137–161. Szerk.: Berecz Ágnes.
- RAPAICS RAYMUND (1932): A magyarság virágai. A virágkultusz története. Bp.
- STIRLING JÁNOS (1986): Egy híres kert Csurgón a XVI. század közepén. In: Somogy 1986/1. 14. sz. 82–85.
- (1996): Magyar reneszánsz kertművészet a XVI–XVII. században. Bp.
- (2008): Magyar reneszánsz kertek a XVI–XVII. században. Bp.
- SZABÓ T. ATTILA (1984): Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. IV. Bukarest.
- SZILÁDY ZOLTÁN (1907): Nadányi kertész-könyve. In: Botanikai Közlemények.
- TABERNAEMONTANUS, J. TH. (1588–1591): New Kreuterbuch. Frankfurt.
- TAKÁCS SÁNDOR (1917): Kertészkedés a török világban. Budapest. 359–360.
- (1934): Magyar nagyasszonyok. Bp.
- (1917): Kertészkedés a török világban. Budapest. 359–360.
- TÜDÖS S. KINGA (1998): Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán. Bukarest.
- (2003): Erdélyi hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és jegyzetekkel összeállította Tüdös S. Kinga. Marosvásárhely.
- TÜDÖSNÉ, SIMON KINGA (1996): A Kálnoky család XVIII. századi könyvtára. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára, Kolozsvár.
- W. L. SCHREIBER (1924): Kreuterbücher des XV. und XVI. Jahrhunderts. München.

ZSIGMOND CSOMA

THE DEVELOPMENT OF 16–17TH CENTURY HUNGARIAN MARKET GARDENING LITERATURE

From the mid-15th century onwards, with the help of the Renaissance and inventing of the printing-press, the rediscovery of the classical works of the natural sciences had a decisive influence on European, then also on Hungarian and Transylvanian scientific thought. The three major botanical experts of the turn of the 15th and 16th centuries were Otto Brunfels (1488–1543), Hieronymus Bock (1498–1554) and Leonhart Fuchs (1501–1566). Their work had a decisive effect on European botanical science and on herbal literature, including the works of Adam Lonicerus (1527–1586) or Matthiolus (1500–1577). Dodonaeur (1517–1588) and Lobelius (1538–1616) were also successful – the latter was the friend of Charles de L'Ecluse, that is Carolus Clusius (1526–1609) who worked in Western Hungary. In 1574 Dodonaeus came to be the doctor of the Emperor Maximilian II in Vienna; in 1573 Clusius overtook the supervision of the Emperor's gardens and continued to serve Rudolph II.

A number of botanical works were published in this period: in 1578 Peter Melius's in Kolozsvár, Clusius's Pannonian herbal in Antwerp and in Németújvár in 1583, Lukács Pécsi's moral-botanical book in 1591 in Nagyszombat, András Beythe's herbal in Németújvár (Güssing) in 1595. Melius's work, the first major Hungarian herbal, however is not well known in Europe though Melius was a schoolmate of István Beythe who helped Clusius in his Pannonian research work. The traditional names of herbs recorded by István Beythe were the first mentioning of these names and were included in the book by Tabernemontanus.

The Hungarian gardening sample, also well-known in Western Europe, was the garden conceived, built and maintained by János Lippay in Pozsony. Lippay also wrote the history of his garden, symbolizing it as an example of the fallen glory of Hungary.

In Transylvania a Calvinist priest, János Nadányi translated and published the works of Antonius Mizaldus (1520–1578) in one volume in 1669. Nadányi's translation pinpoints the fact, that at the end of the 17th century Transylvania was still living in some kind of late-Renaissance – in the same time adoring being trapped by the tradition.

There were fundamental differences between Lippay's and Nadányi's works, in the favour of Lippay: his personal experiences were put into a European perspective, and his work gave practical help for those who wanted to use this knowledge in practice.

SZIRÁCSIK ÉVA

A JÖVEVÉNYEK GAZDASÁGI LEHETŐSÉGEI A KOHÁRY-BIRTOKOKON AZ 1716. ÉS 1718. ÉVI URBÁRIUMOK ALAPJÁN¹

A császárhű Koháryak a Rákóczi-szabadságharc után visszakapták birtokaikat Hont, Gömör, Nógrád, Heves és Külső-Szolnok vármegyékben, illetve Kecskemét városában. A visszakerült birtokaik közül a Nógrád, valamint a Heves és Külső-Szolnok vármegyékben lévőkről úrbéri összeírást készítettek. A szécsényi, gyöngyösi, részben a zselői uradalom 1716. évi összeírása fennmaradt, a (karancs)sági birtokrészé azonban nem. A Koháry Istvánhoz tartozó füleki birtokrész urbáriuma szintén 1716-ban készült el, míg a Koháry Farkas fiainak birtokában lévő füleki birtokrészé 1718-ban.²

Az összeírók sajátos módon majdnem minden gazda származását lejegyezték. A jövevény és helybeli kategória a korabeliek olykor szubjektív véleményén alapult, hiszen helybelieknek vallhatták önmagukat például a tudvalévően elnéptelenedett településekre betelepülő vagy visszaköltöző lakosok egyaránt.

A szubjektivitás ellenére jól vizsgálható azonban, hogy a korabeliek által megítélt különféle származású gazdák között fennállt-e valamilyen gazdasági különbség, vagyis a jövevénynek vagy helybelinek számító gazdák gazdálkodási feltételei egymáshoz képest milyenek voltak. Szinte egyedülálló lehetőségünk nyílik tehát arra, hogy a török után benépesülő vidéket ne csupán demográfiai szempontból elemezzük, hanem a betelepülők gazdasági lehetőségeire is fényt derítsünk.³

JÖVEVÉNYEK A KOHÁRY-BIRTOKOKON

Nógrád vármegye 1541–1687 között a végvidék szerepét töltötte be, a Thököly Imre vezette felkelés idején pedig a Thököly uralma alá kerülő tizenhárom felső-magyarországi vármegye egyikévé vált. A terület a különféle csatározások, határvillongások, török és magyar katonák portyázásának színtere volt hosszú időn keresztül. A végvárak katonasága is sok kárt okozott,

1 A jelen írás az OTKA (F 68089) támogatásával készült, amelyért köszönetet mond a szerző.

2 Az elemzés tárgyát képező forrás megjelent, a továbbiakban erre hivatkozunk. Az urbárium körülményeinek bővebb ismertetésétől és forráskritikai megjegyzésektől eltekintünk, mivel az a forráskiadvány bevezetőjében megtalálható. Az idézett személyek és települések beazonosíthatóak a kötet mutatói alapján. [Szirácsik Éva: A Koháry család Nógrád és Heves vármegyei birtokainak urbáriumi (1716, 1718). Salgótarján, 2007.]

3 A vizsgált területen ilyen irányú kutatással alig találkozhatunk. Példaként említhető, hogy az 1690-es években újratelepített Salgótarján falu lakosainak állatállományát vizsgálták 1698 és 1727 között. (Belitzky János: Nógrád megye története 896–1849. I. köt. Salgótarján, 1973. 233–234.) Egyáltalán nem folyt azonban kutatás a helybeli és jövevény gazdák gazdaságai közti különbségek és azonosságok feltárására vonatkozóan.

és az egyre nagyobb számban megjelenő tolvajok és martalócok ellen a vármegyének 1687-ben nemesi felkelést kellett hirdetnie. A pusztító hadjáratok, a fegyveresek fosztogatása elől sokan elmenekültek, az itt maradókat pedig az 1684. évi nagy pestis tizedelte.⁴ A XVII. század végére Koháry-birtokká váló divényi uradalomrészen élő népesség sorsát a hajdani Balassa földesúr elűzését kísérő dúlás is súlyosbította.⁵ Mindezek hatására Nógrád vármegye területének nagy része gyakorlatilag pusztává vált.

Nógrád vármegye azonban hamar regenerálódott a spontán bevándorlásnak és a szervezett betelepítéseknek köszönhetően. A vármegye 1663 előtti településszerkezete már 1709-re helyreállt. Az Ipolytól délre elterülő, elnéptelenedett, ugyanakkor a vármegye leginkább termékeny vidéke újból a legnépesebb területté vált az északról délre vándorlók hatására.⁶

A Heves és Külső-Szolnok vármegyei részek is megsínylették a török időköt. A Koháryak több faluja elpusztult, amelyek azonban gyorsan újratelepültek, mint Hort, Visznek, Adács Gyöngyöspata lakói a vármegye adószedői elől menekültek el 1687-ben, s csak később tértek vissza. Gyöngyöstarján a török időköt és a felszabadító háborút tartós elnéptelenedés nélkül vészeltte át, ám elvesztette mezővárosi jellegét.⁷ Gyöngyös mezőváros azonban mindvégig megőrizte központi jellegét, s még a hódoltság idejében is kereskedelmi központ maradt, miközben a kézművesipar is fennmaradt, nem csupán a mezőgazdaság, amely elsősorban szőlőművelést jelentett.⁸

1. TÁBLÁZAT

A jövevények és helybeliek aránya a Koháry-birtokokon

Gazda/fő	I-V.	Uradalmak				
		I.	II.	III.	IV.	V.
		szécsényi	zsélyi	gyöngyösi	füleki	
				II. Istváné	Farkas fiaié	
Jövevény	300	84	66	125	24	1
Helybeli	526	84	58	190	136	58
Ismeretlen	80	33	4	30	13	
Összesen	906	201	128	345	173	59
Jövevény	33%	42%	52%	36%	14%	2%
Helybeli	58%	42%	45%	55%	78%	98%
Ismeretlen	9%	16%	3%	9%	8%	0%

Az 1710-es évek második felében a vizsgált 5 uradalom területén gazdálkodó 906 családfő 38%-a élt a gyöngyösi, 22%-a a szécsényi, 19%-a Koháry II. István füleki, 14%-a a zsélyi és 7%-a Koháry Farkas fiainak füleki uradalmában. Az urbáriumokból nem olvasható ki a Koháry-birtokokon élők 9%-ának származása. Az ismert származású gazdák között uradal-

- 4 *Oborni Teréz*: Nógrád megye haditerhei a felszabadító háborúban. In: szerk. Praznovszky Mihály-Bagyinszky Istvánné: *Discussiones Neogradiensis* 4. Salgótarján, 1987. 134–140.
- 5 *Borovszky Samu*: Nógrád vármegye. Budapest, 1911. 633., *Belitzky*, 1973. 187–190., *Mocsáry Antal*: Nemes Nógrád vármegyének Históriai, Geographiai és Statisztikai Esmértetése (Hasonmás). Kecskemét, 1982. III. köt. 89–90.
- 6 *Pálmány Béla*: Nógrád vármegye újratelepítése, benépesülése és az agrártermelés fellendülése a török kiűzése után (1683–1728). In: Praznovszky Mihály-Bagyinszky Istvánné (szerk.): *Discussiones Neogradiensis* 4. Salgótarján, 1987. 186.
- 7 *Soós Imre*: Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975. 68–70., 231–232., 244–245., 277., 519.
- 8 *Szakály Ferenc*: Gyöngyös gazdasági és társadalmi változása a török korban. In: *Havassy Péter-Kecskés Péter*: Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 1984. 147–178.

manként eltérő volt a jövevények aránya, hiszen a két füleki uradalomban a többi uradalomhoz képest jóval alacsonyabb volt a jövevények aránya olyannyira, hogy Koháry Farkas fiainak részében csak egy főt minősítettek jövevénynek. A zsélyi birtokrészen nagyobb, a szécsényiben azonos, míg a gyöngyösiben kisebb volt a jövevények aránya a helybelinek tartott gazdákhöz képest.

ESÉLYEK ÉS LEHETŐSÉGEK A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉSBEN

A korabeli gazdasági viszonyokat figyelembe véve a mezőgazdasági termelés kitüntetett szerepet játszhatott. A mezőgazdaságba való bekapcsolódás a forrás alapján vizsgálható a házhelyel, mezőgazdasági területtel és állatállománnyal való ellátottságot tekintve.

A földhöz jutás esélyei

Mindösszesen 4 településen nem tüntették fel a házhelyeket, vagyis a 906 gazda 16%-a esetében. A hollóközi 6 gazda Koháry II. István földbirtokos döntésére várt, ahogy az 1716. évi urbáriumban olvasható: „Ezen helységnek dolgának mivolta a méltóságos úr őexcellentiája tovább való dispositiójáb[an] miképpen fog maradni, az őexcellentiája méltóságos úri parancsolatja fogja discutiálni.” Nógrád vármegye 1720-as évi adóösszeírásában Csákányháza még nemes, kuriális községként szerepelt, de korábban és azt követően jobbágyközségként tartották számon.⁹ Talán ennek köszönhető, hogy a két füleki uradalom csákányházi birtokrészein nem írták a gazdák neve mellé a házhelyük nagyságát. A Heves és Külső-Szolnok vármegyében lévő Adács, Visznek és Hort összeírásából is kimaradt a házhelyekre vonatkozó adat.

2. TÁBLÁZAT

A gazdák házhellyel való ellátottsága uradalmanként

Gazda/fő	Házhelye			
	van	nincs	?	
I. A szécsényi uradalom				
Jövevény	84	52%	35%	13%
Helybeli	84	68%	6%	26%
Ismeretlen	33	27%	39%	3%
Összesen	201	55%	23%	17%
II. A zsélyi uradalom				
Jövevény	66	95%	3%	0%
Helybeli	58	98%	2%	0%
Ismeretlen	4	50%	0%	0%
Összesen	128	95%	2%	0%
III. a gyöngyösi uradalom				
Jövevény	125	41%	18%	41%
Helybeli	190	53%	22%	25%
Ismeretlen	30	13%	13%	0%
Összesen	345	45%	20%	28%

⁹ Borovszky, 1911. 24.

	Gazda/fő	Házhelye		
		van	nincs	?
IV. Koháry István fűleki uradalma				
Jövevény	24	83%	17%	0%
Helybeli	136	84%	11%	5%
Ismeretlen	13	0%	15%	0%
Összesen	173	77%	12%	4%
V. Koháry Farkas fiainak fűleki uradalma				
Jövevény	1	100%	0%	0%
Helybeli	58	84%	3%	12%
Ismeretlen	0	0%	0%	0%
Összesen	59	85%	3%	12%
I–V. uradalmak összesen				
Jövevény	300	60%	19%	21%
Helybeli	526	72%	12%	16%
Ismeretlen	80	19%	24%	1%
Összesen	906	63%	16%	16%

Ahol ismert volt a házhellyel rendelkezők kiléte, ott tudható, a gazdák 63%-a rendelkezett házhellyel, s csak 16%-ról állíthatjuk biztosan, hogy nem jutott nekik házhely. Az egyes uradalmakban azonban eltérő arányokkal találkozhatunk. A zsélyi uradalomban és Koháry Farkas fiainak fűleki uradalmában szinte alig akadt olyan összeírt gazda, akinek ne lett volna házhelye, Koháry II. István fűleki jószágában nagyobb, de még mindig átlag alatti volt arányuk. Átlag fölötti volt a házhellyel nem rendelkezők aránya a szécsényi és a gyöngyösi uradalmakban.

A vizsgált birtokokon az egy gazdára jutó házhelyek aránya 0,44 volt. Az egyes uradalmak ilyen szempontból is más sajátosságokkal jellemezhetőek. Bár a szécsényi és gyöngyösi uradalmakban sokan nem juthattak házhelyhez, mégis ezekben az uradalmakban találták a legnagyobb átlagos házhelyeket, míg ezek a fűleki uradalmakban kisebbek voltak, illetve csak átlagosan 1/4 házhelyen gazdálkodhatott egy gazda a zsélyi uradalom területén.

Eltérés mutatkozott azonban az eltérő származású gazdák átlagos házhelyei között, vagyis a jövevény gazdáknak csupán 0,33 házhelye volt, a helybelieknek 0,52 és az ismeretlen származásúaknak 0,34. A helybeli és a jövevény gazdák átlagos házhelymérete közötti eltérés a helybeliek javára a szécsényi uradalomban volt a legnagyobb, kisebb különbség tapasztalható a gyöngyösi és Koháry Farkas fiainak fűleki uradalmában. A jövevény gazdák nagyobb házhelyet bírtak ellenben Koháry II. István fűleki és zsélyi uradalmában.

A gazdákhoz átlagosan 4,13 kila vetés alá való szántó, 1,43 kila irtvány, 0,02 kila csak Szécsényben összeírt kenderföld, valamint 1,96 szekér szénát termő rét és 2,4 kapás szőlő tartozott. Az egyes uradalmak összes gazdáinak átlagos földterületét vizsgálva a következő megállapításokat tehetjük.

Az átlagnál jelentősen nagyobb szántóterülettel rendelkeztek a szécsényi, zsélyi uradalmak gazdái, átlag körüli szántókon gazdálkodtak Koháry Farkas fiainak fűleki uradalmában, kisebb szántókon Koháry II. István fűleki uradalmában és a gyöngyösi uradalomban. A szécsényi uradalomban lehettek legkiterjedtebbek az irtványok, az összes többi birtokrészen az átlagnál valamivel nagyobb irtványokat hoztak létre a gyöngyösi uradalom kivételével, ahol az átlagnál kisebb irtványok húzódtak.

Kisebb réteket találtak a gyöngyösi és Koháry Farkas fiainak füleki uradalmában, nagyobbakat Koháry II. István füleki uradalmában, illetve a szécsényiben, még inkább a zsélyi uradalomban. Szőlőkről nem tettek említést a füleki uradalmakban, de a zsélyi, gyöngyösi birtokokon nagyobb szőlőterületek voltak, s a legnagyobb átlagértékkel a szécsényi uradalom adatait figyelve találkozhatunk.

A vizsgált Koháry-birtokokról elmondható, hogy a jövevények kisebb földterülethez jutottak a helybelinek számító gazdákhöz képest. Ez azonban korántsem volt általános az egyes uradalmakat tekintve. Mivel Koháry Farkas füleki uradalmában csak egy jövevényt tartottak számon, ezért messzemenő következtetéseket e birtokrészre vonatkozóan nem vonhatunk le.

A magukat helybelieknek valló gazdák nagyobb kiterjedésű földeken gazdálkodhattak Koháry II. István füleki uradalmában. Noha a helybeliek a szécsényi uradalomban nagyobb földterülettel rendelkeztek, a telki állományhoz tartozó szántók és rétek között nem volt számottevő mennyiségi eltérés. A szorgalmi földnek számító irtványok és szőlők esetében megfigyelhető eltérés a hosszabb ott-tartózkodási idővel is magyarázható, hiszen a később érkező jövevényekhez képest a helybeliek korábban kezdhették irtványokkal kiterjeszteni mezőgazdasági területeiket, s nagyobb szőlőskerteket telepíthettek a törökkori pusztítások után.

A gyöngyösi uradalomban a jövevény gazdák telki állománya számottevően kisebb volt a helybeli gazdákénál. A jövevények talán mindezek miatt szorultak arra, hogy irtások révén szerezzenek maguknak megművelhető földterületeket, ami miatt irtványaik figyelemreméltóan nagyobbak voltak a helybeliekénél. Noha a jövevények szőlőterülete kisebb volt a helybeliekénél, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a borvidék kisebb telki állománnyal rendelkező jövevényeinek a szőlőtermelés fontos lehetett.

A zsélyi uradalomban a többi birtokrésztől eltérően a jövevényeknek volt nagyobb telki állományba tartozó szántóterülete, s réteik átlagos nagysága is megközelítette a helybeliekét. A jövevények nagyobb telki állománya nem ösztönözte irtványok létrehozását, ami inkább a helybeli gazdákat jellemezte, akik azonban kisebb szőlőterületet használtak a jövevény gazdákhöz képest.

3. TÁBLÁZAT

*Jövevények és helybeliek mezőgazdasági területinek átlaga uradalmanként
(kenderföld, szántó, irtvány/hány kila vetés alá valók; rét/hány szekér szénát termő;
szőlő/hány ember kapáló)*

Gazda/Fő	Házhely	Kenderföld	Rét	Szántó	Irtvány	Szőlő
I. A szécsényi uradalom						
Jövevény	84 ¹⁰	(79) 0,23	(58) 0,08	(26) 2,27	(26) 6,92	(26) 0,96
Helybeli	84 ¹¹	(83) 0,93	(5) 3,00	(79) 2,80	(79) 7,25	(79) 2,34
Ismeretlen	33 ¹²	(33) 0,06	(30) 0,00	(3) 2,67	(3) 7,67	(3) 6,67
Összesen	201 ¹³	(195) 0,50	(93) 0,21	(108) 2,67	(108) 7,19	(108) 2,13

10 Hollókön 1716-ban még nincs házhely, így 79 fővel számoltuk a házhelyet. Kenderföldet csak Szécsényben irtak össze, 58 gazdával számoltuk az átlagot, a többi földterületet pedig csak Szécsényben nem jegyezték le, ezért a többi mezőgazdasági terület esetében 26 gazdával számoltuk az átlagot.

11 Hollókői házhely még ekkor nincs, 83 fővel számoltuk a házhelyek számát, a kenderföldet pedig az 5 szécsényi gazdával, a többi földterületet pedig csak Szécsényben nem jegyezték le, ezért a többi mezőgazdasági terület esetében 79 gazdával számoltuk az átlagot.

12 A kenderföldet csak Szécsényben jegyezték le, de a többi mezőgazdasági terület csak Szécsényben nem tették meg ezt.

Gazda/Fő	Házhely	Kenderföld	Rét	Szántó	Irtvány	Szőlő	
II. A zsélyi uradalom							
Jövevény	66	0,26	3,61	6,50	0,64	3,30	
Helybeli	58	0,23	3,78	6,05	2,91	2,09	
Ismeretlen	4	0,25	2,25	4,75		2,50	
Összesen	128	0,25	3,64	6,24	1,65	2,73	
III. A gyöngyösi uradalom							
Jövevény	125 ¹⁴ (74)	0,48	0,27	0,77	2,37	1,55	
Helybeli	190 ¹⁵ (142)	0,62	1,04	3,42	0,17	4,59	
Ismeretlen	30	0,58	0,20	0,40	0,20	0,93	
Összesen	345 ¹⁶ (246)	0,57	0,70	2,26	0,84	3,23	
IV. Koháry István füleki uradalma							
Jövevény	24	0,44	1,00	2,75	0,25		
Helybeli	136 ¹⁷ (129)	0,38	2,41	3,26	1,99		
Ismeretlen	13	0,50	1,00	3,00	–		
Összesen	173 ¹⁸ (166)	0,40	2,10	3,17	1,58		
V. Koháry Farkas fiainak füleki uradalma							
Jövevény	1	0,25	2,00	4,00			
Helybeli	58 ¹⁹ (51)	0,29	1,80	4,46	1,80		
Ismeretlen							
Összesen	59 ²⁰ (52)	0,29	1,81	4,45	1,77		
I–V. Uradalmak összesen							
Jövevény	300 (244)	0,33	(242) 0,02	(191) 1,80	(191) 3,85	(191) 1,30	(191) 2,10
Helybeli	526 (463)	0,52	(521) 0,03	(459) 2,16	(459) 4,48	(459) 1,58	(459) 2,68
Ismeretlen	80 (80)	0,34		(50) 0,72	(50) 1,86	(50) 0,52	(50) 0,96
Összesen	906 (787)	0,44	(813) 0,02	(700) 1,96	(700) 4,13	(700) 1,43	(700) 2,40

Az állatállományhoz jutás esélyei

A Koháry-birtokokon átlagosan egy gazdához 1,19 sertés, 1,16 ökör, 0,80 tehén, 0,53 ló, 0,54 juh, 0,12 kecske, 0,27 kaptár méh tartozott. Az adatfelvételi hiányosságok ellenére látszik, hogy egy-egy sertés szinte valamennyi gazdaságban lehetett. Az igavonók közül kevesebb lovat és több ökröt tarthattak. A viszonylag magas tehénszám az állomány szaporítása mellett a családi gazdaságok tejszükségletének kielégítésére szolgálhatott. A juhtartás a kecske-tenyésztéshez képest jellemzőbb lehetett a területre. Kisebb jelentőségű méhészet is kiolvasható az urbáriumból.

A sertések száma nagyobb volt a zsélyi és a két füleki uradalomban, tehát jellemzően a makkoltatásra alkalmas erdejű, északi területeken. A füleki uradalmakban és a szécsényiben

13 Hollókői gazdák leszámításával, 195 fővel számoltuk a házhelyet, a kenderföldet a 93 szécsényi gazdával, a többi földterületet pedig csak Szécsényben nem jegyezték le, ezért a többi mezőgazdasági terület esetében 108 gazdával számoltuk az átlagot.

14 Adács, Visznek, Hort adatait nem jegyezték le, ezért csak 74 gazdával számoltuk az átlagot.

15 Adács, Visznek, Hort adatait nem jegyezték le, ezért csak 142 gazdával számoltuk az átlagot.

16 Adács, Visznek, Hort adatait nem jegyezték le, ezért csak 246 gazdával számoltuk az átlagot.

17 Csákányháza adatait nem jegyezték le, ezért csak 129 gazdával számoltuk az átlagot.

18 Csákányháza adatait nem jegyezték le, ezért csak 166 gazdával számoltuk az átlagot.

19 Csákányháza adatait nem jegyezték le, ezért csak 51 gazdával számoltuk az átlagot.

20 Csákányháza adatait nem jegyezték le, ezért csak 52 gazdával számoltuk az átlagot.

kisebb volt az átlagos száma az ökröknek és tehéneknek, míg a gyöngyösiben csak a teheneknek, ellenben a zsélyi uradalomban jelentős szarvasmarha-állományt tarthattak. Kisebb volt a lovak száma Koháry Farkas fiainak füleki uradalmában, a gyöngyösiben és a szécsényiben, míg több volt a zsélyi uradalomban s az ugyancsak Koháry II. Istvánhoz tartozó füleki birtokrészen. A juhászat inkább jellemezte az összeírás alapján a zsélyi és gyöngyösi uradalmakat, míg a szécsényit a legkevésbé. A kecsketenyésztés is inkább a zsélyi uradalomban volt számottevő. Az összeírt méhkaptárak átlagos száma is a zsélyi, ezt követően pedig a szécsényi uradalmakban volt a legmagasabb.

A Koháry-birtokokon a jövevények több juhval és kecskével bírtak, míg a helybeliekhez képest kevesebb igással, tehénnel, sertéssel és méhkaptárral. Mindez igaz a szécsényi uradalomra is, bár itt csak a helybeliek tartottak juhot és kecskét. A zsélyi uradalomban is hasonló volt a helyzet, noha a jövevényeknek kevesebb juha, kecskéje volt. A gyöngyösi uradalomban a jövevényeknek nem volt méhkaptárjuk, de állatállományuk meghaladta a helybeliéket. Koháry II. István füleki uradalmában nem írtak össze juhokat, s noha a jövevényeknek a helybeliektől eltérően nem volt kecskéjük és kaptárjuk, mégis minden más állatfajta esetében nagyobb állatállománnyal rendelkeztek.

4. TÁBLÁZAT

Jövevény és helybeli gazdákhöz tartozó állatállomány átlaga uradalmanként

Gazda/Fő ²¹	Ökör	Ló	Tehén	Juh	Méh	Kecske	Sertés
I. A szécsényi uradalom							
Jövevény	84	0,38	0,29	0,33	0,15		0,44
Helybeli	84	2,07	0,89	1,14	0,36	1,08	0,17
Ismeretlen	33		0,03	0,03			0,12
Összesen	201	1,02	0,50	0,62	0,15	0,52	0,07
II. A zsélyi uradalom							
Jövevény	66	0,94	0,67	1,09	0,53	0,39	0,20
Helybeli	58	1,69	0,84	1,47	1,98	0,83	0,62
Ismeretlen	4 ²² (2)				5,25		
Összesen	128 ²³ (126)	1,27	0,74	1,25	1,19	0,67	0,39
III. A gyöngyösi uradalom							
Jövevény	125 (97)	1,30	0,63	0,88	1,59		0,26
Helybeli	190 (174)	1,21	0,42	0,72	0,37	0,01	0,20
Ismeretlen	30 (4)	1,50	0,50	0,50			
Összesen	345 (275)	1,24	0,49	0,77	0,79	0,00	0,09
IV. Koháry István füleki uradalma							
Jövevény	24 (2)	3,00	1,00	1,50			2,00
Helybeli	136 (117)	1,06	0,56	0,68		0,11	0,03
Ismeretlen	13 (0)						
Összesen	173 (119) ²⁴	1,09	0,56	0,70		0,11	0,03

21 Az egyes települések gazdáit akkor nem vettük figyelembe az átlag kiszámításakor, ha a településen egyáltalán nem írtak össze állatot. Előfordulhatott azonban, hogy egy-egy településen csak bizonyos állatokat írtak össze, de nem dönthető el, hogy minden esetben az összeírás hiányossága vagy az állatállomány hiánya miatt.

22 Kiszellő állatállománya hiányzik.

23 Kiszellő állatállománya hiányzik.

24 Füleki állatösszeírása hiányzik.

Gazda/Fő ²¹	Ökör	Ló	Tehén	Juh	Méh	Kecske	Sertés	
V. Koháry Farkas fiainak füleki uradalma								
Jövevény	1 4,00		1,00				4,00	
Helybeli	58 1,10	0,34	0,83	0,41	0,17		1,90	
Ismeretlen								
Összesen	59 1,15	0,34	0,83	0,41	0,17		1,93	
I-V. Uradalmak összesen								
Jövevény	300 (250)	0,92	0,52	0,76	0,76	0,16	0,15	0,95
Helybeli	526 (491)	1,36	0,57	0,89	0,47	0,33	0,11	1,41
Ismeretlen	80 (39)	0,15	0,08	0,08		0,27		0,10
Összesen	906 (780)	1,16	0,53	0,80	0,54	0,27	0,12	1,19

A GAZDÁK FOGLALKOZÁS SZERINTI LEHETŐSÉGEI ÉS ESÉLYEI

A földművelés után nem hanyagolható el a pásztorok tevékenysége. A legfontosabbnak tartott mezőgazdasági termelés vagy a kézműipar mellett a Koháry-birtokokon élők más jövedelemszerzési lehetőségekre is szert tehetek. Ha csekély számban is, de akadtak, akik az uradalom tisztviselői, alkalmazottai lettek. A Koháryak földjén éltek katonák, és szívesen látott lakosokká váltak az egykori végvári vitézek fiai is. Néhányan falusi bírók lehettek, míg mások koldulással keresték meg kenyerüket.

A pásztorrá válás

A Koháry-birtokok vizsgált összeírásaiban 55 pásztort említettek. Az összes gazda 6%-át képviselő pásztorok nem feltétlenül a jövevények közül kerültek ki, hiszen a pásztorok közül csak 22 fő volt jövevény, míg 33 helybelinek számított. A szécsényi uradalomban 3 jövevény és egy helybeli pásztor élt, a zsélyi uradalomban egy jövevény és egy helybeli pásztor, Koháry II. István füleki uradalmában pedig 6 helybeli pásztor. A pásztorok döntő többsége a gyöngyösi uradalomban koncentráldott, e birtokrészen 17 jövevényt és 26 helybeli pásztort írtak össze, pontosabban Gyöngyöspatán 33 főt és Gyöngyöstarjánban 10 főt.

Gyöngyöspatán azok a helybeli gazdák váltak pásztorrá, akik telki állománnyal nem rendelkeztek, csak némi szőlőt műveltek, a jövevény pásztorok szintén nem jutottak telki állományhoz, bár ők a szőlőn kívül irtásterületeket is műveltek. Gyöngyöstarjánban kizárólag olyan helybeli pásztorok éltek, akiknek nem volt semmilyen földterülete, míg a jövevény pásztorok felvállaltak némi szőlőt is. A két településen csak a gazdák ökreit, teheneit és lovait jegyezték föl, de jól látszik, hogy a pásztoroknak csak kivételesen volt igásállatuk.

A Nógrád vármegyei központú uradalmak egy-egy településén legfőljebb két pásztor tartózkodott 1716-ban. A szécsényi uradalomban két-két pásztor Ecsegen és Romócon, a zsélyi uradalomban egy-egy Zahorán és Óváron, Koháry II. István füleki uradalmában kettő Persén, illetve egy-egy Bolykon, Sávolyban, Bolgáromban, valamint a Gömör vármegyei Siden. A 12 pásztor közül a szécsényi uradalomhoz tartozó két jövevény ecsegi pásztornak volt házhelye és igásállata, továbbá a zsélyi uradalom egyetlen helybeli pásztorának kis szőleje, de a többi pásztor neve mellé sem állatállományt, sem földterületet nem jegyeztek fel.

A gyöngyösi uradalomhoz tartozó Keszezen két jövevény gazdáról jegyezték meg, hogy korábban pásztorként dolgozott, de Keszezen már mindketten felhagytak a pásztorkodással, mert házhelyet kaptak. Pásztor Antal a Hont vármegyei Alsópalotjáról érkezett Keszegre, „*de még mikor a török Bécs (Becs) alatt volt, akkor elszakadott onnét, azóta hol együtt, hol má-*

sutt pásztorkodott". Krik Pál Bars vármegyéből, Csernolehotáról származott, „*de ottan csak pásztor lévén, szabad volt neki elmenni, ahova szerette, urat nem ismert*".

Az iparosok lehetőségei

A Koháry-birtokokon élő gazdák 3%-a volt iparos a Rákóczi-szabadságharcot követő úrbéri összeírás alapján. A 29 iparos 52%-ának a származása nem ismert, 3 iparos helybelinek számított, míg 11 jövevénynek. A legtöbb iparos azonban egy mezővárosban koncentrált, ugyanis a Koháry-birtokok 1716. évi összeírása szerint Szécsényben 22 iparos élt.

A szécsényi 5 jövevény iparos közül ½-½ házhelyet kapott Borbély János német jövevény borbély és a Kékkőről érkező Meszáros János, míg egész házhelye volt Csismadia Jánosnak, aki Gácsról érkezett s Szécsényben a csismadia céh tagja volt, valamint a jövevény Nagy Ferenc kovácsnak, nem volt házhelye ellenben Takács Antal zsellérnek, aki takácsként működött. A helybeliek közé sorolták a ½ házhellyel rendelkező Meszáros András mészáros, Olasz Szűcs Mihály zsellért, aki vezetékneve ellenére szabó volt. Az ismeretlen származású 15 iparos többféle ipart űzött. A csismadia céh tagja volt a ½-½ házhelyes Csismadia András, Csismadia János és Csismadia Mihály zsellér. A gombkötő céh tagja volt az egész házhelyes Gombkötő Gábor, míg az ugyancsak gombkötő Gombkötő György zsellér volt. A szűcs céhbe tartozott az egész házhelyes Szűcs András, a ½ házhelyes Szűcs József és Szűcs János zsellér, a szabó céhbe pedig az egész házhelyes Szabó Mihály, ½ házhelyes Trajtlér Szabó Ferenc s vezetékneve alapján a ¼ házhelyes céhtag Szabó Gergely. Varga Mihály céhbéli vargának nem volt házhelye, és Takács Jakab takács, Molnár István molnár, Kovács Márton kovács zsellérek voltak.

26 évvel az urbárium elkészülte előtt érkezett Balassagyarmatra az akkor 2 esztendőes fiával élő Kovács Janó kovács, aki ½ telken gazdálkodott házas öccsével. Ugyanitt két iparos a letelepedését követően felhagyott egykori mesterségével. Prhlik István 1716-ban 3 és 18 éves fiait tartotta el ¼ házhelyén végzett munkájából, ő Zólyom városából 20 évvel korábban költözött el. Laukonides János Sámuel fiával gazdálkodott 1/12 házhelyén, pedig ő 1700-ban még a Liptó vármegyei Szentmiklóson volt mesterember. A Balassagyarmaton házhelyet kapó iparosok korábban szabadmenetelűek voltak, előtte nem volt földesuruk.

Az uhorszkai iparos, Szabó András 1704-ben érkezett a Gömör vármegyei Kietéről, és ¼ házhelyet kapott, akárcsak az ott élő helybeliek. A Zólyom vármegyei Bábaszékről még 1669-ben elindult, 1716-ban Keszegen 5 és 16 éves fiával együtt élő Serfőző Pál felhagyott serfőző mesterségével, s egész házhelyen gazdálkodott. A jövevény Ötvös Tóbiás ötvös gyermek és házhely nélkül élt Füleken. A helybelinek számító gyöngyöstarjáni Szőke Péter, a falu molnárja 15 éves fiával dolgozott, de sem állata, sem földje nem volt.

Jól látszik tehát, hogy az iparosok nagyobb része házhellyel rendelkezett, tehát be tudtak kapcsolódni a mezőgazdasági termelésbe, ám a zsellérek is vállalhattak munkát mások gazdaságában. E jelenség megfigyelhető volt a korabeli országban máshol is.²⁵ A jövevény iparosok földhöz jutási lehetősége helybeli társaikéhoz, sőt a kizárólag mezőgazdasági termelésből élő gazdákéhoz hasonló lehetett. A mezőgazdasági termelésbe való bekapcsolódás azonban annak is a jele volt, hogy a mesterségükből nem tudtak megélni. A mezőgazdasági termelés jó kereset-kiegészítési lehetőség lehetett, esetleg akár nagyobb hasznot is hajthatott. Bizonyára az utóbbi ok vezetett ahhoz, hogy két balassagyarmati mesterember és a keszegi volt serfőző felhagyott korábbi mesterségével.

25 *Faragó Tamás*: Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyományos falusi kézművességben (Pilis-Budakörnyék, 1724–1779). In: KSH Népeştudományi Kutató Intézet történeti demográfiai füzetek 2. Bp., 1985./2. 18.

Némely esetben megjegyezték, hogy a Koháry-birtokon élő gazda apja valamilyen mesterséget űzött. A jövevény szécseyeni iparosok között már említett Meszáros János „*apja is meszáros volt*”, Nagy Ferencnek „*kovács mesterember volt az atyja is*”. Mindketten házhelyet kaptak Szécseyben, de folytatták apjuk mesterségét is.

Akadtak olyanok, akiknek az apja valamilyen mesterséget űzött, mégis a vizsgált Koháry-birtokon kimondottan mezőgazdasági termelőkké váltak. Az adácsi Kovacs Péter kovács a Komárom vármegyei Udvardról származott, „*ahol is atyja szabad kovács ember volt*”. Az 1714-ben Adácsra költözött Kovacs Péternek két ökre, egy-egy lova és tehene volt, a településen a gazdák földjeit nem jegyezték le. A zsélyi Molnár András „*atyja vándorló mesterember volt, maga vagyon 32 esztendeje, mióta a méltóságos úr keze alatt lakik*”. Molnár 1716-ban 10 éves fiával élt ¼ házhelyen. A jövevények egy részét tehát nem valamilyen mesterség gyakorlása vonzotta a Koháry-uradalmakba, hanem részint vagy teljesen a megművelhető földterület.

A kereskedés lehetősége

A Nógrád vármegyei újratelepített mezővárosok vásártartási joggal rendelkeztek, de nem minden vásár lehetett forgalmas, amint a szécseyeni úrbéri összeírásban is megjegyezték a helyi négy vásárról: „*a Sz[ent] Pál napi és a Sz[ent] György napi két vásár a többihez képest meglehetősek, de a többi, akár azzal, akár anélkül*”. Gyöngyös azonban figyelemreméltó sokadalmakat tartott, „*amelyek (Szent) Bertalan, Szent Erzsébet és Szent Orbán napján szoktak itt lenni, joggal és méltán számíthatják a leghiresebbek közé Magyarországon. Az állattenyésztők végtelen marhacsordákat szoktak (ide) hajtani, hogy a többiről ne is beszéljünk*.”²⁶ A helyi vásárok ellenére a Koháryak uradalmainak összeírásában 1716–1718 táján sem a helybeliek, sem a jövevények között nem találhatunk kereskedőt.

Uradalmi tisztviselővé, alkalmazottá válás

A korabeli Koháry-birtokokra jellemző volt, hogy uradalmi tisztviselők, alkalmazottak igen kis számban kerültek be az úrbéri összeírásba. Uradalmi alkalmazottakat jóformán kizárólag Szécseyben írtak össze feltűnően alacsony számban. Itt lakott az uradalom tisztartója, hajdúja és Koháry II. István kocsisa is.²⁷

A szécseyeni uradalmi alkalmazottak közül a személyében nemes Gömrey János tisztartónak egy házhelye volt. Az urbáriumban nem utaltak származására, de már 1703-ban a Koháryak szécseyeni uradalmának tisztartója volt.²⁸ Ludányi Tamás hajdút Szécseyben mint Koháry job-

26 *Bél Mátyás*: Heves megye ismertetése 1730–1735. Eger, 2001. 213.

27 Uradalmi tisztviselők nagyobb számban szolgáltak más uradalmakat, s nem csupán tisztartókat írtak össze máshol. Például a derecskei uradalomban uradalmi ügyvéd is volt. (*Szendrey István*: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után Bp., 1968. 24–31.) A sárospataki uradalomban kasznár és ügyvéd működött. (*Ravaszi János*: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében Bp., 1938. 37–53.) Az alsólendvai uradalomban számtartót, kasznárt, kulcsárt és konyhasáfárt is összeírtak ekkortájt. (*Csapody Csaba*: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében Bp., 1933. 15–22.) Még a közeli divényi uradalomban is többen voltak: kulcsár, ügyvéd, uradalmi esküdt. Feltűnő, hogy a Zichyek Nógrád vármegyei nagybirtoka több majorsági alkalmazottat foglalkoztatott, míg a Koháryak birtokain nem találtak ilyen munkásokat. [*Szirácsik Éva*: A divényi uradalom gazdálkodása a Zichy hitbizomány első száz évében (1687–1787). Salgótarján, 2005. 196–202.]

28 *Pálmány Béla*: Végvárok Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újratelepítés korszakában (1663–1703). In: szerk.: Bagyinszky Istvánné–Szivircsek Ferenc: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. Salgótarján, 1986. 79.

bágyát tartották számon, aki (Nógrád)Szakál faluból származott. A szakáliak viszont 1716-ban a szőkevény jobbágyokról „Egyebet nem tudnak mondani, hanem Ludányi (Ludanyi) Tamás, aki Szécsényben (Szecsény) eddig a dominium hajdúja lett, a m[é]l[tóság]os úr öexcellentiájának idevaló jobbágya volt az apja is”. Ludányi Szécsényben 1/2 házhelyet kapott.

Torma András kocsis neve mellé 1716-ban azt írták, hogy zsellér, de származása nem ismert. Koháry II. István egykori kocsisának fia is az uradalom területén élt, ám nem vált uradalmi alkalmazottá. A keszei Fabian György „Mind[en] nemzetsége csábrágvarbóki (Csabrágh Varbok) fél, Buda vételekor²⁹ szakadott el onnét, azóta Szátokon (Szatok) lakott, onnét jött ide lakni, az apja a m[é]l[tóság]os úr³⁰ kocsisa volt Buda vételekor, és ugyanottan is vezett Buda alatt, és akkor kicsiny volt, az apját nem is ismerte, az anyja vitte volt Szátokra (Szatok), azóta ottan szolgálattot hol egynél, hol másnál.”

Korábban uradalmi alkalmazott volt a keszei Majernik Tamás, aki „Arva (Arva) vár-[me]gyéből, Privigye (Privis) nevű helységből több 20 esztendeinek, mióta eljött, azóta Gerhard (Gehart) uraiméknak szolgált majorostól fizetésért”. A Gerhard-birtok egykori uradalmi alkalmazottja Keszeg faluban egy egész házhelyen gazdálkodott házas fiával, de a településen majorsági termelés nem mutatható ki. Az összeírók a Koháry-birtokokon azonban más majorsági alkalmazottat sem neveztek meg.

Ifjabb Bárány (Baran) János 1716-ban két házas bátyjával, 12 éves öccsével és 14 éves fiával egy házhelyen gazdálkodott. „Detváról (Gyetva) jöttek ide lakni, mivelhogy az ő eleik szállították meg a helységet, m[é]l[tóság]os gróf Koháry István és János úr önag[y]sá]guk az egy házhelyet felszabadították mindenféle adójuk és dézsmaadásukkal együtt. Detván (Gyetva) is szabad emberek voltak.” A zsélyi uradalom urbáriumának elkészítésében Gömrey Jánosnak a „gondviselő” ifjabb Bárány (Baran) János balassagyarmati szabados segédkezett. Koháry II. István 1713-ban nevezte ki ifjabb Bárány Jánost idős apja helyére, aki Balassagyarmat Koháry-birtokhoz tartozó felének betelepítéséről is gondoskodott. Az urbáriumban azonban nem tüntették fel, hogy uradalmi alkalmazott volt az ifjabb Bárány.³¹

A katonák és leszármazottaik lehetőségei

Az egykori katonák között Péter János, korábbi füleki katona volt a legszegényebb, zsellér lett Szécsényben, és csupán 3 méhkaptárt írtak a neve mellé. Halga Mátyás 1706-ban érkezett Balassagyarmatra, „hadakban járt, melyről obsitja is vagyón”, 1716-ban 1/8 házhelyen gazdálkodott. Olá Márton az erdélyi Bonchidáról, Bánffy György birtokáról érkezett 1714-ben Balassagyarmatra, 14 éves házas sógorával 1/4 házhelyen gazdálkodott. Hangsúlyozták, hogy „őfelsége hadai közül” érkezett, ami fontos lehetett a császárpárti Koháryak birtokán.

A Koháry-birtokokon 1716-ban számos olyan gazdát említettek, akiknek az apja az egykori véghelyeken katonaként szolgált. Füleken említették a legtöbb gazdát, akinek az „atyja is hajdan ide való katona volt”, s valószínűen mindezek miatt helybelinek tartották magukat. Nekik, vagyis Simkovics György, Kovács Márton, Korlát János, Csismadia Gergely, Zolyomi István, Solymosy János, Szabó Pál, Balogh Mátyás, Szabó György, Szabó András, Garamszöghi János, Garamszöghi György gazdáknak 1/2 házhely jutott, ami a füleki gazdák körében általános jelenségnek számított.

A horti Tott Gergely és Tott Mihály gazdák apja is Koháry füleki katonája volt, Tott Gergelynek két ökre, egy lova, Tott Mihálynak 4 ökre, egy-egy lova és tehene, 9 juha volt.

29 1686. szeptember 2-án szabadult fel Buda a török uralom alól.

30 A „méltóságos úr” megnevezés alatt Koháry II. Istvánt értették.

31 Nógrád Megyei Levéltár V. 1. Balassagyarmat mezőváros tanácsának iratai, Balassagyarmat város bizonyítványa ifjabb Baran János részére, 1713.

Horton a földekről nem vezettek kimutatást, de az ígásállatokból ítélve földdel rendelkezettek. A hollókői Nagy Mátyás „*atyja is ottan lakos hadnagy ember volt, [...] maga is vagyón 23 eszt[endeje], hogy ott lakik*”. Nagy Mátyás éppannyi földön gazdálkodott 1716-ban, mint a többi ott élő. Horti István kékkői „*nemzetség, ottan katona volt az atyja*”, az urbárium elkészülése idején ½ házhelyet bíró szécsényi gazdaként említették. A Nagy- és Kiscsitár összeírásában szereplő Hercseg János apja a mai Drégelypalánkon volt katona. Hercseg 20 éves mostohafiával együtt művelte egész házhelyét.

Jól látszik tehát, hogy az egykori katonák fiai a Rákóczi-szabadságharcot követően mezőgazdasági termelésből éltek. Mindannyiuknak jutott föld a Koháry-uradalmakban, akár elköltöztek, akár visszatértek apjuk fegyverforgatásának helyszínére.

Sok gazda apja volt katona, valójában azonban csak két aktív katonát írtak össze a vizsgált birtokokon. Horvath János báró Ebergényi László ezredében szolgált 1716-ban, Gyöngyösön élő feleségére bízta ½ házhelyét. Borbás János füleki hadnagy egész házhelyét kapott, miközben ½ házhely volt inkább általános a mezővárosban.³²

A bíróvá válás esélyei

A Koháryak birtokrészén éltek Fülek előjáróján kívül Adács, Hort és Gyöngyöspata bírái is. Bálas Mihály horti bíró 6 évvel korábban a Heves megyei Atkáról érkezett, 1 és 13 éves fiával élt együtt, gazdaságában 4 ökör, 2 ló, 1 tehén, 10 juh, 4 kaptár méh volt. Az adácsi bíró, Lantos Pál helybelinek számított, 2-2 ökre és lova, egy tehene volt. A két településen nem vették számba a gazdákhöz tartozó földterületet. A személyében nemes Maka Ferencnek, Gyöngyöspata akkori bírájának származása nem ismert. Makának 6 ökre, 2-2 lova és tehene, egész házhelye volt, amihez 6 szekér szénát termő rét, 12 kila vetés alá való szántó tartozott, ezt 6 kila irtással, 12 kapás szőlővel egészítette ki.

A falusi bírák választásánál tehát kisebb súllyal eshetett latba, hogy a jelölt jövevény vagy helybeli volt, fontosabb lehetett vagyoni helyzete. Mindhárom településen csak az állatállományt írták össze, a földterületet nem. A bírók az egyes települések gazdáikhoz képest viszonylag nagy állatállománnyal, főként jelentős számú igással rendelkeztek, az ígások száma pedig a gazdaságokhoz tartozó nagyobb mezőgazdasági területekkel függhetett össze.

A koldussá válás esélyei

Egyéb kereseti lehetőséget jelentett a koldulás. „*Jövevény koldus*” volt Szécsényben Minyes Pasztor János, Gombkötő Jánosné és a „*Jövevény, nyomorult*” Molnár Ádám, akik zsellérmunkát is vállaltak. A koldusokon segíthettek a szerencsésebb sorsú helyi lakosok, és a forgalmas vásárok jó alkalmat teremthettek a kéregetéshez. II. Koháry István is gyakorta gondoskodott a szegényekről.³³

32 Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ebben az időszakban Szécsény polgárainak előjárósága hasonló volt a várbeliekéhez, volt kapitányuk, a többi előjáró pedig a hadnagyi tisztet viselte. 1690 után tehát a mezőváros élén egyfajta félkatonai szervezet állt. Szécsényhez hasonlóan Füleken is kimutathatóak 1696-ban a „nemesi” és „katonai” házak. (Pálmány, 1986. 76., 92–93.) Elképzelhető, bár nincs rá bizonyítékunk, hogy a füleki hadnagy a mezőváros előjárója is lehetett.

33 Az 1727. évi kiadásban és a következő években kimutatható, hogy Füleken Koháry II. István pénzt, élelmiszert és italt adományozott koldusoknak. Feltételezhetjük, hogy segített a szécsényi szegényeken is. (Státny Archiv v Banskej Bystrici, I. Rody a Panstvá, II. Panstvá, Panstvo Koháry-Coburg vo Fil'akove, Rationes 1727–1731)

A JÖVEVÉNYEK LEHETŐSÉGEI ÉS ESÉLYEI

Ha a Koháryak Nógrád, illetve Heves és Külső-Szolnok vármegyében összeírt öt uradalmába betelepülő jövevények gazdasági lehetőségeit és esélyeit figyeljük az 1716. és 1718. évi urbániumok alapján, akkor azt a meglepő felfedezést tehetjük, hogy a jövevény gazdák a helybeli társaikhoz viszonyítva nem feltétlenül kerültek rosszabb helyzetbe. Gyakran előfordult, hogy a jövevények gazdasági feltételei jobbak voltak a helybelinek számító gazdákénál!

Nagyon sok jövevénynek sikerült földhöz jutnia, sőt akadtak olyanok is, akik felhagyhattak korábbi tevékenységükkel, és az egykori pásztorok, iparosok önálló gazdaságot hoztak létre. A helybeli gazdákhoz tartozó házhelyek nem feltétlenül voltak számottevőbbek, hiszen a jövevény gazdák átlagosan nagyobb házhelyet bírtak Koháry II. István füléki és zsélyi uradalmaiban a helybeli gazdákhoz képest. A zsélyi uradalomban ráadásul – a többi birtoktól eltérően – a jövevényeknek volt nagyobb telki állományba tartozó szántóterülete, s rétejként átlagos nagysága is megközelítette a helybeliekét. Általában azonban a jövevények kisebb mezőgazdasági területéhez kevesebb igásállat tartozott, bár a gyöngyösi uradalomban és Koháry II. István füléki uradalmában a jövevények állatállománya meghaladta a helybeliekét.

Érdekes az is, hogy a pásztorok többsége helybeli volt. A jövevény és helybeli iparosok között sem mutatható ki éles eltérés, mint ahogyan uradalmi alkalmazottá, tisztviselővé is válhattak jövevények és helybeliek egyaránt. A jövevény katonák éppúgy megtalálhatták számításukat, mint döntő többségükben az uradalom területén élt helybeli katonák vagy azok leszármazottai. Falusi bírónak is válhatott jövevény, ha elég módos volt, míg a kis számú koldusok között csak jövevényeket találtak az úrbéri összeírást készítőik.

IRODALOM

- BELITZKY JÁNOS (1973): Nógrád megye története 896–1849. I. köt. Salgótarján.
- BÉL MÁTYÁS (2001): Heves megye ismertetése 1730–1735. Eger.
- BOROVSKY SAMU (1911): Nógrád vármegye. Bp.
- CSAPODY CSABA (1993): Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp.
- FARAGÓ TAMÁS (1985): Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyományos falusi kézművességben (Pilis-Budakörmeyék, 1724–1779). In: KSH Népeségstudományi Kutató Intézet történeti demográfiai füzetek 2. Bp., 1985/2.
- MOCSÁRY ANTAL (1982): Nemes Nógrád vármegyének Históriai, Geographiai és Statisztikai Esméttetése (Hasonmás). Kecskemét, III. köt.
- OBORNI TERÉZ (1987): Nógrád megye haditerhei a felszabadító háborúban. In: szerk.: Praznovszky Mihály–Bagyinszky Istvánné: *Discussiones Neogradiensis* 4. Salgótarján.
- PÁLMÁNY BÉLA (1986): Végvárok Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újratelepítés korszakában (1663–1703). In: Bagyinszky Istvánné–Szvircsek Ferenc (szerk.): *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. Salgótarján.
- PÁLMÁNY BÉLA (1987): Nógrád vármegye újratelepítése, benépesülése és az agrártermelés fellendülése a török kiűzése után (1683–1728). In: Praznovszky Mihály–Bagyinszky Istvánné (szerk.): *Discussiones Neogradiensis* 4. Salgótarján.
- RAVASZ JÁNOS (1938): A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp.
- SOÓS IMRE (1975): Heves megye községei 1867-ig. Eger.
- SZAKÁLY FERENC (1984): Gyöngyös gazdasági és társadalmi változása a török korban. In: Havassy Péter–Kecskés Péter: *Tanulmányok Gyöngyösről*. Gyöngyös.
- SZENDREY ISTVÁN (1968): Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Bp.

SZIRÁCSIK ÉVA (2005): A divényi uradalom gazdálkodása a Zichy hitbizomány első száz évében (1687–1787). Salgótarján.

SZIRÁCSIK ÉVA (2007): A Koháry család Nógrád és Heves vármegyei birtokainak urbáriumai (1716, 1718). Salgótarján.

ÉVA SZIRÁCSIK

ECONOMIC POSSIBILITIES OF SETTLERS ON THE KOHÁRY ESTATE ON THE BASIS OF THE 1716 AND 1718 *URBARIA*

The pro-Habsburg Koháry family, after their land had been returned to them following the Rákóczi Revolution, made a census of their property in *Nógrád*, *Heves* and *Outer Szolnok* Counties. Strangely enough the records included the origin of each inhabitant as well. The denomination of “*settler*” and “*local*” was often a subjective view of the local people, nevertheless it makes it possible to determine whether there existed differences between the economic possibilities of those considered to be locals or settlers. It gives us a unique possibility to examine the life of the settlers of the region following long-lasting Turkish rule, not only from a demographic but also from an economic view.

When examining the economic possibilities of settlers in the Koháry estates in *Nógrád*, *Heves* and *Outer Szolnok* Counties on the basis of the 1716 and 1718 records we can draw the surprising conclusion that settlers did not necessarily have worse possibilities than the locals. On the contrary, they often had been in a better position than local farmers.

Many of the settlers obtained land and the one time shepherds and traders started their own farming activity. Their households were larger in size compared to those of the local farmers on the *Fülek* and *Zsély* estates of István II Kohári. On the *Zsély* estates – contrary to other regions – settlers even had larger arable land than the locals and the average size of their grassland was close to that of the locals. In general, however, to the smaller agricultural land of the settlers belonged less draft-animals, although on the *Gyöngyös* estate and on the *Fülek* estate of István Kohári II the number of animals belonging to the settlers was higher than that of the locals.

It is also interesting to note that the majority of the shepherds working in the region was of local origin. There was no difference in the number of traders among locals and settlers and employees of the estates or administrators came from among locals and settlers alike. Locals were higher in number in the army but settlers had no worse possibilities in the profession. A settler may even have become a local magister if he was wealthy enough but every one of the few beggars proved to be a settler according to the records.

ZSIGMOND GÁBOR

KÍSÉRLETEK A MAGYAR BOROK TENGERI KIVITELÉRE AZ ELSŐ MAGYAR TENGERI GŐZHAJÓZÁSI TÁRSASÁG MEGALAKULÁSA ELŐTT (1850–1880)¹

BEVEZETÉS

A vízi szállítás kiemelt fontossága nem csupán olcsóságában, de a nagy tömegű áruszállítás megvalósíthatóságában is megmutatkozik. Jól ismert, hogy ellentétben a szekeres fuvarozással, a folyami hajókon a nem megfelelő szinten kezelt bor nem rázódik, nem zavarosodik meg, nem erjed újra. A vízi szállítás tilalma Mária Terézia óta nagy akadálya volt a magyar bor exportjának. A Habsburg vámpolitika egyedülálló helyzetet eredményezett hazánkban, hiszen a jelentős hagyományokkal rendelkező magyar bortermelés számára a nyugati piacokra történő szállítás komoly nehézségekbe ütközött. Nem véletlen, hogy a sokáig kevésbé szabályozott és olcsó tengeri szállítás lehetősége is időnként felmerült.²

A modern világgazdasági rendszer kialakulásának egyik alappillére volt a technika és a közlekedés forradalma. Magyarországon a folyami gőzhajózás megjelenése, az Al-Duna szabályozásának gondolata a merészebbekben már megfogalmazta a gyors és kiszámítható szállítás lehetőségét a Fekete-tengerig. A Mária Terézia által Magyarországhoz csatolt Adriai Fiume eközben az 1848–49-es szabadságharc leverése után horvát közigazgatás alá került, így az adriai tengeri kijárat egy időre elveszett.³ Az osztrák–magyar kiegyezést követően Fiume ugyan újra Magyarországhoz került, azonban a nagy múltú kereskedővárossal 1848 után közel 20 évig nem lehetett számolni. A kiegyezés utáni években megkezdődött kikötőfejlesztés pedig önmagában nem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy Fiume a magyar gazda-

- 1 Az első önálló magyar tengeri gőzhajózási társaság az – 1880-ban alapított Adria Steamship Co. 1881. évi átalakulásával létrejött – Adria Magyar Tengerhajózási Rt. volt.
- 2 Az általunk vizsgált időszakot megelőzően egy-egy magyar borszállítmány Amerikába, Indiába, Kínába történő tengeri elszállításáról: *Lévai Csaba*: Thomas Jefferson és a magyar borok. Agrártörténeti Szemle 2000/3–4. 427–453. és *Szakály Orsolya*: Borkiviteli kísérletek Tokaj-Hegyaljáról a XVIII. század utolsó harmadában. Agrártörténeti Szemle 2000/3–4. 301–321.
- 3 A Mária Terézia által Magyarországnak adományozott (1776. és 1779. évi rendeletek) és az 1807:IV. törvénycikkben „az országhoz tartozónak” nyilvánított Fiume a napóleoni háborúk következtében francia, majd osztrák uralom alá került. I. Ferenc császár rendelete 1822-ben ismét visszaadta Magyarországnak a várost. 1848. augusztus 30-án a horvátok vonultak be Fiumébe és gróf Erdődy János kormányzót távozásra kényszerítették. A várost az 1850. április 7-i pátens értelmében a horvát–szlavón koronataromány külön kerületként kormányozták. 1860. június 19-től báró Sokcsévics József horvát bán volt Fiume kormányzója is. Az 1867. április 6-i uralkodói határozat értelmében szentkatolnai Cseh Ede udvari tanácsost nevezték ki királyi biztosnak. Az 1868:XXX. törvénycikk 66. paragrafusában a város újra „a magyar koronához csatolt külön testet” képezett. 1870-ben ifj. Zichy József gróftot nevezték ki fiúmei és magyar–horvát tengerparti kormányzóvá. Mellesleg ő volt az egyetlen fiúmei kormányzó, aki később földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter is lett. *Bölnöyi József–Hubai László* (továbbiakban: *Bölnöyi–Hubai*): Magyarország kormányai 1848–2002. Budapest, 2004. 542.

sági érdekeket legmesszebbmenőkig biztosítani képes, a magyar külkereskedelem – ezen belül például a borkivitel – számára fontos résztvevőként jelenjen meg. A budapesti kormány 1870-ben hozott törvényt a kikötő fejlesztéséről, ám annak eredményeit még a kortársak is kritikával illették, a befektetett pénzek gyümölcseit pedig csak jóval később élvezhette a hazai gazdaság. Az eredmények beérésének egyik kezdeti időpontja az első magyar tengeri gőzhajózási társaság megalakulása az 1880-as évek elején. A köztes időszakban a magyar külkereskedelem nehézkes, lassú fejlődésnek indult, miközben a nemzetközi árucserre egyre intenzívebb és szabályozott formát öltött.⁴ Noha Magyarország és a Habsburg-tartományok között 1850. október 1-jével eltörölték a közbülső vámvonalat, a magyar gazdaság eztán sem egyenrangú partnerként – ráadásul jelentős hátránnyal – vágott neki a külkereskedelmi versenynek.⁵ Ráadásul – éppen a tengeri kereskedelem fellendülésének idején – hiányzott a saját tengeri kijárat. Vizsgált korszakukban 1850–1868 között a saját kikötő hiányzott, 1868–1880 között pedig még csak születőben volt az önálló magyar tengerészet.⁶ Ebben a problematikus környezetben a megfelelő tapasztalatok hiányában számos kitűnő gondolat, nagy lelkesedés közepette születő kezdeményezés korán kifulladás, miközben ezek a próbálkozások jól bizonyítják a hazai borkereskedők felkészültségét, kísérletező kedvét. Tanulmányunkban ezeknek a terveknek az összegyűjtését kíséreljük meg. Kiemelten foglalkozunk a XIX. század hetvenes, nyolcvanas éveivel, amikor Fiume jogilag már ismét magyar terület volt, de gyakorlati értelemben még alig játszott szerepet a magyar áruforgalomban.

Megítélésünk szerint a formálódó modern kori magyar külkereskedelem sajátos próbálkozásait is jól láthatjuk, mikor a magyar gazdaság érdekelt kereskedőkorei a hazai borok évszázados lemaradását próbálták pótolni a nemzetközi kereskedelemben, éppen annak technikai, gazdaságelméleti változásai közepette. Abban az időszakban, amikor a *laissez faire*⁷ térnyerése idején – számos, hazánkban hiányzó tényező közül – többek között saját kereskedelmi intézményrendszerre, külkereskedelmi egyesületekre, nagyszámú szaktudósítóra, de saját tengerhajózásra sem támaszkodhattak. Elsősorban korabeli forrásokban, röpiratokban, szaklapokban fellelhető információkból próbálunk képet alkotni ennek az időszaknak a kísérleteiről. A rendelkezésre álló levéltári forrásanyag mellett a borászattal, a tengerhajózással és a

- 4 Csupán példaként említve néhány jelentős változást: technikai újítások, vasutak elvezetése a kikötő-
kig, a kiszámítható és nagy árutömegeket megmozgató gőzhajózás térnyerése, a pénzügyi műveletek
szabályozása, a *laissez faire* kibontakozása stb.
- 5 Ennek a korszaknak a kérdéseit a kertészeti növények vonatkozásában vizsgálja: *Csoma Zsigmond*:
A kertészet gazdasági és társadalmi jelentősége a XIX. század második felében. Agrártörténeti
Szemle. 1996/1–4. 3–38. A század első felének agrárkiviteli nehézségeiről és a már ekkoriban a sza-
bad kereskedés mellett érvelő Hegyallyai Borkereskedési Társaság munkájáról pedig *Bartha István*:
A borkereskedés problémái a Hegyalján a XIX. század első felében. Agrártörténeti Szemle. 1974/1–2.
264–276.
- 6 A tengeri kereskedelem fejlődését jól mutatja az is, hogy az Atlanti-óceánt első alkalommal átszelő
Savannah gőzös 1818. évi útja után tíz évvel a gőzhajók tonnatartalma a világtengereken elérte a 30
ezer tonnát, újabb tíz év múlva ez megháromszorozódott, és 1850-re már 210 ezer tonna fölé küszött.
Mire Fiume újra Magyarországhoz került, addigra ez a szám elérte az 1,7 millió tonnát, és a nemzet-
közi tengeri áruforgalomba már bekapcsolódtak a nem hagyományos értelemben vett tengeri orszá-
gok, így Ausztria is. *Kemény Ödön* (továbbiakban: *Kemény*): A tengeri kereskedelem. Fiume, 1906.
20–23. A szerző az Adria Rt. titkára, később igazgatósági tagja volt.
- 7 A *laissez faire* elv egyik rendkívül fontos eleme volt a szabad külkereskedelem. Ez Nagy-Britannia
számára egyet jelentett a kereskedelmi tengerhajózás technikai, gyakorlati, jogi, gazdasági, pénzügyi
háttérének rendszerbe foglalására és nemzetközi egyezményekben történő szabályozására tett kísér-
letekkel.

külkereskedelemmel foglalkozó adatok szintetizálásával, a korszak jelentős hazai gazdasági és kereskedő köreinek, szakembereinek a véleményét is bemutatva kívánunk betekintést adni a hazai gazdaságtörténetben cseppet sem elhanyagolható borkereskedelem és az éppen megszülető magyar tengerhajózás⁸ egy rendkívül nehéz időszakába. Megítélésünk szerint a kutatott terület nem csak a magyar bor történetében szolgálhat újabb adatokkal, de írásunk e fontos árucikk révén a magyar tengerészet formálódó évtizedeibe is betekintést ad.

KORIZMICS KONSTANTINÁPOLYBAN, GRÉGER LONDONBAN

A fentebb már említett osztrák vámpolitika hatására alakult ki az a furcsa helyzet, hogy noha Magyarország volt a Habsburg Birodalmon belül a legnagyobb szőlőterülettel a legnagyobb bortermelő, a hazai piacokon olcsóbb és több volt az osztrák bor. A magyar borok ára gyakran az előállítás költségeket sem fedezte.⁹ A minőségi borkészítésre főként az uradalmi pincészeteknek volt lehetősége, ahová időnként meghívtak külföldről egy-egy kitűnő szakembert. Később már hazánk fiai is végeztek külföldi tanulmányokat, és ideális esetben tudásukat hazahozták, a magyar bortermelés és borkereskedelem szolgálatába állítva. Erre a szellemi töké-áramlásra szép példákat is találunk: a francia Terrel aux Chénes a Fejér megyei vaáli Ürményi-birtokon mutatta be a francia borkészítést 1871-ben.¹⁰ Több uradalmi pince borát gondozta a bécsi Schwartznernél tanult Szebenyi Sándor, aki az Országos Gazdasági Egyesület budai mintapincéjében is tanított.¹¹ Ezek a tanulmányutak azonban főleg a kiegyezést követően indultak el, a fent említett problémán még sokáig nem tudtak segíteni.

Az említett nehézségeket jól ismerve, a Magyar Gazdasági Egyesület alelnöke, Korizmics László 1858-ban Konstantinápolyba utazott. Célja az volt, hogy a magyar borok nehéz kereskedelmi helyzetén segítsen. Elképzeléseit három elemre bonthatjuk: tárgyalásokat folytatni a magyar borok Konstantinápolyba történő kedvező elszállításáról, felkutatni és megnyerni kereskedőket a Konstantinápolyból Londonba történő kivitel megindításáról, végül megfelelően stabil piacokat szerezni a török fővárosban.¹² Elképzelése szerint a Dunagőzhajózási Társaság (DGT)¹³ hajói vitték volna el a magyar borokat Galatzig (ma: Galați), a Duna-deltáig, ahol az Osztrák Lloyd¹⁴ gőzöseire való átrakodás után exportálhatták volna azokat a tö-

8 Az 1870-ben Ausztriától különvált magyar tengeri kereskedelmi közigazgatás megteremtése jogi szempontból a fejlődés alapját jelentette, noha számos nehézséget csak jóval később sikerült leküzdeni. 1914 szeptemberére a fiumei kereskedelmi flotta már 549 hajót számlált, valamennyi vízi járművet (gőzösök, halászbárkák, kotrók, jachtok stb.) ideszámolva. *Dubrović, Ervin* (főszerk.): Riječka luka. Rijeka, 2001. 344. és a Magyar Tengerészeti Évkönyv az 1915. évre. Fiume, 1915. LV. táblázat.

9 *Csoma Zsigmond* (továbbiakban: *Csoma*, 1999): Szent Vincétől Szent János poharáig – Magyar történeti borkalendárium örökidőre. Budapest, 1999. 237.

10 *Szekfü Gyula* (továbbiakban: *Szekfü*): A magyar bortermelő lelki alkata. Budapest, 2002. 85.

11 *Csoma*, 1999: i. m. 242.

12 *Korizmics László*: (továbbiakban: *Korizmics*) Jelentés a dunai hajózásról, s a magyar borok érdekében Konstantinápolyba tett útjának eredményeiről. Pest, 1858. 2.

13 A bécsi székhelyű DGT (Első Dunai Gőzhajózási Társaság, németül: Erste Donau Dampfschiffahrts-Gesellschaft, DDSG rövidítéssel) 1830 őszén indította el rendszeres gőzhajóáratait. A DGT 1836-ban Óbudán építette fel egyetlen hajógyárát, ami a korabeli Magyarország legnagyobb ipari üzeme lett. *Dezsényi Miklós–Hernády Ferenc*: A magyar hajózás története. Budapest, 1967. 58–59.

14 A triezti székhelyű Osztrák Lloyd (németül: Österreichische Lloyd) 1832-ben hét helyi biztosítótársaság szövetségéből jött létre tengerészeti hírek gyűjtésére, figyelésére és értékelésére. A társaság 1836. április 20-i közgyűlése döntött a gőzhajózási osztály felállításáról. A cég első gőzöse, a Londonban épült *Lodovico Arciduca D'austria* első útját 1837 májusában tette meg Konstantinápoly-

rök fővárosba. A DGT a század közepére mintegy 130 kisebb gőzhajóval, 500 nagyobb gőzessel és 80 teherhajóval rendelkezett. Az Osztrák Lloyd az ötvenes, hatvanas években már több mint hatvan tengerjáró hajóval rendelkezett, éves áruforgalma elérte a 30 ezer tonnát.¹⁵ A szépen gyarapodó társaság ráadásul az ötvenes évek végén hozzáforgott flottájának fejlesztéséhez.¹⁶ A társaság a dunai Monarchia legnagyobb tengerhajózási vállalkozása volt, rövid időn belül a földközi-tengeri kereskedelemben meghatározó szerepet vívott ki magának. Korizmics a Lloyd és a DGT segítségével kívánt a magyar boroknak tengerentúli piacokat szerezni, elsősorban a török fővárosban és Nagy-Britanniában.

Megjegyezzük, hogy a trieszti Lloydnak ekkor már régóta működő ügynökségei voltak Konstantinápolyban a fekete-tengeri, Egyiptomban a távol-keleti kereskedelem megfigyelésére, valamint számos kisebb fiókot tartott fenn a Közel-Kelet egyéb kikötőiben.¹⁷ Korizmics Konstantinápolyba érkezve rögtön tárgyalásokat kezdett a társaság helyi fő ügynökével, DeMatheivel. Ő a Liverpoolba, majd az onnan vasúton történő továbbszállítás lehetőségét vázolta fel a londoni piacok eléréséhez. Más lehetséges útvonalként a trieszti és az akkor hagyományosan a közép- és kelet-európai áruk gyűjtőjeként működő hamburgi kikötőn át történő szállítás kínálkozott. Ez utóbbi költségei valóban kedvezőnek tűntek, azonban Korizmics bizott abban, hogy a DGT-vel sikeres tárgyalásokat tud majd folytatni a dunai szállítás ügyében, aminek révén nagyban mérsékelheti a szállítási költségeket. Abban is reménykedett, hogy a rakományok Londonba történő elszállítására vitorlás hajók tulajdonosaival sikerül megegyeznie, ami tovább faragja majd a kiadásokat.¹⁸

A török fővárosban ekkor tekintélyes létszámú francia kolónia élt, akiknek az évek során felhalmozott kereskedelmi kapcsolataitól már az utazás megkezdése előtt tartani lehetett. Korizmics jelentésében magyarázza, hogy Törökországban a francia borokat igen kedvelik, de rengeteg bort importálnak a közeli Görögországból. Ez utóbbival rendkívüli olcsósága miatt szinte nem is lehetett versenybe szállni. Mivel azonban a francia kolónia szerepét és a francia borok árait egyaránt túlbecsülte, mégis reális lehetőséget remélt nagyobb mennyiségű magyar bor kivitelére.¹⁹ A Magyarországról küldött borok zömmel vörösek voltak, villányi, szekszárdi, budai és apczi. Emellett csekély mennyiségű fehér rizlinget vitt Lugos vidékéről és némi tokaji aszút. Tervben volt még egy egrü szállítmány bemutatása is, azonban ez a tétel késve érkezett meg, így azt nem sikerült bemutatni. A teljes küldemény összesen százegynéhány üvegből állt. A borok fogadtatásáról a következőket írja: „A magyar borok általában tetszetek; áraikat elfogadhatónak tartották, ámbár azért se neheztelnének, ha valamivel olcsóbbak volnának. Az üvegekre nézve több oldalról francia formákat, minél tökéletesebb dugaszolást és erős ládákat ajánlottak.”²⁰

Korizmics munkáját megkönnyítette az Albrecht főhercegtől kapott ajánlólevele, aminek köszönhetően a követség is elősegítette konstantinápolyi tevékenységét. A főherceg egyébként az egykori Savoyai Jenő féle Bélyei-uradalom villányi szöleinek birtokosaként maga is

ba. Húsz évvel később a társaság már 61 saját tengeri hajóval rendelkezett. Az Osztrák–Magyar Lloyd gőzhajózási társasága keletkezésétől napjainkig (1836–1886). Trieszt, 1886. 6–7.

15 Zsigmond Gábor (továbbiakban: Zsigmond): Az Osztrák–Magyar Lloyd története. Aetas 2009/1. szám 128–130.

16 Der Österreichische Lloyd und sein Verkehrsgebiet (Chefredakteur: Hugo Bürger), Wien–Brünn–Leipzig, 1901. 10–15. A Lloyd saját kiadványa.

17 Az Osztrák–Magyar Lloyd gőzhajózási társasága keletkezésétől napjainkig (1836–1886). Trieszt, 1886. 15–18.

18 Korizmics: i. m. 21–22.

19 Korizmics: i. m. 24.

20 Uo.

érdekelt volt az üzletben, ezért hajlandó volt politikai kapcsolatait is felhasználni az esetleges siker reményében. Korizmics hazaérkezése után valóban elérte, hogy a DGT mérsékelte a bor tarifáját, így egy mázsa bor elszállítása Pestről Konstantinápolyba 3 forint és 55 krajcár helyett 3 forint és 5 krajcárba került volna.²¹ Tudjuk, hogy – talán ezen felbuzdulva – újabb tételeket küldtek Törökországba, elsősorban tokaji borokból, valamint vörösborfélékből, azonban ezek fogadtatásáról már nem rendelkezünk kellő ismerettel.²² Minden bizonnyal, ha a DGT és esetleg az Osztrák Lloyd vagy más vállalkozó kedvező tarifákat is vállalt volna, a sikerhez számos biztosítékra lett volna szüksége, rendszeres és megbízható beszállítókra, ügynökökre, helyi forgalmazókra. Ehhez pedig még nem voltak meg a lehetőségek.

Korizmics útja után két évvel, 1860-ban utazott Londonba egy nagyobb borszállítmány ügyében Gréger Miksa kereskedő, aki egy évtized alatt létrehozott közel kétszáz fiókkal és ügynökkel segítette elő a tokaji bor kereskedelmét Angliában és Skóciában. Borait azonban nem élvezeti cikként, hanem angol orvosokkal is minősítve orvosságként adta el. A magyar borokat tartósságuk, „iskolázatlanságuk” miatt nem tartotta piacképesnek.²³ A pesti nagykereskedői családban született Gréger előbb Magyarországon, majd a Rajna-vidéken és Bécsben élt. A császárvárosban megnősült, majd innen költözött Londonba. Néhány évvel később már számos fiókja volt Skóciában és Angliában. Az általa forgalmazott tokaji borokra orvosi szakvéleményt kért, és az orvosi lapok (Lancet, Medical Times) is cikkeztek róla.²⁴ „A »Times« hirdetésményeinek rengetegében egy hosszú hirdetéssorozatot találunk, melyben Greger Miksa vagy húsz apró hirdetménye leosztva ismerteti a magyar borokat, melyeket Ladislaus de Korizmics Esquire legújabbban Londonba küldött.”²⁵ A hirdetésekben fontosnak vélték kiemelni, hogy a magyar borokat nem hamisítják, „a jobb magyar borok hasonlítanak a burgundi és rajnai borokhoz, de erősebbek és jobban megfelelnek az angol ízlésnek”. Sőt a cikkek közlik, hogy egy végelgyengülésben szenvedő nyolcvanéves férfi Gréger tokaji borával kezelte magát, és egészsége attól fogva javulni kezdett. Gréger jól reklámozta borait, üzlete sikeres volt, olyannyira, hogy Londonban a Temze partján saját borpincéje is nyílt, melyet Rudolf trónörökös-ferceg is meglátogatott.²⁶ Gréger a marketing mestereként ennél is tovább ment; egyetemeken elemezte borait, és saját kiadású kis füzetekben is reklámozta azokat. Az 1874-ben megrendezett londoni borkiállításon számos magyar borvidék képviselte magát, és hazánk az 1862. évi kiállításhoz képest is meglehetősen jól szerepelt. A siker reményében Gréger és Korizmics korábbi elképzelései találkoztak és komolyabb formában öltöttek testet; 1875. szeptember 3-án az Országos Gazdasági Egyesületnél egy magyar borkiviteli társulat megalakításáról tárgyaltak.²⁷ A tárgyalásokon a szigetországba irányuló magyar borkivitel előmozdítása elsődrendű volt, amihez szükség volt Gréger kapcsolataira is. Tervbe vették, hogy Grégerrel borokat küldenek Nagy-Britanniába, és a ládákat, hordókat a H.S.A.S. betűkkel jelölik meg, ami a Magyar Országos Gazdasági Egyesület (Hungarian State Agricultural Society) angol rövidítése volt.²⁸ Gréger több levelet is intézett Bartal György földművelési, ipar- és kereskedelemügyi miniszterhez, melyekben a szigetországba

21 *Korizmics*: i. m. 21.

22 *Korizmics*: i. m. 25.

23 *Szekfü*: i. m. 2002. 88.

24 *Borászati Lapok* (továbbiakban: BL) 1874. augusztus 25. 199–202.

25 BL 1877. január 2. 6.

26 BL 1880. április 19. 148.

27 BL 1875. szeptember 10. 203.

28 BL 1875. október 10. 234.

irányuló magyar borkivitel támogatását kérte.²⁹ Fontos azonban megjegyeznünk, hogy Gréger üzletében ő maga sem az élvezeti értékre helyezte a hangsúlyt, hanem a gyógyításra. Így ezek a borok – bár nem hamisított vagy kevert, hanem valóban minőségi borok voltak – mégsem azonos célból kerültek a fogyasztók asztalára.

ÚJ REMÉNYEK

Sok egyéb között a XIX. század második felének egyik leggrandiózusabb vállalkozása volt a Szezei-csatorna megépítése. A 1869. szeptember 20-i ünnepélyes átadáson az immáron magyar királlyá is megkoronázott Ferenc József is részt vett a Greif nevű jacht fedélzetén. A csatorna megnyitásával a távol-keleti és ausztráliai járatok menetideje 30–40 nappal csökkent.³⁰ Ez nem csak a brit és francia kereskedőket töltötte el bizalommal, de az izmosodó osztrák kereskedőpolgárságot is.

A távol-keleti piacok jelentősége nagyban felértékelődött, ráadásul egy nagyméretű felvevőpiac került hirtelen könnyen elérhető közelségbe. Ez a széles piac most Afrika megkezdése vagy a hosszú szárazföldi út helyett, egy olsó és gyors úton vált hozzáférhetővé, geográfiailag a dunai Monarchiához viszonylag közel. Bár Magyarország ezt nem tudta kihasználni, Ausztria máris komoly reményeket fűzött a csatornához és a keleti piacokhoz. Az Osztrák Lloyd Port Saidban vezérügynökséget hozott létre, és a kivitel csekélyisége ellenére is forgalomba állította távol-keleti járatait.³¹

Jellemző volt az éppen megalakult dualista Monarchia tengeri jelenlétére, hogy a világ-tengerekre kiküldött ún. „missziós hajóknak” számos feladatot adtak. Ezek a katonai feladatok ellátására már aligha alkalmas öreg hadihajók diplomáciai, kereskedelmi, gazdasági természetű feladatokat is kaptak, de nem volt ritka, hogy tudományos gyűjtéseket, etnográfiai kutatásokat is végeztek. A Novara fregatt híres, 1857–59-es Föld körüli útja során már a diplomáciai feladatokon túl a távoli országok és gyarmatok piacviszonyainak felmérésére is sor került. Ezt követően az osztrák iparos és kereskedő elit egy távol-keleti expedíció elindítását sürgette. A Szezei-csatorna megnyitásával új lehetőségekben bízva, a nemzetközi diplomáciai, kereskedelmi és hajózási szerződések megkötése, konzulátusok felállítása mellett a várható piacok felmérését is szorgalmazták. E jelentős méretű piacok várhatóan kisebb igényessége is csábíthatta a kereskedőket. Az 1868-ban már útra kész Donau és Erzhzog Friedrich vitorlások költségeihez Magyarország is csatlakozott, ami a kiegyezés után egy évvel inkább közjogi fontosságú volt, semmint gazdasági.³² A „misszióshajók” közül a Frundsberg korvett utasításában 1885-ben a következő, borokra vonatkozó kitétel állt: „A bor kivitele még mindig szűk határok között van, ennél fogva nagyon kívánatos boroknak új piacokat nyitni. A tengerentúli országokban többnyire az angol ízlés van túlsúlyban a bor vonatkozásában, ami magas alkoholtartalmat jelent; néhány belföldi fajtának, ha egyszer megismerik, mégis lehetősége nyílna piacra kerülni, ezért elsősorban a következőket kell kideríteni: Milyen bort fogyasztanak és kb. milyen mennyiségben? Honnan szerzik be a bort? Mely fajták kedveltek és

29 BL 1875. február 10. 27. Bartal György (1820–1875) a Bittó-kormány földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztere volt alig egy évig, 1874. március 21. és 1875. március 2. között. *Bölcshír-
Hubai*: i. m. 286.

30 *Kemény*: i. m. 26.

31 Der Österreichische Lloyd und sein Verkehrsgebiet. Wien–Brünn–Leipzig. 1901. 11.

32 *Józsa Sándor* (továbbiakban: *Józsa*): Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia. Budapest, 1966. 30.

milyen egyáltalán az ízlés a bor vonatkozásában? Milyen árat fizetnek érte? Milyennek kell lennie a csomagolásnak és a díszítésnek? Mely hazai fajtáknak van esélyük a piacra?³³

A Donau és Erzherzog Friedrich távol-keleti útjára a Monarchia nyolc kereskedelmi szak tudósítót küldött, köztük három magyart: a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium Cserei Manót³⁴ és Kaas Ivort,³⁵ a közoktatásügyi miniszter pedig Xantus Jánost.³⁶ Xantus tudományos gyűjtések mellett ez egyiptomi kereskedelmi előnyök megvizsgálásában is részt vett.³⁷ Kaas és Cserei kereskedelemügyi megfigyeléseket végeztek. Az expedíció Hengelmüller László diplomataként, Bernáth Géza követségi futárként vett részt.³⁸ Az expedíció során a magyar szak tudósítók is az Osztrák Lloyd vonalainak kiterjesztését szorgalmazták. Az út során néhány üveg magyar bort eladtak Jáva szigetén.³⁹

A dinamikusan fejlődő kereskedelmi központtá emelkedő Sanghajban, Kína, sőt idővel Ázsia egyik legforgalmasabb kikötővárosában 1869-ben magyarországi szak tudósítók külföldi cégekkel tárgyalásokat folytattak magyar áruk viszonteladása ügyében. Az ajánlott magyar áruk között a bor kiemelt fontosságú volt. Kína részére a Monarchia képviselői egri vagy vilányi vörösbort, budai vörösbort, somlói és soproni fehérbort, ruszti vagy tokaji aszút, valamint vöslai vörösbort ajánlottak.⁴⁰ Sikerült egy sanghaji kereskedőházat megnyerni, hogy kísérletképpen magyar borokat is forgalmazzon. Egy Kínában érdekelt tengerhajózási vállalat ugyancsak hajlandónak tűnt magyar borokkal próbálkozni.

33 *Semsey Gusztáv*: Útjelentések 1885–86. (szerk.: Katona Miklós) Balassagyarmat, é. n., 104.

34 Cserei Manó (1869-ig Weisz) kereskedelmi tudósítóként indult el az expedícióra, de Afrikán túl nem jutott. Kaas Ivorral megírta az út tapasztalatait, igaz ebben csak az afrikai kereskedelmi viszonyokról írnak részletesen. *Gulyás Pál*: Magyar írók élete és munkái. IV. kötet, Budapest, 1942. 839. hasáb.

35 Kaas Ivor (1842–1910), reventlowi báró. Dán eredetű család sarja, de már Magyarországon született. Az 1860. március 15-i tüntetés kapcsán felségárulás vádjával börtönre ítélték, de később felmentést kapott. Jogi tanulmányait befejezve Amszterdamba ment, ahol 1865-ig egy bankháznál dolgozott. Hazatérve a pesti városi számvevőség díjnoka, a Hon, majd a Hazánk szerkesztőségének munkatársa, miközben írásai számos lapban megjelentek. Az expedícióról visszatérve továbbra is publicistaként, illetve politikusként (1875-ben hátszegi képviselőként, majd a Tisza-kormányval szembefordulva, 1888-tól pedig fővárosi IV. kerület képviselőjeként) dolgozott. Cserei Manóval megírta az út tapasztalatait. *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. V. kötet, Budapest, 1897. 752–754. hasáb.

36 Xantus János (1825–1894) a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának későbbi igazgatóőre, aki már 1849-től külföldi útjai alatt számos tudományos munkában részt vett. Útjai során a tengerészethez is közel került: fiatalon matrózként dolgozott, később az Amerikai Egyesült Államok tengerész-mérnökkarához került, majd csendes-óceáni meteorológiai vizsgálatok résztvevője lett. 1862-ben MTA székfoglalóját „Adatok a tenger természettani földiratahoz” címmel tartotta meg. Még ugyanabban az évben az USA tengerészeti minisztériumában titkár lett, majd egy mexikói kikötővárosba, Manzanillóba utazott konzuli kinevezéssel. Újra hazatérve az állatkert megvalósításán dolgozott, majd a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium küldte ki a kelet-ázsiai expedícióra. A hajók 1868. október 18-án indultak Triesztből, de Xantus csak útközben csatlakozott. Az út során is jelentős gyűjtéseket végzett, de az expedíció vezetőjével, Carl von Scherzer udvari tanácsossal összezőrdülve hazaindult Formosa, Kína, Burma, Szumátra stb. érintésével. Útjait és eredményeit szorgalmasan publikálta. Ezek közül kiemelkedik a fenti expedíció során gyűjtött, majd a Nemzeti Múzeumban ideiglenesen kiállított „népismereti tárgyak leíró sorozata”, mely németül is megjelent. *Balázs Dénes* (szerk.): Magyar utazók lexikona. Budapest, 1993. 419–421.

37 *Kaas Ivor–Cserei Manó*: A keletázsiai expedíció. Pest, 1869. 1–2.

38 *Nagy Miklós Mihály*: Boldog békeidők haditengerészei. Budapest, 2003. 176.

39 *Scherzer, Carl Von*: Fachmännische Berichte über die österreichisch-ungarische Expedition nach Siam, China und Japan (1868–71). Stuttgart, 1872. 160–161.

40 *Józsa*: i. m. 54–55.

A hetvenes évek közepén merült fel annak reménye, hogy az Egyiptomban élő magyar kereskedők részt vennének magyar borok forgalmazásában, valamint egyéb keleti piacok megszerzésében. A Borászati Lapok 1875. április 10-i címlapján a szerkesztő, Entz Ferenc a keleti piacok elérésében bízva a dunai vízi szállítás jelentőségéről írt. Biztatónak tűntek az Alexandriában élő üzletember, Óváry Pető levelei, amelyekben hangsúlyozza, hogy Egyiptomban számos magyar kereskedő él, akik szerinte szívesen forgalmaznának magyar borokat is.⁴¹ A reményeket minden bizonnyal tovább bátoríthatta a Monarchia konstantinápolyi konzuljának egyik jelentése is, ami kiemelten foglalkozott a magyar borok piaci lehetőségeivel. Többek között szerepel benne az is, hogy Törökországba, de akár a Szezen túl, pl. Bombaybe is érdemes volna árumintákat küldeni. Közli, hogy Törökországban kedveltek a jó minőségű magyar borok, melyek közül kiemeli a soproni bort, valamint konkrétan megnevezi a soproni Flandorfer-féle borászati vállalkozást.⁴² Óváry 1877-ben már egy alexandriai magyar borüzlet megnyitásának lehetőségeit latolgatta.⁴³ Azt is tudjuk, hogy 1878-ben Gréger Miksa Bombaybe küldött egy ügynököt, bár útjának eredménye ismeretlen előttünk.⁴⁴ A Borászati Lapok egyik 1881. évi száma arról tájékoztat, hogy Japánban kedvező lehetőségek adódtak a magyar borok eladására.⁴⁵ Az árak azonban magasak lehettek a szállítási költségek miatt, bár a tengeri szállításban rejlő lehetőséget jól mutatja, hogy a fuvardíj ekkoriban Triesztből Kelet-Indiába nem volt magasabb, mint a szárazföldi szállítás díja Németországon át Nagy-Britanniába.⁴⁶

Mindeközben New York-ban a Stellers Brothers többféle magyar bort is forgalmazott, és egy Kohn Jakab nevű üzletember is tett kísérletet a borkereskedéssel.⁴⁷ A philadelphiai kiállításon az erdélyi borok szerepeltek szép sikerrel, de a nagy tételben való értékesítés újabb áruminták küldését igényelte volna.⁴⁸ Ugyanekkor a londoni konzuli jelentések többek között arról is írtak, hogy Nagy-Britanniában a piac nagyobb választékot és mennyiséget is elbírna. Ugyanitt találunk egy érdekes jelentést, miszerint Máltára ugyan néha érkezik egy-egy magyar borszállítmány, de sajnos csak rendszertelenül és kis tételekben.⁴⁹ Így maradt a legkézenfekvőbb és legolcsóbb megoldás – mindenekelőtt a kedvező borvámok miatt: az olaszországi export. Ide ráadásul az elszállítás szárazföldön és csak viszonylag kis távolságokat bejáró olasz hajókon is megoldható volt.⁵⁰

Hiába a „missziós hajók” útjai és hiába a közös fenntartású intézmények, a hirtelen megteremtődött lehetőségek, a piaci igények hitelt érdemlő feltérképezésének hiányával számolni kellett Magyarországon. Többek között nagyobb számú kereskedelmi attaséra, szaklapokra, exportegyesületre lett volna szükség, ahogyan például ezek Ausztriában, Bécsben és Triesztben jól szervezeten működtek.⁵¹ Az 1868-ban újra Magyarországhoz került Fiume ugyan

41 BL 1875. augusztus 25. 187.

42 BL 1876. március 10. 60.

43 BL 1877. január 8. 16.

44 BL 1877. január 2. 6.

45 BL 1881. augusztus 22. 287.

46 A helyzetet nehezítette a német protekcionista vámpolitika, ami jelentősen hátráltatta a magyar termékek nyugat-európai exportját. A német intézkedés fontos szerepet játszott a Németországot kikerülő tengeri útvonal kialakításának és a fiemei kikötő fejlesztésének ügyében. *Kemény*: i. m. 29.

47 BL 1877. február 15. 45.

48 BL 1876. május 25. 119.

49 BL 1876. december 10. 284–285.

50 Amint ezek elsőlegességét említi a Borászati Lapok is, pl. BL 1875. december 10. 271.

51 *Holek Samu* (továbbiakban: *Holek*): Magyar hajózás és külkereskedelem. Budapest, 1900. 44. Holek Sámuel kiváló kereskedelmi szakember volt, aki a budapesti kereskedelmi akadémia elvégzése után

tengeri kijáratot biztosított a magyar áruknak, de sem az oda vezető vasút, sem maga a megfelelő kikötő nem épült még meg.⁵² Ha eljutott egy ügylet a konkrét áruforgalom küszöbéig, akkor is a magyar árumintákkal viszonylag gyakran volt gond. Mivel az árumintának olyan-
nak kell lennie, mint a később leszállítandó áru, ezért az ilyen küldemények szállítása komoly odafigyelést igényelt. A gazdasági háttér, a magyar pénzügyi infrastruktúra, a hazai szakgárda, Magyarország tengerparti politikája és még számos egyéb feltétel csupán formálódóban volt. Szükség volt ugyanakkor a gyorsan fejlődő nemzetközi kereskedelemben előnyösebb piaci pozíciók megszerzésére, az európai gazdaság periferiáján évtizedes gondokkal küzdő ország számára a hirtelen teremtődött lehetőségek kiaknázására.

A FIUMEI KIKÖTŐ FEJLESZTÉSE UTÁNI ELSŐ ÉVEK

A XIX. század derekán még szinte jelentéktelen tengerparti városka, Fiume csak az osztrák–magyar kiegyezést követően és hosszas tárgyalások útján került újra Magyarországhoz. Csupán a hetvenes években a magyar állam hathatós támogatásával megindult kikötőfejlesztési munkák révén lett idővel Trieszt egyik jelentős vetélytársa. Sokáig azonban a nagyobb arányú magyar kiviteli forgalom számára nem jelentett komoly alternatívát. Korizmics, Entz és mások számára Fiume még a hetvenes évek elején sem jelentkezett a magyar borok potenciális kiviteli irányaként, legfeljebb az olasz kikötők felé. A nemzetközi forgalomba történő bekapcsolódás azonban lehetetlen volt mindaddig, amíg a kikötőt nem tették alkalmassá nagyobb gőzhajók fogadására és kiszolgálására. Jellemző, hogy az első külföldi – nem osztrák – kereskedelmi gőzös csupán 1866-ban érkezett Fiumébe. Az angol hajót a következő négy évben mindössze egyetlen angol társa követte. 1870-ig az osztrák hajókon kívül mindössze két angol és egy török gőzhajó vetett horgonyt a fiumei kikötőben.⁵³ A fentebb már említett nagyhatású változások (szabad kereskedelem térnyerése, gőzhajózás fejlődése stb.) mellett a protekcionista Németországon át vezető szárazföldi utak helyett új útvonalak keresése is a fiumei fejlesztések irányába hatott.

A megindult kikötőfejlesztésekről már az 1873-as bécsi vilákiállításon láthatott bemutatót a nagyközönség, ahol az épülő kikötő modelljét is bemutatták.⁵⁴ Még 1873. június 25-én a szentpéter–fiumei, október 23-án a károlyváros–fiumei vasútvonal átadása is megtörtént.⁵⁵ Azonban a Fiumébe és az Ausztria által védett és támogatott Trieszt kikötőjébe haladó vasútvonalakon alkalmazott eltérő tarifák komoly hátrányt jelentettek a magyar áruk elszállításában és a lassan formálódó magyar tengerhajózás kiépítésében. Ez a probléma tartósan bizonyult. Míg például 1880-ban 100 kilogramm gabona után a Budapest–Trieszt közötti, 619 ki-

az Osztrák–Magyar Bank bécsi központjában kezdte pályáját, majd a fiumei Közraktárak főtisztviselőjeként dolgozott. Később a Pesti Hazai Első Takarékpénztár titkára lett, miközben az Országos Tisztviselő Szövetség égisze alatt megalapította az első hat budapesti társasházat. Szakcikkei és írásai – számos szaklap mellett többek között – a Magyar Pénzügyben, a Magyar Gazdák Szemléjében, a Közgazdasági Szemlében, a Vasúti és Hajózási Hetilapban, a Magyar Kereskedők Lapjában jelentek meg. *Gulyás Pál*: Magyar írók élete és munkái. XIII. kötet, Budapest, 1993. 856–857. hasáb.

52 A Borászati Lapokban még a hetvenes évek közepén sem találunk olyan írást, ami azt mutatja, hogy a magyar borok exportjában számoltak volna a fiumei kikötővel. Entz Ferenc maga is inkább a dunai útvonal fontosságáról írt, mások az adriai olasz vitorlásutalajdonosok kedvező áraiban látták a kivitel növelésének lehetőségét.

53 *Kemény*: i. m. 26.

54 *Dubrović*: i. m. 344.

55 Adatok Fiume kereskedelmi állapotáról – A községi tanács és a kereskedelmi kamara emlékirata. Fiume, 1880. 27.

lométeres vasútvonalon 169,6 koronát kellett fizetni, addig a Budapestről Zákányon át Fiumébe tartó 583 kilométeres vasútvonalon 181,5 koronát.⁵⁶ Eközben a hatvanas évek elején megépített Budapest–Pragerhof és Sissek–Steinbrück vonalakon át nagyszámú magyar agrártermék került Triesztbe.⁵⁷ A Borászati Lapok így fogalmazta meg a problémát: „Meg kell említenem, hogy a bor nem szállítható úgy el, mint a gabona, vagy más termék, közvetlenül a rendeltetése helyére, mert annak előbb szakszerű kezelésben kell részesülnie, hogy a vevő igényeinek megfeleljen. Itt azonban nincsen szó az Angliába, Hollandiába, vagy Amerikába szállított borokról, melyek minthogy jobb minőségűek s azokért nagyobb árak is fizetettek, magasabb szállítási költségeket is elviselni képesek, hanem értjük a Franciaországba és Svájcba való kivitelt, mely országok a közönségesebb minőségű olcsóbb magyar borok nagy mennyiségére reflektálnak. A felette csekély haszonnal járó kiviteli üzlet ezen országokba a magas díjtételeknek lejjebb szállítása, mint pl. Fiume, Trieszt és más irányokba, a borkivitelnek nagyobb kiterjedést adna.”⁵⁸

Mivel a magyar tengerészet alapjainak lefektetése amúgy sem ment egyik pillanatról a másikra, a magyar árak tengeri szállítása érdekében a magyar kormány 1871-ben szerződésre lépett azzal a trieszti Osztrák Lloyddal, amellyel a borkivitel tekintetében Korizmics már 1858-ban számolt. Andrássy Gyula közös külügyminiszteri székének elfoglalása után négy nappal 1871. november 18-án kötött szerződést Szláv József⁵⁹ magyar királyi földművelés-, ipar- és kereskedelmi miniszter egyetértésével.⁶⁰ A szerződés értelmében immáron Osztrák–Magyar Lloyd néven működő társaság 1872-ben 63 gőzhajóval (összesen 64 535 tonnatartalom) rendelkezett, melyek értéke több mint 13 millió forintot képviselt.⁶¹ A szerződés ellen azonban idővel – éppen a Lloydnak a fiumei magyar igényeket figyelmen kívül hagyó üzletpolitikája miatt – számos vélemény hangzott el a magyarok részéről, akik egyszersmind Fiume erőteljesebb kormányzati támogatásáért szálltak síkra.

A fiumei kikötői forgalomban a faárak, hajófa és a donga már viszonylag korán kiemelt fontosságú árak voltak. Jellemző, hogy a közeli Szlavónia erdeiből 1862-ben mintegy 2 millió mázsát adtak el, és az összeg évről évre tovább nőtt.⁶² A hordós értékesítés a nagymértékű – környezeti károkat is okozó – fakitermelés mellett a kádáripár egyik virágkorát is okozta. Sokan a térség szesziparában is komoly gazdasági lehetőségeket sejtettek, ugyanis Horvátországban, Szlavóniában és a határőrvidéken 1862-ben 12 376 pálinkafőzde volt.⁶³ A kiegyezés után Magyarország lényegesen növelte a kikötőváros gazdasági „hátszágát”. Továbbra is jellemző maradt azonban a behozatal túlsúlya. A Fiumén átmenő borimport 1871-ben 8730 tonnát tett ki, ami kimagasló tételnek számított a behozatali cikkek között. A következő évi behozatal 9686 tonna bort mutatott, majd 1873/74-ben – feltehetően a gazdasági válság hatására – hirtelen csökkenés mutatkozott.⁶⁴ Eközben a borexport üteme jelentősen növekvő, bár

56 *Holek*: i. m. 28–31.

57 Uo. 17.

58 BL 1887. július 16. 179.

59 Szláv József 1870. május 24. és 1872. december 5. között állt a minisztérium élén. Később a vallás- és közügyeket irányította, majd miniszterelnök lett. Ezt alig több mint egy hetes honvédelmi, majd pár hónapos pénzügyi tárca vezetés követte. Képviselőházi elnökként 1880-ban a közös pénzügyminisztérium élére nevezték ki. *Bölonyi–Hubai*: i. m. 454.

60 A szerződés szövegét és a közös külügyminisztériumnál Bécsben 1871. november 18-án készült, a szerződés kiegészítő részét képező jegyzőkönyvet a magyar parlament is jóváhagyta, és az 1872. XXVI. törvénycikkben megörökítette. *Corpus Iuris Hungarici*, 1872:XXVI. tc. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5560>

61 *Kemény*: i. m. 27.

62 *Szathmáry Károly*: *Az Alföld és Fiume*. Pest, 1864. 141.

63 Uo.

64 *Keleti Károly–Beöthy Leó* (továbbiakban: *Keleti–Beöthy*): *Magyarország statisztikája*. Budapest, 1874. 68.

össességében szinte elhanyagolható volt; míg 1871-ben alig 245 tonna, 1874-ben már 418 tonna.⁶⁵ Az Osztrák–Magyar Lloyd működése nem hozott radikális változásokat a kikötői forgalomban, mivel a társaság üzletpolitikájában a magyar igények képviselése elmaradt.⁶⁶

Ráadásul a borok forgalmára a hetvenes évek közepétől egyre inkább hatott az Európaszerte megjelenő filoxérajárvány. Mivel Európa több borteremő vidékén a járvány korábban jelent meg, mint hazánkban, ezért egy időben komoly lehetőség kínálkozott a magyar borok piaci térnyerésére.⁶⁷ Az újabb helyzetben azonban a tengerparti lakosság is meglátta a gyors pénzhez jutás reményét. A hajókra inkább silányabb, tengerparti borok kerültek, de a nagy haszon reményében hamis borokat is útnak indítottak, ami végképp nem tett jót a magyar bor hírnevének. A Fiumén át elszállított borok nagy része dalmáciai hordós bor volt, amit elsősorban keverve, színezésre használtak fel külföldön. Ezzel összefüggésben szinte virágzásnak indult a Monarchia tengerpartján a borgyártás és a borcsempészet.

A filoxeravész miatt már a hetvenes évek végén drasztikusan csökkent a fiumei dongakivitel is. Az eddig a szlavóniai és a dunántúli területekről szállított hordódonga ez irányú kivitele egy időre csaknem teljesen megszűnt.⁶⁸ Ezzel a dunántúli gazdák és dongakészítők egy része is nehéz helyzetbe került. Az 1879–80-as években ugyanakkor számos külföldi, főleg francia borkereskedő kereste fel Magyarországot. A magyar borkereskedők azonban eddigi alacsony áraiért hirtelen felverték, ami miatt sok francia üzletember vétel nélkül kivonult az országból. A Franciaországban dúló filoxéra miatt a vörösborokat kedvelő svájciak borimportja is gondokkal küszködött. Ez lehetővé tette, hogy nagy mennyiségben kerüljön magyar bor Svájcba, ám az értékes piac egy éven belül el is vesztett. Ennek oka egyrészt az állandó áremelés, másrészt a hamis borok kivitele volt. A Nyugat-Európában kedvelt könnyű borokban hazánk nem bővelkedett, sokan talán ezért is hamisították vagy keverték a borokat. Az érintett nyugati országokban az elhibázott lépések miatt rendre az olasz, Dél-Franciaországban pedig a spanyol bor került előtérbe.⁶⁹ Az 1879-es bécsi borászati kongresszuson ugyan tárgyalták a borhamisítás egyre súlyosbodó problémáját, de az érvényben lévő törvényeket és rendeleteket megfelelő megoldásnak vélték. A magyar gazdák természetesen elégedetlenek voltak a döntéssel, ám csak egy jövőbeni magyar kongresszus radikálisabb döntéseiben bizakodhattak.⁷⁰

A minőségi magyar borok exportjának évtizedes kérdéseire Fiume egyelőre nem kínált megfelelő válaszokat. A Monarchia legnagyobb kikötője, Trieszt mellett a hagyományosan közép- és kelet-európai árut is forgalmazó hamburgi kikötő sem lehetett megfelelő alternatíva. Míg ugyanis egy tonna bor elszállítása 1876-ban Bordeaux-ból Nagy-Britanniába 25–30 shilling, vitroláson 10–20 shilling volt, addig Hamburgon át, hosszú vasúti, majd rövid tengeri útvonalon a bor 185–256 shillingért ért volna Angliába.⁷¹ Nem meglepő tehát, hogy Korizmics még 1877-ben is arról panaszkodott, hogy miközben Magyarország Ausztriába körülbelül 10–12 millió forintnyi

65 *Keleti-Beöthy*: i. m. 71.

66 A társaság működésére és az ellentétekre nézve lásd: *Zsigmond*: i. m. 126–143.

67 A filoxérát 1854-ben Észak-Amerikában észlelték, majd a tengeri kereskedelem révén jutott el Európába. Először Írországból, Franciaországból és Nagy-Britanniából jelent meg, majd viszonylag gyorsan áterjedt Németországba, 1870-ben már Portugáliába is, végül Ciprus kivételével minden európai szőlőművelő országban jelentős pusztításokat végzett. *Beck Tibor* (továbbiakban: *Beck*): A magyar szőlő- és borkultúra pusztulása és újjászülése I. *Agrártörténeti Szemle* 2003/1–2. 14–15.

68 *Gonda Béla*: *Közgazdaságunk 1880-ban*. Budapest, 1881. 83.

69 *Kormos Alfréd-Kende Zsigmond*: *Közgazdaságunk és kereskedelmünk 1883-ban*. Budapest, 1884. 112–113.

70 *Anyagi Érdekeink* (továbbiakban: *AÉ*) 1879. október 31. 152.

71 *BL* 1876. május 10. 105–106.

bort szállít, a magyar borok alig jutnak el az osztrák piacokon túlra.⁷² A fiumei kikötőben rejlő lehetőségek kiaknázása, a magyar igények érvényesítése éppenséggel jelenthette volna az egyik lehetséges kiutat ebből a helyzetből. Ez azonban egyet jelentett volna a magyar politika érdekérvényesítő képességének próbájával, miközben a témában a hazai kritikusok egyre hangosabban hallatták hangjukat. A Földrajzi Társaság későbbi alelnöke, Havass Rezső még 1878-ban is így írt: „A fiumei kikötő legnagyobb része elkészült. Sőt némi ideje van már, hogy képessé lön téve ugy nagyszámu, valamint a legmélyebb járatú hajók befogadására. Milliókat áldozott az ország e cél elérés végett. – Elértük azt. Fájdalommal tapasztaljuk azonban, hogy eredményt, melyet hazánk kereskedelmére és iparára nézve e kikötő-építésnek szülnie kellett volna – nem látunk.”⁷³ A jelentős befektetések árán modernizált fiumei kikötőben működő hajózás egyáltalán nem segített a bajok leküzdésében. Jálics F. A. borkereskedő az Anyagi Érdekeink című lapban a következőket írta a kikötőről: „Rendes, megbízható pontossággal működő összeköttetései a fogyasztó országokkal nincsenek, a miért a bor a drága vasúti úton kénytelen az éjszakai kikötők egyikét felkeresni. [...] Jelentékeny lendületet vehetne borkivitelünk tetemesen leszállított vasúti tarifa által egyáltalában és különösen egyes irányokban rendkívül engedményezések által, mint a minők például jelenleg Budapest és Romanshorn közt forgalomban vannak. Ily fő irányok volnának: 1. Budapest és Hamburg, Brema vagy Rotterdam közt, 2. Budapest és Trieszt–Fiume közt.”⁷⁴ A legtöbb piacot uraló Olaszország és Franciaország kapcsán a Borászati Lapokban néhány évvel később így írtak: „Ezen országok, melyek borai már régóra ismeretesek, még azon előnnyel is bír, hogy kiterjedt tengeri utakkal is rendelkezik, mi alatt mi csak Fiume vagy Triesztig is borainknak tetemes szállítási költségekkel való megterhelését vagyunk kénytelenek elviselni.”⁷⁵

A kortársak pontosan tudták, hogy noha Trieszt kikötőjéből a Lloydnak vannak állandó járatai, amelyek érintették Fiumét, így a megbízható összeköttetések kialakíthatók lettek volna, azonban a Lloydnak nem volt érdeke a magyar kivitel fejlesztése. A társaságnak főként a keleti piacokon voltak érdekeltségei, és a Szezi-csatorna megnyitása után a hetvenes, sőt a nyolcvanas évek is a távol-keleti terjeszkedés jegyében teltek a cégnél.⁷⁶ Ugyanakkor a magyar termékek és nyersanyagok hagyományos felvevőpiacai Nyugat-Európában voltak. A Lloydot ért számos bírálat közül a Borászati Lapok így fogalmazta meg a sérelmeket: „A magyar borkiviteli kereskedők panaszkodnak, hogy az osztrák–magyar Lloyd társaság nemhogy támogatásban részesítené a magyar borkivitel, hanem ellenkezőleg a szállításnál a legkíméletlenebbül jár el. A hordók minden elővigyázatosság nélkül dobatnak a hajókba, más súlyos tárgyak rakatnak rájuk, úgy hogy a hordók igen gyakran benyomott dongákkal, üresen érkeznek rendeltetési helyükre. Sőt nem ritka azon eset sem, hogy a hordókat megfűrják és így fosztják meg tartalmuktól. De ezért a társaság semmi kárpótlást sem nyújt.”⁷⁷

A hetvenes évek végére a szerteágazó gondok egy részére megoldást kínáló alternatíva kikristályosodni látszott. Egyre többen – köztük a politikai elitben is néhányan – egy önálló magyar tengerhajózási társaság megalakítását szorgalmazták. Megítélésünk szerint fontos elemévé vált a kérdéskörnek az a látszólag mellékes üzlet, miszerint a Lloyd olcsó orosz gabonát hozott az osztrák–magyar vámterületre, amit nem hagyhattak szó nélkül a hazai agráriusok sem. A magyar kormány a Glynn-féle liverpooli társasággal (J. Glynn & Son) szerződést írt alá, melynek értelmében az állam 21 000 forintot fizetett a fiume–liverpooli járatok

72 BL 1877. március 8. 77.

73 *Havass Rezső*: Magyar kikötő, magyar hajózás, klnym. Ellenőr 1878. évi 261. számából.

74 AÉ 1878. augusztus 31. 126–127.

75 BL 1887. július 16. 179.

76 *Zsigmond*: i. m. 132–139.

77 BL 1885. március 1. 76.

havonkénti üzemeltetéséért. 1877-ben meg is indultak a járatok, és a következő évben már az Osztrák–Magyar Lloyd is jelentkezett a járatok fenntartására. A nyugati vonalak ugyanis sikeresek voltak: 1878-ban már csaknem 6 millió forintos összeforgalmat értek el, melyből a kivitel 4,5 milliót tett ki. A következő évben a kormány felemelte a segély összegét, minthogy az angol cég által közvetített forgalom 15,5 millió forintra emelkedett.⁷⁸ Az 1879:LIX. törvénycikk rögzíti, hogy „az Angolország és Fiume közt eszközlendő kereskedelmi gőzhajózási járatok segélyezésére, a folyó évi költségvetésbe felvett 50 000 forintnyi összegen felül, ez évre még 16 000 forintnyi összeg póthitelkép engedélyeztetik”.⁷⁹ A forgalmi adatok javulása látványos volt. Mennyiségben kifejezve a Fiumén átmenő kivitel 1877-ben 2245 tonnát, 1878-ban pedig már 22 828 tonnát tett ki.⁸⁰ A sikereket látva egy magyar tengerhajózási társaság alakításának ügyében a fiumei kormányzó, gróf Szapáry Géza 1879. augusztus 8-án báró Kemény Gábor⁸¹ miniszternek írt előterjesztésében már bemutatta a szerződő feleket is. A társaság alapítói között a Gottfried Schenker és társa a Monarchia egyik legnagyobb szállítványozója volt, akinek érdekkörébe elsősorban a déli vasút, valamint ezen keresztül a liszt- és fakivitel nagy részének szállítása tartozott. A glasgow-i Burrel and Son 40, a Burns and Mac Iver 42 gőzös tulajdonosa volt ekkor, és mindketten részt kívántak venni a fiumei cég alapításában. A hajók rendelkezésre bocsátója, a Glarkson and Co. több száz hajóval rendelkezett.⁸² Gróf Zichy Jenő, a neves tudós-politikus és a fentebb már említett Havass Rezső az alakuló tengerhajózási társaság alapító bizottsága nevében még 1879 novemberében levélben fordultak a miniszterhez az állami támogatás biztosítása ügyében.⁸³

A magyar kormány 1880. április 10-én írt alá szerződést az Adria Steamship Company-val, melynek beltagjai: a Schenker and Company, a glasgow-i Burrel and Son, valamint a Fiume és Liverpool között fenntartandó járatokra nézve szerződésszerű tagjai a liverpooli Burns and Mac Iver, illetve a hajók rendelkezésre bocsátója, a londoni Glarkson and Company.⁸⁴ A szerződés értelmében 1881. december 21-én a társaság új nevet vett fel, ezzel megalakult az Adria Magyar Tengeri Hajózási Részvénytársaság, Budapest székhellyel. Az üzletigazgatóságot Fiumében hozták létre. A társaság megalakulását a borkereskedők is fegyellemmel kísérték. A Borászati Lapok örömmel számolt be arról, hogy az első hajó, a Zanetta 21 nap után, március 9-én horgonyt vetett Rouen kikötőjében, ahová a magyar borok kifogástalanul érkeztek meg. Később mintegy 680 litert tett ki az első nagyobb szállítmány, amelyet Neugebauer Miksa és Laczkó Adof budapesti cégek rendelésére a Marathon hajóval indítottak útnak. A gőzös március 25-én érkezett meg Rouenba.⁸⁵ Fiumében még 1880 nyarán elkészült az a borkereskedést elősegítő áruaktár is, amelyet korszerű pincékkel is berendeztek. Itt az exportőrök a borkezelést, egyenlítést könnyen elvégezthették.⁸⁶

78 Kádár Ferenc: A magyar tengeri kereskedelmi hajózás története. Budapest, 1968. 44–45.

79 Corpus Iuris Hungarici, 1879:LIX. tc. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5889>

80 A behozatal mindemellert mindvégig csekély maradt, 1877-ben 734 tonnát mutatott, a következő évben pedig mindössze 205 tonnát. *Kemény*: i. m. 28.

81 Báró Kemény Gábor (130–1888) 1878. december 5. és 1882. október 12. között töltötte be a miniszteri posztot. Számos kiállításnak (például a budapesti 1885. évi országos kiállításnak is) a támogatója volt. Többek között a borászati kormánybiztosság (1879), az Országos Phylloxera Bizottság (1880), az Országos Phylloxera Kísérleti Állomás (1881) is az ő minisztersége idején jött létre. Később kereskedelmi és közlekedésügyi miniszter. *Beck*: i. m. 44–55.

82 MOL Földművelés- Ipar és Kereskedelemügyi Minisztérium (továbbiakban: FIK) 1879, 15. tétel, 874.

83 MOL FIK, 1879, 15. tétel, 30.457.

84 Corpus Iuris Hungarici, 1880:XXV. tc. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5916>

85 BL 1881. 2. szám. 13.

86 BL 1882. 22. szám. 22.

Mintegy 10 évvel a magyar tengerészeti közigazgatás megteremtése után megszületett az önálló magyar tengeri hajózás alapját képező vállalat. Az Adria Rt. idővel a legnagyobb magyar tengerhajózási társasággá fejlődött, és megalakítása után 10 évvel, 1891-ben a budapesti kormány az Osztrák–Magyar Lloyd támogatását feladva, az Adria Rt. szubvencionálása mellett döntött.⁸⁷ A megfelelő hazai kormányzati politika készen állt a kiegyezéssel megteremtődött lehetőségek, a modernizált fiumei kikötő kínálta feltételek kiaknázására. Ebben már a nyolcvanas években nagy szerepe volt az 1889-ben kereskedelemügyi miniszterré kinevezett Baross Gábornak, akit egykori bírálójá, Szabó Jenő miniszteri tanácsos is a következő szavakkal méltatott később, az önálló magyar tengerészet érdekében tett lépéseire utalva: „Baross e tényét nem ugyan a legfontosabb, de legsikeresebb művének tartjuk”.⁸⁸

Az ezt megelőző időszak a magyar borkivitel szempontjából rendkívül küzdelmes volt, így nem meglepő, hogy az Adria Rt. megalakítása nagy reményeket keltett a hazai borkereskedőkben. A magyar tengerészet és a fiumei kikötő fejlődése ugyanakkor a következő évtizedekben újabb nehézségeket is hozott magával. A hazai borgazdaságot ugyanis hátrányosan érintette a Fiumén át beáramló olcsó olasz bor. A kilencvenes évek derekán már 80 ezer tonna felett érkezett Fiumén keresztül külföldi – döntően olasz – bor a hazai piacokra.⁸⁹ A századforduló előtti években a Magyarországra szállított borok mintegy 70%-a Fiumén keresztül érkezett, miközben borkivitelünknek alig 5%-a bonyolódott le ezen a vonalon.⁹⁰ A magyar agrártermékek kivitele ügyében jelentős lépés volt az önálló magyar tengerészet megalakítása, ám az évszázados nehézségekkel küzdő borexport számára korántsem hozott olyan mértékű sikert, mint például a liszt-, a búza-, a kukorica- vagy az árpakivitel számára. A hajózási cégek által behozott olcsó borok, a tengerparton elburjánzó borhamisítás, a tengeri kivitelben előtérbe kerülő olcsó dalmát borok nem segítették a magyar minőségi borok nemzetközi megismertetését. A nyolcvanas évek elején – az Adria Rt. megalakításának sikerén felbuzdulva – a magyar borkereskedők nagy reményeket fűztek a fiumei tengerészethez, azonban az eredményeket sajnos a következő évtizedekben a fent említett újabb nehézségek hamar beárnyékolták. E rövid életű eredmények is jól példázzák azonban a magyar borászok és borkereskedők szakmai helytállását a kor gyorsan változó (gazdasági és technikai) viszonyai közepette.

IRODALOM

A jury-tanács határozatai alapján kitüntetett valamint a versenyen kívül álló kiállítók és a kitüntetett közreműködők jegyzéke. Budapest, 1885.

Adatok Fiume kereskedelmi állapotáról – A községi tanács és a kereskedelmi kamara emlékirata. Fiume, 1880.

Anyagi Érdekeink, 1878–1879.

Az Osztrák–Magyar Lloyd gőzhajózási társasága keletkezésétől napjainkig (1836–1886), Trieszt, 1886.

Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben – Az osztrák tenger mellék és Dalmácia. Budapest, 1892.

BALÁZS DÉNES (szerk.): Magyar utazók lexikona. Budapest, 1993.

87 Ld. bővebben: *Zsigmond Gábor*: A fiumei magyar tengeri kereskedelmi gőzhajózás kialakulása. 56–74. KÚT 2007/1–2. szám.

88 *Szabó Jenő*: Baross Gábor rendszere és művei (III.). Budapesti Szemle (szerk.: Gyulai Pál), 211. szám, Budapest, 1894. 18.

89 BL 1896. február 2. 104.

90 BL 1899. március 22. 263.

- BARTHA ISTVÁN: A borkereskedés problémái a Hegyalján a XIX. század első felében. In: Agrártörténeti Szemle. 1974/1–2.
- BECK TIBOR: A magyar szőlő- és borkultúra pusztulása és újjászületése I. In: Agrártörténeti Szemle 2003/1–2.
- BÖLÖNYI JÓZSEF–HUBAI LÁSZLÓ: Magyarország kormányai 1848–2002. Budapest, 2004.
- Borászati Lapok, 1874–1899.
- BOROVSKY SAMU–SZIKLAY JÁNOS: Magyarország városai és vármegyéi – Fiume és a magyar–horvát tengerpart. Budapest, 1900.
- Corpus Iuris Hungarici 1879–80.
- CSOMA ZSIGMOND: A kertészet gazdasági és társadalmi jelentősége a XIX. század második felében. In: Agrártörténeti Szemle. 1996/1–4.
- CSOMA ZSIGMOND: Szent Vincétől Szent János poharáig – Magyar történeti borkalendárium örökidőre. Budapest, 1999.
- CSOMA ZSIGMOND: Szőlészeti, borászati hagyományok a megújulás és a közösség kötelékében. Debrecen–Budapest, 1994–1995.
- Der Österreichische Lloyd und sein Verkehrsgebiet. Wien–Brünn–Leipzig, 1901.
- DEZSÉNYI MIKLÓS–HERNÁDY FERENC: A magyar hajózás története. Budapest, 1967.
- DUBROVIC, ERVIN (főszerk.): Riječka luka. Rijeka, 2001.
- Fiume tengeri kereskedelmi áruforgalma az utolsó 30 évben (1855–1885). Fiume, 1885.
- GONDA BÉLA: Közgazdaságunk 1880-ban. Budapest, 1881.
- GULYÁS PÁL: Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1942. és 1993. évi kiadások.
- HAVASS REZSŐ: Dalmácia és a magyar ipar, kereskedelem. Budapest, 1903.
- HOLEK SAMU: Magyar hajózás és külkereskedelem. Budapest, 1900.
- JÓZSA SÁNDOR: Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia. Budapest, 1966.
- KAAS IVOR–CSEREI MANÓ: A keletázsiai expedíció. Pest, 1869.
- KÁDÁR FERENC: A magyar tengeri kereskedelmi hajózás története. Budapest, 1968.
- KELETI KÁROLY–BEÖTHY LEÓ: Magyarország statisztikája. Budapest, 1874.
- KEMÉNY ÖDÖN: A tengeri kereskedelem. Fiume, 1906.
- KORIZYCSA LÁSZLÓ: Jelentés a dunai hajózásról, s a magyar borok érdekében Konstantinápolyba tett útjának eredményeiről. Pest, 1858.
- KORMOS ALFRÉD–KENDE ZSIGMOND: Közgazdaságunk és kereskedelmünk 1883-ban. Budapest, 1884.
- LÉVAI CSABA: Thomas Jefferson és a magyar borok. Agrártörténeti Szemle 2000/3–4.
- Magyarország a bécsi 1873-diki közkiállításon – Különleges katalógus a gazdaság, ipar, tudomány és művészet kiállított tárgyairól. Budapest, 1873.
- Magyar Országos Levéltár, Földművelés-, Ipar és Kereskedelemügyi Minisztérium iratai Magyar Tengerészeti Évkönyv az 1915. évről. Fiume, 1915.
- MATLEKOVITS SÁNDOR: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezredéves fennállásakor. Budapest, 1898.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY: Boldog békeidők haditengerészei: a k. u. k. hadiflotta utazástörténete. Budapest, 2003.
- SCHERZER, CARL VON: Fachmännische Berichte über die österreichisch–ungarische Expedition nach Siam, China und Japan (1868–71). Stuttgart, 1872.
- SEMSEY GUSZTÁV: Újtjelentések 1885–86. (szerk.: Katona Miklós) Balassagyarmat, é. n.
- SOLYMÁSY ENDRE: Kereskedelmi tengerészetünk és a tengeri halászat az ezredéves országos kiállításon. Budapest, 1896.
- SZABÓ JENŐ: Baross Gábor rendszere és művei (III.). Budapesti Szemle (szerk.: Gyulai Pál), 211. szám, Budapest, 1894.

SZAKÁLY ORSOLYA: Borkiviteli kísérletek Tokaj-Hegyaljáról a XVIII. század utolsó harmadában. Agrártörténeti Szemle 2000/3–4.

SZATHMÁRY KÁROLY: Az Alföld és Fiume, Pest, 1864.

SZEKFÜ GYULA: A magyar bortermelő lelki alkata. Budapest, 2002.

Statisztikai adatok Fiume városáról és forgalmáról. Budapest, 1901.

SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1897.

ZSIGMOND GÁBOR: Az Osztrák–Magyar Lloyd története. Aetas 2009/1.

ZSIGMOND GÁBOR: A fiumei magyar tengeri kereskedelmi gőzhajózás kialakulása. KÚT 2007/1–2.

GÁBOR ZSIGMOND

ATTEMPTS AT TRANSPORTING HUNGARIAN VINES ON SEA BEFORE THE ESTABLISHMENT OF THE FIRST HUNGARIAN SEA STEAMER COMPANY

The outstanding importance of water transport is shown not only by its low price but also by the possibility of transporting large amounts of goods at the same time. One of the basic elements of the establishment of the modern World Economic System was a revolution in technology and transport as well as the transport of goods. In Hungary, the introduction of river steamers and the idea of the regulation of the Lower Danube brought about prospects of fast and dependable transport possible as far as the Black Sea. This was especially important since after the Revolution of 1848–49 the port of Fiume on the Adriatic Sea (the only sea port of the country), earlier annexed to Hungary by Queen Maria Theresa, could not be counted on for almost 20 years. Although all frontiers were opened between Hungary and the Habsburg Monarchy in 1850, Hungarian economy joined the competition in foreign trade with a considerable disadvantage. The fact that the country had no ports made things even more difficult during the boost of sea trade. After the Compromise of 1867, Fiume became part of Hungary once again but profits of investments in the development of the ports were felt by Hungarian economy only a lot later. One of the first results was the establishment of the first Hungarian sea steamer company at the beginning of the 1880s, called the *Adria Hungarian Sea Transport Company*. In the interval period, the development of Hungarian foreign trade was slow and cumbersome while international exchange of goods became more and more intensive and regulated. The transport of vine from this country of considerable vine traditions proved to be very difficult even after the opening of frontiers.

For a long time the main goal was to reach markets opened by transport on the Danube but later, as a result of the Monarchy's "mission trips" and with the opening of the Suez Canal Hungarian vine traders had high hopes of a huge Asian market. Unfortunately only a few deals were made in the Near and Far East, supported by the Hungarian Economic Association, but no long standing cooperation were established. However, there were a few successful examples among the hardships, of successful deals in Istanbul, England and New York proving the skills, ingenuity and experimenting nature of Hungarian vine traders.

TÉGLÁS GYULA

A FELSŐ-KISKUNSAÉG TÁRSADALMA

A Felső-Kiskunsaég elsősorban földrajzi és nem történeti fogalom. E tájegység a tanulmány témájának időszakában a Jászkun Kerület szerves részét képezte, sem igazgatási, sem alapvető társadalomszerkezeti szempontból nem különült el attól. Mégis érdemes társadalmi viszonyait külön is megvizsgálni, mert e térség elzártsága miatt sajátos vonásokat is megőrzött, melyek némileg eltértek az egész Jászkun Kerületre jellemző társadalmi folyamatoktól. A Felső-Kiskunsaég négy mezőváros – Kiskunlacháza, Kunszentmiklós, Szabadszállás és Fülöpszállás – területét és határát jelenti, mely földrajzilag nem érintkezett a Jászkun Kerület egyik részegységéként létező Kiskunsaég egyéb területeivel. A Felső-Kiskunsaégon belül is sajátos a helyzete Kiskunlacházának, hiszen területével maga is elválik az egymással határos másik három mezővárostól. Ez a szigetszerűség olyan egyedi jellemzőket alakított ki esetében, mely a felső-kiskunsaégi sajátosságoktól is megkülönböztette e települést. A Felső-Kiskunsaég népe elsősorban református vallású, szemben a Kiskunsaég egyéb tájainak vegyes, de főleg katolikus lakosságával. Vallási és néprajzi szempontból, továbbá a kapcsolatrendszer tekintetében köztudott figyelhető meg a Dunamellék tájegységéhez, de ez sem társadalomszerkezeti, sem öntudatbeli hasonlóságot nem jelentett.

Témánk időhatárai, mondhatni maguktól értetődőek. Az 1745-ös esztendő Mária Terézia királynő Jászkunsaég részére adott kiváltságlevele kibocsátásának, a jászkun redemptio meghirdetésének éve. Ennek hatására alakult ki a Jászkun Kerület egyedi társadalmi.

Az 1848-as esztendő a polgári forradalom éve, amikor a polgári jogegyenlőség kimondásával, a politikai jogok kiterjesztésével megtörtént az egyedi kiváltságok rendszerének lebontása. Ez a jászkun kiváltságokat is érintette, hiszen az egyén jogi helyzete alakulásának nem egy-egy privilegizált társadalmi csoporthoz tartozás vagy az abból való kimaradás lett az alapja.

Ilyen körülmények között tehát a kiváltságokon alapuló jászkun társadalom igazi élő rendszerét e két időpont között ragadhatjuk meg a maga valóságában és vizsgálhatjuk meg az egyes társadalmi csoportok és folyamatok jellegét a jászkun kiváltságok között élő Felső-Kiskunsaégon is.

I. A JÁSZKUN REDEMPTIO LÉNYEGE ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Mária Terézia 1745. május 6. napján kelt jászkun adománylevele alapján a Jászkun Kerület közjogi szempontból a vármegyétől elkülönülő, az ország önálló, sajátos törvényhatósága lett. Települései kiváltságosak, az egész kerület kollektív nemességet kapott, így a jászkun szabadság az országos jogok közé került. A Jászkunsaég területe el nem idegeníthető királyi

koronabirtok lett, ezért a lakói nem földesúri függésben éltek.¹ Az adománylevéllel lehetőség nyílt a redemptióra, tehát arra, hogy a Jászkunság önmagát pénzen visszaváltsa akkori zálogbirtokosától, a pesti Invalidusok Házától.

A Jászkunság sajátos társadalma, a terület visszaváltása a redemptio hatására jött létre. A redemptio a gyakorlatban úgy zajlott, hogy becslés révén meghatározták a Jászkun Kerület egyes helységeinek, pusztáinak értékét, a településekre így jutó összeget kivetették rájuk, a pusztákra megállapított összeget pedig azon településre, amely annak megfizetésére vállalkozott. Az így a településre jutó teljes összegből a lakosok kisebb-nagyobb rész megfizetését vállalhatták.² Ennek fejében a redemptióban részt vevő személyek az általuk fizetett váltásösszegnek megfelelő nagyságú, nevükre telekkönyvezett (Liber Fundi) földet kaptak, mely a tulajdonukba ment át. Mária Terézia kiváltságlevele az összes kerületi lakót egyforma mentességhez, kiváltságához juttatta, azzal a megjegyzéssel, hogy az előjogok gyakorlása egyenlő feltételhez kötött legyen. A jogegyenlőség azonban már a megváltkozás időszakában sem volt meg. Annak terheit ugyanis nem minden lakos tudta egyaránt vállalni, így az anyagi tehervállalás mértéke lett az előjogokból való részesülés kulcsa.³ Ebből következőleg tehát a redemptio utáni első 15–20 évben, a XVIII. század második felében létrejött a társadalom három, jogilag elkülönülő részre tagolódása: redemptusok, irredemptusok és zsellérek szerint. Az 1799-es nádori statutumokban már e társadalmi megosztottság nyer – a legmagasabb szinten is – jogi elismerést.⁴

II. A FELSŐ-KISKUNSAÉG A REDEMPTIÓIG

A hadi útvonalaktól távolabb eső Kunszentmiklós, Szabadszállás, Fülöpszállás és Kiskunlacháza átvészelte a hódoltság idejét és a felszabadító harcokat, e települések lakossága megcsappant ugyan, de teljesen nem néptelenedtek el. Ebből adódik a Felső-Kiskunság későbbiekben is meglévő, alapvető társadalmi vonása, az tehát, hogy nem szakadt meg a folytonosság a török korban a helységek életében, ezért a XVIII. századra is megmaradt egy kun etnikumú, helybeli túlélő népesség. Erre települtek rá a XVIII. század elején érkező bevándorló csoportok, akik az ország különböző részeiről érkeztek.⁵ Leginkább Baranyából települtek át, de voltak jászsági származásúak is, valamint a legkülönbözőbb területekről érkezők. Egyesek neve mellett az összeírásokban feltüntették a „szláv” megjelölést is. A bevándorlás időszakában Fülöpszállásra 25, Kunszentmiklósrá és Kiskunlacházára 15, Szabadszállásra pedig 8 család érkezett Baranyából. Az összlakosságon belül végül Fülöpszálláson 20% lehetett a helybeli család és 25% a baranyai családok részesedése, Kunszentmiklóson 25% helybeli családdal és 16% baranyai családdal számolhatunk, Kiskunlacházán 3%-nyi lehetett a helybeli és

- 1 *Bagi Gábor*: A Jászkun Kerület társadalma a redemptiótól a polgári forradalomig, 1745–1848. Szolnok, 1995. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei. 49. és *Bánkiné Molnár Erzsébet*: Redemptusok. Debrecen, 2000. 18.
- 2 *Kelemen Kajetán*: A Jász-kún redemptio története és fejlődése a jelen korig tekintettel a jász-kún birtokviszonyok rendezésére. Szeged, 1877. 19.
- 3 *Bánkiné Molnár Erzsébet*: Jászkunok a XVIII–XIX. században. Történelmi és néprajzi tanulmányok. Debrecen é. n. 11.
- 4 *Bánkiné Molnár Erzsébet*: A jászkun autonómia. Dél-Alföldi Évszázadok 22. Szeged, 2005. 58. és *Bánkiné Molnár Erzsébet*: A Jászkun Kerület társadalma és igazgatása 1748–1848-ig. In: A Jászkunság kutatása. Szerk. Fazekas István, Szabó László, Sztrinkó István. Kecskemét–Szolnok, 1987. 351–352.
- 5 *Kiss József*: A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején (1702–1731). Budapest, 1979. 15.

15%-nyi a baranyai család, végül Szabadszálláson 25%-os helybeli és 8%-os a baranyai családi arány lehetett.⁶ A betelepülők számára nagy vonzást jelentettek a török alatt lecsökkent népességű, jelentős kiterjedésű, pusztásodott határral rendelkező felső-kiskunsági települések, ahol bőven volt szabad föld. Emellett a baranyaiaknak minden bizonnyal kellő ösztönzést jelentettek a térségüket érintő szerb betörések is, melyek egy időre a Dél-Dunántúl etnikai arculatát is megváltoztatták. A betelepülési hullámmal érkeztek nemesek, jobbágyi kötöttségekből menekülni akaró elemek, volt végváriak, katonák és egyéb társadalmi eredetűek is. A bevándorlás a XVIII. század fordulóján erősödött fel igazán, de már ezt megelőzően az udvar kezdeményezésére a Kiskunságban tartott 1699-es ún. Pentz-féle népesség-összeírás különbséget tett helybeliek és jövevények között.⁷ E betelepülési időszak emlékét őrzi Szabadszálláson a városkönyvbe tett azon bejegyzés, amikor 1741-ben a török kori menekülésre és visszaköltözésre vonatkozó XVII. századi oltalomlevelüket beírták.⁸ A Jászkun redemptio idejére a Felső-Kiskunság újratepült és a régi kiváltságok visszaszerzéséért vívott küzdelmekben a helybeli eredetűekkel összekovácsolódott szemléletű lakossággal érkezett el.

Az alábbiakban a felső-kiskunsági települések népességének alakulását figyelhetjük meg a József-féle népszámlálástól a XIX. század közepéig.

Település ⁹	1785	1801	1844	1850	Népesség növekedése, 1785–1850 Index (1785 = 100)
Kunszentmiklós	2853	3193	4722	6210	217,7
Kiskunlacháza	2154	2300	3279	3197	148,4
Szabadszállás	1816	3000	4627	5119	281,9
Fülöpszállás	2992	2300	4622	3557	118,9

Mária Terézia kiváltságlevelének kibocsátása után 1745. november 22-én tartották azt a Jászkun kerületi közgyűlést, amelyen elhatározták a redemptiós összeg megosztását az egyes helységek területe és népessége szerint. Az alábbiakban a felső-kiskunsági településekre, valamint az általuk megváltani kívánt pusztákra jutó összegeket tekinthetjük át, mindegyik helységnél feltüntetve az így összesített teljes összeget.¹⁰

Kunszentmiklós:

Saját határáért	=	12 900 Ft
½ Bösztör	=	3 000 Ft
Bábony	=	1 500 Ft
Orgovány	=	8 500 Ft
Szank	=	5 000 Ft
<u>1/6 Kerekegyháza</u>	=	<u>1 666 Ft .40</u>
Összesen	=	38 566 Ft .40

Kiskunlacháza:

Saját határáért	=	3 600 Ft
Kátó	=	2 000 Ft
Móricgátja	=	2 500 Ft
Csókás	=	2 000 Ft
<u>Jakabháza</u>	=	<u>300 Ft</u>
Összesen:	=	10 400 Ft

6 Kiss 1979. 21. és Örsi Julianna: A redemptio szerepe a jászkunság fejlődésében. In: A jászkunság összefogása. Tanulmányok a jászkunság történetéből. Szerk. Bellon Tibor, Örsi Julianna. Karcag, 1996. 12–13. és *Bánkiné: Jászkunok...* 77.

7 Kiss 1996. 20.

8 Örsi 1996. 12–13.

9 Bács-Kiskun Megyei Levéltár (BKML) V.376/a/56, 355/a/105, *Illyés Bálint: „Kedves kis hazánk...”* Kunszentmiklós a redemptiótól századunkig. Kunszentmiklós, é. n. 35. és *Palugyay Imre: Jászkun kerületek s Külső Szolnok vármegye leírása.* Pest, 1854. 269., 274., 280., 287.

10 *Kele József: A Jászkunság megváltása.* Budapest, 1903. 140. és Örsi 1996. 28–29.

Szabadszállás:

Saját határáért	=	12 100 Ft
½ Bösztör	=	3 000 Ft
½ Kisbalázs	=	2 000 Ft
½ Jakabszállás	=	4 500 Ft
Összesen	=	21 600 Ft

Fülöpszállás:

Saját határáért	=	9 700 Ft
¼ Jakabszállás	=	2 250 Ft
½ Kisbalázs	=	2 000 Ft
2/6 Kerekegyháza	=	3 333 Ft .20
Összesen:	=	17 283 Ft .20

Meváltási összeg és megoszlása saját föld és pusztai területekre					
Település	Teljes megváltás összege Ft	Saját föld megváltása		Pusztai terület megváltása	
		Ft	% *	Ft	% *
Kunszentmiklós	38 566,40	12 900	33,5	25 666,40	66,5
Kiskunlacháza	10 400,00	3 600	34,6	6 800,00	65,4
Szabadszállás	21 600,00	12 100	56,0	9 500,00	44,0
Fülöpszállás	17 283,20	9 700	56,1	7 583,20	43,9
Összesen:	87 849,60	38 300	43,6	49 549,60	56,4

* Teljes megváltás összege = 100%.

A fentebb részletezett, valamint táblázatba foglalt adatokból látható, hogy Kunszentmiklós és Kiskunlacháza a puszták után nagyobb összeget fizetett, mint saját határáért, a két másik településnél pedig ez fordítva történt. A fenti váltásösszegek megfizetése az egyes települések lakóira várt.

III. A FELSŐ-KISKUNSÁG TÁRSADALMÁNAK ALAPVETŐ CSOPORTJAI A REDEMPTIO UTÁN

Alapvető társadalmi csoportoknak kifejezetten a redemptióhoz kapcsolódóan létrejötteket tekintjük, melyeket a redemptio sajátos jogviszonyai határoztak meg. Ezek számbavételéhez tisztázni kell azonban egy alapvető fogalmat, az pedig a lakosi jog. Ez azt jelentette, hogy az adott személy a Jászkunság valamely településén honos-e. Ehhez nem volt elegendő az a körülmény, hogy valaki egy bizonyos településen lakott és nem azonos a beköltözés engedélyezésével sem. A lakosi jog az ingatlanszerzés feltétele volt, tulajdonképpen arról van szó, hogy egy jászkunsági helység „sajátjának” vallotta-e – társadalmi helyzetétől függetlenül – az illető személyt, a közösség maga közül valónak ismerte-e el. A lakosi jog megadása a település tanácsa hatáskörébe tartozott, Mária Terézia kiváltságlevelének azon pontja alapján, hogy a jászkunok maguk döntötték el, kit fogadnak be. A tanács természetesen mindig a teljes jogú polgárok, a redemptusok érdeke szerint döntött. A lakosi jog megadásának általános feltétele volt a keresztény vallás, és általában könnyebben megadták a honoratioroknak, a hiányszakmák mesterembereinek, a görög kereskedőknek és háborús időkben azoknak, akik hajlandók voltak katonának állni. A lakosi jog természetesen öröklődött, és az is automatikusan megkapta, aki házasság vagy öröklés címén a kerületekben ingatlant szerzett. A tanács kedvező döntése után a kérelmezőnek honosítási díjat, taxát kellett fizetnie. A lakosi jogot még a Jászkunságba költöző nemeseknek is meg kellett szerezniük, és egyáltalán nem biztos, hogy megkapták, ha csak a tanácsot valami különös érdek nem vezette.¹¹

¹¹ Bagi 1995. 109. és Bánkiné 2005. 82–84.

III.1. Redemptusok

A jászkunsági társadalomnak, így a felső-kiskunságinak is, a vezető csoportját a redemptusok alkották. Redemptussá válni pedig elsősorban úgy lehetett, ha valaki a redemptióban közreműködött, hozzájárult a helységére kivetett megváltakozási költséghez és pénzzel földet váltott. A redemptióban részt vevőkről és az általuk vállalt összegekről eligazítást kaphatunk a településenként vezetett földkönyvekből (Liber Fundi).

Település	A megváltakozásban részt vett személyek száma és aránya a megváltakozási összeg nagysága szerint ¹²							
	100 Ft alatt		100–200 Ft		200–300 Ft		300 Ft felett	
	fő	%*	fő	%*	fő	%*	fő	%*
Kunszentmiklós	77	46,1	63	37,7	15	9,0	12	7,2
Szabadszállás	117	61,9	48	25,4	21	11,1	3	1,6
Fülöpszállás	89	62,2	48	33,6	4	2,8	2	1,4
Kiskunlacháza	91	81,2	20	17,8	1	1,0	0	0,0

* Összes földváltásra vállalkozott személy = 100%.

Mindezekből a településenként közölt adatokból látható, hogy az egyes helységek lakosainak teherbíró képessége már a redemptio idején sem volt egyforma. Míg Fülöpszálláson és Szabadszálláson nagyjából hasonló arányokban vettek részt az egyes megváltakozási összegcsoportokban, addig Kunszentmiklóson a legfelső kategóriában, 300 Ft-os összeg felett, látványosan többen váltottak földet. Kiskunlacháza adatai pedig minden szempontból eltérnek a többi helységétől, ott a földváltók döntő többsége 100 Ft alatt vett részt a redemptióban, 200 Ft feletti összegért pedig mindösszesen egy ember váltott földet, ami jócskán elmaradt a többi település hasonló adataitól.

III.1.a. A redemptusok földtulajdona

A korabeli rendi felfogás szerint a földtulajdonlás lehetősége végső soron az uralkodótól, a törvényes királytól származott. A nemesség a birtokát határozatlan időre kapta, mely hűtlenség vagy magvaszakadás esetén visszazállt a Szent Korona jogait gyakorló királyra. A kor tulajdonfelfogása tehát eltért a maitól. A redemptióval az a sajátos helyzet állt elő, hogy a jászkunok kiváltságos kerületük földjét maguk váltották meg és szereztek rajta tulajdont.¹³ E tulajdonjog azonban a pénzbeli megváltakozás ellenére nem lett polgári jellegű, hiszen a rendi tulajdonfogalom nem jelentett a dolgon kizárólagos uralmat, szemben a római joggal. Erre egyébként Mária Terézia adománylevele is utalt, amikor úgy rendelkezett, hogy a kerületek területét „élni és használni, de nem elidegeníteni bírjanak hatalommal” (possessa fuerunt, utendi et fruendi, non tamen abalienandi habeant potestatem).¹⁴ A redemptio révén a kiváltságjogokat a földhöz kapcsolták, ezért a jogokból való részesülés módja az volt, ha az egyén a megváltott osztatlan földtulajdonból a megváltakozáshoz való hozzájárulása mértékében

12 BKML V. 355./a/80., 376/a/114., 330/a/2–3. sorozat., *Bagi* 1995. 46. és 47., valamint *Novák László*: Szabadszállás település-néprajzi viszonyai a XVIII–XIX. században. *Folklor és etnográfia* 54. Debrecen, 1991. 16.

13 *Bellon Tibor*: Gazdálkodás a Jász-kunságban a redemptio után. In: *A Jász-kunság összefogása. Tanulmányok a Jász-kunság történetéből*. Szerk. Bellon Tibor, Örsi Julianna. Karcag, 1996. 64.

14 *Bánkiné* 2005. 47.

birtokot szerzett. A föld felosztása településenként eltérő szempontok szerint zajlott, de a következményei azonosak voltak. A földváltó redemptusok váltságösszegük arányában helységeként eltérő nagyságú földet kaptak, a tanács határozta meg, hogy 1 Ft-ért mekkora föld járt.¹⁵ Az így kapott részesedés volt a *tőkeföld*, ez a redemptus jogok forrása és megtestesítője. Redemptus társadalmi állás tőkeföld nélkül nem lehetett. A megváltott föld másik fele a *közföld*, ez települési, igazgatási célokat szolgált, tulajdonképpen a község javára szolgáló, de redemptus tulajdonú föld volt. Ezt sokszor úgy tekintették, mint a helység redemptióját és úgy is jegyezték be a földkönyvbe. A földek harmadik része megmaradt osztatlan közös tulajdonúnak. Ilyenek voltak főleg a közlegelők, de voltak nádasok, erdők, egyéb földek is. Ezeket nem földközösségben használták, hanem a tőkeföld tartozékának tekintették. Minden redemptus jogosult volt váltsága arányában ezen osztatlan közös földeket ingyen használni. E különleges földtulajdonlasi formát, annak egyedisége hangsúlyozására redemptus földtulajdonnak célszerű nevezni. A redemptus kollektív nemesség azt is jelentette, hogy a királyi kisebb haszonvételeket (kocsmáltatás, bormérés, boltnyitás, vadászat) is megváltott tulajdonnak tekintették, melyek a jogok tőkeföldhöz kötődése miatt a redemptusok közös tulajdonává váltak.¹⁶

A redemptio meghirdetése után a Jászkun Kerület hamar döntött arról, hogy legkevesebb milyen értékű föld keletkeztethet tulajdonosának redemptusi jogokat. Így határozta meg a kerületek közgyűlése 1752-ben, hogy aki 20 Ft értéket el nem érően rendelkezett megváltott földdel, nem tekinthető redemptusnak. A redemptus földtulajdon jellegeből adódott az a szabály, mely szerint aki eladta tőkeföldjét, vele együtt eladta privilégiumait is, hiszen a redemptus jogok a tőkeföldhöz voltak kapcsolva.¹⁷

A redemptus földtulajdon jellemzői jól megfigyelhetők Szabadszállás esetében, ahol a redemptio kori iratok szerencsés módon megmaradtak. A földet váltó gazdák általában sokáig nyögték váltságösszegeik részleteit, de találunk ellenkező példát is, a 300 Ft-os összeggel megváltakozó Pandúr István 1749-ig ki is fizette azt. A nagy többség esetében a részletfizetés egészen 1758-ig húzódott el. A gazdálkodók a redemptióss összegeik arányában kaptak szántóföldet, „feketei szállás földet”, kaszálót, házhelyet és istállós kertet. A redemptio ügyét 1759-ben zárták le. A redemptus gazdának a szántóföld lett a törzsbirtoka, ennek arányában osztottak ki a részére „feketei szállás földet” kaszálót, házhelyet, istállós kertet. A szántó a gazda kötött birtoka lett, míg a többi időnként újraosztották.¹⁸

III.1.b. A redemptusok és a helyi tanács

A jászkun mezővárosok és községek igazgatási testületei, a tanácsok korszakunkban mindig többet jelentettek egyszerű közigazgatási szervezeteknél. A jászkun kiváltságok sajátos rendszerében olyan közösségi érdekérvényesítési és gazdasági feladatokat is magukra kellett vállalniuk, amelyek túlmutattak az adminisztrációs szerepkörön. Így volt ez a Felső-Kiskunságon is.

A redemptus birtokosok közössége egy-egy településen 1848-ig azonos volt a politikai községgel. A politikai község gyakorolta a szintén redemptus tulajdonnak számító beneficia regalék (kocsmáltatás, mészárszék, halászat stb.) kezelési jogát. A jövedelem a helyi intézmények fenntartását szolgált. A redemptusok a politikai község tagjaiként tehát lehetőséget kaptak a hatalomban való részvételre, hiszen a jászkun kiváltságlevélben meghatározott önkormányzatiságot a választójoggal rendelkező redemptusok gyakorolták. Az önkormányzati-

¹⁵ Bánkiné 2005. 75–77.

¹⁶ Bánkiné: Jászkunok... 26.

¹⁷ Bánkiné 2000. 20.

¹⁸ Novák 1991. 18. és 25.

ság következtében a földtulajdonnal kapcsolatos egyes jogokat a helyi tanács látta el, voltak tehát önkormányzat által működtetett redemptusi jogok is.¹⁹

A helyi tanács tagjai a tanácsnokok vagy szenátorok voltak, ők kezelték a pénztárakat, a fontosabb tisztviselőket ők bízták meg. Egyes településeken egyes időszakokban nem kaptak fizetést, de szokásjogi alapon kialakult, hogy adómentességet élveztek. Szokás volt, hogy nagyobb pénzügyi vagy szabályalkotó döntések alkalmával más birtokos, redemptus lakosokat is meghívtak, ezt nevezték nagyobb gyűlésnek vagy külső tanácsnak. A helyi tanács élén a főbíró állt.²⁰

Az osztatlan közös földek és a földhöz kapcsolt szabadságjogok, a beneficiumok kezelését tehát a redemptusok közössége gyakorolta, mely e javak hasznosításáról szabadon rendelkezett. Eleinte minden fontos kérdésben e közösség gyűlése döntött, később a népesség, így a birtokosok létszámának növekedésével a politikai község és a birtokosok közössége szervezettileg elkülönült. A közös jogok érvényesítését a tanácsra bízták, a birtokosok közössége pedig közbirtokossággként eszmei szervezetet alkotott. A jászkun közbirtokosság azonban tartalmilag nem azonos a nemesi közbirtokossággal. A Jászkun Kerület földjének ugyanis minden egyes darabja megváltott, redemptus tulajdon, így azt a települések földtulajdonos lakói hasznosították. A föld minden járuléka, haszna, a beneficiumok a redemptus közösséget illették, de azok kezelését nem a birtokosok egy önálló szervezettel rendelkező testülete, hanem a tanács végezte. Így tehát a jászkun közbirtokosság nem vált olyan autonóm testületté, mint a nemesi, hanem a birtokosok jogait a helységi tanácsa mint politikai testület képviselte.²¹ A helyi tanács tehát a redemptus lakosok testületi szerve volt, mely a redemptus érdekek érvényesítését szolgálta.

A XVIII–XIX. század fordulójára a már korábban kialakult társadalmi csoportokon belül is vagyoni differenciálódás indult meg. A redemptusok rétegén belül kialakult egy módosabb, egy közepes vagyonú és egy szegényebb csoport, mely utóbbi tagjai társadalmi helyzetük megőrzésén fáradoztak. A jómódúak és a szerényebb vagyonúak is más-más célból igyekeztek kivonni magukat a közterhek alól. Jó példa erre Kunszentmiklós esete, ahol 1822-ben 180 helyi redemptus család mentesült a terhektől vagy egy-egy részüktől. Közülük például 22 család a kerületeken kívül lakott, 40 nem tartott igavonó állatot, ezért nem kellett közmunkára járniuk, 35-nek csak ökre volt, így nem kellett forspontot teljesíteniük, mert ahhoz ló kellett, 18 pusz tán lakott, 39 pedig távoli szálláskertekben.²² Az egyes helységekben a redemptus lakosok választották a főbíró, a szenátorokat azonban üresedés esetén maga a tanács választotta meg. Ez a szabály sokszor dinasztikus jellegűvé tette a helyi testületeket. A szenátorok egyébként is a település módos birtokosai közül kerültek ki, és mivel valamennyi aktív és visszavonult tisztviselő adómentességet élvezett, így a helyi szolgálat csak növelte a vagyongyarapítási lehetőségüket. Szabadszálláson például a tanács tagjai a 100 Ft redemptiós összeg feletti értékű földdel bíró gazdacsaládok közül kerültek ki (Varga, Péter, Nagy, Pap stb.).²³ A tisztségek módos családokon belüli kizárólagossága megszüntetéséért Kunszentmiklós már 1832-ben közbenjárt a Jászkun Kerület közgyűlésénél. 1843-ban azután kiskun-sági szervezkedés indult a demokratizálás érdekében, a képviseleti rend helyreállításáért, a tisztviselők szabad választásáért. Kunszentmiklóson, Szabadszálláson, Fülöpszálláson és

19 *Bánkiné* 2000. 20. és *Bánkiné* 2005. 77.

20 *Bánkiné Molnár Erzsébet*: A Jászkun Kerület igazgatása 1745–1876. Debrecen, 1996. 84–85., 93.

21 *Bánkiné*: Jászkunok... 29–30. és *Kelemen* 1877. 175.

22 *Bánkiné* 2005. 65. és *Bagi Gábor*: A Jászkun Kerület és a reformországyűlések. Szolnok, 1991.

Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 47. 61.

23 *Novák* 1991. 17.

Kiskunlacházán aláírásokat gyűjtöttek azoktól, akik a kerületi rendezést ez ügyben óhajtották. A szervezők először Szabadszálláson kívántak gyűlést tartani, de azt a Jászkun Kerület főkapitánya betiltotta. 1843 augusztusában 2331 jászsági és kiskunsági aláírást tartalmazó beadvány érkezett az Országgyűléshez, ezzel egy időben a Nagykunság a kerületek Közgyűléséhez fordult. A közakarat ekkora nyomásának már nem lehetett ellenállni, így 1843. szeptember 4-én elfogadták a Jászkun Kerület rendezési tervét. Az Országgyűlés azonban e tárgyban törvényt nem hozott, csak az 1848-ban alkotott országos hatáskörű törvények alakították át a jászkunsági képviselői rendszert.²⁴

III.1.c. Redemptusok a helyi társadalomban

Az egész Jászkunságban, így a Felső-Kiskunságon is megfigyelhető az a folyamat, hogy a társadalom vezető csoportját képező redemptusok átlagos vagyoni viszonyai egyre romlottak. A redemptio idején általában szép összegekkel nagyobb mennyiségű földet váltó családok birtoknagsága az idők során részben az öröklés miatti szétaprózódás, részben a gazdálkodás korlátai miatt csökkent.

Szabadszálláson a redemptio idején nem volt 20 Ft-osnál kisebb föld. A gazdák zöme 1758-ban is 25 és 100 Ft közötti értékű földet bírt, összesen 112 fő, a tulajdonosok 60%-a. 1812-ben már 20 Ft értéknél kevesebb földje volt 31 főnek. Csökkent a 150 Ft feletti értékű földdel rendelkezők száma is, valamint ekkor és 1831-ben is 247 Ft értékű birtok volt a legnagyobb. 1846-ban a gazdák negyede, összesen 158 fő már 10 Ft értéknél kevesebb földdel rendelkezett, többségüknek pedig 50 Ft alatti birtoka volt, összesen 466 fő, a tulajdonosok 78%-a.²⁵

Kunszentmiklóson 1765-ben a birtokosok 49%-a 25 és 125 Ft közötti értékű földdel bírt, mely összesen 90 főt jelentett. 1814-ben a zömük birtoka már 75 Ft-nál kisebb értékű, e kategóriába 272 fő tartozott, mely a gazdák 63%-a. Ekkor a legvagyonosabb Báky János 600 Ft-tal, a Maár családnak 439 Ft-os földje volt, az Atzéloknak 394. Jelentős volt még a Tóth, Virágh és Balogh család is.²⁶

Kiskunlacházán, e kis határú és szapora településen nagyarányú volt a birtokaprózódás. A redemptio idején a földet váltók döntő része, 91 fő, 100 Ft-os összeg alatti földet szerzett meg, mely az összes földváltó 81%-ának felelt meg. 1840-ben 316 fő, mely 86%-ot jelentett, már csak 50 Ft alatti értékű földet mondhatott magáénak. Ekkor 155 Ft érték felett már nem is volt birtok. A leggazdagabb Tóth Sándor volt 155 Ft-tal, majd Galambos András 128 és Józán Imre 107 Ft-tal.²⁷

24 *Bánkiné: Jászkunok...* 69., 71., 73.

25 *Novák* 1991. 20. és *Bagi* 1995. 102.

26 *Bagi* 1995. 105.

27 *Bagi* 1995. 106.

Redemptus lakosok száma és aránya az összeírt lakosokon belül²⁸

Év	Kunszentmiklós			Kiskunlacháza			Szabadszállás			Fülöpszállás		
	összeírt lakos		redemptus	összeírt lakos		redemptus	összeírt lakos		redemptus	összeírt lakos		redemptus
	fő	fő	%	fő	fő	%	fő	fő	%	fő	fő	%
1760–61	229	191	82,5	180	133	73,9	266	204	76,6	171	143	83,6
1766	303	212	70,0	228	155	68,0	n. a.	226	n. a.	193	160	82,9
1786	618	249	40,3	476	181	38,0	682	270	39,6	426	217	50,9
1798–1800	405	261	64,4	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	280	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
1804–10	516	219	42,5	465	229	49,2	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
1823–25	535	216	40,4	589	340	57,7	754	463	61,3	n. a.	n. a.	n. a.
1828	772	401	52,1	591	289	48,9	868	502	57,8	503	320	63,6
1829–32	680	309	45,4	561	342	60,9	758	441	58,2	n. a.	n. a.	n. a.
1834–39	753	390	51,8	n. a.	n. a.	n. a.	735	380	51,8	n. a.	n. a.	n. a.
1842–48	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	815	431	52,9	584	321	55,0

* A redemptus helyett más elnevezés szerepel az adatban (pl. colonus, cives stb.).

A Felső-Kiskunság négy településéről fentebb közölt adatokból megállapítható, hogy azok összesítésre, társadalmi folyamatok bemutatására a térség redemptus lakosai tekintetében nem alkalmasak. Sőt még önállóan az egyes települések adatai sem állíthatók szoros összefüggésbe egymással. Sokszor nem világos, hogy az összeírások a lakosság mely körét fogják át, csak a családfőket vagy minden felnőtt férfit, a lakosi jogúakat vagy az azon kívül rekedteket is. Néhány adatból tudjuk, hogy a vagyonösszeírások nyilván csak azokat vették számba, akiknek egyáltalán volt valamilyen vagyona. Bizonytalanságra adhat okot az egyes társadalmi csoportok összeírásokban használt elnevezése is. A „colonus”, „jobbágy”, „cives” megjelölésekből azért sejtethetjük, hogy a redemptusokra vagy esetleg egyes esetekben mellettük az iparosokra is vonatkoztak, mert az összeírás egyéb megnevezéseiből a további társadalmi csoportokra egyértelműen ráismerhetünk. Az összeírásokra használt táblázatok nem kizárólag a Jászkun Kerületben való felhasználásra készültek, így a redemptusokat valamely országosan elterjedt, de a Jászkunságban egyébként nem létező társadalmi csoport táblázatban található megjelölésébe kellett beleilleszteni.

Mindezek figyelembevételével az összeírásokból kigyűjtött adatok azonban alkalmasak annak megállapítására, hogy a Felső-Kiskunság településeire, Kunszentmiklós kivételével, nem érvényes az egész Jászkunságra megfogalmazott társadalmi tendencia. Noha látható, hogy minden helységben az egész korszakon át folyamatosan, jelentős mértékben nőtt a nem redemptus csoporthoz tartozók száma, a népességszaporodásból adódóan szerényebben, de nőtt a redemptusok száma is. Még a korszak legvégén sem kerültek többségbe azonban – Kunszentmiklós kivételével – a nem redemptusok. Kiskunlacházán pedig úgy tűnik, mintha a XIX. század második évtizedétől a „cives” fogalomkörbe tartozók számának szerény növekedése mellett, az ezen kívül állók köre jelentősen zsugorodott. Ismerve az e településre jellemző és korábban szintén ismert birtokaprózódást, bizonyosnak látszik, hogy Kiskunlacházán a „cives” kategóriába a redemptusokon és az iparosokon kívül azokat a személyeket is bevonták, akik a redemptusi szint értékhatárát el nem érő mennyiségű földdel rendelkeztek.

28 JNKSZML IV/3/a/5., IV/3/a/4., IV/1/b/157, IV/3/a/73, IV/3/a/78, IV/3/a/68., IV/3/a/74. BKML V.355/a/18., 355/a/19, 376/a/58, 376/a/59, 376/a/62, 376/a/64, 376/a/67 Pest Megyei Levéltár (PML) V.102-d-1. V.102-d-3, 102-d-2. és Bagi 1995. 269.

III.2. Irredemptusok

Lakosi joggal rendelkező, de a redemptus előjogok teljes körét nem élvező személyek voltak a Jászkunságban az irredemptusok. Országos összeírásokban a „házas zsellér”, „inquinus” megjelöléssel illették őket. A privilégiumokban való korlátozott részesedésük oka az volt, hogy vagy egyáltalán nem rendelkeztek az előjogokat keletkeztető tőkefölddel, vagy annak értéke kevesebb volt a redemptusi szinthez elégségesnél. Házzal, beltelekkel rendelkeztek, valamint járulékföldekkel, kender-, dinnye-, szőlő- stb. földekkel. Aki a redemptusi értékhatárnál kevesebb földet váltott vagy a vállalt redemptiós összeget nem tudta kifizetni, a jogokból is kisebb mértékben részesült. Az irredemptusi kategóriába tartoztak azok is, akiknek megvolt a szükséges értékű tőkeföldje, de a község redemptiós pénztárába, az egykori katonaaállítás költségébe nem fizettek; valamint azok a nagykorú fiúk is, akik redemptus szüleikkel egy kenyéren éltek. Az irredemptusok földvásárlásnál a zsellérekkel szemben elővásárlási jogot gyakorolhattak. A községi olcsó, ún. „taksás” házhelyekből nem kaphattak, a közös földeken csak megszorításokkal legeltethettek.²⁹

1795-ben az irredemptusok szőlőjét a Jászkun Kerület egészén taksával terhelték meg. A közös legelőket az 1760-as évektől csak a „fűbér” fizetése mellett használhatták. Szabadszálláson a XVIII. században a marhatartás (göboly) volt jelentős, a XIX. században a juhtartás vált fontosabbá. A legelők Aranyegyházán, Kisbalázson és Jakabszálláson voltak. A tanács döntése szerint a házzal, istállóval és legalább négy igásállattal bíró irredemptusok 60 juhot tarthattak a közös legelőkön, két igavonó esetén 30, igavonó állat hiányában pedig 15 juhot. Az állattartás, legeltetés rendjét a tanács határozta meg.³⁰

Az irredemptusok földszerzési lehetőségének korlátozása az egész Jászkunságban felerősödött az 1770-es évektől. Ekkortól vált általánossá, hogy a közföldek haszonvételéből csak járulék fejében részesülhettek. Bérelt földet és házhelyet is szigorúbb feltételekkel szerezhetek. 1794–95-ben a kerületek szintjén szabályozták az irredemptusok föld- és egyéb bérleteinek összegét.

A redemptus csoport szűkülésével az irredemptusok társadalmi aránya folyamatosan nőtt, II. József korára az egész Kiskunságra nézve az irredemptusok összlétszáma már meghaladta a redemptusokét. A XIX. század elejére az irredemptusok között is kialakult egy vagyonosabb, egy közepes vagyonú és egy szegény réteg.³¹ Az irredemptusok társadalmi csoportjának növekedése természetesen nem minden településen volt egyforma. Alig nőtt Szabadszállás, Fülöpszállás és Kiskunlacháza esetében, szembenítő azonban a növekedés Kunszentmiklóson. Az előző három településen az egész korszakban megmaradt a birtokosok többsége a birtoktalanokkal szemben. 1825-ben az egész Kiskunságon a földnélküliek aránya 52%, Szabadszálláson például még ekkor is csak 34% volt. Azokon a jászkunsági településeken, így Kunszentmiklóson is, ahol a redemptus csoport szűkülése szembenítő volt, a társadalmi elmentések az 1820–30-as évektől már alapvetően nem a redemptusok és az azon kívül állók között álltak fenn, hanem a gazdag hivatalnok redemptusok és a társadalom összes többi csoportja között. Ekkorra a redemptusok többsége is kis vagyonúvá vált.³² A jobb módú irredemptusok részéről érezhető törekvés indult a XIX. század elején a redemptusi jogállás könyvebb elérhetősége érdekében. A tőkefölddel nem vagy alig rendelkező irredemptusok módos

29 Bagi 1995. 73. és Bánkiné 2000. 22.

30 Bánkiné 1987. 354., Novák 1991. 39. és Tóth Sándor: Szabadszállás múltjából. Szabadszállás, 2001. 255.

31 Bagi 1991. 40–41.

32 Bagi 1995. 80., 82–83.

rétege összességében vagyonosabb volt, mint a redemptusi minimumhoz közeli tökeföldes redemptusoké. A redemptus érdekek védelme azonban ebben az időben is elég erősnek bizonyult ahhoz, hogy a kerületek szintjén is keresztülvigyük az irredemptusok redemptussá válásának nehezítését. Nem véletlen tehát, hogy éppen Kunszentmiklós javaslatára hozta meg a Jászkun Kerület közgyűlése 1823. február 25-én 300. határozatát, melyben a jövőre nézve egységesen, legalább 25 Ft-os tökeföld birtoklásához határozták meg a redemptus jogállás megszerzésének lehetőségét.³³

Irredemptus lakosok számának alakulása 1760–1848 (fő)³⁴

Év	Kunszentmiklós	Kiskunlacháza	Szabadszállás	Fülöpszállás
1760–61	38	47	62	n. a.
1766	n. a.	73	93	n. a.
*1786	61	252	118	177
*1798–1800	107	n. a.	135	n. a.
*1804–10	159	142	n. a.	n. a.
*1823–25	179	n. a.	255	n. a.
*1828	307	292	345	166
*1829–32	214	n. a.	237	n. a.
*1834–39	n. a.	n. a.	224	n. a.
*1842–48	304	n. a.	285	n. a.

* A forrásokban az irredemptus helyett más megnevezés szerepel (pl. inquilinus).

Áttekintve az irredemptusok számának alakulását a jelzett településeken, megállapítható, hogy az abszolút számok változása az egyes időpontokban, hasonlóan a redemptusokéhoz, nem nélkülözi az ellentmondásokat. Különösen az 1828-as egész Jászkunság területére kiterjedt számlálás adatai mutatnak kiugró eltéréseket még a közvetlenül azt megelőző és követő népszázeirási eredményekhez képest is. Az adatok azonban arra alkalmasak, hogy korszakunkban az irredemptusok létszámának folyamatos növekedéséről árulkodjanak, mely időszakban egyébként a népesség összlétszámának gyarapodása miatt minden más társadalmi csoporthoz tartozók száma is növekedett. Szemben azonban a Jászkunság egészére jellemző folyamattal, az irredemptusok létszáma önmagában még a korszak végére sem múlta felül a redemptusokét egyik felső-kiskunsági településen sem, sőt Kiskunlacházán a XIX. század első évtizedeiben számuk még csökkent is. Ennek oka valószínűleg, amint arról már volt szó, az lehetett, hogy minden földdel rendelkező személyt a „cives” kategóriában írtak össze, a föld értékétől függetlenül.

III.3. Zsellérek

A Jászkunság jellegzetes társadalmi csoportjai közül az utolsó a zselléréké. Ilyen társadalmi állású személyek az ország más területein is éltek, a Jászkun Kerületben azonban jogállásuk eltért társaikétól, hiszen itt minden társadalmi csoport helyzetét a redemptióhoz való viszonya határozta meg. A jászkun privilégiumok valamilyen mértékben rájuk is hatással voltak,

³³ Bagi 1991. 44.

³⁴ JNKSZ ML IV/1/b/132, IV/3/a/4., IV/3/a/5., IV/1/b/157, IV/3/a/73, IV/1/b/128, IV/3/a/78, IV/1/b/131, IV/3/a/68., IV/1/b/130, IV/3/a/74, BKML V.355/a/19, 355/a/22, 355/a/18, 355/a/27., 376/a/58., 376/a/59., 376/a/62., 376/a/64, 376/a/67. és PML V.102-d-1 V.102-d-2., 102-d-3.

melynek következtében számukra előnyök származtak, ez az az ok, amiért a zselléreket a sajtós jászkun társadalmi rend részeként kell kezelni.

A zsellérek a redemptiós jogokból kizárt, gazdaságilag hátrányos helyzetű, lakosi és politikai joggal nem rendelkező, de személyükben szabad emberek voltak, mert földesúri hatalom alatt nem álltak. A lakosi jog hiánya miatt házat és földet elvileg nem szerezhettek, céhtagok nem lehettek. A zsellérek helyzetét a helyi tanács határozta meg. Egy 1752-es statutum a gazda hatalma alá helyezte őket, aki felelt értük. Voltak, akik a tilalom ellenére kevéske járu-lékföldet, csekély szőlőt szerezhettek, de tanyát, istállót nem építhettek. Leginkább béresként a gazdájuknál laktak, ott tartották állataikat is. 1809-től annak a zsellérnek, akinek két igavonó jószágja volt, kötelező volt elszegődni. A lakosi jog megszerzésének feltétele legalább 10 évi zselléri állapot alatt kifogástalan magatartás, rendszeres közteherviselés és a szükséges taksa lefizetése volt, azonban még ezek megléte esetén is a helyi tanács egyedileg mérlegelve hozta meg döntését. A zsellérek előtt tehát a társadalmi felemelkedés, az irredemptussá válás lehetősége nem volt elzárva.³⁵ A lakosi jog megszerzését egyébként a zsellérek számára később megszigorították, mert 1802 után már 12 év kerületekben való tartózkodást írtak elő. A zsellérek csoportjának szolgai jellegét az is erősítette, hogy Kunszentmiklóson részletes szabályokkal írták körül életlehetőségeiket. 1799-től kötelező volt elszegődniük, járandóságaikat bérmegeállapításokkal szabályozták. Az összeírásokban leginkább a „házatlan zsellér” vagy „subinquinus” megjelöléssel illették őket, az irredemptusoktól való megkülönböztetés miatt.³⁶

Zsellérek számának alakulása 1786–1848 (fő)³⁷

Év	Kunszentmiklós	Kiskunlacháza	Szabadszállás	Fülöpszállás
1786	112	n. a.	128	n. a.
1798–1800	137	n. a.	121	n. a.
1804–10	148	59	n. a.	n. a.
1823–25	140	n. a.	36	n. a.
1828	64	10	21	17
1829–32	n. a.	n. a.	80	n. a.
1834–39	214	n. a.	88	n. a.
1842–48	n. a.	n. a.	99	n. a.

Látható tehát, hogy a zsellérek társadalmi csoportjának létszáma Kunszentmiklóson az egész korszakon át folyamatosan emelkedett, ami nem meglepő, hiszen a nem redemptus csoportok e településen egyébként is gyarapodó jelleget mutattak. Szabadszálláson a XVIII. századra jellemző magas zsellérlétszám az 1820-as években rendkívüli mértékben visszaesett, a 30-as évektől pedig ismét jelentősen megnövekedett. E településen és Kunszentmiklóson is látható, hogy az 1828-as teljes jászkunsági összeírás adatai az időben hozzá közel eső egyéb adatokhoz képest is kirívóan alacsonyak. Ennek oka az lehetett, hogy az összeírás alkalmával a „subinquinus” kategóriát csak egy rendkívül szűk körre értelmezték, bár az alkalmazott fogalmak szempontjait sajnos nem ismerjük. Kiskunlacházán csak a XIX. századból származó létszámadatok állnak rendelkezésre, melyek a zsellérek számának csökkenésére utalnak. Ez a jelenség az irredemptusok esetében is igaz volt, melynek oka a zsellérek létszámcsökkenésére

35 *Bánkiné* 1987. 355–356. és *Bánkiné* 2000. 23.

36 *Bagi* 1995. 70., 73. és *Illyés* é. n. 49.

37 JNKSZ ML IV/3/a/73, IV/3/a/78, IV/3/a/68, IV/3/a/74, BKML V.355/a/18, 355/a/19., 355/a/22., 355/a/27., 376/a/59, 376/a/62, 376/a/64, 376/a/67 és PML V.102-d-1 V.102-d-2.

nem lehet helytálló. A zsellérek fogyása összefüggésben lehet azzal, hogy az egyre fogyatkozó birtoknagyságú, szerény vagyonú gazdák nem tudtak igénybe venni nagyobb számú vagyontalan, alkalmazást kereső zsellérmunkát. Fontos figyelembe venni azonban minden település esetén azt a körülményt, hogy a helyi vagyonösszeírások rendeltetésükből adódóan csak azokat vették számba, akiknek egyáltalán volt valamilyen vagyona. Így tehát, minden bizonyítással, a zsellérek nem teljes körét tartalmazták.

IV. A FELSŐ-KISKUNSÁG JÁRULÉKOS TÁRSADALMI CSOPORTJAI

A sajátos jászkun társadalmi berendezkedés alapvető csoportjait a jászkun privilégiumok leteleztették és határozták meg jogállásukat. Éltek azonban a kerületekben olyan társadalmi csoportokhoz tartozók is, melyek létét nem a jászkun privilégiumokra lehetett visszavezetni. E csoportok a Jászkun Kerületben nem voltak meghatározó jellegűek, mivel elsődlegesen nem a jászkun jogviszonyok alakították ki jellemzőiket, hanem olyan országos szabályok és jogszokások, melyeket a kerületekben sem lehetett figyelmen kívül hagyni. E társadalmi kategóriák tehát országosan is ismertek voltak, térségünkben sajátos jelleget annyiban öltöttek, hogy társadalmi helyzetüket a csak helyben létező alapvető csoportokhoz való viszonyuk határozta meg. A következőkben e járulékos társadalmi kategóriákkal ismerkedhetünk meg.

IV.1. Nemesek

A nemesség helyzete az egész Jászkun Kerületben, így a Felső-Kiskunságon is különleges volt. A nemesség országosan a társadalom csúcsán helyezkedett el, ezt a helyet azonban térségünkben a redemptusok foglalták el. A jászkun társadalom a redemptióban való részvétel alapján rétegződött, így a nemesség önálló társadalmi súllyal nem rendelkezett, és a nemesember bármely jászkun társadalmi csoportba tartozhatott.³⁸ Ez olyannyira így volt, hogy az 1829–30-ban készült jászkunsági nemesi összeírás a felső-kiskunsági településeken megkülönböztette a nemes személyeket aszerint, hogy a redemptusi vagy az irredemptusi kategóriába tartoztak.³⁹ A kerületek kiváltsága tehát behatárolta a nemesek jogi helyzetét is, ráadásul a Jászkunság időszakunkban végig ragaszkodott a privilégiumokból eredő, mindenkire kötelező teherviselés szabályához. A nemeseknek így személyük után nem, de jószágukra adózniuk kellett. Országos kiváltságaikkal nem élhettek, az általuk birtokolt föld nem válhatott nemesi birtokká, mert a jászkun jog és nem királyi adomány alapján nyerték azt.⁴⁰ Ez a Jászkunság sajátos birtokviszonyaira vezethető vissza. A kerületekben ugyanis minden földterület a redemptióban érintett, megváltott föld volt, így annak birtoklására is a redemptio alapján álló jogviszonyok voltak alkalmazhatóak. Ennél fogva a jászkunsági nemesek nem birtokolhattak nemesi jogon földet a Jászkun Kerületben, legfeljebb redemptusi jogon. Ezért a földdel kapcsolatos teherviselési szabályok az ő esetükben is úgy alakultak, mint bármely más személy által birtokolt redemptió földbirtok esetében. Így tehát egy nemes, legyen akár a legvagyonosabbak közül való jászkunsági földbirtoklására nézve, éppen olyan jogállású volt, mint más, hasonló földtulajdonnal rendelkező, de nem nemes rendű jászkunsági polgár. Egy 1753-

38 *Bánkiné* 1987. 361. és *Bagi* 1995. 76.

39 JNKSZ ML IV/3/a/85. 1829–1830.

40 *Bagi Gábor*: A Jászkun Kerület nemesei a polgári forradalom előtt. In: *Jogszabályok-jogszokások. Jászkunság kutatása*. 2005. Szerk.: Bánkiné Molnár Erzsébet (Bibliotheca Cumannica 6.) Kiskunfélföldi Egyháza, 2005. 146.; *Bánkiné* 1987. 361.; *Bagi* 1995. 76. és *Bánkiné* 2005. 64.

as nádori rendelet már kimondta, hogy a nemesek kötelesek ezen helyzetüket igazolni a kerületek közgyűlése előtt, de „ezzel semmi jurisdictiot magukra ne vehessenek, hanem a többi lakossal egy sorban álljanak”.⁴¹ A Jászkun Kerület közgyűlése 1764-ben szintén kimondta, hogy a nemesek előjogait elismerni nem hajlandó. Ennek ellenére 1790-től a nemesi mozgalmak megszorodtak. Kunszentmiklóson, ahol sok armalista élt, nem voltak hajlandók az állami adókat fizetni.⁴² A Jászkun Kerület 1803-ban hozta meg nemesekkel kapcsolatos határozatát, melynek lényege az volt, hogy a jászkun privilégiumok általános érvényűek, a közterheket mindenkinek viselnie kell. Figyelembe kellett azonban venni a nemesség személyi kiváltságait is, melyek jászkun joggal való összeegyeztetése jegyében született a határozat, melyhez ezt követően a kerületek végig tartották magukat. Ezek szerint a nemesek fej- vagy személyi adót nem fizettek; büntetőügyben törvényes elítélés hiányában elzárni őket nem lehetett; mentesek voltak a katonai beszállásolás alól, de azt pénzen meg kellett váltaniuk; katonai fuvar nem kellett teljesíteniük, de közügyekből fakadó vagy gazdasági fuvart igen; hidak, utak készítésére, melyből hasznuk nem származott, nem voltak kötelezhetőek; háború vagy katonai felvonulás alkalmával azonban tűrniük kellett a beszállásolást, ellátást, fuvarozást. József nádor a határozatot jóváhagyta azzal, hogy közmunkát is viselniük kellett, vagy pénzen megválthaták.⁴³ 1807-ben, amikor az 1803-as határozat nyomán kialakult helyzetet ellenőrizték, kiderült, hogy a Felső-Kiskunságban Szabadszálláson és Fülöpszálláson a nemesek a szabályozás előtti régi szokás szerint természetben viselték a polgárokkal együtt a terheket.⁴⁴ 1808-ban a nádor a fuvarozás és a kézi munka pénzbeli megváltását megszüntette, csak a beszállásolás megváltását tartotta fenn. Ezt követően 1809-ben a kunszentmiklósi nemesek megtagadták a teherviselést, a napóleoni háborúk azonban nem kedveztek törekvéseiknek. 1813-ban még azt is elrendelték, hogy ha a nemesnek több háza volt, akkor az általa nem lakott házba katonát lehetett beszállásolni. A felső-kiskunsági nemesek utolsó próbálkozásaként 1839-ben Szabadszálláson ketten megtagadták a forspontot, a helyi bírónak és a kiskun kapitánynak sem voltak hajlandók engedelmessé válni, de a Jászkun Kerület ellenük foglalt állást.⁴⁵ E nemesi mozgalmaknak a helyi érdekkörön túlmutató jelentősége volt. A Jászkun Kerület a lételemét képező redemptus jogok képviselőiben természetesen a nemesi kiváltságok szélesebb körű érvényesítésének, az 1803-as határozat kereteinek áthágására soha nem adott helyt. Ezzel azonban kényelmetlen helyzetbe is hozta magát, hiszen a jászkunok rendi jogainak elismerésével egységbe kerültek a vezető renddel, a nemességgel, a jászkunsági nemesi megmozdulások visszautasításával pedig szembe is kerültek velük. Ez a feloldhatatlan helyzet okozta, hogy a legkisebb jelentőségű, elszigetelt nemesi engedetlenség is érzékenyen érintette a kerületeket, mellyel a legmagasabb szinten kellett foglalkozni.

A felső-kiskunsági nemesség általános helyzetéről elmondható, hogy néhány család már a török hódoltság idején is ott lakott, azonban a többség a redemptio előtti fél évszázadban érkezett és főleg vagyontalan armalistákból állt. Egyesek közülük sikeresen vettek részt a redemptióban, jelentékeny vagyont gyűjtöttek és redemptus nemesek lettek, ők a helyi vezetésben is részt vettek. A többség azonban szegény maradt és az 1840-es évekre már a közmunkák pénzbeli megváltását sem tudta fizetni.⁴⁶ A Felső-Kiskunságban a legtöbb nemes Kunszentmiklóson élt, ahol jelentős tősgyökeres redemptus nemes családok is voltak, akik

41 *Bánkiné* 1996. 30.

42 *Bagi* 2005. 149.

43 *Soós Adorján*: Magyar nemesek a jászkunság területén. Pápa, 1935. 6.

44 *Bánkiné* 1996. 32.

45 *Bagi* 2005. 155., 157., 160. és *Bánkiné* 1987. 367.

46 *Bagi* 2005. 147.

elkötelezték magukat a redemptus érdekek védelmében. Gyakoriak voltak a házasságok is a vezető nem nemes redemptus családokkal. E körben ki kell emelni a Baky, Bolyó, Maár és Virágh családokat, mely családnevekkel mind a leggazdagabb birtokosok, mind a tanácsurak között gyakran találkozhatunk.⁴⁷

Az egész Jászkunsaégra jellemző volt, és ez a Felső-Kiskunsaégben is megfigyelhető, hogy a településeken a nemesség lélekszáma a XVIII. századi viszonylag magas szintről a XIX. században meglehetősen alacsonyra esett vissza. Ennek okai között minden bizonnyal szerepelhetett az a körülmény, hogy a szegényebb nemesek könnyebben szánhatták rá magukat az elvándorlásra az ország más területeire, ahol országos kiváltságaikat szélesebb körben tudták érvényesíteni.

A nemesi családok száma és státusza a Felső-Kiskunsaégon

	1764	1786	1829/30
Kunszentmiklós	18	34	33 (8 redemptus, „cives”) ⁴⁸
Szabadszállás	10	16	4 (4 redemptus) ⁴⁹
Fülöpszállás	8	20	6 (5 redemptus) ⁵⁰
Kiskunlacháza	3	24	2 (1 redemptus) ⁵¹

IV.2. Honoratiorok

A korabeli értelmiség szaktudására mind a teljes Jászkun Kerület igazgatása, mind pedig a részkerületek és a helyi igazgatás szintjén szükség volt. A XIX. században azután a bürokrácia összetettebbé vált, az önkormányzat, a közigazgatás egyre több feladatot vállalt magára, így a hivatalnok-értelmiségi réteg egyre többféle szakosított képviselőjét kezdték alkalmazni. A jegyzők, adószedők, tisztí ügyészek, pénzügyi tisztviselők mellett megjelentek a mérnökök, orvosok, seborvosok, „barom orvosok”, patikusok, építészek, levéltárosok is. Az értelmiségieknek azonban volt egy másik köre is, akik nem az igazgatásból eredő közhatalmi feladatokban vettek részt, hanem az oktatásban és a hitéletben. Ők voltak a tanítók („iskolamesterek”), lelkészek, papok. A műveltséget, szellemi foglalkozást minden egészségesen működő társadalomban megbecsülték, így volt ez a Jászkunsaégben is. Korszakunkban országosan is jellemző, hogy a honoratioroknak személyes adómentességet biztosítottak a törvényhatóságok és elismerték politikai jogait. Ez a Jászkun Kerületben is így volt, alkalmazhatóságuk feltétele azonban természetesen a lakosi jog megadása volt. Jellemző az egész Jászkunsaég értelmiségére, hogy tagjaik általában működési területükhöz képest vagy másik részkerületből származtak, vagy külső törvényhatóságból.⁵²

A felső-kiskunsaégi települések értelmiségi létszámáról összefoglalóan csak az 1786-os kiskunsaégi népességösszeírás számolt be. Eszerint Kunszentmiklóson 4 pap és 14 honoratior, Szabadszálláson 1 pap és 17 honoratior, Fülöpszálláson 1 pap és 11 honoratior, Kiskunlacházán 1 pap és 14 honoratior élt.⁵³

47 Illyés é. n. 48.

48 Bagi 1995. 275. és JNKSZ ML IV/1/b/157. 1786 valamint IV/3/a/85. 1829–1830.

49 Bagi 1995. 275. és JNKSZ ML IV/1/b/157. 1786 valamint IV/3/a/85. 1829–1830.

50 Bagi 1995. 275. és JNKSZ ML IV/1/b/157. 1786 valamint IV/3/a/85. 1829–1830.

51 Bagi 1995. 275. és JNKSZ ML IV/1/b/157. 1786 valamint IV/3/a/85. 1829–1830.

52 Bagi 1995. 74.

53 JNKSZ ML IV/1/b/157. 1786

Kiskunlacháza esetében további XIX. századi adatok is rendelkezésre állnak. 1819-ben „officiales et honoratioros” megjelölés alatt, tehát hivatalnok és értelmiségiként 16 főt számláltak meg. Számuk 1825–26-ban 19 lett, 1828-ban 11-en voltak, 1829–30-ban pedig ismét 16-an.⁵⁴

IV.3. Iparosok

Az Felső-Kiskunság ipari szempontból az ország fejletlenebb vidékei közé tartozott. Ennek okát elsődlegesen a földhöz kapcsolódó előjogokban kell keresni, mivel a társadalmi emelkedés lehetősége földbirtoklás esetén volt meg, így az ipari foglalkozás azt nem szolgálta. Alapvetően a mindennapi szükségleteket kiszolgáló ipari tevékenység volt jellemző e térségre. Mesteremberek viszonylag nagyobb létszámban a XIX. században jelentek meg, de ez is csak abban nyilvánult meg, hogy a kisebb településeken legfeljebb 60–80 iparost lehetett találni. Ebben az időszakban alakultak meg a céhek is, akkor, amikor az ország más tájain már a céhes keretek meghaladása volt tapasztalható. Akadt azért a céhes jellegű kívül tevékenykedő ipari „üzem” is a Felső-Kiskunságon. Szabadszálláson és Kunszentmiklóson működött a „szódagyár”, mely a szikes pusztákon söpört szikso főzésével foglalkozott. A kunszentmiklósi gyár a kerekgyházi pusztán volt, termelése 1847-ben 2000 mázsát tett ki.⁵⁵

Mindemellett azonban a kellő szaktudással és olyan szakmában tevékenykedő mesterembereket, amelynek művelőiből hiány mutatkozott, szívesen fogadták az egyes településeken. Volt olyan eset, hogy adott évben Szabadszálláson egyszerre több csizmadiának is lakosi jogot adott a tanács. Az iparosok azonban nemcsak bevándorlók voltak, hanem a helyi lakosok közül is akadtak, akik iparúzással foglalkoztak. A sajátos jászkunsági jogviszonyokra jellemző, hogy az egyes mesteremberek helyét is meg kellett határozni az egyedi társadalmi viszonyok között. A XVIII. században az iparosok döntően az irredemptusok közül kerültek ki, mivel a mesterség folytatásához lakosi joggal kellett rendelkezni, és földdel nem foglalkozó emberek lévén, egyáltalán nem vagy csak kevés járulékfölddel rendelkeztek. Az iparosok között azonban a reformkorban már sok a redemptus, mert az elaprózódott birtokok esetenként már nem biztosítottak megélhetést, így valamely mesterséggel is ki kellett egészíteni a jövedelmüket. Ekkor szép számmal találunk közöttük nemesekeket is.⁵⁶

Érdekes megfigyelni, hogy az egyes időszakokban milyen foglalkozás képviselői jelentek meg a Felső-Kiskunságon. Kunszentmiklóson 1799-ből sütőmesterről tudunk, lakatosról, órásról, ruhafestőről és pintérről vannak ismereteink. 1819-ben megjelent a szabó és faragó mesterség, 1827-ben a kéményseprő, 1828-ban a szappanos. 1831-ben a szűrszabó, míg 1845-ben a nyerges és kerékgyártó mesterség. 1841-ben Kunszentmiklóson már ács, esztergályos, kőműves és kádár is működött. 1839-ben Kunszentmiklóson a mesterek száma elérte a 71 főt.⁵⁷ Szabadszálláson a céhek az 1820-as években alakultak meg, csakúgy, mint Fülöpszálláson.

IV.4. Kereskedők

A kereskedők társadalmi csoportja az egész Jászkunságban az iparosokénál is szűkebb körű volt. Volt azonban egy közös vonása, mely élesen megkülönböztette őket az eddig tárgyaltaktól. A jászkunsági kereskedők nem magyar nemzetiségűek voltak, hanem görögök és zsidók.

54 PML V.102-d-3. Kiskunlacháza 1819–1835 és V.102-d-2. 1828.

55 *Bagi* 1991. 28–29.

56 *Bagi* 1995. 77. és *Bánkiné* 2005. 69.

57 *Illyés* é. n. 68. és BKML V.355./a/27. 1839.

E két néphez tartozók eltérő időszakokban és más kereskedelmi szerepkörben jelentkeztek, ezért célszerű, hogy a görög és zsidó kereskedők tevékenységét külön-külön tárgyaljuk.

IV.4.a. Görög kereskedők

A görög kereskedők a XVIII. században érkeztek a kerületekbe. Elnevezésük azonban nem ad egyértelmű eligazítást tényleges származásukat illetően. Az Oszmán Birodalom alattvalóként érkeztek, bejövételüket a Habsburgok által kötött békeszerződések könnyítették meg, sőt vámkedvezményekkel is rendelkeztek. A kereskedelmi utak mentén jöttek a Felső-Kiskunságba is. Görög megnevezésük elsősorban vallásukra utalt, mivel a Balkán görögkeleti vallású népei közül kerültek ki, nemcsak kizárólagosan a görög nemzetiségüekből. II. József türelmi rendelete, mely szabad vallásgyakorlatot biztosított számukra is, megkönnyítette beilleszkedésüket. Általánosságban elmondható, hogy a görög kereskedők alacsony szinten monopolizálták a helyi kereskedelmet. Kibérelték a redemptus tulajdonnak számító helyi beneficiumok működtetését, boltot, kocsmát, mészárszéket nyitottak, később már ingatlant is vettek, birtokot béreltek. Kezükben tartották az átmenő és helyi kereskedelmet is. A XVIII. század végére többen közülük nemességet szereztek.⁵⁸ A betelepülő görög kereskedők hamar beilleszkedtek a befogadók közé. Gondolkodásuk, értékrendjük hasonló volt az itt élőkéhez, igyekeztek megtanulni a magyar nyelvet, keresztény vallásuk is könnyebbé tette alkalmazkodásukat a helyi viszonyokhoz.⁵⁹ A jászkun viszonyok közepette alapvető társadalmi tényező volt a földtulajdonlás, így a görögök is a kereskedelemből származó hasznukat fekvőségek, szőlő, termőföld vásárlásába fektették, ami elősegítette társadalmi emelkedésüket. Ez a folyamat a XIX. századra többieket közülük a redemptusok soraiban juttatott. Így tehát felgyorsult a görögök asszimilációja. Közülük akik legsikeresebben váltottak át a redemptus életformára, már részben vagy egészen fel is hagytak kereskedelmi tevékenységükkel, mely társadalmi helyzetük elérésének forrása volt eredetileg.⁶⁰

A görög kereskedők száma a Felső-Kiskunságban korszakunkban végig alacsony volt. Kunszentmiklóson, Fülöpszálláson és Kiskunlacházán 1810-ben egyaránt 4 fő görög férfit mutattak ki, Szabadszálláson számuk 3 volt. 1831-ben Kunszentmiklóson már csak két görög férfi élt, Kiskunlacházán egy fő, Fülöpszálláson azonban számuk hétre gyarapodott, Szabadszálláson pedig négyre.⁶¹

IV.4.b. Zsidó kereskedők

A görögökétől gyökeresen más pályát futottak be a zsidó kereskedők. A kerületek korszakunk egészén több-kevesebb igyekezettel, de mindig törekedtek gátolni a zsidók kereskedelmét. Mária Terézia kiváltságlevelére hivatkozva, mely szerint maguk dönthették el, kit fogadnak be, nem tekintették magukra nézve érvényesnek azt az 1790-es országos rendelkezést, hogy a zsidók a bányavárosok kivételével mindenhol kereskedhettek.⁶² A zsidók nem telepedhettek le a kerületekben, nem szerezhettek lakosi jogot, ingatlant, sőt nem is éjszakázhat-

58 *Bagi* 1995. 78. és *Papp Izabella*: Idegen népcsoportok jogai és lehetőségei a Jászkunszágon a XVIII–XIX. században. In: *Jogszabályok-jogszokások. Jászkunság kutatása. Szerk. Bánkiné Molnár Erzsébet* (Bibliotheca Cumannica 6.). Kiskunfélegyháza, 2005. 225–227.

59 *Papp* 2005. 245.

60 *Papp* 2005. 228., 231., 233.

61 *Bagi* 1995. 279.

62 *Papp* 2005. 241.

tak ott. Szekéren nem vihették portékájukat, csak háti batyuban. Az országos vásárokat is csak a XIX. századtól látogathatták. A zsidó kereskedők áruikkal vándoroltak, de furcsamód a megszorítások kedveztek is kereskedelmüknek. A letelepedés hiánya miatt ugyanis nem fizettek adót, így portékájukat olcsóbban tudták adni, mint a görögök. A görög kereskedők rendre tiltakoztak is a zsidók ellen a helyi tanácsnál, amely korszakunk végéig, ugyan egyre kisebb eréllyel, de a görögök pártján állt.⁶³ A Kiskunságban volt legalacsonyabb a görögök száma, így itt sikerült először a zsidó kereskedőknek lassan áttörni a tilalmakat. A hálólok először áruik raktározása céljából lerakatokat béreltek, majd ott éjszakáztak a tiltások ellenére is. A görögök ahogy gazdasági súlyuk csökkent, a XIX. század közepe felé egyre lanyhábban tiltakoztak. Az 1830-as években megszorodtak a tiltások kijátszásának esetei, a tanácsok a görögök kereskedeleméből való kiszorulásával egyre inkább szemet hunytak afölött, hogy a zsidók a kerületek határozatai ellenére lakást tartsanak fenn és boltot nyissanak.⁶⁴ Az 1840. évi XXIX. tc. a bányavárosok és határörvidékek kivételével mindenhol megengedte, hogy a zsidók letelepedhessenek. A Jászkun Kerület azonban sajátos kiváltságára hivatkozva továbbra is próbált elzárkózni ez elől, így szembekerült az országos törvénnyel. 1843-ban bezáratták a helyi tanácsok által addig megtűrt zsidó boltokat, mely rendelkezés a Kiskunságban már ellátási gondot jelentett egyes árucikkekből.⁶⁵

A zsidók elleni rendszabályoknak főként az volt az oka, hogy ők nem bizonyultak annyira alkalmazkodónak, mint a görögök, így nem tudtak beilleszkedni a helyi közösségbe. Idegen volt vallásuk, elzárkózó, csak saját közösségüket kereső életmódjuk, gondolkodásuk, kultúrájuk. Mindez esetükben németes vonással is vegyült, mely nem növelte a többség szimpátiáját.⁶⁶

Megállapítható, hogy a zsidó kereskedők abban az időben jelentek meg nagyobb létszámmal és növekvő kereskedelmi tevékenységgel az egész Jászkunságban, de főleg a Kiskunságon, amikor az asszimilálódó görögök egy része a földbirtoklás felé fordulva, más része az erősödő konkurencia miatt, felhagyott a kereskedelemmel. Térségünkben tehát a görögök révén megüresedett kereskedelmi térbe nyomult be a zsidó kereskedők csoportja. Ők a görögöktől eltérően, ha akarták volna, akkor sem tudták volna kereskedelmi hasznukat földvásárlásba fektetni, így a kényszerítő körülmények hatására azt újabb kereskedelmi vállalkozásba fektették be. Ezért tehát már a XIX. század első felében igazi, tőkés értelemben vett kereskedelmi vállalkozókká váltak.

A felső-kiskunsági mezővárosokban tehát elvileg 1840 előtt nem telepedhettek le a zsidók, bár láthattuk, hogy a kerületek 1840 után is ellenvéleményüknek adtak hangot. Kunszentmiklóson a tilalom ellenére már 1816-ban a városi borbeneficiumnak zsidó bérlője volt. Ezt követően folyamatosan boltokat vettek haszonbérbe, maga a város lelkésze is bérbe adta egy zsidó kereskedőnek a boltját és kijelentette, hogy az erre vonatkozó korlátozást nem tartja magára nézve kötelezőnek. 1840 után hivatalosan Kunszentmiklóson letelepedhettek a zsidók, azonban már 1836-ban két család élt a helységben.⁶⁷

Szabadszálláson 1840 előtt hivatalosan szintén nem telepedhettek le, sőt 1848-ig elvileg nem engedélyezték azt sem, hogy éjszakára zsidók a településen maradjanak. Ennek ellenére

63 *Bagi* 1991. 30. és *Papp* 2005. 235.

64 *Papp* 2005. 237.

65 *Papp* 2005. 241–242.

66 *Papp* 2005. 247., 249.

67 *Illyés* é. n. 41. és *Somodi Henrietta*: Zsidók Bács-Kiskun megyében. Budapest, 2001. 12., 134.; *Ö. Kovács József*: Zsidók a Duna–Tisza közén. Társadalomtörténeti esettanulmányok, XVIII–XIX. sz. Kecskeméti Füzetek 6. Kecskemét, 1996. 199. és *Bors Károly*: Kunszentmiklós város történelmi adatai: letelepedési kora, anyagi és szellemi fejlődése. Kunszentmiklós, 1892. 169.

az 1830-as években már laktak zsidók a helységben, és a tanács kérte, hogy engedélyezzék a városnak boltok zsidók részére való kiadását.⁶⁸

Fülöpszálláson 1840 előtt hivatalosan szintén nem lakhattak zsidók, azonban 1831-ben már egy zsidó család ott tartózkodott, akik a tilalom ellenére már régóta ott laktak és a kiköltözési határozatokat nem hajtották végre. 1840 után a település üzletei a zsidók kezébe mentek át, de nemcsak kereskedők, hanem kisiparosok és orvosok is kerültek ki közülük.⁶⁹

A Felső-Kiskunságba a tilalmazott időszakban a zsidók beköltözését az a körülmény is megkönnyítette, hogy a települések reformátusok voltak. A tapasztalat azt mutatta, hogy oda könnyebben beengedték őket, bár zsidók nagyobb létszámban főleg katolikus városokban éltek. 1810-ben egyébként a Felső-Kiskunságon egyedül Fülöpszálláson volt kimutatható zsidók jelenléte, ahol 3 férfit írtak össze. 1831-ben pedig Kiskunlacházán már 2, Szabadszálláson 3, Fülöpszálláson 4 férfi volt.⁷⁰

IV.5. Cigányok

A jászkunsági cigányságot nemcsak etnikai, hanem társadalmi kategóriaként is lehet értelmezni. Zárt, egymás között élő, sajátos szokásokkal rendelkező közösségük, kiségitő jellegű foglalkozásaik a társadalom peremére szorították őket. Közösségeik gyakorta vándorló életmódot folytattak, értékrendjük sok esetben a többség által követett együttélési szokásokkal ellentétes volt, ezért kirekesztettségük az egész korszakon át jellemző volt, sőt egyes helységekben ellenségesnek, gyanúsak tartották őket, igyekeztek minél távolabb kerülni tőlük.

A Jászkun Kerületben a cigányok jelenlétére utaló első összeírás 1766-ban készült. Ebből az tűnik ki, hogy a felső-kiskunsági településeken ekkor még igen kis létszámban éltek. Az összesítésben „neo contribuentes” elnevezéssel jelölték őket. Kunszentmiklóson számuk 5 fő volt, Szabadszálláson 3, Fülöpszálláson 1, Kiskunlacházán 3 fő.⁷¹ Az előző összeírás után két évvel, a Jászkun Kerület Generalis Congregatiojára 1768-ban összeírták a cigányokat. Az egész Kiskunságban e kimutatás szerint 260-an éltek, közülük Kunszentmiklóson 36-an, Szabadszálláson 19-en, Fülöpszálláson és Kiskunlacházán egyaránt 8-an. Legtöbbjük kézműves és zenész volt.⁷² Ezenkívül sokszor a helységek a közföldek megmunkálásába, karbantartásokba is igyekeztek befogni a cigányokat. Törekedtek őket integrálni: vajdájukat gyakran a tanács bízta meg, és feladata nem az volt, hogy a településen a cigányság képviselője legyen, hanem a helyhatóság akaratát kellett a cigányközösség felé továbbítania.⁷³

Mária Terézia uralkodásától meg-megújuló kísérletek történtek a cigánygyerekek összeszedésére és más részkerületbe történő kiadásukra munkára szoktatás és vallásos nevelés érdekében. Az intézkedések célja az volt, hogy a gyerekek szüleik közösségéből kiszakítva, a többségi társadalom körülményei közé kerülve hasznos személyekké váljanak. Nem tagadhatjuk azonban, akármilyen nemes célt is kellett volna szolgálniuk, e rendelkezések embertelenek voltak. A gyerekek összeszedése 1774-ben a Kiskunságon részlegesen, 1776-ban Kunszentmiklóson, 1777-ben pedig az egész Jászkun Kerületben zajlott. Négyéves kortól írták össze a gyerekeket, de szüleik sokszor elszöktették vagy rokonoknál bújtatták őket. Az összeírtakat Kiskunlacházáról leginkább Jászapatiba, Kunszentmiklósról Jákóhálmára, Fülöpszáll-

68 Tóth 2001. 351.; Somodi 2001. 147. és Bagi 1991. i. m. 30.

69 Bagi 1991 i. m. 30. és Somodi 2001. 68.

70 Ó. Kovács 1996. 196. és Bagi 1995. 279.

71 JNKSZ ML IV/3/a/5. 1766.

72 Balogh Ödön: Cigányok a Kiskunságon. Kiskunfélegyháza, 1997. 26.

73 Balogh 1997. 70–71.

lásról Kunszentmártonba, míg Szabadszállásról Karcagra vitték. Más kerületekből pedig a Kiskunságba hoztak cigánygyerekeket és gazdacsaládoknál osztották szét őket.⁷⁴

IV.6. Szegények, koldusok, szolgák

A Jászkun Kerület 1766-os összeírásában találkozunk először a szegény, azaz „miserabiles” kategóriával, mely a szakirodalom szerint az 1745 előtt beköltözött földnélküli, vagyon nélküli elemekkel volt azonos. Ekkor a Felső-Kiskunságban csak Szabadszálláson és Kiskunlacházán tüntették fel e csoportot, számuk 4, illetve 3 volt.⁷⁵

A szegények csoportján belül ki kell emelni az úgynevezett „commorans”-okat, akik ideiglenes munkavállalás céljából érkeztek a kerületekbe, leginkább idénymunkák idején. Tartózkodásuk csak az illetékes tanács tudtával volt lehetséges, és mindenkor jól kellett viselniük magukat. Ők a zselléréknél annyival is hátrányosabb helyzetben voltak, hogy nem is folytathatták lakosi jogokért. Közülük került ki a pásztorok egy része.⁷⁶

A teljesen nincstelének, akiknek még hajlékuk sem volt, koldulni jártak. Ehhez azonban a helység tanácsától engedélyt kellett kérni, az engedély nélküli koldulást büntették.⁷⁷

A szolgák vagy szolgálók a felső-kiskunsági összeírásokban különböző elnevezéssel jelentek meg. Szabadszálláson 1762-ben 99 szolgát irtak össze, 1790-ben 14 bérest, 1809-ben pedig 58 bérest.⁷⁸ Kiskunlacházán az 1804/1805-ös összeírás során 35 „ancilla”-t, azaz szolgálólányt jelöltek meg.⁷⁹ Kunszentmiklóson 1830-ban 7 személyt mint „conditio nélküli”-t regisztráltak, 1839-ben számuk már csak öt.⁸⁰ A Felső-Kiskunságon az 1828-as összeírás szerint Kunszentmiklóson 33 szolga és 7 szolgáló, Szabadszálláson 52 szolga és 6 szolgáló, Fülöpszálláson 24 szolga és 11 szolgáló, Kiskunlacházán 20 szolga és 11 szolgáló élt. A szolga és szolgáló közötti különbségtétel oka az, hogy a szolgáló a gazda háza körül tevékenykedett és leginkább nő volt. Ugyanebben az évben megszámlálták a koldusokat is. Eszerint Kunszentmiklóson 4, Szabadszálláson és Fülöpszálláson 6-6 volt a számuk, míg Kiskunlacházán nem élt koldus.⁸¹

V. A KUN ÖNTUDAT SAJÁTOSSÁGAI

Az egyedi kiváltságok rendszere, a sajátos társadalmi és jogi berendezkedés csak a Jászkunságra jellemző öntudatot alakított ki az itt élőkben. Ennek az öntudatnak etnikai eleme is volt a Felső-Kiskunságban, ahol a redemptio idején még élt egy kun származású kisebbség. A kun öntudat ezen etnikai, valamint történeti, privilegialis és katonai tudat formájában volt jelen. A külön népként a középkorban megszerzett kiváltságok folytatását látták a redemptióban, így a kiváltságok ősi jellege hangsúlyos lett. A Jászkun Kerületet patetikusan az ősök vérével megtartott szabad kun földnek tekintették. A Felső-Kiskunságban az etnikai azonosság viszonylagos továbbélése miatt virágzott a XVIII–XIX. században a kun nyelvemlékek ápolása, a „kun

74 Balogh 1997. 174., 175., 178.

75 JNKSZ ML IV/3/a/5. 1766 és Bagi 1995 i. m. 70.

76 Bagi 1995. 74. és Bánkiné 2000. 24.

77 Bagi 1995. 75.

78 BKML V. 376/a/56. Szabadszállás 1762–1847.

79 PML V.102-d-1. Kiskunlacháza 1804–1805.

80 BKML V.355/a/27.

81 Bagi 1995. 275., 280.

örökség” redemptusokra való átruházása. Jó példa erre a kunszentmiklósi „Kun Liszta”, egy 1798–99 körül készülhetett várostörténeti verses elbeszélés, amelyben összekapcsolták a kun származástudatot és a redemptusságot. A „Kun Lisztá”-ban található 51 személynevből 50 redemptus volt, egy pedig a mű megfogalmazása szerint, „ösi lakos”.⁸² A Felső-Kiskunság településeinek, egészen a XX. század elejéig iskolákban oktatták a „kun miatyánkot”, amely az Úr imájának torzult szövegű, a reformáció korából származó, kun nyelvű fordítása. A „kun miatyánk” apáról fiúra szállt és Fülöpszálláson már a redemptiót megelőzően is tanították.⁸³

A Jászkunság minden lakosa – legyen redemptus vagy irredemptus – között érdekazonosság volt a kerületekhez való tartozás érzésének kialakításában. Ez volt az az önazonosság, mellyel elválasztották magukat a kívülállóktól, ez tehát a jászkun öntudat. Erre hivatkozással utasítottak el sok lakosi jogért folyamodót. A kun tudatnak szerepe volt Petőfi Sándor 1848-as népképviselési választásokon elszenvedett szabadszállási vereségében is.⁸⁴ A Jászkunságban a hatalom korszakunkban végig a redemptusok kezében volt, így ők töltötték meg tartalommal szabadparaszti öntudatuk alapját, a kun–magyar azonosságtudatot. Bármely vallású vagy nemzetiségű helyi eredetű személy kunnak határozta meg magát, mert ez volt a jogok, a státusz forrása számára.⁸⁵

E sajátos kun tudat következtében e befelé forduló társadalom önmagát a magyar nemzet kebelébe illeszkedő, de saját törvényei szerint élő jászkun nemzethez tartozónak határozta meg. Lenézték a környező vidékek jobbágyait, a redemptusok magukat a nemesekkel egyenrangúnak tartották, céljuk volt ennek országgyűlési elismertetése. A privilégiumokból táplálkozó öntudatuk szemléletükben egyfajta konzervativizmust eredményezett, a térség minden lakosa csak a kerületek kiváltságos helyzetének fenntartásával képzelte el a jövőjét. Ez a körülmény rányomta bélyegét a Jászkunság reformkori országgyűlési munkájára.⁸⁶

VI. ÖSSZEZÉS

Az egyes társadalmi csoportok jellemzőin és helyi jellegzetességein végigtekintve megállapítható, hogy a jászkun társadalom a XVIII. század második, XIX. század első fele hazai rendi társadalmába sajátosan illeszkedő csoportosulás volt, mely alapvető vonásait egyedi kiváltságai révén nyerte el. E kiváltságokban való részesülés mértéke mentén rétegződött a társadalom. Ennek köszönhető, hogy a Jászkunság máshol elő nem forduló társadalmi tényezőkkel is rendelkezett. Ezzel együtt járt az is, hogy a társadalom minden szereplőjének helyzetét a kiváltságokhoz, szűkebb értelemben a földtulajdonhoz való viszonyban kellett meghatározni. Leegyszerűsítve tehát mindenki redemptus, irredemptus vagy zsellér volt, függetlenül foglalkozásától, megélhetésétől. A valóság azonban ennél árnyaltabb volt, mert a kiváltságok által körülvett társadalomban is tekintettel kellett lenni a kiváltságokon kívül eső életviszonyokra. Ezért már a vizsgált korban is fontosságot tulajdonítottak annak, ha valaki például értelmiségi, mesterember vagy éppenséggel nemes volt. Ezt a társadalmi vonást igyekeztem megfelelően érzékeltetni a járulékos társadalmi csoportok szerepeltetésével.

A Felső-Kiskunság társadalmának egyedisége nem szerkezetében, alkotórészeiben ragadható meg, mivel azok azonosak voltak az általános jászkunsággal. Sokkal inkább az egyes csoportok létszámában, arányában, vagyoni viszonyaiban keresendők az eltérések a nagy

82 *Bánkiné*: Jászkunok... 79.

83 *Bánkiné*: Jászkunok... 80–81.

84 *Bánkiné*: Jászkunok... 82–83.

85 *Bánkiné*: Jászkunok... 12.

86 *Bagi* 1991. 65–68.

pusztákkal rendelkező, népes, egyéb kiskunsági, valamint jászsági és nagykunsági mezővárosok adataitól. A Felső-Kiskunság szűkebb lehetőségei, elzártsága közepette nem alakultak ki akkora vagyoni különbségek és társadalmi ellentétek, mint máshol, a térség sokszor nem osztozott azokban a folyamatokban, melyek általában a Jászkunságra jellemzőek voltak. Így tehát a Felső-Kiskunságon a redemptus, illetve általában a földtulajdonos lakosság létszáma jelentős maradt, legtöbbször az egész korszakban meghaladta a vagyontalanok számát. Ritka volt a kiugróan jelentős vagyon, a településeken nem találunk akkora létszámú és olyan gazdag, a redemptusokon belül is elkülönülő elitcsoportot, mint a nagy jászkunsági mezővárosokban. Általában kiegyenlítettebbek voltak a térségben a társadalmi viszonyok; feszültségek, nagy megrázkódtatások nem voltak jellemzőek. Összességében elmondható, hogy sem társadalmi szempontból, sem igazgatási-jogszolgáltatási oldalról nem rendelkezett a Felső-Kiskunság alakító, meghatározó erővel az egész Jászkunságra nézve. A régió településeitől minden szempontból messze estek a Jászkun Kerület nagy központjai, ahogy onnan szemlélve is igaz ez fordítva.

IRODALOM

- BAGI GÁBOR (1995): A Jászkun Kerület társadalma a redempciótól a polgári forradalomig 1745–1848. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei. Szolnok.
- (2005): A Jászkun Kerület nemesei a polgári forradalom előtt. In: Jogszabályok-jogszokások. Jászkunság kutatása. Szerk.: Bánkiné Molnár Erzsébet (Bibliotheca Cumannica 6.) Kiskunfélegyháza.
 - (1991): A Jászkun Kerület és a reformországgyűlések. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 47. Szolnok.
- BALOGH ÖDÖN (1997): Cigányok a Kiskunságban. Kiskunfélegyháza.
- BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET (2005): A jászkun autonómia. Dél-Alföldi Évszázadok 22. Szeged.
- (1985): A Jászkun Kerület társadalma és igazgatása 1748–1848-ig. In: A Jászkunság kutatása. Szerk.: Fazekas István, Szabó László, Sztrinkó István. Kecskemét–Szolnok, 1987.
 - (2000): Jászkunok a XVIII–XIX. században. Történelmi és néprajzi tanulmányok. Debrecen é. n.
 - (2000): Redemptusok. Debrecen.
 - (2005): Jogszolgáltatás a Jászkun Kerületben a redempciótól az 1848. évi áprilisi törvényekig. In: Jogszabályok-Jogszokások. Jászkunság kutatása. Szerk.: Bánkiné Molnár Erzsébet. (Bibliotheca Cumannica 6.) Kiskunfélegyháza.
 - (1996): A Jászkun Kerület igazgatása 1745–1876. Debrecen.
 - (2003): A tanyás gazdálkodás térnyerése a Jászkunságban a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig. Ethnographia 114. évf. 1–2.
- BELLON TIBOR (1996): Gazdálkodás a Jászkunságban a redemptio után. In: A Jászkunság összefogása. Tanulmányok a Jászkunság történetéből. Szerk. Bellon Tibor, Örsi Julianna. Karcag.
- BORS KÁROLY (1892): Kunszentmiklós város történelmi adatai letelepedési kora, anyagi és szellemi fejlődése. Kunszentmiklós.
- ILLYÉS BÁLINT (é. n.): „Kedves kis hazánk...” Kunszentmiklós a redempciótól századunkig. Kunszentmiklós.
- KELE JÓZSEF (1903): A Jász-kunság megváltása. Bp.
- KELEMEN KAJETÁN (1877): A Jász-kún redemptio története és fejlődése a jelen korig tekintettel a jászkun birtokviszonyok rendezésére. Szeged.
- KISS JÓZSEF (1979): A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején. (1702–1731). Bp.
- NOVÁK LÁSZLÓ (1991): Szabadszállás település-néprajzi viszonyai a XVIII–XIX. században. Folklor és etnográfia 54. Debrecen.
- NOVÁK LÁSZLÓ FERENC (2005): Hatalom és társadalmi-gazdasági viszonyok a Jászkunságban. In: Jogszabályok-jogszokások. Jászkunság kutatása. Szerk.: Bánkiné Molnár Erzsébet (Bibliotheca Cumannica 6.) Kiskunfélegyháza.

- Ö. KOVÁCS JÓZSEF (1996): Zsidók a Duna–Tisza közén. Társadalomtörténeti esettanulmányok XVIII–XIX. század. Kecskeméti Füzetek 6. Kecskemét.
- ÖRSI JULIANNA (1996): A redempció szerepe a Jászkunság fejlődésében. In: A Jászkunság összefogása. Tanulmányok a jászkunság történetéből. Szerk. Bellon Tibor, Örsi Julianna. Karcag.
- (1996): A jászkun redempció gyakorlati megvalósulása és az azt segítő rendelkezések. In: A Jászkunság összefogása. Tanulmányok a Jászkunság történetéből. Szerk.: Bellon Tibor, Örsi Julianna. Karcag.
- PALUGYAY IMRE (1854): Jász-kún kerületek s Külső Szolnok Vármegye leírása. Pest.
- PAPP IZABELLA (2005): Idegen népcsoportok jogai és lehetőségei a Jászkunságon a XVIII–XIX. században. In: Jogszabályok-jogszokások. Jászkunság kutatása. Szerk.: Bánkiné Molnár Erzsébet (Bibliotheca Cumannica 6.) Kiskunfélegyháza.
- SOMODI HENRIETTA (2001): Zsidók Bács-Kiskun megyében. Bp.
- SOÓS ADORJÁN (1935): Magyar nemesek a Jászkunság területén. Pápa.
- TÓTH SÁNDOR (2001): Szabadszállás múltjából. Szabadszállás.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár

- IV/1/b/128: 1751-es összeírás, Szabadszállás.
- IV/1/b/130: 1751-es összeírás, Kiskunlacháza.
- IV/1/b/131: 1751-es összeírás, Fülöpszállás.
- IV/1/b/132: 1751-es összeírás, Kunszentmiklós.
- IV/3/a/4: Jász-Nagykun-Kiskun ker. ált. összeírása 1760.
- IV/3/a/5: Jászkun Kerület összeírása 1766
- IV/1/b/157: Kiskunság népesség összeírása 1786.
- IV/3/a/68: 1828-as összeírás, Fülöpszállás.
- IV/3/a/74: 1828-as összeírás, Kiskunlacháza.
- IV/3/a/73: 1828-as összeírás, Kunszentmiklós.
- IV/3/a/78: 1828-as összeírás, Szabadszállás.
- IV/3/a/85: Jászkun Kerület nemesi összeírása 1829–30.

Bács-Kiskun Megyei Levéltár

- V.355/a/18: Kunszentmiklós mezőváros összeírások, vagyonösszeírás 1699–1800.
- V.355/a/28: Kunszentmiklós II. József-féle összeírása.
- V.355/a/19: Kunszentmiklós mezőváros összeírások, vagyonösszeírás 1802–1809.
- V.355/a/80: Kunszentmiklós földkönyv 1814.
- V.355/a/22: Kunszentmiklós mezőváros összeírások, vagyonösszeírás 1822–1827.
- V.355/a/27: Kunszentmiklós mezőváros összeírások, vagyonösszeírás 1830–1847.
- V.376/a/114: Szabadszállás földkönyv 1753.
- V.376/a/56: Szabadszállás mezőváros iratai, összeírások 1762–1847.
- V.376/a/58: Szabadszállás vagyonösszeírás 1769–1785.
- V.376/a/59: Szabadszállás vagyonösszeírás 1786–1801.
- V.376/a/62: Szabadszállás vagyonösszeírás 1819–1826.
- V.376/a/64: Szabadszállás vagyonösszeírás 1831–1834.
- V.376/a/67: Szabadszállás vagyonösszeírás 1844–1847.
- V.330/a/2–3. sorozat: Fülöpszállás mezőváros iratai, földkönyv- Liber Fundi 1750–1781.

Pest Megyei Levéltár

- V.102-d-1: Kiskunlacháza népösszeírás 1804–1805.
- V.102-d-2: Kiskunlacháza népösszeírás 1828.
- V.102-d-3: Kiskunlacháza népösszeírás 1819–1835.

GYULA TÉGLÁS

THE SOCIETY OF UPPER CUMANIA MINOR

The topic of the present paper is the introduction of the society of Upper Cumania Minor or *Felső-Kiskunság*, a region in the historic Jászkun (Jazygian-Cumanian) District, from the Jászkun Redemption in 1745 to the revolution of 1848. A lot has been written about the district and its people, but the topic is not very well known among historians, and those involved always had close links with the region or its people. Even less attention was put on historical research of the settlements in the district. The present paper aims at describing local society, and is therefore a unique attempt.

The topic is primarily based on archival research. Records of the period concerning society, ethnicity, finances and living conditions are available in all settlements of the region providing a basis for conclusions and evaluation.

For our research sociological descriptions in a number of papers such as the works of Bánkiné Molnár Éva on society and administration in the period 1748–1848, the Jászkun in the 18–19th centuries and local administration between 1745 and 1876, are especially valuable. We also need to mention Bagi Gábor's paper on Jászkun society between 1745 and 1848. *Gypsies in the Kiskunság* by Ödön Balogh, or *Jewish People Between the Danube and the Tisza* by József Ö. Kovács, Tibor Bellon's *Agriculture in Jászkunság after the Redemption* and László Novák's *Power and Socio-Economic Relationships in Jászkunság* are concentrating on particular aspects of Jászkun society. Literature written not by professional historians but by enthusiastic locals like Bálint Illyés's „*Our Dear Land*”... *Kunszentmiklós from the Redemption Till Today*, or Tóth Sándor's *From the Past of Szabadszállás* are also worth mentioning.

It could be concluded that the sociological characteristics of Upper Cumania Minor cannot be separated from the characteristics of Jászkun society. Quite the contrary, the former can only be understood through the latter. The paper deals with unique features of both, stressing their affinities.

ROMÁNY PÁL

KORSZAKOK ÉS KORSZAKVÁLTÓK A HAZAI AGRÁRVILÁGBAN

*„Tanuljunk a múlt hibáiból, és hasznosítsuk azokat jelenünkben...
De ne átkozzuk el a múltat. Értsük meg a múltat. Építsünk rá egy jobb Amerikát.”*
W. Averelle Harriman (1970)

*„Világgazdaság létezik, de világkormány nincsen. A világfolyamatok
összekapcsolódását a történelem hozta létre [...] Tele van negatív hatásokkal,
számos veszteséssel [...] A szabályozatlan pénzügyi világ veszedelmes
és a kapitalista világgazdaság összeomlásához vezethet.”*
Berend T. Iván (2004)

Az utak – legyenek életpályák, dűloutak vagy éppen autópályák – sokfélék, előfordul, hogy rejtélyesek. Az agrártermelés és az agrártársadalom változásait sem lehet egyenes vonalú, rendre csak emelkedő, egyszerű folyamatnak tekinteni. Korszakok, hosszabb-rövidebb időkvetelő átalakulások, sikeresek vagy csalódást hagyók követik egymást. Egy-egy szakasz akár évszázadban is mérhető, de ismerünk csak évtizednyi, sőt néhány évre vonatkozó szakaszolást is. A XX. századot tekintve ez utóbbira több esetet is találunk a hazai agrárvilágban.

Mai konferenciánk témaköre¹ erre utal, ezt példázza, egy több szakaszos korszakra, valamint azok szereplőire, alakítóira koncentrálna a figyelmünket. És tanulságaira. Nem szólhatunk minden fontos tételről, de remélem, hogy majd írásban kiadva több is olvasható lesz, mint amennyit most elmondhatunk.

Még inkább remélem, sőt hiszem, hogy lesznek fiatal követőink, múltunk kutatói, akik folytatják a viharos XX. század agrártörténetének feltárását, összegyűjtését. Számolva a jeles francia történész figyelmeztetésével, aki 1980-ban a következők szerint fogalmazott: „Egyre inkább meg vagyok győződve arról, hogy csak azt nevezhetjük történelemnek, ami a lehető legpontosabb utalás egy meghatározott időszakra.”² Különösen itt, a Kárpát-medencében, a többször lecsereált államformák, felhagyott gazdálkodási rendszerek, átalakított társadalmi struktúrák, „elfelejtett” szövetségi rendszerek és hasonlók világában. Itt, ahol nem állítható – továbbra is a francia tekintélyt idézve –, hogy „az érdeklődés a lármás eseményekről a lassú folyamatok megfigyelésére tevődött volna át”. És itt, hazánkban, ahol „az életrajz az egyik legnehezebb s egyben legérdekesebb történeti műfaj”.³ Hangsúlyozhatjuk ezt a két jeles agrárszakemberre: Izinger Pálra és Keserű Jánosra, tevékenységükre, pályájukra, valamint a jelzett korszakra való emlékezésünk során is.

1 Az MTA Agrártörténeti Bizottsága által a Mezőgazdasági Múzeumban 2008. november 18-án rendezett emlékkonferencia bevezető előadása alapján.

2 *Georges Duby—Guy Lardreau: Párbeszéd a történelemről.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1993. 54., 58. (Kiemelés: R. P.)

3 Uo.

1.

Vállalásunk – úgy gondolom – nagyobb, mint amit itt és most teljesíthetünk. Segíthetnek természetesen a személyes élmények, a megélt történetek, a közösen végzett munka. Továbbá a megírt önvallomások, dokumentációk.

Izinger Pál egyik kötete, az „Így fejlesztettük állami gazdaságainkat”, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének kiadásában jelent meg, még 1981-ben. (A felelős kiadó: Nyers Rezső.) Valójában interjúkötet, Komló László kiváló szerkesztésében. A beszélgetés résztvevői voltak: Csizmadia Ernőné egyetemi tanár, Donáth Ferenc, az Intézet tudományos tanácsadója és Hont János, az Országos Tervhivatal ny. elnökhelyettese. Dedikált példányát a szerző „a daliás időkre emlékezve” bejegyzéssel küldte meg számomra Kecskemétre. A Bábolnai Anketók – ahol Izinger elnökölt – köteteivel együtt őrzöm azóta is. Ma már ritkán felbukkanó kötet, ezért idézek is belőle. „Jól tudjuk, hogy mit kellene tenni, de nem tudjuk, vagy nem merjük bevállalni, hogy vannak dolgok, amiket nekünk nem adaptálni kell valahonnan, hanem alkotó módon kezdeményezni és teljesen újat alkotni” – válaszolta Komló Lászlónak.⁴ Egy Erdei Ferencre vonatkozó kérdésre pedig így válaszolt: „Nagy megtiszteltetés nekem, hogy konzultánsa és könyve egyik lektora lehettem. Erdei hozzá is szólt az egyik üzemszervezési vitához Bábolnán. Emlékszem, amikor befejezte fejtegetéseit, olyan dörgő tapsot kapott, hogy szinte remegtek a falak.”⁵

Keserű János könyvét – a „Parasztsorsfordítók között” című, 2007-ben megjelent korrajzot – az előszót író Nyers Rezső „értékes agrártörténeti alkotásnak” nevezte ajánlásában. A kötetben beszámoló olvasható a hatvanas években formálódó új gazdasági mechanizmus kidolgozásáról, a készülő reformokról, a „revíziógyanús” munkálatokról. Főleg persze az agrárpolitikai munkacsoportról, amelynek elnöke Keserű János FM miniszterhelyettes volt. Tagjai: Csete László, Garamvölgyi Károly, Hont János, Klenczner András, Lányfalvi Sándor, Molnár Imre, Nyiri Béla, Romány Pál, Sággy Vilmos, Simka István és Villányi Miklós. Ír még 33 felkért szakértőről is Keserű János.

Mindenesetre: elindult 1966. január 1-én (még tipegve, két évvel az általánosan hatályba lépő új mechanizmus előtt) a később (halkan) magyar agrármodellnek nevezett, rejtőzködő magyar „vállalkozás”. A Le Monde Diplomatique is így minősítette. A tekintélyes francia lap 1982-ben azt írta: „A magyarok – hátat fordítva annak a modellnek, amely nyilvánvalóan csődöt mondott – a szocialista gazdaságban példa nélkül álló fellendülést valósítottak meg a mezőgazdaságban.” Mi tudjuk, éltük, megírtuk – nem volt könnyű.⁶ Végül is egy más gazdasági korszak született, felcseperedett, két-három évtizednyi időre Magyarországon. Később még Kínában...

Kidolgozói, formálói elismerést is, mellőzést is, gyanakvást és bírálatot is egyaránt kaptak. Akkor is, később is. Magyarázkodniuk kellett. Itthon is, külföldön is. Falvainkban főleg örömet jelentett, a városokban pedig jobb ellátást hozott, a külkereskedelmi forgalomban nagyobb agráraktívumot.

A FAO Magyarországon járó főigazgatója, Eduard Saouma 15 évvel bevezetése után értékelve, követésre méltónak tartotta a világ sok országa számára.

4 *Izinger Pál: Így fejlesztettük állami gazdaságainkat.* Bp., MTA Közgazdaságtudományi Intézet Közleményei 21. kötet, 1981. 104.

5 Uo. 74.

6 *Ki volt Kádár?* Szerk.: Rác Árpád, Bp., Rubicon Könyvek, 2001. 122.

2.

Következzék most a korszak agrárgazdasági, szervezeti jellegzetességeiből néhány, akár mér-földkönek is tekinthető, mindenképpen jelentős változat, mai divatszóval: hungarikum. Nincs teljes kép – főleg egyetértéssel minősített kép – az említett évtizedek agrártörténeiséről, az adott viszonyok alakulásáról és alakítóiról, jóllehet számos feldolgozásról tudunk már a századforduló idejéből. Legyünk türellemmel, de őrizzük a kor megritkult dokumentumait, rendezzük tanulságait, védjük az anyagi és a szellemi megsemmisüléstől, minden irányú torzítástól.

A számba vehető (és veendő) társadalmi-gazdasági változások, a rurális térségek, települések átalakulásának regisztrálható adatai mellett jeles történeti munkák – tudományos vagy leíró monográfiák – is kézbe vehetők immár. Az MTA Agrártörténeti Bizottsága kezdeményezésére és részvételével, kormányzati támogatással olyan összefoglalásokat mondhatunk magunkénak, mint: (időrendben sorolva) az 1996-ban kiadott „Magyarország agrártörténete”, csaknem 150 ív terjedelmű, eredetileg három kötetre tervezett munka, az „Agrártörténeti életrajzok” kötetei, „A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig” című, 1998-ban az Egyesült Államokban is kiadott könyv és legutóbb, a harmadik kiadás előtt álló „Agrárvilág Magyarországon 1848–2002” című munka. A termés tekintélyes, különösen, ha az egyetemi tankönyveket vagy a különféle általános vagy gazdaságtörténeti munkákat – amelyekben az agrártémák nem hagyhatók el – is figyelembe vesszük. Elegendő utalni Berend T. Iván, Romsics Ignác műveire vagy Honvári János, Lőkös László, és Gunst Péter munkáira. Bemutatták pl., hogy Magyarország lakossága a hetvenes évek második felében az alapvető élelmiszerekből több mint 70%-kal fogyasztott többet, mint a 30-as években, s a húsfogyasztás ezen belül 2,2-szeresére nőtt az 1934–1938 évek átlagához képest.⁷

Nincs itt helye annak, hogy az ún. magyar agrármodell időszakát minősítsük. Azt pl., hogy aranykora volt-e az ágazatnak vagy sem. Annak az eldöntése sem konferenciánk dolga, hogy a XX. század évtizedei, azaz a feudális, feudálkapitalista, szovjetizált, majd szocialista időszakok hogyan szakaszolhatók, osztályozhatók. Egyébként is: az agrárágazat nem anyyi, mint pl. az autóbuszgyártás. Mindig léteznie kellett, s mindig sokféle volt. Országon belül is. Egyik „műhelyében” MT-SZOT zászlót nyertek, a másikban árvízzel, faggal, mérleghiánnyal küzdöttek...

Indokolt mégis néhány általánosítható jellegzetességre rámutatni mint a modell sikerének elengedhetetlen feltételére. S még inkább: a tanulságokra, akár csak felsorolásként, nem teljeskörűen, vitatható utalásokkal.

Az első kiemelés, hogy a modell legjobb építői, útkeresői és éllovasai nem szégyelltek tanulni mástól. Hol kényszerű „illemességéből”, hol jól felfogott saját érdekeikből kiindulva. És a tanulni valónak nem volt „égtája”, sem „színe”. (Legfeljebb a valutájának.) Eljutottak így a pótbeporzástól mister Garst kukoricahibridjeihez, és így Martonvásár lett a „Kelet” kukorica-Mekkája. A hidas traktort leváltotta a Lenz–Moser rendszer a szőlőkben, a kosztromai fajtát és a hármas hasznosítású magyar tarkát a holstein-fríz meg a Charollais. A Hoffertraktort a John Deer – és a tények tetszés szerint sorolhatók. (A strucc magyar háziállattá „varázslása” persze már egészen más korszakot idéz!)

Másodszor említendő, hogy a hazai agrárvilág felismerte önmaga balgaságaiból tanulásának kötelező voltát is. Tanult a falu, tanult a parasztság, miként azt már Darányi Ignác szeretne volna elérni a millennium éveiben. Az ezüstkalászos tanfolyamokból magasabb iskolába került a gazdálkodás. Az egykori uradalmi intézők, a volt gazdatisztek és az új agrármérnök-

7 Honvári János: Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Bp., Aula Kiadó 2005. 656.

kök megtanulták együtt szervezni – a „zöld forradalom” kényszerpályáin – a termelést, a feldolgozást, majd az értékesítést is. Bukdácsoló fegyelemmel, kontinuitást is figyelve, a „sínfel-szedést” is lehetőleg elkerülve.

Sikerük feltétele volt – harmadszor – a sokat emlegetett, ám szinte elfeledett horizontális, valamint a vertikális integráció kiépítése. Vitákkal persze. Az integrátort helyenként imperátornak keresztelték, ám végül is látni kellett: a bozótharcosoknak leáldozott.

(Az agrárkereskedelem története – a háttájából szerzett árut is beleértve – önálló konferenciát érdemelne. Tanulságai okán is. A mai állapot haszonélvezői is elősegítenék talán...)

Negyedszer szólni kell a magyar agrármodell nemzetközi értékeléséről, arról a külföldi érdeklődésről, ami a rendszer iránt megnyilvánult. További kutatásra vár mindannak feltárása, amiből az egész ország profitált. Pl. a kedvező megítélésből, hiszen az ország agrártermelésének módszere – Kanadától Kínáig – érdeklődést váltott ki és piaci kapcsolatokat is involvált. Kapcsolataink intenzívek voltak, először küldtünk pl. farmgyakorlatra a 4-H keretében – Amerikába magyar fiatalokat. Agrárszakembereinket – FAO-szakértőként vagy más megbízással – kedvezően fogadták a világ sok országában. A Szovjetunió távol maradt az ENSZ Mezőgazdasági és Élelmezési Szervezetének római központjától, a magyar tagság 1967. évi helyreállítását sem üdvözölte, ám érdekeinek képviselőjét mégis, nem egyszer, a magyar féltől várta...

Utolsónak – ötödiknek, ám akár legelsőnek is – tekinthető hazai jellegzetesség volt a korszak több évtizedében az agrártermelés és a „parasztkérdés” különleges érdekeinkkel, adottságainkkal egybeeső társadalmi-politikai kezelése.⁸ Szepe volt ebben az – „agrárország” mítoszának fenntartása mellett – ideológiai tantételeknek, az élelmezési gondok, a jegyrendszer figyelmeztető árnyainak, de személyi-vezetői adottságoknak és több más tényezőnek is.

A magyar agrárvezetés legtöbbször jól felismerte ezt az – egypárti rendszerben különösen jelentőssé tehető – mozgásteret és élt a lehetőségekkel. Amikor még főleg a származás döntött pl. az agrárvezetői posztok betöltésénél is, már jelszóként hangoztatta: „Zöld utat a tehetőségnek!” Szerencsét hozott, ahol megfogadták.⁹ Később, a kőolajválság idején, az OMÉK főpavilonjában virított: „Az élelmiszerexport – a mi kőolajunk!”

A jelszavak persze nem mindig gyarapítják a szövetségesek számát...

3.

Korszakok, korszakváltók, sőt korszakalakítók sem teremnek minden bokrban. Az agrárvilágban, ahol még egy klasszikus vetésforgó is legalább négy évet, egy ültetvény esetleg ennek tízszeresét követeli meg az időnek, igazán gondos építkezés, majd esetleg még gondosabb értékkel elemzés kell egy összegezéshez. Mégis: el kell végezni. A tegnapok iránti tiszteletből és a holnapok miatti felelősség miatt is. Mindig az éppen soros nemzedéknek. A jelen idő birtokosainak. Itt s persze az ország más pontjain. Nem várhatunk 150 évet, ahogyan a jobbágyság felszabadításának értékelésével – 1998-ban – megtettük. A minisztérium falára tettük az emlékjelet.

Végül – ezért is – arról, hogy kik, miként rakták azokat a pilléreket, amelyekre a korszakok épültek, támaszkodtak. Mert Izinger Pálnak, Keserű Jánosnak – szerencsére – sok jó társa

8 *Varga Zsuzsanna*: Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967. Bp., Napvilág Kiadó, 2001.

9 *Glatz Ferenc*: Szintetizálás és részkutatás. In: A hazai agrárpolitika tanulságai és lehetőségei. (Szerk.: Fekete Ferenc): Bp., FM–MTA 1998.

volt a szakmában. Itthon is, máshol is. Nem sorolhatom fel itt mindannyiukat. Ismét, főleg csak néhány csapatra és körülményre utalhatok. Így:

1. Elsőnek a „fényes szellők nemzedéke” néven emlegetett korosztályra, akik sietősen pótolni akarták elmaradásukat, akik közül többen már ott voltak – mint Keserű János is – Balatonszárszón, majd az egyetemeken, ott a politikai szemináriumokon, s mindenütt, ahol hitték, remélték, hogy a holnapot jobbá tehetik.

2. Másodszor utalnom kell arra a régi értelmiségre, azokra a diplomásokra, esetünkben gazdatisztekre, jószágkormányzókra, számtartókra, erdőmérnökökre vagy állatorvosokra –, akik a velük dolgozó fiatalabb, előbb említett nemzedék tagjaival összefogtak, tanították őket, bennünket. Akik akkor is genetikát adtak elő számunkra, amikor az (szintén) elátkozottnak számított.

Ma már mindinkább a valóságos vagy a virtuális agrárpanteonban találjuk többségüket, mint Mezőhegyesnek a háború utáni első civil „parancsnokát”, jószágkormányzóját, Izinger Pált. Itt említtem Ribíánszky Miklóst, Hegedűs András minisztériumi volt „jószágkormányzóját”, az 1956-os Nagy Imre-kormány állami gazdaságok miniszterét, továbbá még sokunk volt professzorát, a 2003 novemberében elhunyt Horn Artúrt. Emlékét itt, a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban őrzi különleges adománya is, az Európai Állattenyésztők Szövetsége által odaítélt sokkarátos Aranytojás Díj, amelyet különleges genetikai kutatásaival érdemelt ki.

Lehetetlen felsorolni e tiszteletreméltó Nagy Csapat sokunk által még ismert tagjait, agrokémikusokat, gazdászokat, gépészeket: szakembereket, tudósokat.

3. Harmadik – befejező, de nélkülözhetetlen – résztvevőként a korszakok formálóinak társult osztagait (és országait kihagyva) említhetem. Sokan voltak, hiszen nem egyszerűen támogatói voltak a magyar mezőgazdaság nemzetközi felzárkózásának, hanem érdekeltjei, közvetlen gazdasági haszonélvezői is. Ki vitatná, hogy nem a Győri Rába s élén Horváth Ede kellett ahhoz, hogy ismét tekintélyt jelentsen a mezőgépgyártás is Magyarországon? Vagy azt: ahhoz, hogy a vegyipar nyitott legyen az agrárigényekre, hogy a svájci Simazin helyett az itthon gyártott Hungazin „kapálhasson”, devizamentesen, szántóföldjeinken, szükség volt (akkor) a földművelésügyi miniszterhelyettes, Keserű János és a vegyipari-nehézipari miniszterhelyettes, Szekér Gyula jó egyetértésére is. Amit még a Györffy István Kollégiumban kezdtek kialakítani...

Vagyis: a korszakokat nem bejelentik, nem kikiáltják, hanem a résztvevők megformálják, felvirágoztatják. Ha tudják... Ha a kontinuitást tudják jól értelmezni a mezőgazdaságban.

*

A francia akadémia úgy foglalt állást egy vita során, hogy a XIX. század elejéig a hagyományos mezőgazdaság időszakával kell számolni, ezt követően a módszeres mezőgazdasággal (tudjuk: kialakultak a nagy gyarmatbirodalmak), a XX. századtól pedig a nemzetközi vagy tudományos mezőgazdaság korszaka érkezett el.

Nagy elődünk, Erdei Ferenc nem osztotta így ezt a nézetet. Rámutatott, hogy a Föld nagy régióiban – így Közép- és Kelet-Európa nagy részén is – a XIX. század végéig éltek az őstermelés különféle formái. Jellemző volt a termelői önellátás és az öröklött „technika”, valamint az állandósult növény- és állatvilág. Más korszakolást látott tehát indokoltnak 1967-ben már.¹⁰ És azt is látta – mint Izinger és Keserű is –, hogy a dicsőített „farmer mögött nincs paraszti osztálytagoltság [...] *A farmer csak foglalkozásánál*, nem pedig hagyományainál s műveltségénél fogva vagy viseletében *különbözik* a vele vagonban, jövedelemben egyívású vá-

10 Erdei Ferenc: A mezőgazdaság helye a Nap alatt. Korunk tudománya. Bp., Akadémiai Kiadó, 1967.

rosi néptől.”¹¹ Nem kellene elfelejteni az egybevetéseknél... És azt sem, hogy vetés nélkül – bajos az aratás...

Konferenciánk természetesen csak jelezheti most, hogy ideje felelősen – annyi figyelmeztetés, a Római Klub tudósai és mások szavai után – értékelni a korszakok alakulását és alakítóiknak üzenetét. Európa eme tájain is.

„Tanuljunk a múlt hibáiból!” – idéztem a mottóban Amerika egykori moszkvai nagykövetének figyelmeztetését. Idézek még – végszóként – egy másik, 1991. évben publikált, ám ma különösen aktuális figyelmeztetést: „Fennáll a veszélye annak, hogy olyan radikális kapitalista ideológia terjed el, amely elutasítja a mérlegelés lehetőségét, mert úgy véli, hogy minden szembehelyezkedési kísérlet eleve kudarcra van ítélve, és vakon bízik abban, hogy a piac erőinek szabad fejlődése mindent meg fog oldani.”¹²

A veszély – a pápai definíció –, sajnos tetet öltött, s késve, de igazolódott. A „piac erőt”, a „tőke döntéseit”, a korszakokat egyébként nem emberek formálják? Ez nem volna felmutatható?

Az agrártörténet erre világosan válaszolt. A XX. században is. A XXI. században szintén ez látható... A korszakok sürgős tanulmányozásra várnak!

PÁL ROMÁNY

ERAS AND CHANGERS OF ERAS IN THE AGRARIAN LIFE OF HUNGARY

The author describes the definitive role of two agrarian experts – Pál Izinger and János Keserű – in the development and success of what is called the Hungarian Agrarian Model. Hungarian agriculture had truly outstanding results in the 70s and 80s. Hungary was the only country within the socialist block that was able to provide for the home market on a high level and also to export goods to both Eastern and Western European markets at the same time. The work of Pál Izinger scrutinized cooperatives, while Keserű János dealt with agrarian management and research. The present paper would like to draw attention to the importance of discovering the actors, the importance of individuals behind institutions taking part in macro-scale processes. Young generations will be the one who will do the evaluation “in respect of Yesterday and with the responsibility of Tomorrow” – Romány emphasizes.

11 *Ifj. Leopold Lajos*: Gyakorlati Gazdalexikon I–II. (Szerk.: Mille Géza) Bp., 1927. 341. (kiemelés: R. P.)

12 *II. János Pál pápa*: Centisimus annus... Bp., Szent István Társulat, (1991) 65. (kiemelés: R. P.)

SCHLETT ANDRÁS

MEGKÉSETTSÉG – NYITOTTSÁG – KETTŐS ERŐTÉR

Közgazdászok az agrárpolitika szolgálatában a két világháború közötti Magyarországon

A magyar közgazdasági gondolkodás egyik markáns s még sok megkutatandó kérdést tartogató sajátossága, hogy párhuzamos forrásként tartósan merített a nyugat-európai „főáramú” és a régió gondolatkörét uraló német gazdasági eszmerendszerből. A két ellentétes gyökérű gondolkodási tradíció hatása mind a teoretikus, mind a gazdaságpolitikai nézeteket illetően elemzendő. A jelentős módszertani felfogásbeli, valamint a közgazdaságtan vizsgálati körével kapcsolatos eltéréseken túl, kiemelkedően fontos különbség az egyén és közösség, a gazdálkodó egyén és állam viszonyának más értelmezése a két nagy tradícióban. A szereplők motívációit másként tárgyaló, a rendszerek működésmódját különbözőképpen értelmező két vonulat érvelése, látásmódja egyaránt bekerült a magyar közgazdasági gondolkodásba. Az önmagáért felelős racionális gazdálkodó főáramú és a köz érdekében gazdasági funkcióval is felruházott állam koncepciójának német tradíciója két olyan látásmód, amely mechanikusan nem egyesíthető konzisztens rendszerré. E hatásoknak különösen érdekes lenyomata található a gazdaságpolitikai, ezen belül az agrárpolitikai felfogások terén.

Az agrárgazdasági elméleteknek így két vonulatát lehet elkülöníteni. Az elsőhöz a szorosabban vett elméleti művek tartoznak. Ezek szerzőinek munkássága a korábbi közgazdaság-elméleti rendszerekhez kapcsolódik, s azok magyarországi leképeződésének tekinthető. Elméleti rendszerükben kitérnek a mezőgazdaság törvényszerűségeinek vizsgálatára, s mint az abszolút teória képviselői időtől független, elvont értékeket és igazságokat kívánnak szolgáltatni. Mint a „tisztá” tudomány képviselői csak a lehetséges célkitűzések logikus rendjével és kidolgozásával, továbbá az esetleges beavatkozás eszközeinek leírásával foglalkoznak, amelyek közül a gyakorlat szabadon választhat. A másik vonulatot azok a szerzők képviselik, akiknek munkássága koruk gazdasági életének talajából nőtt ki; erre reflektálnak, illetve bírálják azt. Agrárközgazdászaink a gyakorlati élet számára adandó útmutatásokat sokkal fontosabbnak tartják, mint a tudományos igazságok megállapítására irányuló törekvést. Míg az előbbieket (pl. Navratil Ákos, Földes Béla, Heller Farkas) átfogó elméleti rendszerük koherens részeként tárgyalják a mezőgazdaságot, addig az utóbbiak [pl. Ihrig Károly, Matolcsy Mátyás, Reichenbach (Nagypataki) Béla, Geszelyi Nagy László] szorosan a mezőgazdaságra fókuszálnak, nem hagyva figyelmen kívül annak más ágazatokkal való szoros kapcsolatát. Jelen tanulmány a két világháború közötti agrár-közgazdaságtan integrált bemutatására törekszik, úgy, hogy elméleti (és gyakorlati) csomópontok köré rendezze az egyes szerzők gondolatait. Az egyes kérdéskörök tárgyalásánál, azok természetétől függően, különböző súlyt kapnak a gazdasági élet elsődleges jelenségei (fogyasztás, termelés), ill. a másodlagos, inkább jögelemeket tartalmazó (forgalmi és jövedelemeloszlási) jelenségek.

Az agrárgazdasági gondolkodás alakulására az első világháború után erőteljesen nyomja rá a bélyegét a trianoni békediktátum, valamint az örökölt földbirtokszerkezet. A területi és

emberveszteségen túl (Magyarország területe a háború előttinek 32,7%-a, lakossága a régi lélekszám 42%-a lett) lényegesen mást mutatott a művelési ágak megoszlása is. 1910-ben az ország területének közel 26%-a volt erdő, 1920-ban nem egészen 12%; csökkent a rét (9,3%-ról 7,2%-ra), a legelő (11,7%-ról 10,9%-ra). Ezzel szemben jelentősen megnőtt a szántó (45,5%-ról 60,2%-ra), valamint a szőlőterület (1,1%–2,3%) aránya. Fokozta a helyzet súlyosságát, hogy az új országterületen a nagybirtok aránya még nagyobb volt, mint a korábban. Míg a régi területen a szántónak 30%-a volt 100 holdnál nagyobb birtokosok kezén, addig az új területen 44%-a. Egy másik jellemzője a megváltozott helyzetnek, hogy míg a régi területen a mezőgazdasági kereső népességnek 38%-a volt földdel nem rendelkező gazdasági család vagy napszámos, addig ez az arány az új területen 46% volt. Ezeket az arányokat nem sokat változtattak a háború utáni földreformok, sőt majdnem kizárólag a törpebirtokok számát szaporították, az életképes gazdaságok helyett. A gazdaságot súlyosan érintette, hogy az ország erőteljesen külkereskedelemlre utalt országgá vált. A mezőgazdaság elvesztette a korábban vámmentes monarchiai felvevőpiacait. Magyarország az osztrák örökös tartományokkal évszázadok óta, Bosznia-Hercegovinával pedig évtizedek óta vámközösségben élt, s gazdaságpolitikai kapcsolatai más vonatkozásban (közös valuta-, kereskedelmi, külpolitikai stb.) ugyancsak igen szorosak voltak. Ausztria a magyar mezőgazdaság termékeit a közös vámterületen belül fel tudta venni, s így azok árai a közös vámterület védelmét élvezték. A háború után Magyarország mezőgazdasági termékeinek értékesítési lehetőségei rendkívül beszűkültek. Az ország feleslegét már csak világpiaci árakon tudta külföldön értékesíteni, jelentősen kiszolgáltatva a külső piaci vagy kevésbé piaci hatásoknak. Ezek a negatív változások természetesen elmozdulást idéztek elő a közgazdasági gondolkodásban is, mivel a közgazdaságtan fejlődését elsősorban magának a gazdasági életnek az alakulása irányítja. Ez az egyik oka a különböző részek aránytalan fejlettségének, ill. fejletlenségének a közgazdaságtan rendszerében. A korszak szerzői műveikben reflektálnak az új adottságokra, s keresik a beszűkült lehetőségek között a működőképes megoldásokat. Központba időszerűsége folytán a föld jövedelmezősége, ill. ennek faktorai; a föld termőképessége, fekvése; a mezőgazdasági termékek ára; a földtulajdon s annak megoszlása kerültek.

A gazdasági világválság felnagyította a magyar mezőgazdaság betegségeit, és noha szinte mindenki beszélt róla, és sokan tettek értelmes javaslatokat is, tettek ezeket nem követték. Szinte mindenki egyet értett abban, hogy a mezőgazdaság haldoklik. Nem volt titok, hogy a baj világméretű, ám a járvány kirakatba állította a magyar mezőgazdaság belső torzultságát is. Utólag a jelenségek közül elsősorban a föld eloszlásának egészségtelen módja maradt meg a köztudatban, de a kortársak jó része tudta, hogy ennél sokkal többről volt szó: a magyar mezőgazdaság egészének alacsony produktivitásáról.¹

Magyarország külső viszonyoktól való függősége a történelmi kényszer folytán hamar az egyik központi kérdéssé vált agrárközgazdászaink körében. Míg korábban a mezőgazdasági termékek a Monarchia nagy és védett piacán az árakban érvényesülő vámok mellett kerültek értékesítésre, a világháború után nagy nemzetközi versennyel kellett megküzdeniük. A kis fogyasztóterülettel rendelkező agrárjellegű ország új kereskedelempolitikai helyzetét tovább súlyosbította, hogy tőle közvetlenül keletre extenzív mezőgazdasági termelést űző agrárexport-államok voltak, nyugatra pedig olyan ipari államok, melyeknek tarifapolitikája jelentős engedményeket ad a tengerentúli agrártermékeknek a magyar árukkal szemben. A megváltozott helyzetet jól mutatja, hogy *Matlekovits Sándort* (1842–1925) – kinek tudományos működése oroszánrészét a vámpolitika foglalta el – épp az új helyzet és a magyar mezőgazdasági érdekekre való tekintet térítette el korábbi nézetétől. A viták az 1923-as – erősen ipart védő –

1 *Ormos Mária* 2001.

vámtarifa-tervezet körül lángoltak fel, melynek célja a trianoni Magyarország gazdaságát erős iparosítás útján felfejleszteni. Matlekovits szerint a vám nem szolgálhat egy célnak, hanem az ország közgazdasági viszonyainak figyelembevételével országos feladatot van hivatva megoldani. Mivel Magyarország mezőgazdasági ország, ezért óvakodni kell a kiadós védelmet az iparfejlesztés érdekében meghonosítani. A vámtarifa csak annyiban tekintheti céljának az ipar fejlesztését, amennyiben az olyan mértékben történik, hogy a mezőgazdaság és a fogyasztók érdekeit nem veszélyezteti. Mikor számtalan anyag, szerszám, eszköz, gép beszerzése áll napirenden, akkor nem szabad a gazdák beszerzéseit drágítani vagy lehetetlenné tenni, hanem ellenkezőleg, amennyire lehet igyekezni kell a vámokat a mezőgazdaság számára leszállítani.² A gabonavám lehetséges hatásait elemző *Künsztler Zoltán* fejtegetése szerint a gabonavám hatásában döntő momentum, hogy az adott ország exportőr vagy importőr. Exportáló országban a gabonavám az idegen gabonát távol tartja ugyan (piacbiztosító hatás), de az árban nem nyer kifejezést. Ezzel szemben importáló országban – ahol a fő cél a nélkülözhetetlen élelemmel való önellátás biztosítása – a gabona ára a vám teljes nagyságával a világpiacon ár fölé állhat. Exportországban a gabonavám nem emeli a gabona árát, így Magyarországon az mindig attól függ, hogy milyen áron lehet a felesleget külföldön eladni, vagyis a világpiacon árán áll. Hazánkban tehát a gabonavám nem jelenti annak a lehetőségét a mezőgazdaság számára, hogy a gabonát magasabb áron adja el, annak csak piacbiztosító hatása érvényesül. Erre viszont nincs szükség, mivel a versenyképesség két meghatározó tényezője; az ár és a minőség vonatkozásában a magyar gabona megállja a helyét. *Künsztler* szerint a magyar gabonatermelés jövője nem a belföldi piac biztosításán fordul meg. Mivel az országra van utalva az exportra, a gazdaságpolitikának ezt kell előmozdítania. Ugyanakkor elfogadható csekély nagyságú gabonavám bevezetése annak érdekében, hogy idegen gabona spekulációs céllal ne kerüljön belföldi forgalomba, valamint, hogy a határvidékek is az ország belsőjéből szerezzék be szükségletüket és ne a határon túlról.³ *Badics József* (1900–1945) szerint a gabonatermelés védelme leghatékonyabban gabonamonopólium felállításával érhető el.⁴ A vámpolitikai megoldás csak relatív árnyóvót biztosít, s az árak stabilitására nem tud befolyást gyakorolni. Mivel a gazda a termelési költséget csak egy év után tudja a termésben visszakapni, az ár stabilitása éppen olyan fontos, mint annak nagysága. Az állam által garantált gabonaárnak tehát az lenne a jelentősége, hogy a gazdák fix pontból indulhatnak ki, s így számításaikat az értékesítés időpontjában érvényben lévő ár nem tenné illuzórikussá. „Az áralakulás hatása a magyar mezőgazdaság jövedelmezőségében”⁵ című cikkében mérlegelt indexszámításokat végezve következtet az áralakulás hatásaira, s mutat rá annak kiemelkedő fontosságára az agrárgazdasági viszonyokat meghatározó tényezők között. Célja, hogy felhívja a figyelmet az ipar kivételezett helyzetére. Az agrárrolló problémájának megoldására *Heller Farkas* két lehetséges utat vázol fel. Az egyik a valorizáció, vagyis a mezőgazdasági cikkek árának intervencióss felvásárlásokkal, támogatásokkal való emelése. Ezt a Magyarországtól nyugatra előszeretettel alkalmazott beavatkozást nem helyesli, hiszen – mint írja – az még a legfejlettebb országokban sem volt képes a helyzet javítására, s bebizonyosodott, hogy jelentős áldozatok meghozatalával sem lehet állandóan mesterségesen magasán tartani a gabonaárakat. Szintén jövedelemeloszlásba vágó, de sokkal biztosabb eredménnyel kecsegtető út az iparcikkek árának alkalmazkodása az alacsony agrárárakhoz. Ezzel a mezőgazdaság ismét fi-

2 *Matlekovits Sándor* 1923. 51.

3 *Künsztler Zoltán* 1926. 93–98.

4 *Badics József* 1929/b.

5 *Badics József* 1929/a. 35.

zetőképes fogyasztója lehet az iparnak és termelési költségei is csökkennének.⁶ *Matolcsy Mátyás* a mezőgazdasági ágazatok rentabilitására és azok nyomon követésére helyezi a hangsúlyt.⁷ Módszertani tanulmányaiban arra keresi a választ, hogy egyes költségtényezők megváltozása vagy a termék árának módosulása miként befolyásolja a rentabilitást. Megfontolás tárgyává teszi, hogy egyik vagy másik költségtényező megváltozását az árpolitika figyelembe vegye-e vagy sem. A mezőgazdasági válság még tovább rontotta a hazai mezőgazdaság értékesítési pozícióit. A mezőgazdasági terményértékesítésnél a gyakorlatban meghozott tűzoltó intézkedéseken [mint pl. bolettrendszer (1930 júl.), a felárrendszer (1931 júl.) bevezetése, intervenciós felvásárlások] túl, egyre inkább előtérbe helyeződnek az olyan hosszú távú megoldások, melyek a gazdák termelési szabadságának feláldozása nélkül vezetnek eredményre. *Ihrig Károly* a kisgazdaságok nagyobb szerveztségét és nyereségnövekedését biztosító szervezetek szervezésének hangsúlyozásán túl, a termékek piacképességének növelésétől várja az értékesítési lehetőségek növekedését.⁸ Ezen a véleményen van *Ruffy-Varga Kálmán* is, aki a külföld minőségi igényeire vonatkozólag a magyar búzával kapcsolatban hangsúlyozza, hogy az állam márkáztassa azt, s kivitelre csak a legkiválóbb búza kerülhessen, egységes minőség típusok szerint.

A világgazdasági válság idején egy ideig tartotta magát a remény, hogy az agrárkérdés nemzetközi síkon oldódik meg. Két tényező támogatta e hiedelmet: egyrészt annak tudata, hogy maga a válság nemzetközi és azon belül jelentős mértékben európai természetű, másrészt az európai méretekben valóban elkezdett tanácskozássorozat a kelet-európai gabonapiac biztosításáról, amely 1930-tól 1932-ig végigkísérte az európai nemzetközi életet.⁹ 1932 januárjában jelent meg a Közgazdasági Szemleiben *Zelovich László* cikke, amely „A mezőgazdasági termelés átalakulása” szerény címet viselte.¹⁰ Ebben a szerző megfogalmazta az egész mezőgazdasági dráma alapját. A tanulmány így kezdődik: „A XIX. század eleje az ipari forradalom jegyében folyt le. A XX. század első évtizedei meghozták a mezőgazdasági termelés forradalmát.” A szerző amerikai adatok alapján kimutatja, hogy kisüzemileg többé nem lehet búzát, gabonát, kukoricát stb. termelni, továbbá, hogy a gazdálkodónak termőföldön kívül rendelkeznie kell még három dologgal: üzleti képzettséggel, tőkével és kapcsolatrendszerrel. Úgy véli, hogy az új tényezőket figyelembe véve csak részben lehet mezőgazdasági válságról beszélni, mert másrészt csupán egy olyan átalakulás zajlik, amely törvényszerűen hatást gyakorol a termelési szervezetre, valamint a gazdasági és a szociális körülményekre. A mezőgazdaságban „rengeteg munkaerő válik feleslegessé”, és az új helyzet „megbontja a mezőgazdasági termelés régi, patriarchális rendjét, s az ipari termelés mintájára alakítja át”.¹¹

A birtokszerkezet előnytelen voltát úgyszólván minden agrárszakember és sok politikus, vagy politizáló személyiség elismerte. A különbségek a mértékben és a mikéntben jelentkeztek.

A kis- és nagybirtok polémiája az egész magyar agrárgazdasági gondolkodáson végighúzóódik, de jelentősen felerősödik az első világháborút követően. Természetének megfelelően szorosan kapcsolódik az agrárpolitikához, de jól kitapintható az egyes nyugati közgazdasági gondolkodók hatása is. *Ricardo* a nagybirtokot tartotta előnyösnek, mert ez éppúgy, mint a nagytőke nagyobb nyereséget ad. Ezzel a magángazdasági nézőponttal szemben a német gondolkodók mutattak rá arra, hogy a kisbirtok aránylag több élelmet termel s több földmű-

6 *Heller Farkas* 1933.

7 Ld. pl. *Matolcsy Mátyás* 1940.

8 Ld. *Ihrig Károly* 1937. IV. rész. XVI. fejezet

9 *Ihrig Károly* 1931. 305–316.

10 *Zelovich László*: A mezőgazdasági termelés átalakulása. Közgazdasági Szemle, LVI. évf. 75. k. 1932. január, 16–25.

11 *Zelovich* 1932. 23–24.

vest tart el. A nemzet egésze szempontjából pedig a nyershozam az, ami igazán fontos, nem pedig az, hogy az egyes gazda mennyit nyer a termelésen. Az egymásnak feszülő érvrendszerben Magyarországon is leginkább a termelés növelésének szempontja játssza a főszerepet, de vannak szerzők, akiknél egyéb – például a szociális (*Kerek Mihály, Czettler Jenő*) – szempontok is fontos szerepet játszanak. Az agrárközgazdák abban általában megegyeznek, hogy minden birtoknagyságnak meg lehet az ideális szerepe a termelés rendjében. Hogy adott esetben melyik üzemnagyság kívánatos, az a művelési ágtól, az éghajlati és talajviszonyoktól, a terület bel- vagy külterjes kezelésétől függ. A földreformellenes tábor fő érve, hogy a hazánk legnagyobb területén termesztett gabonafélékből a nagybirtok sokkal többet és jobb minőségűt termel. Megbolygatása tehát termelési krízist; befelé ellátási nehézségeket, kifelé pedig kivitelünk hanyatlását jelentené. *Konkoly Thege Gyula* az 1923. évi cséplési statisztika alapján megállapítja, hogy a kisbirtok (100 kat. holdon alul) körülbelül húsz százalékkal kevesebbet termel, mint a 100 kat. holdnál nagyobb birtok.¹² *Ihrig Károly* „Fejezetek az agrárstatisztika köréből”¹³ című művében táblázattal világította meg, hogy minél nagyobb a gazdasági üzem, annál kisebb a különbség a jó és a rossz termésű évek átlagos terméshozamai között. Ez szerinte azt jelenti, hogy ha a kisüzem is úgy gazdálkodnék, mint a nagy, kevésbé szenvedné az időjárás viszontagságait, és az országos hozam sem mutatna akkora ingadozást. *Kerek Mihály* adatai szerint¹⁴ a kisüzem gabonatermésének átlagai holdanként kb. 2 q-val alacsonyabbak, ami kb. 25 százalékos különbözetnek felel meg.

Matolcsy Mátyás „Az új földreform munkaterve” című munkájában a fenti adatokkal szemben azt hangoztatja, hogy a szántóföldi termelés eredményei nem elegendők arra, hogy a kis- és nagybirtok produktivitásának kérdését az utóbbi javára döntsék el. Szerinte a mezőgazdasági termelés minden ágának eredményét figyelembe kell venni és azt a termelés alapját képező föld egységére (1 kh) vonatkoztatni. Csak az ily módon kapott termésértékek adhatnak helyes választ; a jelentős szőlő- és gyümölcsstermelés ugyanis a kisbirtok üzemébe, és az állatállomány jelentős részét is kisbirtokon tartják. Így ha a meghatározott eljárás alapján a megállapított statisztikák figyelembevételével megállapítjuk, hogy a mezőgazdasági termelés értéke miként oszlik meg a nagy- és kisbirtok között, azt az eredményt kapjuk, hogy a mezőgazdasági termelés értékének kb. 28%-a jut a nagybirtokra és 72% a kisbirtokra. Ha pedig a termésértékeket a nagy- és a kisbirtok egy kat. holdnyi területére vonatkoztatjuk, úgy egy kat. hold kisbirtok évi hozama másfélszerese a nagybirtokénak. Ennek az OMGE üzemstatisztikai vizsgálatai azért mondanak ellent, mert azok nincsenek tekintettel a szőlő- és gyümölcsstermelő vidékek törpegazdaságaira, melyeknek a munkaintenzívebb termelése nagyobb bruttó terméshozamot eredményez, mint a felvételre kiválasztott, főleg szántóföldi termeléssel foglalkozó kisgazdaságok. Jóllehet a kisgazdaságok intenzív állattenyésztése, valamint szőlőgyümölcs- stb. termelése bőven pótolja azt a veszteséget, ami a kisgazdaságok kisebb szántóföldi termésátlagaiból származik. Nem helyes tehát a nagy- és kisbirtok termelését csupán a szántóföldi termelés alapján összehasonlítani.¹⁵ Ezzel szemben *Lipták László* kimutatta, hogy nem lehet a birtokosztódástól a kert- és gyümölcssterület automatikus növekedését várni. A kisbirtoknak csak 2,04 %-a kert és 4,11 %-a szőlő, tehát tág tere volna a fejlődésre, ha annak volna értékesítési lehetősége. Alaptalan tehát az a várakozás, hogy a nagybirtok helyébe lépő kisbirtok által a kertgazdálkodás nagyarányú fejlődése várható. Mivel a kertgazdálkodás kiterjesztésének gazdasági akadályai vannak, a birtokmegosztás változásának nemzetgazdasági

12 Magyar Statisztikai Szemle. 1924. 11–12 sz. 480–481.

13 *Ihrig Károly*: Fejezetek az agrárstatisztika köréből. Budapest: Kecskeméti Hírlapkiadó és ny, 44–45.

14 *Kerek Mihály* 1939. 361.

15 *Matolcsy Mátyás* 1934/b. 48–51.

hatása túlnyomórészt a szántóföldi terméseredmények alakulásától függ. A szántóföldi termés szempontjából pedig az agrárgazdasági statisztikák alapján a nagybirtok döntő fölényben van.¹⁶ *Mattyasovszky Miklós* arra hívja fel a figyelmet, hogy a hivatkozott aratási és cséplési statisztikák meglehetősen pontatlanok, s valószínű, hogy a kisbirtok eredménye a valóságosnál kevesebbet mutat. Ennek oka, hogy az adózástól való félelem miatt a gazdák igyekeznek kevesebbet bevallani a kisbirtok esetében jóval kevésbé ellenőrizhető (különösen, ahol közös szérűn többen csépelnek) terméskből. Másrészt, hogy a nyers hozamnál fontosabb a tiszta hozam, mivel ez mutatja meg, hogy a termelés mennyire volt gazdaságos. A terményben vagy pénzben kifejezett tiszta hozamnak a szokásos kamatlábbal tőkésített összege az üzem hozadéki értéke. Üzemtani vizsgálatokra hivatkozva (pl. *Károly Rezső*) állítja, hogy a nagybirtok a magas nyershozamot drágábban szerzi meg, mint a kisbirtok az alacsonyabb nyershozamot.¹⁷ *Mattyasovszky* szerint a hozadéki érték csak részben tárgyasult érték, mert a munka és szervezés révén személyi tulajdonságoktól is függ. Minél nagyobb a birtok, annál inkább tárgyiagos a hozadéki érték. A nagybirtoknál tehát a tőke, a kisbirtoknál a munka határozza meg a hozadéki értéket. Ha meg akarjuk állapítani, hogy hogyan aránylik egymáshoz a kis- és nagyüzem (kis- és nagybirtok) hozadéki értéke, feltételeznünk kell a földnek a piactól való egyenlő távolságát, egyenlő talajminőségét és időjárási viszonyait, továbbá tagosíthatóságát. Ekkor a kis- és nagyüzem hozamát csak a munka-, tőke- és szervezőerő minősége és mennyisége fogja meghatározni. Ha egyformán jól kezelt és felszerelt kis- és nagyüzemet hasonlítunk össze, a nyershozam is egyenlő lehet. A különbség a költségeknél fog jelentkezni. A kisüzem munkája és tőkefenntartása, valamint szervezése olcsóbb lesz, mint a nagyüzemé, mivel a munkát döntően házilag végzi, míg a nagyüzem túlnyomó részben díjazásért. A tiszta hozam (így a hozadéki érték is) a költségek levonása után nagyobb lesz a kisüzemnél és kisebb lesz a nagyüzemnél. Ehhez járul még, hogy a kisbirtokos (tulajdonos) és családja rendszerint több és jobb munkát végez, mint a nagybirtokon alkalmazott bérmunkások. Mivel a kisbirtokos és kisbérlő a termelési költségben bent lévő saját munkájából is megél, a kisüzemnek akkor is van hozadéki értéke, amikor a nagyüzemnek ez már elfogyott, hiszen a munkabérlőköltség olyan tényleges kiadás, amely a termés eredményét fel is emésztheti.¹⁸ A kisüzem tehát a válságokkal szemben jóval ellenállóképesebb, mint a nagyüzem. Ehhez a gondolathoz illeszkedik *Ihrig Károly* üzemdefiníciója. A mezőgazdasági üzemek tipizálásakor ugyanis az élőmunka arányát és termelésen belüli helyét veszi alapul. Ennek megfelelően kisüzem alatt azt érti, ahol a tulajdonos család munkája felülmúlja a bérmunka arányát, a termelőtőke és a föld jelentősége pedig a munka mögött marad, az elsajátítás nagyobb hányadát pedig a tulajdonos család bérigénye teszi ki. Ez a gondolat jelentős volt, hiszen az agrárüzem addigi technikai-gazdasági ismérvei mellett a tulajdoni tartalomra helyezi a hangsúlyt, amennyiben az élőmunka arányát és termelésen belüli helyét veszi figyelembe.¹⁹ *Adorján János* a két üzemtípus szerkezetének és munkarendszerének különbségeit vizsgálva megállapítja, hogy minden mezőgazdasági üzem egy külső és egy belső mezőgazdasági üzemkörben termel. Az elsőhöz tartozik a szántóföld, a rét, a legelő és az erdő; a másodikhoz a háztáj, az istálló, az udvar és a konyhakert, amely vagy saját fogyasztásra, vagy a piac számára produkál. Itt történik a külső üzemkör termékeinek háztartási és üzemi feldolgozása, továbbá a takarmány felhasználása az állatok hizlalásán keresztül. A belső üzemkör intenzitása fordított arányban áll az üzem terjedelmével. Minél nagyobb az üzem, annál kevesebb termény megy

16 *Lipták László* 1935/b. 61–62, 75–76.

17 *Mattyasovszky Miklós* 1927. 379.

18 *Mattyasovszky Miklós* 1932. 7–8.

19 *Ihrig Károly* 1941.

a belső üzemen keresztül, s annál többet – főleg gabonát – visz a piacra. Minél kisebb az üzem, annál nagyobb a megművelt terület nagyságához viszonyított nyers eredménye.²⁰

Reichenbach (Nagypataki) Béla „Mezőgazdasági üzemtan” című munkájában veti össze a kis- és a nagybirtokot hatékonysági szempontból. Szerinte míg a kisbirtok tökéletesebb a kézi munkában, addig a nagybirtoknak az a legfőbb erőssége, hogy a vezetője természetszerűleg magasabb szakképzettséggel bírhat, miáltal a tudomány és a technika vívmányait, a piaci viszonyokat előnyösebben használhatja ki. A nagybirtok további előnye, hogy a termelés szervezésében is lehetséges bizonyos munkamegosztás, pl. az egyik kerületben, ahol a viszonyok annak jobban kedveznek, tejgazdaság, a másikban, ahol megfelelő legelő van, növekedésként nevelés folyhat. A kisbirtokon ez keresztülvihetetlen. A kisbirtok viszont azoknál az üzemeknél van előnyben, amelyek több kézierőt, szorgalmat és ügyességet kívánnak. Ilyen termelési ágak pl. a kerti, a fűszer- és gyógynövények termelése, a szőlő- és gyümölcsstermelés, a speciális kerti magtermelés. Az állattenyésztés is elterjedtebb a kisgazdaságokban, mivel nagy tapasztalatot és lelkiismeretességet követel. A nagybirtokon a fizetett munkások főleg sablonos tömegmunkát végeznek. A nagybirtok tekintetében az olyan termékek termelése gazdaságosabb, ahol hatékonyan lehet kihasználni a méretökönómia adta előnyöket. A nagybirtok a géptechnika vívmányait jobban ki tudja használni, ugyanis számos speciális gép alkalmazható, mivel itt ezek is gazdaságosan üzemeltethetők. A nagybirtok előnyös helyzete a gabonatermelésnél annál szembeűnőbb, minél inkább kedveznek a természeti és közgazdasági viszonyok a gabonatermelésnek más főnövények termelésével ill. az állattenyésztéssel szemben. A közgazdasági viszonyok főképp a piaci viszonyokban jutnak kifejezésre, mégpedig nemcsak a gazdasági termékek, hanem a szükségleti cikkek áralakulásában is. Mivel a különböző birtoktípusok erőssége különböző üzemekben rejlik, ezért az áralakulás sem egyformán érinti őket. Ugyanígy különböző befolyással bír az egyes birtoktípusok jövedelmezőségére az egyes termelési eszközök áralakulása. A magas munkabérek és rövid munkaidő legkevésbé érintik a kisbirtokot, jobban a középbirtokot és legjobban a nagybirtokot. Ahol a munkabérek magasak, vagy a földmunkások legnagyobb része kisbérlő vagy törpebirtokos, ott a munkáskínálat szintén csekély, ami ismét emeli a munkabéreket. A kedvezőtlen munkáviszonyokat a nagybirtok annál jobban megérzi, minél kevésbé kedveznek a talaj-, éghajlati és gazdasági viszonyok a nagybirtoknak a többi birtoktípussal szemben. Mivel az egyes termékek és cikkek áralakulása más és más befolyással van a különböző birtoktípusokra, a mezőgazdasági termékek és termelési eszközök áralakulásának aránya huzamosabb idő alatt befolyással lehet a birtokviszonyokra is és azok eltolódását eredményezheti. Megállapítja, hogy a közgazdasági viszonyok fejlődésével kapcsolatban áralakulás inkább a kis- és középbirtokoknak kedvez, mint a nagyüzemeknek. Minél nagyobb ugyanis a népsűrűség, annál inkább emelkedik a területegységre vonatkoztatva legnagyobb hozamot adó termékek (burgonya, zöldségek) értéke. Ezek termelése pedig inkább a kis- és a középüzemekben előnyös. A lakosság szaporodásával az állati termékek áremelkedése is nagyobb lehet, mint a gabonaféléké, ami szintén a kisbirtok fejlődésére előnyös.²¹ *Éber Ernő*, miután sorra tárgyalja a kisbirtok és a nagybirtok egymással szembeni előnyeit és hátrányait, azt hangsúlyozza, hogy míg a kisbirtok legnagyobb előnyeit, a saját és a családi munkát a nagybirtok nem szerezheti meg, a nagybirtok előnyeit között nincs olyan, melyet a kisbirtok meg ne szerezhetne saját előnyeinek feláldozása nélkül.²²

20 Adorján János 1939.

21 Reichenbach (Nagypataki) Béla 1930. I. kötet. I. rész 100–107.

22 Éber Ernő 1930. 33.

Mint láthattuk a családi üzem fő előnye a munka oldalán, a nagyüzemé elsősorban a tőke jobb kihasználásával kapcsolatban jelentkezik. Ha a piaci kapcsolatokra is tekintettel vagyunk, akkor kedvezőbb beszerzési és értékesítési lehetőségeinél fogva a nagyüzem előnyt mutat fel, kivéve ha a kisüzemek magas színvonalú szövetkezeti szervezet áll rendelkezésére.²³

A kisbirtok versenyképességéhez szorosan kapcsolódik a szövetkezeti mozgalom életre hívása és annak elméleti alátámasztása. *Ihrig Károly*, a „szövetkezeti irodalom” legnagyobb alakja szerint a szövetkezet gazdasági jelentősége abban áll, hogy a kis és gyenge alanyok számára egyrészt biztosítja a nagyobb szervezettség előnyeit, másrészt pedig a közvetítő elem kiküszöbölésével megtakarítják a vállalkozói nyereséget. A szövetkezetek mind a keresleti, mind a kínálati oldalon képesek a szükségletek felmérésére és a termelésnek az általuk képviselt sajátos szükségletek alapján való megszervezésére. Társadalmi jelentőségük abban áll, hogy összegyűjtve a kis egzisztenciákban rejlő energiákat, elősegítik a tagok gazdasági sikerességét és ezen keresztül anyagi és szociális felemelkedését.²⁴ A kereskedelemnek rendkívül fontos szerep jut, hiszen a fogyasztási cikkek, amíg a termelés kezdetétől a fogyasztóhoz kerülnek, többször is kereskedelmi tevékenység tárgyává válnak. A kereskedelmi költségek elemei (személyzet javadalmazása, munkabérek, irodai költségek, üzletbér, adók és egyéb közterhek, árukészletben fekvő tőke kamata) cikkenként nagyon különbözőek, s a kiskereskedelmi árak eltérő hányadát teszik ki. A mezőgazdasági termelő szempontjából egyrészt a jelentős kereskedelmi költségeknek, másrészt az áralakulás egyenetlenségének van káros hatása. A különböző nagyságcsoportokba tartozó termelők nem azonos árszínvonalon adják és veszik termékeiket és szükségleti cikkeiket. A nagyobb termelők előnyösebb helyzetben vannak, mivel nagyobb tételekkel rendelkeznek, a kereskedelmi tevékenység néhány fokozatát ki tudják kerülni, s így a fogyasztó által fizetett árból maguknak többet tudnak biztosítani, mint a kistermelő. A kisgazdaságok termelésének jövedelmezőségét az értékesítés folyamán ily módon két körülmény csökkenti: egyrészt, hogy a kistermelő a termékeit jóval a nagybani eladásnál elérhető áron alul értékesíti, másrészt a termelésnél szükséges iparcikkeket jóval a nagykereskedelmi áron felül vásárolja. A kisgazdaságok jövedelmezőségét tehát az agrárrolló mellett még az is csökkenti, hogy a kiskereskedelmi árak az agrárrollóban szereplő nagykereskedelmi árnál nagyobbak, ill. alacsonyabbak. Ezért a kistermelőkre vonatkozó agrárrolló úgy szerkeszthető meg helyesen, hogy az ipari és mezőgazdasági termékek nagykereskedelmi árindexét korrigáljuk a drágább vétel és az olcsóbb eladás mértékében.²⁵

Az agrárrolló nyílásából származó nehézségeket tehát kisgazdaságok esetén tetézi a kereskedelmi hátrány, aminek a káros hatásai a szövetkezeti mozgalom kifejlesztésével csökkenthetők.

A földosztás lebonyolításának lehetőségeivel foglalkozók előtt közigazdasági és pénzügyi szempontból a haszonbérlet és a járadékirtok áll egymással szemben, mint a birtokpolitika lehetséges eszközei. A kor agrárközgazdászai a második mellett törnek lándzsát. Szenvedélyesen érvelnek a haszonbérlet ellen; az ugyanis a tulajdonosnak azért nem felel meg, mert végeredményben a földet elvonja a saját birtoklásából, anélkül, hogy az elvont föld fejében neki kockázatmentes járadékjövendelmet biztosítana, vagy pedig hozzájuttatná a föld ellenértékéhez mint tőkéhez, amellyel magának más kereseti lehetőségeket biztosítson. A tulajdonos emellett ki van téve a haszonbérlet-fizetés bizonytalanságának és annak, hogy a kishaszonbérlet a földet nem fogja oly intenzíven művelni, mint ahogy a földben lévő talajerő fenntartására szükséges. A tulajdonos tehát annak a veszélynek van kitéve, hogy a földet csökkent termelő- és hozamképességben kapja vissza. Ha pedig bizonyos idő után a kishaszonbérlet-

23 *Ihrig Károly* 1938. 890–891.

24 *Ihrig Károly* 1937. II. rész. V. fejezet, 20–22.

25 *Matolcsy Máttyás* 1934. 88–91.

ben lévő föld tulajdona elvételük tőle, akkor a becslés tárgyát már az akkori állapotban lévő föld fogja képezni, tehát már a becsült érték megállapításánál súlyos veszteségeket szenved el. Ez a földreformforma ugyanakkor nem felel meg a földhöz jutók diszpozíciójának sem, hiszen csak azt a földet tekinti tulajdonának, amelynek valóságos és teljes tulajdonosa. Ezzel szemben agrárközgazdászaink a „német úton” járnak. A helyes eszköznek a földbirtokreform megvalósításához a járadékirtokok alapítását és a járadékirtok alapján járadéklevelek kibocsátását tekintik. Ezen metódus által ugyanis a szükséges finanszírozási eszközök is megvannak teremtve. Ennek elvi alapja a Möser–Rodbertus féle álláspont, mely szerint a föld nem tőke, hanem járadékforrás, és ezért a föld megszerzéséért nem is lehet tőkeszolgáltatást, hanem csak járadékszolgáltatást követelni. Ahogy *Mattyasovszky Miklós* írja: „A járadékirtok olyan, többnyire mezőgazdasági ingatlan, amelynek tulajdonát nem vételár-szolgáltatással, hanem az ingatlan tiszta hozadékából fizetendő évenként visszatérő terményben, vagy pénzben meghatározott járadékkal szerzik meg.”²⁶ *Czettler Jenő* is a járadékirtokot állítja a telepítési tevékenység előterébe: „Éppen ezért lenne szükség nálunk is az úgynevezett járadékirtokra a telepítéseknél, hogy a birtok eladójának ne a vételárra, hanem a vételárnak megfelelő jövedelemre legyen joga, amelyet a vevő tartoznék minden évben pontosan befizetni, amíg csak olyan helyzetbe nem jut, hogy a járadékfizetés kötelezettsége alól magát előre meghatározott összeggel megválthatja.”²⁷

A nagyirtok túlsúlya mellett legalább annyira komoly megoldásra váró problémát jelentett a parasztbirtokok felaprózódása. A jelenséggel behatóan foglalkozott többek között *Futaky Zoltán* és *Fehrentheil László*. A törpebirtok már 1935-ben is a szántóföldi művelés alá vett mezőgazdasági területnek éppúgy 13%-át foglalta el, akárcsak a nagyirtok. A birtokosztódás jelentőségét üzemi szempontból még jobban növelte az a tény, hogy a falusi lakosság földje rendszerint nem egy tagban, hanem több, egymással össze nem függő szalagban terült el. *Czettler* szerint a föld szétdarabolódásának okai nem annyira gazdaságiak, mint inkább a kisirtok gazdasági érdekeivel ellenkező jogintézmények, elsősorban az öröklési jog káros hatásának tudhatók be. A kisirtok nehézségeinek megoldása szempontjából elsődleges jelentőséggel bírt a tagosítás, melynek előnyei mindenki számára nyilvánvalóak voltak. A tagosítás lehetővé teszi a határrendezést, az utak, a közterületek célszerű kijelölését. Megvalósíthatja a vízrendezés feladatait, a fölösleges víz elvezetését. Megkönnyíti a községrendezést, új házhelyek megfelelő kiosztását. A közigazgatást is egyszerűsíti, főleg a földadókataszter és a telekkönyvezés tehermentesítésével. A tagosítás gazdasági hatása még jelentősebb. Előmozdítja terméketlen területek művelésbe vonását. Lehetővé teszi a munkaintenzív termelésű növények termelését, megszünteti a nyomásos gazdálkodás maradványait. *Fehrentheil László* bevezette a tagosítási index fogalmát, mely a községek tagosításának sürgősségi fokát mutatja meg:

$$\frac{p^2}{b \cdot t}$$

A képletben p = földrészletek száma, b = birtokosok száma, t = terület (kh). Tagosításra annál nagyobb szükség van, minél nagyobb az egy birtokosra jutó parcellák száma és minél kisebb egy-egy földrészlet területe. Tehát minél nagyobb az indexszám, annál rosszabb a kisirtokok helyzete és annál nagyobb szükség van a község tagosítására. Számításai alapján a legna-

26 *Mattyasovszky Miklós*: Járadékirtok. In: Közgazdasági Enciklopédia. III. kötet. Budapest: Atheneum, 8–11.

27 *Czettler Jenő* 1914. 445–446.

gyobb szükség a tagosításra a Dunántúlon van, ahol az index 21,4, a többi régió indexe: Nagyalföld = 3,8; Észak-Alföld = 8,9; Kisalföld = 6,4; Pest megye = 9,9; Felvidék = 20,5.²⁸

1935-től kezdve újra megjelent a vita a földosztás kérdésében. A kiindulópontot *Matolcsy Mátyás* két egymást követően kiadott könyve jelentette, amelyekben a földterület megosztásának egészségtelen voltát bírálta és ekkor már egy meglehetősen radikális földprogram mellett foglalt állást.²⁹ 1935-ben Matolcsy kifejezetten a „földreform” mellett érvelt, és elképzelhetőnek tartotta az 500 holdas limitet az igénybe veendő földterület szempontjából. Közgazdasági érvek és számítások mellett, amelyek a szerző szerint a kisgazdaság esélyesebb voltát igazolták a nagybirtokokkal szemben, Matolcsy kiemelte a szociális szempontokat, és érvelt a nemzeti érdekekkel is. Hangsúlyozta, hogy a birtokos kisegyszisztenciák jelentik a legfontosabb nemzetfenntartó elemet, mivel elpusztíthatatlanok.

Vele szemben a nagybirtok mellett foglalt állást *Lipták László*, aki határozottan ellenezte a föld nagymértékű szétosztását.³⁰ Jelentősebb földosztás, telepítés stb. helyett Lipták az olyan módszereket keresi, amelyek használhatnak a többtermelésnek. Ilyen a monopolárak csökkentése (cukor, tej, hús), ami egészségesebb táplálkozást, magasabb fogyasztást és többtermelést vonna maga után. Ilyen továbbá a tagosítás, valamint a termelési szövetkezetek alakulásának a bátorítása. „A kisbirtokos és törpebirtokos termelése csak szövetkezeti termeléssel javítható.” – írja.³¹ Ez ugyanis biztosíthatja az okszerű művelést, az igaerő kihasználását és a megfelelő talajművelést. Liptáknak abban feltétlenül igaza van, hogy 1–3 holdas kisbirtokokat, miként a Bethlen-féle földreform³² zömmel tette, semmiképpen sem szabad létrehozni. Ezek ugyanis nem életképesek, a szegénységet nem orvosolják, és még az igaerő is kihasználhatatlan rajtuk. (A gép pedig még inkább.)

A fölbirtok megosztásához hozzászólók nagy többsége hangsúlyozta, hogy a földet nem szabad szétmarcangolni és nem szabad életképtelen birtokokat teremteni. A Bethlen-kormány által végrehajtott földreform legfőbb tanulsága minden jel szerint az volt, hogy egyrészt a túlságosan kicsi egységek a nyomort nem szüntetik meg, másrészt, hogy tőke nélkül még a nagyobb gazdák sem boldogulnak.³³

A mezőgazdaság közgazdasági viszonyainak tárgyalásánál általában fontos helyet kap a földjárdék vizsgálata. Az egyes szerzőknél azonban jelentős hangsúlyeltolódásokat figyelhetünk meg a fogalom értelmezésénél. A ricardói elképzeléshez logikai felépítésében legközelebb *Mattyasovszky Miklós* megközelítése áll. Szerinte a földjárdék létrejöttében fontos szerepet játszik, hogy a föld korlátolt mennyiségben áll rendelkezésre, hogy a föld terményei nem szaporíthatók tetszés szerinti mennyiségben, illetve, hogy a termelés fokozása itt más szabályok alá esik, mint pl. az iparban. Mivel azonban a föld korlátolt mennyisége viszonylagos, az abból levezetett monopolhelyzet is csak esetleges, ezért nem lehet egyetlen igaforrása a járadéknak. Mindenesetre olyan tényező, amely a népesség és a föld arányának megfelelően a járadékra befolyással van. A föld terményei nem szaporíthatók tetszés szerint. Ha tehát a népesség gyorsabban szaporodik, mint a termény, a kereslet nagyobb lesz, mint a föld termékeinek kínálata. Az ár ennél fogva nő, hogy a legmagasabb termelői költségeket fedezze, így a kisebb költségekkel termelőknél mind többen kapnak járadékot, illetve a már élvezett járadék emelkedni fog. *Mattyasovszky* hangsúlyozza a földjárdéknak a többi járadékformá-

28 *Fehrentheil László* 1934.

29 *Matolcsy Mátyás* 1934/a. és Uő: 1934/b.

30 *Lipták László*: A magyar agrárpolitika az új idők tükrében. Nemzetgazdasági reformprogram. Vitéz *Mecser Endre* előszavával. Az Athenaeum Rt. Bizománya, Budapest 1935.

31 Uo. 90.

32 *Nagyatádi Szabó István* nyújtotta be a Nemzetgyűlésnek, de *Rubinek István* dolgoztatta ki.

33 *Ormos Mária* 2001.

tól való különbözőségeit, melyek a mezőgazdaság sajátos voltából következnek. Míg ugyanis az ipari termelés fokozásának csak gazdasági korlátja van, az ti., hogy az újabban előállított termékek ára csökkenni fog addig a határig, hogy azon túl az ár már nem fedezi a költségeket sem, a mezőgazdaságban azonban technikailag sem lehet bizonyos ponton túl többet termelni, mert a ráfordított munka és tőke már csak csökkenő hozamot ad. A kisüzemnél a földjáradék sokszor elenyésző vagy nincs is, mivel a termelési költség, különösen a tulajdonos és családjának a munkája annyira bőséges, hogy levonás után nem marad plusz. Másrészt az értékesítés is rosszabb, mert csak kis mennyiség kerülhet csak eladásra, s a nagybani árat lecsökkenti a sok közvetítés költsége. Itt a jelentősége is kisebb a járadéknak, ugyanis a kis-, de főleg a törpeüzem célja inkább a saját fogyasztásra való termelés. A hozamnak csak kis része jut piacra, így kis mennyiség után a többletnek (tehát a járadéknak) is kisebbnek kell lennie. A nagyüzemnél viszont nagy termékmennyiség kerül a piacra, jól osztályozva, kiváló minőségben, míg a termelési költségeket gépekkel és egyéb berendezésekkel csökkenteni lehet. Így az értékesítésnél a különbözeti többlet, vagyis a járadék is magasabb lesz. Ez a magyarázata annak, hogy a nagybirtokos pusztán a járadékból előkelően élhet, míg a kis- vagy törpebirtokosnál a járadék oly csekély is lehet, hogy az önálló megélhetésre alapot nem nyújthat.

Számos szerzőnél fontos helyen szerepel a földjáradék és a bérjövedelem közötti összefüggés. Egyesek, mint például Balás Károly³⁴ (1877–1961), illetve részben Heller Farkas³⁵ (1877–1955) a járadékot tisztán jogjövedelemnek tartják. Heller szerint a járadék nem a költségkülönbözetek eredménye, hanem a föld használatáért fizetett ár, kikötött jövedelem, mely hosszú időre előre határozódik meg. Igazodik ugyan a mezőgazdasági termékek áralakulásához, de azt mégsem követi pontosan nyomon. A háború alatt például, amikor a termékek erőteljesen emelkedtek, a földjáradék a hosszú távra megkötött haszonbérleti szerződések miatt sok esetben változatlan maradt. Heller bírálja Mattyasovszky felfogását s ragaszkodik ahhoz a felfogáshoz, hogy a földjáradék nem termelési, hanem jövedelemelosztási jelenség. Szerinte továbbá a földjáradék olyan munka nélküli jövedelem, amely kizárólag a magánföldtulajdon alapján illeti a haszonbérbeadót, s ezért a földjét maga kezelő birtokos nem földjáradékot, hanem vállalkozói nyereséget élvez. Mattyasovszky ezzel szemben arra hivatkozik, hogy a költségen felüli többlet másból, mint a termelésből nem eredhet. A természetesleg eladási ára csak esetleges kifejezése annak az értéknek, amely már a jövedelemelosztás előtt keletkezett. A költség és az eredmény közti különbség tisztán gazdasági megnyilvánulás, amely független a jogrendtől és a tulajdonformától. Kollektív termelésben is keletkezik járadék, a különbség csak annyi, hogy ebben az esetben a járadék az államé. A jogrendnek és a magántulajdonnak csak annyi a szerepe, hogy kinek a kezébe juttatja a járadékot. Terméstöbblet nélkül nincs mit eladni, az eladás viszont történhet alacsony vagy magas áron, s ekkor a pénzben jelentkező járadék a terméstöbblet mellett attól is függ, hogy az értékesítés mennyire jól történt. Az igazi járadék a terméstöbblet, annak pénzben kifejezett formája az eladási ár.³⁶ Tehát előbb van a terméstöbblet és csak azután válik belőle járadék. Heller szerint ebből azonban még nem következik, hogy a terméstöbblet mindig járadékká változik. Mivel a járadék szerződéses jövedelem, éppen úgy, mint a kamat, a saját földjén gazdálkodó tulajdonos jövedelmét nem tekinthetjük földjáradéknak, hiszen ez nem meghatározott szerződéses jövedelem, hanem éppolyan kockázatos, mint a vállalkozó nyeresége. A közgazdaság tehát – ahogy Heller írja – „nem egyszerűen az ember és természet egymáshoz való viszonya, hanem a gazdálkodás társadalmi alapra helyezésének következménye. E tár-

34 Balás Károly 1913. 383–388.

35 Heller Farkas 1919. 196–206.

36 Mattyasovszky Miklós 1929. 124–125.

*sadalmi kapcsolatok egyik vonatkozása a jövedelemeloszlás és ennek keretében a járadék is.*³⁷ Láthatjuk tehát, hogy Heller (akárcsak Balás is) a haszonbérlettel azonosítja a földjáradékot, s így szerinte, ha egy földön a tulajdonos maga gazdálkodik, akkor azon a földön nincs földjáradék. Ennél az egészen formalisztikus felfogásnál a jogi viszony, a külső megjelenési forma kerül előtérbe (a gazdasági jelenség helyébe). Ezzel ellentétben Mattyasovszkynál a költség és az ár differenciáján van a lényeg. Ha van plusz a költségek és bevételek eredményeként, akkor van járadék is. Nem fontos, hogy az egyik esetben a haszonbérlet, a másikban pedig a földtulajdonos az, aki a termények értékesítésén keresztül jut a többletkez, s hogy az egyik esetben a bérlet abból fizet a tulajdonosnak, vagy pedig eleve az utóbbihoz kerül. Némiképp Hellerhez és Baláshoz hasonló úton jár *Reichenbach (Nagypatoki) Béla* 1930-ban megjelent „Mezőgazdasági üzemtan” című művében. Nála a föld értéke szolgáltatja a kiindulópontot, amely a jövedelmesség és a használhatóság függvénye. Minél többféle termelési célra és minél eredményesebben használható, annál értékesebb. A birtok használhatóságára viszont többféle tényező, így a telek nagysága, alakja, fekvése, talaja stb. bír befolyással. Ezek közül is rendszerint az emberi munkával legkevésbé módosítható tényezőktől függ legjobban a telek használhatósága és ezzel összefüggésben az értéke. Ennek megfelelően, pl. a kedvezőtlen fekvés sokkal nagyobb hiba, mint a talaj gyenge minősége. A birtok felsorolt tulajdonságainál fogva, állandó jövedelem; a földjáradék forrása, ami onnan származik, hogy a telek rendszerint több értéket termel, mint amennyibe a termelés kerül. Még a legsilányabb, szántóföldi művelésre alkalmatlan telek is szolgáltat némi legelőt, aminek előállítására semmibe sem kerül. A telek tiszta jövedelme annak természetes használhatóságából, illetőleg termőképességéből és a telek használhatóvá tételére fordított költségekből, tőkebefektetéséből származik. Mivel azonban a két forrásból származó jövedelem nem választható szét, s külön-külön nem lehet kimutatni; „*földjáradék alatt a mezőgazdálkodásból származó jövedelemnek az a része értendő, mely a termelésnél közreműködő többi tényezőket illető tiszta jövedelem levonása után fennmarad és a telek tőkekamatjának felel meg*”. A földjáradék jó kifejezője a telekért fizetett tiszta haszonbér, jóllehet a kereslet-kínálat alakulásának megfelelően a bér nagyobb és kisebb is lehet a földjáradék értékénél.³⁸ *Navratil Ákos* (1875–1952) határozottan szembeszáll ezzel a „földjövédelmet” a haszonbérrel azonosító, ill. a földjáradék mértékét a haszonbér, sajátkezelésű földön pedig az elérhető haszonbérnek megfelelő nagyságú összegként megadó felfogással. A haszonbér szerinte ugyanis egy magánjogi szerződés folyománya, így olyan tényezők (pl. különféle adóterhek) hatásainak van kitéve, amelyek csak a földjövédlem kialakulása után válnak meghatározóvá. Itt Navratil azokra az adókra gondol, amelyek elsősorban magát a földjövédelmet, másodsorban pedig a földhaszonbérlet váltólalkozói jövédelmét sújtják, utalva arra, hogy ezek az adóterhek időnként egészen rendszertelesen változhatnak. A földjáradék ezzel ellentétben természeti törvényen alapuló gazdasági jelenség, mely egy természeti ténynek és a magántulajdoni jogi rendnek a folyománya. Így amíg a magántulajdoni rend fennáll, el nem tűnhet. Ezzel szemben a haszonbér jogi jelenség, melyet a jogi rend a magántulajdon intézményének a fennmaradása esetén is megszüntethet.³⁹

Összességében megállapítható, hogy agrár-közgazdászaink a két világháború között a közgazdaságtan gyakorlati útján járnak. Céljuk a mezőgazdaság előbbre vitele, azon belül is különösen az állam részéről ennek érdekében álló teendők meghatározása. Rendszerükből nem hiányzik ugyanakkor az erős elméleti megalapozottság sem. Ez különösen jól nyomon követhető a földjáradék, a csökkenő termelékenység, valamint az érték és ár kapcsolatának felfogásmódjainál. A módszertant tekintve mégis az induktivitás és a politikum kerül előtérbe, hi-

37 Heller Farkas 1929. 129–130.

38 Reichenbach (Nagypatoki) Béla 1930. 35.

39 Navratil Ákos 1935. 43–44.

szen a szerzők célja erősen agrárpolitikai jellegű: a mezőgazdaság rendszeres fejlesztése s ezen keresztül az agrárlakosság és az ország anyagi és szellemi jólétének emelése.

Nehéz leválasztani ma már a konkrét korról, hogy bizonyos megfogalmazások, amelyek a vezető tudósok műveiben olvashatók, mennyiben származnak elméletük immanensnek tekinthető explicit és implicit gazdaságpolitikai vonatkozásaiból és mennyiben közvetlen politikai vagy/és morális megfontolásból. Két vezető tudósunknál, Hellemél és Navratilnál határozottan érezhető, hogy a történelmi idő előrehaladásával egyre jobban felfigyelnek a tudomány keretében kialakított irányított magyarázatokból származó veszélyekre s azokra a problémákra, amelyek abból adódnak, ha a tudomány „olcsón méri magát” különböző érdekek kiszolgálásában.

Rendszeres agrárgazdaságtannal az időszakon belül Mattyasovszky Miklós (A földművelés közgazdaságtana), Ihrig Károly (Agrárgazdaságtan I–II.) és Reichenbach (Nagypataki) Béla (Mezőgazdasági üzemtan I–II.) foglalkozik. Ők rendszerező műveikben a gyakorlati útmutatáson túl, a mezőgazdaság közgazdasági törvényszerűségeit vizsgálva, időtől független elvont értékeket kívánnak szolgáltatni, így magasabb agrárszemlélet felé törekszenek. Közülük elsőként Mattyasovszky kísérte meg, hogy a Roscher-féle szerves alkotást modernizálja. Vizsgálódásait azonban a közgazdaságtan súlyos elméleti válságának hatása alatt végezte, és így munkája nem épülhetett fel olyan szilárd bázison, mint Roscheré. Az ő nyomdokaiba lépett Ihrig Károly, aki az agrár-közgazdaságtan szerkezetét a klasszikus közgazdaságtan felosztása és megállapításai alapján vázolja, majd kora nemzetgazdasági átalakulásait igyekszik megmagyarázni mind elméleti, mind gyakorlati vonatkozásaiban. A mezőgazdaság speciális kérdéseinek tárgyalásánál mind Ihrig, mind más magyar agrárközgazdászok esetén meghatározó a „német iskola” (Goltz, Aereboe, Laur) hatása. Őket követve hívják fel a figyelmet arra, hogy a mezőgazdaság mint organikus termelés, a természet munkájára alapoz, tehát az emberi akarattól kisebb-nagyobb mértékben független tényezőre. Erősen függ nemcsak a termelés helyétől, a termőtalaj fizikai tulajdonságaitól, hanem a növényi és állati szervezet különleges életfeltételeitől is. Mindezek következtében a mezőgazdaság racionalizálásának sajátos, az ipari (mechanikus) termeléstől eltérő feltételeit veszik alapul.

IRODALOM

- ADORJÁN JÁNOS (1939): A magyar kenyérkérdés. Bp.
- BADICS JÓZSEF (1929/a): Az áralakulás hatása a magyar mezőgazdaság jövedelmezőségére 1913–1925-ig. Bp. Hornyánszky.
- (1929/b): Mezőgazdaságunk vámterhe. In: Köztelek.
- BALÁS KÁROLY (1913): Fejezetek a politikai gazdaságtan köréből. I. köt. Bp. Eggenberger.
- CZETTLER JENŐ (1914): Magyar mezőgazdasági szociálpolitika. Bp. Pátria.
- ÉBER ERNŐ (1930): Nagybirtok-kisbirtok. A földbirtokmegoszlás jelentősége mezőgazdasági termelésünkben. In: Közgazdasági Szemle 4. sz.
- FEHRENTHEIL LÁSZLÓ (1934): Vizsgálatok a magyar kisbirtok elaprózódottságára és a községek tagosításának sürgősségi fokát mutató indexszámok megállapítására. Bp.
- HELLER FARKAS (1919): Közgazdaságtan. Bp. Németh.
- (1929): Viszontválasz. In: Közgazdasági Szemle.
- (1933): Vámpolitika és árszínvonal. In: Közgazdasági Szemle.
- IHRIG KÁROLY (1931): A búza világháborúja. In: Magyar Szemle. XI. k. 4. (44.) sz.
- (1937): Szövetkezetek a közgazdaságban. Bp.
- (1938): A népi birtokpolitika kérdései. In: Közgazdasági Szemle.
- Fejezetek az agrárstatisztika köréből. Budapest: Kecskeméti Hírlapkiadó és ny.

- KERÉK MIHÁLY (1939): A magyar földkérdés. Bp. MEFHOSZ.
- KÜNSZTLER ZOLTÁN (1926): A gabonavámok hatása. Bp.
- LIPTÁK LÁSZLÓ (1935): Magyar agrárpolitika az új idők tükrében. Bp. Athenaeum.
- Magyar Statisztikai Szemle 1924. 11–12. sz.
- MATLEKOVITS SÁNDOR (1923): Vámpolitika és vámtarifa. Bp.
- MATOLCSY MÁTYÁS (1934/a): Agrárpolitikai feladatok Magyarországon. Bp.
- (1934/b): Az új földreform munkaterve. Bp. Révay.
 - (1940): A mezőgazdasági termékek árkérdése. Bp. Magyar Gazdaságkutató Intézet.
- MATTYASOVSZKY MIKLÓS (1932): A föld forgalmi és hozadéki értékéről. In: Közgazdasági Szemle.
- (1927): A földművelés közgazdaságtana. Bp. Pátria.
 - Járadékbirtok. In: Közgazdasági Enciklopédia. III. kötet. Bp. Athenaeum.
 - (1929): Válasz Heller Farkasnak „A földművelés közgazdaságtaná”-ról írt bírálatára. In: Közgazdasági Szemle.
- NAVRATIL ÁKOS (1935): A föld jövedelmezősége. Bp. MTA.
- ORMOS MÁRIA (2001): Körkép világválság idején. Mozgó Világ. 11. sz.
- REICHENBACH (NAGYPATAKI) BÉLA (1930): Mezőgazdasági üzemtan. Bp. Pátria. I. kötet.
- ZELOVICH LÁSZLÓ (1932): A mezőgazdasági termelés átalakulása. Közgazdasági Szemle. 1. sz.

ANDRÁS SCHLETT

BELATEDNESS – OPENNESS – DOUBLE FORCE-FIELD ECONOMISTS SERVING AGRICULTURAL POLICY IN HUNGARY BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Hungarian economic thinking always drew on Western European “mainstream” ideology as well as the German ideas present in the region. Difference in method and thinking can also be well detected concerning agricultural views. Economists of the age worked along different lines of “scientific” values, represented different principles of sociological and economic policies and their individual works had closer or looser links to theoretical traditions of economic thinking and Hungarian traditions.

After the First World War agro-economic thinking was deeply influenced by the fact that our country depended on foreign markets and international conjuncture. This change naturally influenced economic thinking since the development of the economic thinking is primarily inspired by economic life itself.

After the First World War arguments concerning the efficiency of small and large estates increased. The question naturally had close links with contemporary agrarian policy but there was a visible influence of certain Western economic thinkers as well. The competitiveness of small estates was closely related to another issue, the establishment of the cooperative movement and the economic theory behind it. Cooperatives are capable of assessing both demand and supply issues, and also organizing production according to their particular needs. Their social importance rests in the fact, that they are capable of collecting the energies of individual existence, and helping their members’ to be successful.

OLÁH JÁNOS: GYÜMÖLCSFA-KERTÉSZET – A BALATON-FELVIDÉK ÉS SZŐLÉSZET-BORÁSZATÁNAK HITELES LEÍRÁSA 1834–1854

*Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Lichtneckert András.
Lichtneckert András kiadása. Veszprém, 2009. 182 oldal*

Oláh János nevét még a történész olvasó sem feltétlenül tudja hová tenni. Bár a könyve címlapján megjelenő évszám időben elhelyezi munkáját, ez a cím azonban annyira az agrárszférába utalja tartalmát, hogy azt – első pillantásra – a történeti kutatás számára nem is igazán vélhetjük fontosnak. A Talabér Márta, a Veszprém Megyei Önkormányzat Közgyűlésének alelnöke által írt „Köszöntő” lelkes sorai azonban máris felkelthetik az érdeklődésünket. Ha Oláh János munkája elsősorban valóban egy elmúlt kor gazdálkodásába enged bepillantást, az olvasó számára mégis többet nyújt egy szűk, szakmai terület ismeretanyagánál. Olvasása „időutazás, szórakozás, tanulmány egyszerre” – ahogyan az alelnök asszony ajánló szavai megfogalmazzák.

A XIX. századi szerző élettörténetével és művével a kötetet gondozó Lichtneckert András bevezetője ismerteti meg bennünket. Sorából egy átlagon felüli időszak (a reformkor) átlagon felüli egyéniségével ismerkedhetünk meg. Oláh János (1793–1867) református lelkész volt, aki soha nem hagyta el hivatását, egyházi pályáján is csak szerény pozíciókba tudott jutni (egyházmegyei jegyző, esperes). Érdeklődése, szakmai ismeretei, a környezete iránti aggodás mégis a tudomány felé fordították figyelmét. Fiatal korától publikált a Tudományos Gyűjteményben, ott kezdte – egyelőre „barátságos levelek” formájában – a tudós elődök, Bél Mátyás és Vályi András szűkszavú, gyakran csonka leírásain túllépve, a Balaton-felvidék falvainak bemutatását. Figyelmét már ebben sem kerülhette el a táj mezőgazdasága, különösen a szőlészet, a borkészítés. Módszeres leírásai megfelelték azoknak az elvárásoknak, amelyeket évtizedekkel később a máig megbecsült Fényes Elek alkalmazott saját munkáiban. Nem csoda, ha a geográfus-statisztikus tudós néhány évvel későbbi nagy országismertető munkájában (*Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben, 1836–1840*) az adott vidékeket leírva Oláh Jánosra tudott támaszkodni. A *Gyümölcsfa-kertészet* a szabadságharc után keletkezett (1854). Bizonyos fókig ez a munka is hiányt pótol. Az európai fellendüléssel szemben Magyarországon addig alig jelent meg ilyen jellegű szakkönyv. A szakemberek – a kertészetben, művelésben az újat pártoló tudósok és a birtokok jövedelemközpontú gazdaságait vezető vincellérek, kertészek között – pedig ellentét feszült. A jövedelmezőség kényszere nem engedte meg, hogy művelőik a gazdaságokat (benne a kertészeteket) kísérleti teleppé változtassák – amint erre Lichtneckert András figyelmeztet. Ugyanő hívja fel az olvasó figyelmét arra, hogy Oláh János adja a Balaton-felvidéki hegyi szőlőkben folytatott hagyományos művelésmód leghitelesebb leírását. Tapasztalatai jelennek meg a szőlőfajták, a művelési módozatok, a feldolgozás, a kártevők elleni védekezés ismertetésében. Hiányolja a fajták igényes kiválasztását, szorgalmazza a céltudatos metszést, amely elősegíti a tőke megfelelő alakulását.

A nem a mezőgazdaság iránt érdeklődő olvasó több érdekességet is találhat a Balaton-felvidék leírásában. A lelkész szerző szimpátiával közelít a tájhoz, ahol maga is él, s amelynek sajátosságaira szeretné felhívni olvasói figyelmét. Fényes kastélyok és elhanyagolt, általa már-már életveszélyesnek vélt paplakok bemutatása váltakozik a tájleírással, az oda kapcsolódó történelmi emlékekre való rövid hivatkozásokkal. A kastélyokat építtető vagy fenntartó birtokosok iránt megnyilvánuló tisztelet lehet a feudális szemlélet kétségtelen jele, de ne feledjük, hogy ezzel még a fél évszázaddal korábban alkotó, de már polgárosult Angliában élő Arthur Young sem tudott szakítani. Vajon ismerte-e a magyar lelkész a híres angol agráríró munkáit (ha nem is eredetiben, de német fordításban)? Ha a birtokosokról nem is tud elfogulatlanul nyilatkozni, lelkész létére nincs benne vallási türelmetlenség. Nem fukarkodik a katolikus templomok – sőt a bennük található freskók – dicséretével sem, ha szépnek találja őket. A tihanyi templom és a klostrom látványa „a szemlélődőt és szépet érzőt igen érdekli”. Vörösberény templomáról azt írja, hogy „különös szépségű... benne a festett képek igen szépek”.

És az ismertetett vidék nem marad lakatlan. A szerző a benne élőket öltözékükkel, szokásaikkal jellemzi. Felbukkan néhány, a néprajzosokat igazán érdeklő hagyomány, szokás. Az ösküi szlovákok lakodalmi kakas-kivégzése sokfelé kakas-ütésként jellemzett és a néprajz tudományában ismert szokást örökít meg. Oláh János nem igazán ért egyet azzal, hogy a „szép nem (azaz a női nem) igyekszik itt is követni a módit és nagyon városiasan öltözködik... a mármost nevelkedő leánykák módi után futnak, szüleiknek minden ellenállása mellett is”. Hamar kiderül persze, hogy a korholás nem a tehetősebb osztályok tagjainak szól. Mivel az említett leánykák „többnyire a szőlőbeli napszámjaikkal keresvén a ruhára valót, magok is szoktak lenni a vásárlók, s mire anyjuk észrevenné, akkorra a legmódibb karton meg van véve és öltözőnek meg is van készítve”. De veszély fenyegetheti az óvatlan látogatót is. Balatonfüred „mulatókertjéről” („amit az idevaló nép Angluskertnek nevez”) azt írja: „Szép hely, de mivel jobbadán a Venus madarai ebben tartózkodnak, lesvén a prédára, a jobb ízlésűek és erkölcsűek csak a forrás mellett mulatnak.” A kötet megkapó tájleírásait a szerkesztő-kiadó néhány fényképpel, a kertészeti részt Oláh János művének korabeli metszeteivel díszítette.

A történelmet hétköznapi emberek alakítják – olvashatjuk a bevezetőben. Oláh János csak mérsékelten szólhatott bele a történelem formálásába, nem állíthatjuk a reformkor vagy a szabadságharc időszakának nagy alakjai mellé. Könyve mégis fontos. A történelemformáló nagyok ritkán figyeltek fel környezetük szépségeire, érdekességeire. A tudós lelkész leírása egyszerre nyújt szakmai ismereteket és visz közelebb a való világhoz. „Olvasva sorait, szinte látjuk a tájat, az ott élőket, a korabeli épületeket” – idézhetjük ismét Talabér alelnökasszonyt. A vidék mai lokálpatriótái előtt megelevenedő kép azonban a máshonnan érkezők számára is vonzó s a szakmai ismereteken túlmutató érdekességeket, élvezetet nyújt.

A recenzens azonban nem hallgathatja el egy kritikai észrevételét sem, és ez az olvasót eligazító modern jegyzetelés hiánya. Olvasás közben ugyanis rá kell jönnünk, hogy a kötet jegyzetei magától a XIX. századi szerzőtől származnak, tartalmuk a helyszínek pontosítása, elnevezések etimológiai (de gyakran műkedvelő) magyarázata. A szövegben előforduló történelmi utalások legtöbbször esetében azonban a saját ismereteinkre, esetleg fantáziánkra vagyunk utalva. Egyetlen példát kiemelve, csak az 56. lapon legalább négy-öt nevet ill. helyszínt lehetett volna – a történelemben kevésbé járatos olvasó számára – magyarázni. Vajon minden olvasó rájön arra, hogy az eredeti szöveghez alkalmazkodva betűhíven említett Swatoplug bizonyára Svatopluk, a Szent István királyunk által legyőzött „Kupa pártos somogyi vezérben” Koppányt kell látnunk, Poznán és Hunt vezéreket pedig a történelemben inkább Hont és Pázmány néven emlegetjük? Az Anonymus nyomán beiktatott Wszwbu (akit néhány sorral odébb Uszubunak nevez) azonban már a törtélemben járatos olvasó számára is magya-

rázatot kívánt volna. Nem történeti tárgyú könyvről lévén szó, mindez persze nem csökkentheti sem Oláh János munkájának érdekét, sem újra kiadásának fontosságát.

A szerkesztő-kiadó célja az volt, hogy a ma már nehezen hozzáférhető munkát bemutassa, megismerését szélesebb körben lehetővé tegye. A tartalom szintjéhez illő, tetszetős külsővel, kiváló minőségű papíron megjelentetett kötet erre mindenképpen alkalmas.

Iff. Barta János

FODOR FERENC: A DUNA-TISZA-KÖZI HOMOKHÁTSÁG DÉLKELETI RÉSZÉNEK PARASZTI GAZDÁLKODÁSA A 20. SZÁZADBAN

Móra Ferenc Múzeum. Szeged, 2008. 213 oldal

Bármiként is nézzük, az 1980/90-es évek fordulóján bekövetkező rendszerváltás egy közel fél évszázados gazdálkodási rendszer végére tett pontot, ami a mezőgazdasági termelésben is jelentős változásokat okozott. Módosultak a tulajdonviszonyok, a korábban egyeduralmat élvező nagyüzemek nagy része, amennyiben megmaradt, már a magántulajdon keretei között kezdett gazdálkodni. A privatizáció, illetve a reprivatizáció következtében számos akadály gördült az egykori paraszti réteg, valamint az „újraparasztosodó” gazdálkodók elé. Mindezek háttérben politikai, ideológia okok, pártpolitikai érdekek, érvek húzódtak meg. A már az 1980-as években gyengélkedő, az ún. magyar modellt” megtestesítő hazai agrárium nehezen, illetve számos ágazatban nem tudott megbirkózni az ezredforduló kihívásaival, nem talált választ a felvetődő súlyos kérdésekre. Hiszen az érdeklődés homlokterében a földtulajdonlás kérdése állt, amit a politikai pártok igyekeztek – sikeresen – a felszínen tartani, ez viszont a termelés rovására ment. Kevés szó esett arról, hogy mit kellene, hogyan és hol természetni. Pedig ez a kérdés már az 1930-as évek elején is napirenden volt, s viszonylag sikeresen is alkalmazták. Elveszítette a hazai mezőgazdaság az arculatát, pedig csak a hagyományokat kellett volna feleleveníteni, „új szereplőkkel” folytatni, fél évszázad szünet után. Arra kellett volna törekedni, hogy számba vegyük mindazt, amit csak a magyar mezőgazdaság „tud” és ezzel kiállni a többi európai nemzet elé. Ugyanis – minden politikai felhangtól eltekintve – voltak eredményeink, sikereink, amire büszkék lehetünk. Sajnos bekövetkezett a már nem, még nem állapot. A rendszerváltás készületlenül ért bennünket, és ez rányomta bélyegét a magyar mezőgazdaságra is. A rendszerváltás előtti évtizedek ellentmondására utal *Márkus István* egyik tanulmányában, amikor a háztájival kapcsolatban idézi az egykori parasztembert, a szövetkezeti tagot: megtanítottak bennünket egy hold földön gazdálkodni. Ez hívta életre a belterjes kertkultúrát, aminek már voltak előzményei, különösen a Duna–Tisza közén, ahol a XIX. század nagyarányú környezet-átalakítási munkálatai után a „verejtékes honfoglalás” zöldséget, szőlőt, gyümölcsöt termeszítő kertes tanyák gazdálkodási rendszerét teremtette meg.

Ez az országnak az a tája – Bács-Kiskun keleti és Csongrád megye nyugati sávja –, ahol a parasztság nem szakadt el hagyományaitól, még az 1945–1990 közötti évtizedek alatt sem. Ezt a vidéket veszi górcső alá *Fodor Ferenc*, a szegedi Móra Ferenc Múzeum néprajzos munkatársa, aki azonban messze túllép „szakmájának” keretein, hiszen egyúttal árutermelő gazdálkodó is. Mindez szerencsére átsugárzik a könyv mondandóján, így nem válik csak néprajzi „bemutatóvá”, hanem kitűnő szintézissé, amely a valós élet tükré. Ezt a szemléletet jóleső érzéssel veszi tudomásul a recenzor.

A szerző szerencsésen választotta meg a tárgyalandó témakört, amelyről megjegyzi: „Kutatásaim során azoknak a termelési ágazatoknak a fejlődésével foglalkoztam részletesebben, amelyek a legnagyobb változáson mentek keresztül és a legfontosabb szerepet töltik be egy-egy település gazdálkodóinak életében. [...] Kimaradnak olyan fejezetek, amelyek ma már az átalakulás miatt nem töltenek be meghatározó szerepet a paraszti gazdaságokban, illetve nem ment végbe olyan figyelemreméltó átalakulás, amely külön vizsgálatot követelt volna [...], pl. az állattenyésztés szerepének vizsgálata, a gabonaneműek és a takarmánynövények termelésének változása a második világháború után.”

A kötet érdemei között említendő, hogy a szerző mondandóját történeti keretbe ágyazza, gyökerei visszanyúlnak a „legendás” XIX. századba, amikor az elődök lerakták a Duna–Tisza-közi kertkultúra alapjait, s még a fejlődés irányát is kijelölték. A sorjázó nemzedékek többé-kevésbé igazodtak ehhez. még akkor is, amikor nem minden feltétel állt rendelkezésükre. A háztáji gazdálkodás sokat segített abban, hogy a paraszti lelemény ne menjen veszendőbe, folytatódjon a fűszerpaprika, a szabadföldi zöldség, a burgonya, a dohány, a napraforgó, a szőlő- és gyümölcsstermesztés. De követve a piaci igényeket, „betársult” a spárga művelése és meghatározó jelentőségűvé vált a fóliás termelés, ami Kiskunfélegyházától Szeged felé haladva a táj arculatának szerves tartozéka. Természetesen a földtulajdonlás változása, a birtokviszonyok átalakulása befolyásolta és befolyásolja a gazdálkodás szerkezetét, a művelésbe vont növények körét, de ez alapvetően nem módosítja egy sikeres ágazat jövőjét. Hiszen benne testet ölt a recenzor által is fontosnak tartott tájtermesztés, a maga sajátos növényeivel, amelyekkel talán még az Európai Unióban sem vall szégyent a még mindig „megtépzott állapotban” leledző magyar mezőgazdaság.

Bár a kötet önálló munkaként jelent meg, szellemiségét és mondandóját tekintve szervesen beletartozik a Műhelytanulmányok című sorozatba, amelyből eddig három kötet jelent meg. Az említett sorozat színvonalára garancia *Szilágyi Miklós* ethnográfus tudományos munkássága. Nem beszélve *Fodor Ferenc* kitűnő kötetéről, amelynek lektoraként szerepel. Jó szerkesztésű, kellően illusztrált munkáról van szó, amelyet a szűkebb-tágabb érdeklődők haszonnal forgathatnak.

Surányi Béla

NAGY JÓZSEF: A PARASZTI TÁRSADALOM FELBOMLÁSÁNAK KEZDETEI, 1945–1956

Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. 354 oldal

Nagy József munkáját a Politikatörténeti Füzetek című sorozat immár XXX. köteteként veheti kezébe az olvasó. A szerző a korabeli rendeletek, valamint politikai bizottsági határozatok tükrében mutatja be a hagyományos paraszti társadalom felbomlását 1945 és 1956 között.

A szerző az 1970-es évektől folytat agrártörténeti kutatásokat. Kezdetben a két világháború közötti földbirtok-politikával, a Nagyatádi-féle földreformmal foglalkozott, majd figyelme egyre inkább a Rákosi-éra agrárkérdéseinek vizsgálta felé fordult. Ezen belül is elsősorban a korszakban hozott rendeleteket veszi számba, illetve ezeknek a parasztság sorsára gyakorolt hatását elemzi. Az e témakörben született tanulmányaival több helyen is találkozhatunk, így jelen folyóirat mellett (*Kényszergazdálkodás a mezőgazdaságban a II. világháború után*. 2002/3–4. szám) a Századokban (*A szántóföldi művelés állami irányítása és a paraszti gazdálkodás feltételei az 1950-es években, 1949–1956*. 2001/5. szám), valamint a Múltunkban (*A*

kulákkérdés és megoldása az 1948–1953 közötti években. 1999/3. szám) is olvashatók írásai, melyek mind hasznos előtanulmányai voltak a most megjelent monográfiának.

A szerző könyvében azt a megközelítést igyekszik cáfolni, miszerint a paraszti társadalom felszámolását eredményező gazdasági és politikai intézkedések 1948–1949-ben kezdődtek. Szerinte az ebbe az irányba mutató tendenciák ugyanis már 1945-től jelen voltak, „és 1948 után alapját képezték mind a mezőgazdaságot, mind a parasztságot tönkretévő rendeleteknek”. (8. o.)

A könyv öt részre tagolódik. Az első három lényegében a mezőgazdaságot érintő, parasztságot sújtó pártállami intézkedéseket veszi számba. A negyedik fejezet az, amely ténylegesen a paraszti társadalom felbomlásának kezdeteit taglalja, míg az utolsó a korábbi megállapítások összegzésén túl további adatokkal, kimutatásokkal is igyekszik azokat alátámasztani.

Az első fejezetben a szerző a mezőgazdaság állami irányítását vázolja az 1945 és 1948 közötti időszakban. A II. világháború során az agráriumot ért veszteségek bemutatása után szól a földosztásról, majd a termelés újraindításának körülményeiről és az ekkor életre hívott termelési bizottságok ebben játszott szerepéről. Ezt követően az ezen évek alatt életbe léptetett kényszerintézkedések ismertetésére kerül sor. Bár 1945 májusában a Jurcsek-rendszert eltörölték, de ezzel párhuzamosan egy, a termelők minden háztartási és gazdasági szükségletét meghaladó beszolgáltatási kötelezettséget léptettek életbe. A beadást szabályozó rendeletek mellett természetesen szó van a szintén 1945-ben bevezetett földadóról, amelyet terményben kellett fizetni, de az így beadott terménymennyiséget beszámították a beszolgáltatási kötelezettségbe. A hároméves terv időszakát taglaló részből mindenképp kiemelendő az ekkor bevezetett kényszerintézkedések közül a „kulákadó”-ként is emlegetett mezőgazdasági fejlesztési járulék, amellyel – amint a szerző fogalmaz – „az állam már olyan mélyen belenyúlt a vagyonosabb gazdálkodók zsebébe, hogy a mezőgazdasági újratermelést veszélyeztette”. (69. o.)

A fejezetben helyet kap egy néhány oldalra kiterjedő historiográfiai áttekintés is, amelyben a szerző az 1945 és 1948 közötti agrárfejlődést értékelő történészek – így Ránki György, Donáth Ferenc, Szakács Sándor, Orbán Sándor, Simon Péter – elképzeléseit vázolja.

A második fejezet – az első szerves folytatásaként – a mezőgazdaság állami irányítását mutatja be az 1949–1956 közötti időszakban. Az MDP kollektivizálásról vallott elképzeléseinek áttekintése után egy, a mezőgazdasági termelés irányítását ismertető rész következik, amelyben, az annak egyes szakaszait (szántás-vetés, növényápolás, betakarítás) szabályozó, illetve a termelendő növények (vetésterv) körét és területét meghatározó rendeletek ismertetésére kerül sor. A termelésnek ez a túlszabályozott volta teljes ellentétben állt a magyar parasztember évszázados tapasztalatokon nyugvó hagyományaival. Irracionális, gyakorlatiatlan s legtöbbször a meghatározott időre kivitelezhetetlen elvárásokat támasztott a rendszer a gazdákkal szemben, amelyek azokat teljesen gúzsba kötötték, „s szinte lehetetlenné tették egyéni elképzeléseik megvalósítását”. (109. o.)

A második fejezet további részében az állami irányítás egyéb eszközeit veszi sorra a szerző. Elsőként a gépállomások megszervezésének körülményeit mutatja be, kiemelve azoknak a gépi munkák elvégzésén túl a tszcs-kre gyakorolt hatását, valamint a nekik szánt politikai nevelő szerepet. Ezt követően az évente ismétlődő, a legtöbb községet sújtó tagosításról esik szó, amely – amint azt a szerző is hangsúlyozza – hathatós eszköze volt annak, hogy mind több gazdát a tsz-ekbe kényszerítsenek. A szerző a fejezet zárásaként vázolja – de a könyv több részében is kiemelten kezeli – az állami tartalékföldekkel kapcsolatos anomáliákat. A pártállami rendelkezések sora a parasztság jelentős részét földje elhagyására kényszerítette, ám a felhalmozódó tartalékföldek megművelésére egy idő után sem az állami gazdaságoknak,

sem a tsz-eknek nem volt kapacitásuk. Így sok százezer hold föld parlagon feküdt, miközben az ország élelemmel való ellátása nem volt biztosított.

A harmadik fejezetben a parasztság állammal szembeni kötelezettségeit veszi sorra a kötet írója, amelyek közül kiemelten foglalkozik a beszolgáltatással, annak mind több terményfélésegre és mind nagyobb mennyiségben való kiterjesztésével, illetve az abban az 1953 júniusában, majd 1955 tavaszán bekövetkezett változásokkal.

A címben jelzett témához a negyedik fejezetben jutunk el, ahol először is a kollektivizálásnak a paraszti társadalomra gyakorolt hatását vizsgálja a szerző. Elemzi, hogyan változott a tsz-tagság szociális összetétele. Míg kezdetben az újbirtokosok voltak többségben, majd az egyre súlyosabb kényszerintézkedések hatására mind több középparaszttal is belépett. Ezzel párhuzamosan, bár a tsz-ekben az egy főre jutó területek aránya is növekedett, ennek ellenére a kedvezőtlen termelési feltételek (géphiány, állattartáshoz szükséges takarmány, istállók hiánya) miatt a szövetkezetek „100 kat. h. területre számolva 23%-kal kevesebb árut adtak az államnak, mint az egyéni gazdaságok”. (218. o.) Mindemellett a tagok közös gazdaságból származó egy főre jutó jövedelme az egyéni gazdák jövedelme alatt maradt, miközben a tsz-ek mindvégig kedvezőbb beadási kötelezettséggel voltak terhelve.

A fejezet következő két részében az egyes társadalmi csoportok – először a kis- és középparasztság, majd a „kulákok” – helyzetének mélyreható elemzése következik. A szerző ugyanakkor mindenekelőtt felhívja a figyelmet arra, hogy a parasztságnak a földtulajdon mértéke alapján történő kategorizálása nem ad hű képet a valós társadalmi tagozódásáról. Elég itt arra gondolnunk, hogy az eltérő földrajzi fekvésű, minőségű, illetve művelésű területek más-más jövedelemszintet biztosítottak, de jelentős különbséget eredményezett az is, ha egy kisparaszt esetleg traktorral vagy cséplőgéppel rendelkezett.

Ebben a két részben a már a bevezetőben említett rendeleteken és pártiratokon kívül további fontos források bevonására kerül sor, amelyek a társadalmi viszonyok mind alaposabb és tényszerűbb feltárását segítik. Ezek közül elsőként említendő az 1949. évi népszámlálás iratai, amelyek az összeírt személyek gazdasági helyzetére vonatkozó kérdéseket is tartalmaztak. Így például nemcsak a gazdák földterületét jegyezték fel, hanem annak hasznosítási módját, továbbá azt, hogy milyen és mekkora állatállománnyal bír, esetleg rendelkezik-e traktorral vagy cséplőgéppel, illetve alkalmaz-e idegen munkaerőt az adott gazda. A pártvezetés számára azonban ez nem bizonyult elégségesnek ahhoz, hogy a középparasztság és a „kulákok” közötti határt meghúzzák. Épp ezért „az optimális határ megállapítása céljából 1949 tavaszán felmérő bizottságokat küldtek ki” (259. o.) az egyes megyékbe. Az erről készült előterjesztést titkársági ülésen vitatták meg, ahol a kulákhatarát végül a 25 kat. h. vagy 350 aranykorona értékben húzták meg. A valós helyzetet sokkal inkább jellemző megállapításokat tehetünk azonban a Központi Statisztikai Hivatal által készített felmérés alapján, amely egyébként a könyv írója szerint „feltehetően az 1949–1956 közötti időszak legpontosabb feltárása”. (286. o.)

A szerző tehát az említett forrásokra támaszkodva keresi, illetve tárja fel a paraszti társadalom felbomlásának okait, vagyis hogy miért hagyta el mind több gazda „ősei földjét, hogy boldogulását máshol keresse”. (244. o.) A kérdésre a választ természetesen a könyv elején már ismertetett államhatalmi intézkedések sorában kell keresnünk, amelyek elsődlegesen a mezőgazdaság szocialista átalakítását célozták meg, s ezzel párhuzamosan a parasztság terheinek növelésével törekedtek annak – főleg a közép- és gazdagparasztság – el lehetetlenítésére.

Az ötödik fejezet tulajdonképpen az eddig leírtak összefoglalása, amelyben a szerző hasznos táblázatokkal támasztja alá megállapításait.

Míg a szerző a könyv első három fejezetében vázolja a II. világháború után az agrárszektorban végbement változásokat, addig a negyedik fejezettel ezeknek a parasztság egyes réte-

geire gyakorolt hatását vizsgálja meg. Ez a módszer azonban nem minden esetben bizonyult megfelelőnek, hiszen néhol ismétlésekhez vezetett. Jelentette ez olykor egyes idézetek szó szerinti újbóli előfordulását (pl.: 1951 novemberében megjelent FM rendelet az állami tartalékföldök átmeneti hasznosításáról: 157. o., 269. o.), vagy már korábban megfogalmazott gondolatok újbóli közlését az azokra történő visszautalás nélkül (pl.: az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti-politikai Osztályának 1949. szeptember 22-i jelentése a tagosításról: 145–146. o., 275. o.).

Nem ártott volna esetleg a könyv végén a bibliográfia előtt a felhasznált forrásokat is felsorolni, illetve a jelzeteket feloldani.

A munka egyik legnagyobb érdemét a recenzens abban látja, hogy a szerző az adott korban született rendeletek ismertetésén túl feltárja az azok háttérében munkáló pártállami szándékot, s teszi mindezt világos, logikus magyarázataival, amivel a téma iránt érdeklődő kutatók munkáját is nem kis mértékben segíti. A könyv írója meglehetősen széles forrásbázisra és szakirodalomra épülő megállapításait, illetve a kor visszáságait megélt ember letisztult megállapításait olvasmányos, közérthető nyelven tárja olvasója elé.

Tóth Judit

AZ ERDÉSZETI FELSŐOKTATÁS 200 ÉVE. EMLÉKKÖNYV

Selmecbánya, 1808 – Sopron, 2008. I–III. kötet

*Nyugat-magyarországi Egyetem Erdőmérnöki Kar
Sopron, 2008. 312 + 420 + 772 oldal*

Az erdőmérnök mindenhez ért – mondták a XX. század selmeci-soproni-vancouveri erdőmérnöki főiskolát/egyetemet végzettek magukról. De ezt a társadalom is elfogadta, hiszen az említettek – legtöbbször kényszerűségből – az erdőn kívüli munkákban is, a mélyépítésből a mikrobiológián keresztül az űrkutatásig megállták a helyüket. Ez részben a mérnöki munka (század elejére jellemző) kevésbé differenciáltságából, jórészt viszont az erdőmérnökképzés sokirányúságából következett. Mindenesetre az egyetemre kerültek ehhez megfelelő háttérrel rendelkeztek, mivel közszájon forgott: ami a humán érdeklődésűeknek a sokszoros túljelentkezés mellett a színművészetire való bejutást jelentette, a műszakiaknak az erdőmérnököt. (Csak érdekességként jegyzem meg: a Nemzeti Színház egyik jeles színésze erdőmérnöki oklevéllel is rendelkezik.) Tehát a sokirányú képzést csak megfelelő „agyi alapon” lehetett végrehajtani.

Erről az iskoláról készült el az erdészeti oktatás 200. éves évfordulója alkalmával az a háromkötetes mű, amelyet a most Nyugat-magyarországi Egyetemnek nevezett intézmény oktatói, munkatársai írtak, szerkesztettek. Ahogyan azonban az ünnepekre való „differenciált” meghívásokat, úgy ezt a kiadványt is a jubiléumok, az erdészek meglehetősen vegyes érzelmekkel fogadták.

Azt mindenki elismeri, hogy a 200 évet legalább egy ilyen, igazán jó kiállítású, a XXI. századot idéző művel kellett megünnepelni. Magával a tartalommal kapcsolatban azonban már kérdések merülnek fel.

A múltat és jelent bemutató fejezeteket, továbbá a különböző adattárakat nem kifogásolom. Sokkal inkább azok kidolgozottságának minőségét.

A kétszázéves múlt részletes nyomon követése – Mastalírné Zádor Márta tollából – egyetlen, sokszor nem a történelem szempontjait veszi figyelembe. Egyetlen példa: az, hogy

1978. július 1-jén ki lett a rektor és a dékán, talán kevésbé fontos (hiszen arra még máshol is visszatérnek, de egyébként sem sorolják fel a korábbi és későbbi évek minden „uralomváltását”), mint az, hogy 1951. május 29-én politikai megfontolásokból száznál több hallgatót bocsátottak el. Ez utóbbiról azonban itt egyetlen szó sem esik.

A könyv(ek) többé-kevésbé szólnak viszont arról a három eseményről, amelynek során a főiskolai hallgatók az országos politikai színpadára, ráadásul nem is mellékszereplőkként, léptek. Az első: az 1921. szeptember 8-ai ágfalvi csata, amelyben a jórészt főiskolásokból álló irreguláris erők (két halálos áldozatuk árán) az osztrákok előrenyomulását megállították, s kikényszerítették a soproni népszavazást. A másodikra szintén 1921-ben, október 23-án került sor Budaörs térségében. IV. Károly szerencsétlen visszatérési kísérletét soproni főiskolások is segítették, de a budapesti műegyetemisták megállították őket. S a harmadik az 1956-os fegyveres ellenállás, amely a soproni főiskola kettészakadásához, részbeni kanadai emigrációjához vezetett.

A könyvben az általános érdeklődők talán éppen ezt a fejezetet keresik a legnagyobb kíváncsisággal, s egyértelműen ez a fejezet ad legtöbb vitára okot. Magam, aki az 1956-os soproni eseményekkel kapcsolatban már 5-6 kötetet szerkesztettem, elfogadom az emigráció véleményét: nem volt szerencsés a fejezet megírását egy „kanadás” magyarra bízni. (Aki ráadásul saját magáról elnevezett, Kozák Antal Ösztöndíj alapján támogatja a soproni oktatást. Vagy ezért kapott lehetőséget a fejezet megírására?) S itt nemcsak a mosonmagyaróvári vagy keszthelyi tanintézetek jubileumi kötetei, dokumentumokkal jól feltárt 56-os történéseit hoznám fel problémának, hanem az emigráció megosztottságából is következő „szelektív emlékezetet”. A tények: 1956. november 4-én a soproni diákok (akik addig az országban egyedülálló módon a város és a környékének teljes közigazgatását ellátták) énekszóval érték el a Kópháza melletti frontvonalat. Beásták magukat, s várták a Győr felől közeledő szovjet páncélosokat.

Féltek, de a főiskola ősi jelszava, az „egy mindenkiért – mindenki egyért” nem engedte a sorból való kilépést. A tankok azonban mégis vér nélkül áttörték a frontot, mert az „örök magyar átok”, az árulás a „muszkavezetők” céljait engedte megvalósítani. S itt az események két fő szálán futottak tovább. Az egyik: aki fegyveresen ellenállt, a szovjet csapatok elé kiállt, az a kádári Magyarországon nem sok jóra számíthatott. Mégis többen visszajöttek abból az emigrációból, amely az említett napon csaknem az egész főiskola diákságának és oktatói karának zömét – többszáz embert – érintett. Ez az egyik, óriási megosztó esemény, hiszen az „otthonmaradó, hazamenő = árulás” megítélés ma is komoly indulatokat kelt. De ott a másik oldal is. A soproniak együtt maradván, saját tanáraik oktatása mellett, a „világ másik végén”, Vancouverben fejezték be a tanulmányaikat, s igyekeztek beilleszkedni a „szabad” és „gazdag” új hazájukba. Többnyire sikerrel – mert egy erdőmérnök mindenhez ért. Itt azonban sokkal nagyobb ellentétek keletkeztek, nagyobbak, mint a Sopronban maradtak (pufajkások által megvert, megfélemlített) csapata között. Az egyik oldal ugyanis a mai napig vallja: ha akkor, azon a novemberi esős-havas esős délutánon nincs árulás, Sopron a szabadságharc „Piemontja” lehetett volna. Onnan elindulva, a várt ENSZ-csapatokkal (mivel a nyugati közvélemény nyomására az ottani kormányok kénytelenek lettek volna lépni) Magyarországot legalább a Dunáig meg lehetett volna menteni. Ennek a valóságtartalma csak ennyi: a kópházi frontvonal alkalmas volt a „soproni zsák” megtartására, amit az osztrák semlegesség megsértése nélkül a szovjet repülők sem támadhattak meg, s még további néhány napig a város az ellenállás fészkeként működhetett volna. A másik emigrációs „platform” pedig ezt emlegeti: nem kell már ezekkel az eseményekkel törődni. Fő az, hogy a „szabad világba” kerültünk, s gyermekeinket itt szültük, itt neveltük fel. A mi honvágyunk, fájdalomunk velünk együtt elenyészik, míg a hősiességünk emléke megmarad.

Nos, a könyv 56-os fejezetéből pontosan ezek az erővonalak, sőt eseményleírások hiányoznak. S mondom, érthető indulatokat keltenek.

Még két kisebb, de a könyvben is érintőlegesen megemlített „nagypolitikai” eseményre hadd hívjam fel a figyelmet. Az 1939–40-es finn–szovjet „téli háború” idején, továbbá az ugyanezen időszakban zajló Kárpátalja visszafoglalásakor a soproni „harcéták” tömegesen jelentkeztek fegyveres szolgálatra. 1944/45-ben pedig a Volksbund és a Szálasi-kormány mindenféle nyomásának ellenálltak (az is halálos áldozatokat követelő ellenállás volt!), s legalább annyit elértek, hogy a soproni főiskolát nem tudták Németországba kitelepíteni. Ahogyan a professzori kar elhatározta: „mi itt maradunk, mert nem tehetünk másként”.

Amit Szálasi nem tudott elérni, azt Rákosiék megcsinálták. Újabb és újabb politikai tisztogatások következtek, majd az ősi karok megosztása, a bányászok és kohászok Miskolcra telepítése. Ennek az áttelepítésnek a részletezése azonban tényleg nem való az erdőmérnök-képzés kötetébe. Tehát én sem hiányolom. Ugyanúgy nem szólhatok az ellen sem, hogy az oktatók tárgyak, az azokat előadó tanárok, intézetek történetének megírása a könyv legegyszerűbb része. Ki milyen történelmi érdeklődéssel rendelkezett (általában kevéssel), úgy írta meg saját (kis) intézménye történetét. Ezen az sem segített, hogy helyenként „külsősöket”, például könyvtárosokat is igénybe vettek. Ennél talán az is jobb lett volna, ha csak az egykori oktatókat és egykori tárgyakat sorolják fel. (Ilyen táblázatok a közelmúltra vonatkozóan egyébként a harmadik kötetben szerepelnek.)

Hadd hozzam fel a másik, szintén a jubileumi kötetbe nem méltó dolgot; a megmagyarázhatatlan súlyozási elveket. Itt a „kiemelkedő” erdészoktatók életrajzát tartalmazó fejezetet említem meg. Kik lehettek kiemelkedők? Senki nem tudja. Az egyik szerkesztőbizottsági tagnak feltettem a kérdést: vajon például Szappanos András, az erdőművelés, ezen belül az (akkor még részletesen oktatót) erdőnevelés jelese, miért nem került bemutatásra? Miután a „kiemelkedők” válogatásának szempontjaival ő sem volt tisztában, találgattam. Talán azért nem, mert „csak” kandidátus és docens volt. Nem lehet, mert vannak ott olyanok is, akik ezzel a „sarzsival” szintén nem voltak tanszékvezetők, mégis „kiemelkedők”. Vagy mert párttag, sőt pártvezetőségi tag volt? Ez szintén nem lehetett kizáró tényező, mert szinte valamennyi bemutatott, 1945 után tanító az MSZMP- illetve elő- és utódpártjában tevékenykedett – akár egyetemi párttitkárként is. (Igaz, ezt a tényt minden életrajzból kivették, a politikát tehát kitiltották – utólag – a munkahelyről.) Vagy mert Szappanos András élete vége felé szenvedélybeteg volt? Ez szintén nem állja meg a kihagyás kritériumát. Van ott olyan „kiemelkedő”, aki saját előadása során az alkoholemórtól az asztalra dőlve aludt el, másik alkalommal pedig beajult az asztal alá. Tudom, mert mindenki tudja, de az említett két előadáson én magam is ott voltam. Azonban erről, helyesen, szó sem esik. Nem is kell, csak akkor Szappanos sem kellett volna netalán iszákossága miatt diszkvalifikálni. Végül arra jutottunk, hogy a kiválogatás kritériuma egyedül az lehetett, hogy az illető elhunyt. S mit tesz Isten, Szappanos András docens, a mezőgazdasági (erdészeti) tudományok kandidátusa, ezt a követelményt is teljesítette; 1995-ben meghalt. Mondom, érthetetlen szerkesztési elvek = értetlenkedő olvasók.

A továbbiakban mind az egykori és mai akadémiai főiskolai/egyetemi diákélet bemutatása – Ráczné Schneider Ildikó tollából –, mind az intézményhez kötött, abból „kinőtt” erdészeti kutatás (Fühner Ernő–Solymos Rezső) története igazán izgalmas és helyenként kedves olvasmány. Mindkettővel, sőt az egész könyv különböző fejezeteivel kapcsolatban azonban hadd jegyzek meg egy használhatósági problémát. A forrásokra történő hivatkozások a természettudományi könyvekből ismert módon (például „Hiller 1983, 1985”) történnek. Nos, igen-igen elmélyült kutatónak kell annak lenni, aki a kötet legvégén a „Felhasznált irodalom”-ból a nevet és az évszámot kikeresi, majd az illető könyvet valamelyik könyvtárban

kézbe véve netalán az oldalszámot is megtalálja, azaz a forrást ellenőrzi, esetleg más dolgozatban felhasználja. Az eredeti forrásokról – amelyek például „SMAFC iratanyagok” címen vannak megjelölve – nem is szólva. Itt mindenképpen jobb lett volna az erdő- (faipari) mérnököknek is a történettudomány által elfogadott jegyzetelést, forrásmegjelölést alkalmazni.

A szerkesztés koncepciója szerint – miként a kötetből kitűnik – nemcsak a múlt, hanem a jelen sokirányú képzésének bemutatása is főcél volt. Dicsérendő törekvés, mint ahogyan a harmadik kötetet teljesen elfoglaló adattár is. Itt azután mindenki, aki az intézményben végzett, tevékenykedett, megkeresheti a nevét – hiszen ez is a könyv használatához tartozik.

Dicsérem kell a több mint 1500 oldalas mű kiállítását, korunknak megfelelő kötészetét, tékáját. Ugyanakkor itt-ott helyesírási hibákat és következetlen nagybetű-, kisbetűhasználatot (pl. *botanikus kert*, *Botanikus Kert*) találtam. Ezt egy profi olvasószervező, főleg pedig egy rátermett főszerkesztő könnyen kiküszöbölhette volna.

S a végső következtetésem is ez. A jubileumi kötet megért volna egy (fő)szerkesztőt. Nem az egyetemi hierarchia csúcsán álló rektor személyére gondolok. Sopronban ugyanis még alig ültek el a „Magyar vadász enciklopédia” körüli botrány hullámai. (A szintén testes művet ugyancsak az egyetem munkatársai készítették. S benne Faragó Sándor eleinte társ-szerzőként vett részt, majd a belső borítón már szerkesztőként szerepelt, a külsőn pedig egyedüli szerzőként. Arra már senki sem mer gondolni; mi lett volna, ha azt a könyvet is tékában hozzák forgalomba?) Nem, nem beosztás szerinti, névleges szerkesztő, hanem egy tényleg hozzáértő, profi szükségeltetik.

Igen, mert tudomásul kell venni: a XXI. században már az erdőmérnök sem ért mindenhez.

Oroszi Sándor

CONTENTS

ARTICLES

<i>Zsuzsanna Hoffmann</i> : Agriculture in Ancient Rome in the first century of the principatus	1
<i>László Pósan</i> : Gardens and their proprietors in Medieval Russia	19
<i>Dezső Surányi</i> : Benedictine vineyards and vine cultivation in the Carpathian Basin (Historical-ecological details)	37
<i>Béla Makkai</i> : The role of certain Slavonian estates in retaining the national identity of Hungarian settlers at the turn of the 19–20 th centuries	71
<i>László Ferenc Novák</i> : The role of turf in traditional Hungarian peasant farming	85
<i>Zoltán Tagányi</i> : Polish agriculture and Chaianov	95

PUBLICATIONS

<i>Zsigmond Csoma</i> : The development of 16–17 th century Hungarian market gardening literature	123
<i>Éva Szirácsik</i> : Economic possibilities of settlers on the Koháry estate on the basis of the 1716 and 1718 <i>Urbaria</i>	157
<i>Gábor Zsigmond</i> : Attempts at transporting Hungarian vines on sea before the establishment of the First Hungarian Sea Steamer Company	171
<i>Gyula Téglás</i> : The society of Upper Cumania Minor	187
<i>Pál Romány</i> : Eras and changers of eras in the agrarian life of Hungary	211
<i>András Schlett</i> : Belatedness – openness – double force-field economists serving agricultural policy in Hungary between the two World Wars	217

<i>BOOK REVIEWS</i>	231
---------------------------	-----

Terjeszti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum

Előfizethető az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőségénél (Budapest, XIV. Városliget, Vajdahunyadvár, Postacím: 1367 Budapest 5. Pf. 129. – Magyar Mezőgazdasági Múzeum) postautalványon (igényelhető a Szerkesztőségtől), valamint átutalással a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak a Magyar Nemzeti Banknál vezetett egyszerűsített számláján. Az átutalási számlát a Szerkesztőség megküldi. A folyóirat példányonként megvásárolható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum könyvtárusítójánál nyitvatartási napokon (hétfő kivételével) 10^h–17^h között.

Előfizetési ára 1500,- Ft áfával

Külföldre terjeszti a Batthyany Kultur-Press Kft. H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Molnárné Balázs Zsuzsanna

HU ISSN 0002-1105

Évi előfizetési ára 1500,- Ft áfával

E szám ára 750,- Ft áfával